

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

До 100-річчя від заснування
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична

Випуск XIV

Кам'янець-Подільський
2018

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58
I-18

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ №20173-9973 ПР від 05.07.2013 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 1 від 28 січня 2018 р.).

Збірник індексується міжнародними наукометричними базами:
Index Copernicus, Google Scholar.

Рецензенти:

О. П. Григоренко, доктор історичних наук, професор;
В. В. Марчук, доктор історичних наук, професор.

Головний редактор:

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор.

Відповідальний редактор:

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор.

Відповідальний секретар:

А. Л. Глушковецький, кандидат історичних наук, доцент.

Редакційна колегія:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор;
В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;
О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор;
В. П. Ляхощький, доктор історичних наук, професор;
В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;
В. С. Степанков, доктор історичних наук, професор;
І. І. Тюрменко, доктор історичних наук, професор;
А. Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор.

I-18 **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта** : науковий збірник : серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. — Вип. XIV. — 328 с.

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки»
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 820 від 11.07.2016 р.).

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

On the 100th anniversary of the foundation
of Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University

IVAN OHIENKO
AND MODERN SCIENCE
AND EDUCATION

SCIENTIFIC COLLECTIONS

Historical Series

Issue XIV

Kamianets-Podilsky
2018

UDC 001(477)(092)+378

Journal is indexed international scientometric databases:

Index Copernicus, Google Scholar.

Critics:

O. P. Hryhorenko, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. V. Marchuk, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Chief Editor:

S. A. Kopylov, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Executive Editors:

O. M. Zavalniuk, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Executive Secretary:

A. L. Hlushkovetskyi, Candidate of Historical Sciences, Docent.

Editorial Board:

L. V. Bazhenov, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. P. Gazin, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. P. Liakhotskyi, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. V. Nechitailo, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. S. Stepankov, Doctor of Historical Sciences, Professor;

I. I. Tiurmenko, Doctor of Historical Sciences, Professor;

A. G. Filinyuk, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Ivan Ohienko and modern science and education : Scientific Journal :
Historical Series / [editorial board: S. A. Kopylov (chief editor), O. M. Zavalniuk
(executive editors). — Kamianets-Podilsky : Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University, 2018. — Issue XIV. — 328 p.

ІВАН ОГІЄНКО І ЙОГО ДОБА

УДК 001(477)(092):328.1(477)«1919/1920»

О. М. Завальнюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО І ПРОБЛЕМА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (листопад 1919 – травень 1920 рр.)

Досліджується питання про діяльність головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки Івана Огієнка щодо згуртування представників зосереджених у Кам'янці-Подільському осередків українських політичних сил різного спрямування з метою протистояння польському впливу і забезпечення цілеспрямованої державницької роботи.

Ключові слова: Іван Огієнко, політичні діячі, українські партії, політична Рада головноуповноваженого уряду УНР, Українська національна рада.

В сучасних українських реаліях надзвичайно актуальною є проблема консолідації політикуму навколо стратегічних завдань державотворення, підтримки з боку міжнародного співтовариства і збройного захисту країни від російської агресії. На жаль, пістрявий спектр українських політичних сил далеко не консолідований, його основні гравці мають серйозні розбіжності у виробленні спільного бачення на принципові питання життя і перспективи розвитку держави в умовах зростаючої глобалізації важливих політичних процесів, стимулювання пришвидшених темпів розвитку соціально-економічних процесів і реформування низки галузей.

Нинішні політики мало звертаються до залишеного нам у спадок попередніми державотворцями історичного досвіду, який, на наше переконання, містить цінні і корисні уроки для наступників. Це стосується, зокрема, і того часу, коли пізньої осені 1919 р. УНР, що опинилася у вкрай важкій ситуації, загрожувала загибеллю, яка могла покласти край продовженню національно-визвольної боротьби українського народу. Тоді у державному центрі республіки – Кам'янці-Подільському було створено інститут головноуповноваженого Ради Народних Міністрів УНР на чолі з І. Огієнком, якому доручили репрезентувати українську державу, захищати її інтереси і допомагати різним інституціям та громадянам виживати в умовах функціонування польських адміністративних органів. Без підтримки з боку представлених у місті осередків українських політичних сил вирішити поставлене завдання було неможливо.

Дослідники (В. Ляхоцький, І. Тюрменко, М. Тимошик та ін.) приділили багато уваги різним складовим діяльності І.Огієнка як найвищого представника

української державної влади в кількох повітах Поділля, захисту українських інтересів упродовж листопада 1919 – липня 1920 рр. Утім все ще недостатньо з'ясовано зусилля та їх результативність щодо згуртування присутніх у Кам'янці-Подільському груп політиків, які через різні причини не відбули до зарубіжних країн, для створення міцного політичного фронту на підтримку держави і протистояння польському впливові. Саме висвітленню цього складного аспекту державотворчої праці І. Огієнка у той драматичний час і присвячена наша розвідка.

Як відомо, створюючи інститут головноуповноваженого представника уряду УНР, вища українська влада, яка збиралася покидати свою кам'янець-подільську резиденцію через очікуване прибуття на Поділля запрошеної польської армії, надала І. Огієнку певні повноваження, зафіксовані у «Повновласті міністру ісповідань і ректору Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І. Огієнко» від 15 листопада 1919 р. і «Повновласті Головноуповноваженому уряду Української Народньої Республіки Міністру Івану Огієнкові», датованій 14 лютого 1920 р. Ці взаємодоповнюючі, але недостатньо конкретизовані, документи, підписані главою українського уряду І. Мазепою, були досить загальними і не містили жодних вказівок на потребу взаємодії міністра, який мав працювати у «залишеному урядом районі», з українськими політичними силами. Попри це, така співпраця була вельми необхідною, адже, хоч і «Повновласть» 1919 р. передбачала створення єдиного колегіального (дорадчого) органу – Комітету головноуповноваженого (ГУ) уряду УНР «в складі по одному представнику від всіх центральних установ по призначенню Начальника кожної установи» [1, с.260], І. Огієнко, за його ж свідченням 1937 року, враховуючи складність політичної ситуації і потребу підтримки міністра з боку політиків, скликав нараду, на яку запросив «чолових членів усіх українських партій». Щодо її персонального складу, то названо прізвище лише одного І. Липи, хоча мемуарист наголосив, що його кабінет «був переповнений». Розмова йшла про «гірку безвихідну нашу [державну. – Авт.] ситуацію». Міністр «запропонував зібраним рятувати ... [її] й створити у Кам'янці малий «парламент» так, щоб сам парламент перетворився на постійну інституцію, а її президія поділила владу... [з Огієнком]». Пропозицію політики бурхливо обговорили, але не були готові відразу проголосувати її, пояснивши це потребою порадитись зі своїми партійцями. Взнявши своєрідний «тайм-аут», вони згодом прибули на ще одну нараду, де повідомили ухвалені у партосередках рішення – надалі співпрацювати з головноуповноваженим, але не брати на себе відповідальності за становище, спричинене польським фактором [2, с.325].

Тим самим «парламентом» стала Рада ГУ, до якої увійшли представники від усіх тодішніх українських партій – Михайло Корчинський (есер, за іншими джерелами, есеф, колишній державний секретар), Всеволод Голубович (есер, колишній голова Ради Народних Міністрів УНР, міністр закордонних справ), Іван Липа (соціаліст-самостійник, колишній міністр ісповідань УНР), Олександр Ковалевський (голова Української народно-республіканської партії), Степан Баран (галицький націонал-демократ, член Національної ради і секретар земельних справ ЗУНР), Михайло Білинський (колишній морський міністр, контр-адмірал ВМС УНР), Микола Баєр (один із керівників Української народної партії, згодом есер), отаман І. Кобза та міський голова М. Килимник (встановити партійність цих осіб не вдалося). За твердженням самого І. Огієнка, поляки сприймали Раду ГУ, у якій переважали представники соцпартій, за своєрідний український парламент. Самих «парламентаріїв» ГУ називав «видатними особами», що надавали йому, за його ж твердженням, «поважне опертя в боротьбі проти поляків, що захопили

Україну» [3, с.195]. Щоправда, згодом частина цих «видатних» постатей займуть обструктивну позицію щодо державної влади, поставивши під сумнів небезсумнівне твердження міністра, наділеного розширеними повноваженнями.

Важливо зазначити, що у працях науковців (М. Тимошик [4, 5], В. Ляхощкий [6-8]) про державницьку діяльність І. Огієнка у Кам'янці-Подільському, яка припала на листопад 1919 – липень 1920 рр., факт створення «парламенту», тобто Ради головноуповноваженого міністра УНР, не згадується. І не дивно, адже у архівних фондах про нього немає жодної згадки (нешодавно матеріали цього фонду повністю опублікували у збірнику документів і матеріалів, який вийшов завдяки старанням історика В.Р. Адамського [9]). Не повідомляла про Раду ГУ і фінансована І. Огієнком газета «Наш шлях». Вияткою становить монографія І. Тюрменко, у якій використано мемуарні твори самого І. Огієнка, де вміщено невеличкі згадки про свій демократичний політичний твір. Автор, яка ґрунтовно опанувала архівні комплекси, пов'язані з іменем Івана Огієнка, називає цей орган громадсько-політичною радою [10, с.66] (сам І. Огієнко у листі до А. Лівницького називає її радою політичною [11, с.131]), хоча про його діяльність не подає жодних відомостей, як на наш погляд, через відсутність відповідних архівних джерел. Єдиним виданням, та й то мемуарного-документального характеру, яке містить окремі відомості про неї, є спогади самого Івана Огієнка. Він же вказує, що вже у листопаді 1919 р. поскаржився на загальному зібранні Ради головноуповноваженого на тих членів, які представляючи соцпартії, проводили підривну агітаційну роботу у засобах масової агітації проти Директорії і уряду УНР, що «сильно шкодить українській справі й осміщує головноуповноваженого в очах чужинців» [3, с.196]. Іншими словами, з самого початку Рада ГУ не стала органом повної консолідації верхівки політичних сил, що залишилися у Кам'янці-Подільському, хоча збиралася на свої зібрання спочатку майже щодня, потім – двічі, раз на тиждень, насамкінець – у міру потреби [3, с.195]. Скоріш за все, і не могла стати, оскільки різні ідеологічні засади робили їх непримиренними. За словами І. Огієнка, вина за це лягала здебільшого на соціалістів, які у цей складний для держави час активізували концепцію «соціалістичної України», проти чого виступали представники національно-демократичного табору. Обіцянки соціалістів не виступати проти Директорії та уряду УНР виявилися пустими. Про ці політичні обструкції було відомо С. Петлюрі, що знаходився у Варшаві. 26 листопада 1919 р. він отримав листа від своїх політичних противників – заступника голови ЦК Української народно-республіканської партії Олександра Ковалевського, голови ЦК партії хліборобів-демократів Сергія Шемета і члена ЦК партії соціалістів-самостійників Юрія Колларда (на той час вони перебували у столиці Польщі), у якому гостро критикували зовнішню і внутрішню політику української влади, особливо ставку на ліві політичні партії, пропонували взятися за створення українського передпарламенту [11, с.86-91]. Через півмісяця, 10 грудня 1919 р., у Варшаві зібралася бюро українських демократичних партій, лідери яких раніше підписалися під листом, що з'явився ще у листопаді. На цей раз вони вимагали ліквідувати владу Директорії, створити посаду начальника УНР (на неї пропонували С. Петлюру), виробити тимчасову Конституцію, призначити на посаду міжпартійного Кабінету Міністрів людину, авторитетну у широких колах та створити організаційний центр майбутнього парламенту, нарешті, скликати у Кам'янці-Подільському Другу державну нараду для обговорення пропонованої реформи [11, с.91-92]. С. Петлюра повинен був відреагувати на ці демарші. І вже 26 грудня 1919 р. він написав І. Огієнку листа, у якому зовсім не згадувалося про тиск на керівника держави з боку правих політичних

сил і не давалися вказівки щодо підготовки Державної наради. Натомість головноуповноважений отримав директиву всіляко забезпечувати у тих складних умовах політично-державну рівновагу, щоб нічим не зашкодити українській державності. Аргументом на користь послаблення критики вищої влади УНР мала стати ідея формування нового уряду, на яку пристав С. Петлюра. На його думку, до нього увійдуть політики, що представлятимуть інтереси усієї нації, зокрема, й І. Огієнко, який міг поєднати управління двома сферами – освіти і церковної [12, с.467]. Звісно, отримані настанови і міркування адресат довів до членів Ради ГУ (можливо, крім тієї, що стосувалася його особисто), утім, як він сам свідчив, це аж ніяк не вплинуло на позицію політиків, бо їхня антиурядову діяльність продовжувалася і в наступні місяці [3, с.197]. Усі чекали, коли вища українська влада дослухається до пропозицій реформувати державне управління УНР, а поляки у Кам'янці-Подільському і навколишньому регіоні змінять своє ставлення до українців на краще та перестануть обмежувати їх суверенні права.

Під недружно критику опозиціонерів не раз потрапляв й сам І. Огієнко, який офіційно був позапартійним, утім постійно працював над виконанням доручень вищих органів української влади, хоча не завжди і сам погоджувався із отриманими вказівками, які надходили зокрема від керівників держави. З Галичини Ф. Швець писав головноуповноваженому, що у львівській пресі опозиційно налаштовані до нього кам'янецькі політики вміщують критичні матеріали, які нівелюють його державницьку працю [13]. Старший ад'ютант С. Петлюри, сотник О. Доценко, який на початку лютого 1920 р. зустрічався з І. Огієнком у Кам'янці-Подільському, стверджував, що діяльністю ГУ було багато невдоволених, як правило, тих, що «ніколи нічого не робили та все критиковали» [11, с.166]. А ліві партії, за тим же джерелом, «за всяку ціну хотіли ліквідувати Огієнка. З цією метою вони розвинули шалену агітацію. Поляки на цю внутрішню боротьбу не звертали уваги, бо це було їм на руку. ... Замість творчої адміністративної праці почали вести безцільну пропаганду й гратися в страшні слова. ... поборювали самих себе, не звертаючи уваги на ворожу нам колонізаторську польську політику на «кресах». Нещасні амбїтники й зазіплені руїтники!» [11, с.169].

Значною мірою зазначений випадок стосувався Української Національної Ради (назву, мабуть, перейняли від Української Національної Ради, створеної у жовтні 1918 р. у Львові з метою самовизначення українських земель в Австро-Угорщині), яка постала у Кам'янці-Подільському, за П. Гай-Нижником [14, с.169], 16 листопада 1919 р., за І. Мазепою [15, с.65], у грудні 1919 р., за С. Бараном [11, с.178] та І. Огієнком [3, с.220], у першій половині січня 1920 р. спочатку як Кам'янецька Національна Рада, за участю українських політичних партій (крім соціал-демократів і хліборобів-державників), більшість яких була представлена в Раді ГУ. Скоріш за все, огієнкова Рада з малими власними повноваженнями, яка діяла публічно і гласно, їх в принципі не дуже влаштовувала через певну підконтрольність державній владі, хоча покидати її не збиралися через те, що тут вони щомісяця отримували заробітну платню [3, с.195]. Українська нацрада, за спогадами І. Огієнка, була таємною, хоча про неї знав і сам ГУ, і С. Петлюра, і польські цивільні чини. Її очолював Михайло Корчинський. Першим заступником голови був Степан Баран (прибув до Кам'янця-Подільського з Відня у листопаді 1919 р.), місце для другого залишалося вільним (його планували для представника від соціал-демократів, які до цього альянсу принципово не входили). Постійним виконавчим органом УН ради була президія, яку утворили голова, заступник та ще В. Голубович, який тяжів до визнання радянської влади в Україні. Основний постулат найбільш досвідченого з-поміж них політика С. Барана, якого політич-

ні суперники називали інтриганом, полягав у тому, що Директорії і уряду УНР та їх розпорядження визнавати не треба, оскільки вони покинули країну. Він пропонував на нараді оголосити себе вищим органом влади в республіці. Але провести через УН раду відповідне колегіальне рішення 8-11 лютого 1920 р. він не зміг. Пленум цього органу проголосував за іншу резолюцію, яка полягала в тому, що, по-перше, сучасне невтішне становище України викликано попередньою політикою Директорії та її уряду, по-друге, після 16 листопада 1919 р. Директорія є тільки тимчасовим державним органом, по-третє, «з огляду на пекучу потребу парламентського устрою на Україні Національна Рада висловлює категоричне побажання, аби в найближчому часі на протязі 3-х тижнів з дня установлення якої-будь території, але не пізніше 1 травня 1920 року було скликано народне представництво, яке має вирішити питання про Верховну Владу УНР і кабінет» [11, с.179-180]. Сама поява нацради, члени якої вважали себе майже парламентаріями і прагнули займатися «великою політикою», свідчила про те, що І. Огієнку не вдалося консолідувати в очолюваному ним «розширеному парламенті» тих діячів, які грали цілком за «своїми правилами» і не бажали припиняти опозиційної діяльності. Та й реальних важелів для цього в окремо взятого міністра, хай і наділеного повноваженнями, умовно кажучи, рівня віце-прем'єра, у нього практично не було. Права опозиція у той час рвалася до влади і демонстративно не хотіла йти на політичні компроміси, оскільки обстоювана нею державно-політична модель країни істотно відрізнялася від існуючої, яку представляли владні соціал-демократи. Вона таємно підбирала кандидатури на посади міністрів, розмірковувала про організацію збройних сил, нових органів влади на місцях, зміну дипломатичних представництв за кордоном тощо. На думку лідерів УН Ради, поляки ось-ось ліквідують Кабінет Міністрів Української Народної Республіки, і тоді настане їх черга керувати країною [11, с.177]. І хоча у таких далекоюсяжних міркуваннях не було раціонального зерна, І. Огієнкові знаходити спільні ідеї і досягати співпраці з такими подібностями було вкрай важко. Щоправда, декотрі з них звертався до головноуповноваженого, «просили ... різних допомог, посад і т. ін. чи для себе, чи для своїх видавництв» [3, с.220].

Щодо ставлення до польсько-українського зближення, то опозиціонери не підтримали варшавську декларацію Української дипломатичної місії від 2 грудня 1919 р., за якою державний кордон між УНР і Річчю Посполитою мав проходити по річці Збруч взамін визнання поляками української держави, допомоги у її збройній боротьбі за існування і налагодження взаємовигідних торгівельно-економічних стосунків. Звісно ж, вищі чини польської адміністрації у Кам'яниці-Подільському про це добре знали. За О. Доценко, вони «були незадоволені поставшою в Кам'яниці Українською Національною Радою, бо вважали її резолюції направлені проти себе, проти своїх стремлінь вести всю «українську державність» у міцному мотузкові. Контррозвідка поляків отримувала документи, які готувалися в середині нацради. Особливо їй не подобався незалежний тон резолюцій чим і пояснюється арешт деяких членів Ради» [11, с.169]. Тож для стримування польських апетитів нацрадіві відігравали певну позитивну роль, тим самим підсилюючи державницьку позицію І. Огієнка, який постійно працював на захист українських інтересів взагалі і громадян УНР зокрема перед натиском іноземних структур, що утворили, по суті, другий (а за ефективністю і значенням – перший) центр подільської регіональної влади. Цікаво, що Михайло Корчинський, якого сучасники називали розумним і політично чесним, співпрацював з головноуповноваженим як його секретар (разом були у складі урядів В. Чехівського і С. Остапенка), виконуючи і спеціальні доручення, зокре-

ма, щодо кур'єрського доправлення до Варшави тасмних листів, адресованих С. Петлюрі [3, с.223]. З цього можна робити висновок про цілком лояльні стосунки між обома діячами, які, проте, мали різні політичні переконання.

31 березня 1920 р. Голова Української дипломатичної місії у Варшаві і міністр закордонних справ А. Лівницький писав І. Огієнку про те, що збирається до Кам'яниці-Подільського зустрітись з представниками політичних партій (очевидно, в Раді ГУ), щоб отримати оцінку підготовленого проекту договору з Річчю Посполитою, і просив головноуповноваженого поінформувати про це місцевий політикум, а ще відповісти, чи варто поспішати в питанні домовленостей із поляками ціною поступок, чи, можливо, трохи почекати, сподіваючись на кращі майбутні умови. Для місцевих політичних сил, більшість яких не підтримували політику Директорії та його уряду, зокрема, і в галузі зовнішніх відносин, наступав судний день. Через кілька днів А. Лівницький знову пише І. Огієнкові, наголошуючи, що поляки виставили свої вимоги ультимативного характеру. До листа він приклав копію проекту договору, наполягаючи, щоб представник української влади ознайомив з ним двох міністрів (В. Сальського і М. Шадлуна), які перебували у Кам'яниці-Подільському, голову УН Ради М. Корчинського, а після цього організував обговорення документа з представниками політичних партій [16, с.83]. У праці І. Огієнка про цей факт не повідомляється. Скоріш за все, що доручення свого колеги він виконав. У Кам'яниці-Подільському А. Лівницький з'явився 13 квітня. Зустрівшись з міністрами, він отримав згоду на підписання договору лише від В. Сальського – І. Огієнко і М. Шадлун своїх підписів під проектом не поставили. Потім була зустріч з членами Української нацради. На підтримку угоди виступив С. Баран. Своєю незгоду заявили тільки група В. Голубовича і есдек В. Чехівський [3, с.227-228; 15, с.128; 16, с.85]. Після повернення до Варшави А. Лівницький на засіданні дипмісії, яке відбулося 20 квітня, інформував, що М. Шадлун «не виступав проти самого проекту умови, тільки принципіально доводив шкідливість чужоземної окупації. Другий міністр, Міністр Військовий п. Сальський, вважає умову, з огляду на ситуацію, необхідною. З політичних партій – соціалісти-самостійники, народні республіканці, соціалісти-федералісти та хлібороби – висловились в тому смислі, що вони знаходять умови важкими для українського народу, проте згоджуються, що при сучасній ситуації приходиться йти і на ці умови. За прийняття хоч би й тяжких умов висловились професійні організації – залізничників, поштовиків та телеграфістів і окремі групи громадян. Національна Рада, яка сама по собі не є для Уряду правомочним органом, стала на тому, що Місія в Варшаві сама може підписати умови, Національна Рада не буде виступати проти, а один із лідерів Нац. Ради д-р Баран висловився, що умови треба прийняти, бо це в інтересах УНР – треба тільки домагатися від Уряду РПП – амністії галичанам і полегшення режиму в Галичині.

Партії соціалістичні – українські соціал-демократи, жидівські соціал-демократи, поалей-ціоністи та українські соціал-революціонери – поставились до умови невразно: визнали їх важкими, але обіцяли не агітувати проти Уряду УНР. Соціалісти-революціонери постановили, oprіч того, відкликати своїх членів з Уряду, соціал-демократи українські та жидівські прийняли спільну ухвалу і з принципових міркувань відкликати теж своїх членів з Уряду» [15, с.267-268]. Про позицію І. Огієнка у питанні польсько-українського союзу на умовах Варшави міністр закордонних справ з невідомих причин змовчав. Складалося враження, що той підтримував запропоновані умови угоди.

І. Мазепа пише, що насправді підтримка проекту договору політичними силами у Кам'яниці-Подільському не була такою одноставною, як це доповідав А. Лівницький. З'ясувалося, що у листі радника місії П. Понятенка (на який по-

силається автор) йшлося про такі подробиці: 1) ні есери і есдеки не дали згоди на прийняття польських вимог; 2) голова дипмісії у Варшаві представив резолюції від імені соціал-самостійників, соціалістів-федералістів і хліборобів. Щодо УН Ради, то жодного документа від неї він не привіз. Доказом її підтримки слугував лише усний виступ С. Барана на зустрічі з А. Лівіцьким 15 квітня 1920 р. [15, с.127]. Тож політикум у Кам'янці-Подільському лише частково погодився на укладення польсько-української угоди на умовах Варшави.

Це питання постфактум стало предметом розмови С. Петлюри з І. Огієнком на початку травня, коли Головний отаман прибув до Кам'янця-Подільського. Власне самій угоді була присвячена значна частина виступу керівника держави на зустрічі представників партій і органів місцевого самоврядування, яка відбулася 1 травня 1920 р. Згадуючи про ту подію, І. Огієнко писав: «...В трохи задовгій промові розповів [С. Петлюра] про українсько-польський договір 22 квітня та його майбутні наслідки. Отаман щиро переконаний у конечності цього договору, глибоко вірить у найкорисливіші наслідки для відродження України. З польською допомогою створимо міцну свою Армію й звільнимо Рідний Край від ворога. Всім знайдеться праця, всі ставайте до неї. Всі будуйте власну хату...»

Я знаю, – нервово каже на закінчення Симон Петлюра, – що багато з вас не вірять у наш новий союз. Цим я відповім приказкою... І Петлюра розповів відому приказку, що була тут не на місці й трохи попсувала врочистий настрій: «Тату, – он чорт лізе, в хату!» кричить переляканий син. А батько спокійно на те: «Нехай чорт, – аби не москаль»... Переповнена зала на цей жарт Петлюри зреагувала мертвою мовчанкою... Одні не зрозуміли, а другі – не хотіли зрозуміти» [17, с.327-328]. Наступного дня І. Огієнко побував на аудієнції в Головного Отамана і відчув, що керівник держави ставився до нього з недовір'ям (скоріш за все, через доноси, які надходили С. Петлюрі на ГУ від соціалістів, і не підтримку ним союзу з поляками). Завершуючи днем раніше розпочату розмову він заявив: «Чи Ви самі добре не знаєте, що з поляками треба бути або приятелями, або ворогами – невртральними [нейтральними. – О.З.] з ними нам бути не можна? Я вибрав першу конечність, бо на другу в нас нічого нема. ... Я давно знаю, що Ви маєте певні сумніви щодо щирости сучасного польсько-українського союзу..., але знаю також, що конечну потребу такого союзу Ви віддавна визнаєте. Розходимось ми тільки в методах досягнення мети» [17, с.330].

Ще до початку польсько-українсько-радянської війни і повернення дипломатичної місії з Варшави І. Огієнко отримав від С. Петлюри листа, у якому зверталася увага на звуження і припинення його праці як головноуповноваженого уряду УНР, у міру того як відновлюватиметься робота центральних органів української влади. Власне, це сталося у першій половині травня, хоча він продовжував виконувати свої обов'язки в меншому обсязі і дещо пізніше. Однак вони мали здебільшого організаційно-прикладний, а не політичний характер.

Огже, виконуючи складні державні доручення упродовж середини листопада 1919 – початку травня 1920 рр. на Поділлі, пов'язані з підтримкою двосторонніх стосунків з польською адміністрацією та захистом інтересів українських інституцій та громадян УНР, міністр ісповідань Іван Огієнко опинився в складній політичній ситуації. Він організував представників політикуму, які осіли у Кам'янці-Подільському, у своєрідний «український парламент» (Раду головноуповноваженого) для протистояння політичному тискові з боку іноземців, з одного боку, і консолідації діячів з підтримки державного курсу на зближення з Річчю Посполитою для боротьби проти більшовицького режиму, з іншого. Цей орган виявився малоефективним, не підтримував політики Симона Петлюри, що аж ніяк

не можна ставити у провину українському міністрові. І. Огієнко не міг і не зміг протистояти опозиційним настроям переважної частини політикуму, передусім відомим і впливовим політичним партіям. Українська національна рада, яка протидіяла польській владі, разом з тим прагнула до встановлення в УНР іншої державної моделі, була критично настроєна до діяльності головноуповноваженого. У питанні ставлення до проєкту Варшавської угоди український політикум розколовся, віддавши більшість голосів проти неї. Не підтримав польсько-українського союзу й Іван Огієнко, який мав підстави не вірити у рівноправність міждержавних стосунків, побоюювався колонізаційного ярма для своєї країни. Попри те, його діяльність щодо балансування в умовах гострого політичного протистояння лівого і правого сегментів українського політикуму дає певні позитивні уроки, зокрема щодо намагання не загострювати стосунків між різними таворами, націленості на пошук компромісу як шляху до стабільності в суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія / І.І. Тюрменко ; передмова Н.І. Миронець. – К., 1998. – С. 244-279.
2. Огієнко І. Світлій пам'яті Івана Липи. 1919-1923 / І. Огієнко // Наша культура : науково-літературний місячник. – Варшава, 1937. – Кн. 8-9 (28-29): серпень-вересень. – С. 321-334.
3. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятуння України / І. Огієнко (митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передм. і комент М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2005. – 464 с. : іл., вкл.
4. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності : монографія / М.С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с. : іл.
5. Тимошик М.С. «Литшусь навіки щ чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М.С. Тимошик ; передмови О. Кравченка та В. Скопенка. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Україн. правосл. Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с. : іл.
6. Ляхощкий В.П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П. Ляхощкий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 528 с. : іл.
7. Ляхощкий В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В.П. Ляхощкий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с. : іл.
8. Ляхощкий В. Фонд Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917-1919 рр. / В. Ляхощкий // Студії з архівної справи та документознавства / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Український держ. наук.-дослід. і-т архів. справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 101-114.
9. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919-1920): Документи і матеріали / упоряд., автор вст. статті В.Р. Адамський. – Хмельницький : ФОП Цюпак А.А., 2017. – 493 с.
10. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія / І.І. Тюрменко ; передмова Н.І. Миронець. – К., 1998. – С. 1-243.
11. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції / О. Доценко. – Тарнів ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5. – 400 с.
12. Листування Івана Огієнка (1909-1921) / упоряд. та автор передмови В.Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2014. – 687 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.1131, оп.1, спр.3, арк.15.

14. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К. : Шекс, 2010. – 304 с.
15. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921: II. Зимовий похід. III Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР / І.П. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ. 2002. – 334 с.
16. Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох книгах / редкол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – 464 с.
17. Огієнко І. Урочистий в'їзд С. Петлори до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. / І. Огієнко // Наша культура : науково-літературний місячник, присвячений вивченню української культури. – Львів ; Варшава, 1926. – Кн. 5 (14). – С. 321-331.

The practice of the representative-in-chief of the Ukrainian People Republic government Ivan Ohienko as to rallying the deputies of Ukrainian political forces of different directions, concentrated in Kamianets-Podilsky, for the purpose to oppose the Polish influence and provide the outright state work, is under investigation in the following article.

Key words: Ivan Ohienko, political figures, Ukrainian parties, Political Council of the representative-in-chief of the government, Ukrainian National Rada (Council).

Отримано: 17.12.2017

УДК 930:001.891:378.4(477.43-21)«1918/1920»

С. А. Копилов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1918-1920 рр.)

У статті проаналізовано історіографічні дослідження в Кам'янець-Подільському державному українському університеті упродовж 1918-1920 рр., встановлено найбільш актуальну проблематику, яка мала підтримку в науково-дослідній практиці, заклала підвалини формування в навчальному закладі наукової школи дослідників проблем української історіографії.

Ключові слова: історіографія, дослідження, студії, вчені, монографії, статті, наукові конференції.

100-річний ювілей Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, що відзначатиметься у 2018 р., є вагомим приводом для узагальнення його освітньої й наукової діяльності. Одним із напрямів наукових розвідок викладачів історико-філологічного факультету університету стали історіографічні студії, які згодом оформилися в наукову школу дослідників проблем української історіографії. У статті досліджено історіографічну проблематику як галузь наукових зацікавлень викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, з'ясовано її місце у дисциплінах навчальних планів різних спеціальностей освітнього закладу.

Зацікавленість історіографією як напрямом історичних досліджень демонстрували в наукових студіях і навчальній роботі викладачі університету: професори В. Біднов, П. Клименко, приват-доценти М. Васильківський, М. Драй-Хмара, П. Клепатський, М. Плевако, Ю. Сіцінський та ін. Навчальний

план не передбачав вивчення студентами історичного відділу історико-філологічного факультету навчальної дисципліни «Українська історіографія», втім лектори характеризували науковий доробок істориків під час викладання фахових дисциплін. Зокрема, історіографічні сюжети були представлені у лекційному курсі «Історія України», який ділився на три частини: 1) від найдавніших часів до прийняття Люблінської унії; 2) від Люблінської унії до ліквідації Гетьманщини в Україні та 3) від втрати автономних прав українців у складі Російської імперії і до кінця XIX ст. (їх викладали відповідно професор П. Клименко, приват-доцент П. Клепатський і професор В. Біднов) [1].

У 1919 р. для студентів історико-філологічного факультету і слухачів учительських курсів професор В. Біднов видав посібник «Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)». Автор визначав своє завдання так: «У кожному з відділів згадується тільки найголовніше, найпотрібніше для ознайомлення з минулим нашого краю й народу» [2, с.3]. У нарисі він почергово схарактеризував біографію істориків, їх науковий доробок, іноді ж подавав висновки рецензентів щодо окремих праць науковців, зокрема М. Грушевського, В. Липинського, Ф. Красицького, на книгу М. Аркаса «Історія України-Русі». До перших зразків повної історії України він відніс праці Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича й підкреслив, що наступне покоління науковців зреклося ідеї написання систематичних історій та задовольнялося монографічним її обробленням. За його оцінкою, видатному представнику цього напрямку М. Костомарову був притаманний «інтерес до широких народних джерел, критично-наукове ставлення до джерел та подій минулого, надзвичайна жвавість викладення, живе, чисто художнє уявлення минувшини» і закріпило за ним «почесне першорядне місце» в українській історіографії [2, с.3].

Автор посібника високо оцінив науковий здобуток В. Антоновича, який на підставі нових архівних документів досліджував польсько-українські відносини, соціальні групи українського суспільства – шляхту, міщанство, селянство й козацтво. Було відзначено його заслуги у створенні київської школи істориків, до якої входили О. Левницький, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. [2, с.4-9]. В. Біднов висловлював переконання, що зусиллями науковців цієї школи й інших дослідників було проаналізовано окремі періоди минулого та сформовано достатню джерельну базу для дослідження історії України. Відтак, наприкінці 1890-х рр. закладено підвалини, а невдовзі реалізовано задум написання системної історії України, якою стали «История украинского народа» О. Єфименко (1906) та «Очерки истории украинского народа» М. Грушевського (1904). Остання, на думку автора, була «обов'язково потрібна для кожного вчителя, бо відсутність її нічим не може бути замінена» [2, с.18]. Кількість україномовних праць з історії України, за його спостереженням, значно поступалася російськомовним, що пояснювалося політикою репресій щодо української мови. Лише з 1905 р. «стало трохи вільніше і протягом 10 років з'явилося чимало праць з історії України, частина їх загальнодоступного популярного змісту, частина ж цілком наукового характеру». Але більшість з них через переслідування української літератури не доходила до шкіл і народних читалень, констатував дослідник [2, с.19].

Серед популярних видань з історії України В. Біднов виділяв книгу М. Аркаса «Історія України-Русі» (1908), яка «корисна для учнів і взагалі людей, що не дійшли національної свідомості», та справляла неабияке враження на читачів. «Ні одна українська книжка, крім «Кобзаря», не мала такого успіху, як цей труд М. Аркаса», – вказував він. До цієї групи дослідник відніс праці Б. Грінченка «Як жив український народ» (1906) і Г. Коваленка «Українська історія» (1907).

Автор підкреслював, що на зміну книзі М. Аркаса прийшла «Ілюстрована історія України» М. Грушевського (1913), що за своїм змістом задовольняла широкі громадські кола як повна систематизована історія України, яку через брак інших підручників він рекомендував як підручник для старших класів середніх шкіл. Втім, багатомовну «Історію України-Руси» М. Грушевського він вважав «фундаментом, на якому будуватимуться нові досліді й розвідки в області української історії» і порівнював її з «Историей России» С. Соловйова. Праця М. Грушевського на його думку, «повинна бути настільною книгою для кожного, хто цікавиться минулим бувшої Російської імперії, настільки важлива і потрібна для свідомого українця праця професора Грушевського. Тільки з чистого наукового погляду труд нашого історика без всякого порівняння стоїть вище праці С.М. Соловйова» [2, с.27]. Водночас В. Біднов вважав за необхідне підкреслити, що узагальнювальна праця М. Грушевського доступна і зрозуміла не для кожного читача, «бо поважні наукові речі завжди вимагають серйозної підготовки», і рекомендувати її можна тільки тим, хто має більш-менш солідну підготовку» [2, с.29].

Позитивною у нарисі В. Біднова була спроба цілісного відтворення розвитку історіографічного процесу в Україні упродовж XIX – перших десятиріч XX ст., який репрезентували й історики Галичини. Її яскравим представником він вважав О. Барвінського – автора «Історії Руси» (1884) та «Ілюстрованої історії України» (1890), що мали «виховуючі значення, бо написані просто й уміло, відповідно до потреб малосвідомого читача». Наступні роботи цього автора, «Історію України-Руси» та «Історію України-Руси з образками» (1904), він уважав популярними виданнями для читачів, які не мали змоги читати «великих наукових книжок про минувшину». Утім В. Біднов відзначав тенденційність деяких оцінок цього автора, його «прихильності до унії та уніатських духовних осіб», що знижувало цінність праць. Натомість «Українську історію» С. Томашевського (1919) він представив як першу частину загальної історичної праці (охоплено давні часи і середні вічний період), в якій у стислій формі «давався багатий зміст» [2, с.42].

Серед змістовних науково-популярних праць В. Біднов називав книгу відомого історика античності, колишнього студента Університету Св. Володимира і дійсного члена Петербурзької Академії наук М. Ростовцева «Эллинизм и иранство на юге России» (1918). Українськомовний переклад книги, зроблений Л. Чикаленком, отримав назву «Давнє минуле нашого півдня» (1918). В. Біднов відзначив використання автором результатів багаторічних археологічних досліджень і відтворив детальну картину життя окремих міст і держав Північного Причорномор'я, степових кочівників-скіфів, сарматів та ін. Крім того, акцентував на особливих заслугах перекладача, який зумів передати це в «надзвичайно цікавій та загальноприступній формі» [2, с.65].

Історіографічний нарис В. Біднова закінчувався розглядом науково-популярного нарису ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету професора І. Огієнка «Українська культура. Коротенька історія культурного життя українського народу» (1918), що був укладений за лекціями автора в Київському народному університеті. Відкидаючи зауваги окремих рецензентів щодо агітаційного характеру цієї праці, він акцентував на літературній українській мові, простому викладі, вдалому цитуванні уривків зі стародруків та використанні ілюстративного матеріалу, що робили цю книгу цікавою, і обов'язково рекомендував її кожному читачеві [2, с.72]. Насамкінець автор називав значну кількість українськомовної літератури, яку доповнювали численні наукові монографії та статті у наукових виданнях і часописах: «Записки НТШ», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Дніпрові хвилі», «Рідний край», «Українська хата» та ін.

Окремі історіографічні сюжети з посібника В. Біднов конкретизував у доповідях на засіданнях історико-філологічної секції Наукового товариства університету (сформувався у грудні 1919 р.). 1 лютого 1920 р. він виступив перед науковцями з доповіддю про складання словника вчених, письменників та інших діячів Поділля, 4 квітня – про біографію професора В.Б. Антоновича [3]. Про зміст останнього можемо дізнатися зі статті доповідача «Життя й наукова діяльність професора В.Б. Антоновича» у празькому часописі «Студентський вісник» (1928). Він акцентував, що В. Антонович був вихований в оточенні польсько-шляхетської культури, але часи студентства в Київському Університеті Св. Володимира змінили його переконання «з поляка він перетворився в українця» [4, с.137]. Відзначено також педагогічну діяльність історика в першій Київській гімназії, кадетському корпусі, а з 1863 р. – наукові студії у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Підкреслено, що «багатий актовий матеріал Центрального архіву давав йому можливість виготовляти збірки історичних документів і на їх підставі писати цінні в науковому відношенні розвідки» [4, с.137]. Уже 1863 р. опубліковано укладений В. Антоновичем перший том третьої частини «Архива Юго-Западной России», в якому вміщено акти про початок й розвиток козаччини до Б. Хмельницького, а в передмові упорядник висловив «новий погляд на походження та характер нашої козаччини, погляд, що з деякими варіаціями повторюється пізнішими істориками» [4, с.138]. В. Біднов підкреслював, що, продовжуючи працю в Центральному архіві, В. Антонович збирав документи й на їх підставі підготував розвідки про минуле поодиноких станів українського суспільства, а в 1870 р. Київський Університет за розвідку про останні роки козаччини на правому березі Дніпра «визнав його магістром російської історії і тим самим проклав йому стежку до професорської кафедри» [4, с.137].

Дослідник акцентував, що 1870 р. його було обрано штатним доцентом російської історії в Київському університеті, завдяки чому «для В.Б. Антоновича явилася можливість ще інтенсивніше працювати на науковому ґрунті». На його переконання, особливо активну й продуктивну наукову діяльність він виявив упродовж перших десяти років свого професорства. «За цей час В.Б. Антонович виробив свої університетські курси й написав докторську дисертацію, яка була немалим придбанням для історичної науки», – підкреслював історіограф. В іншому місці В. Біднов зазначав, що наукова діяльність Володимира Боніфатєвича не обмежується одним університетом, а широко і блискуче проявляється і в інших наукових установах: участь у II-XIII всеросійських археологічних з'їздах, співучасть у заснуванні та роботі Південно-Західного відділу Всеросійського географічного товариства, діяльності Історичного товариства Нестора Літописця [4, с.138-139].

Як підкреслив В. Біднов, В. Антонович «в своїй науковій діяльності завжди виявляв себе, як українець. Предметом його дослідження і студій завжди було минуле України; праці свої, за невеликими винятками, містив переважно в тих виданнях, що виходили на території України... Не раз виступав він і в оборону українських інтересів та руху» [4, с.139]. Далі визначив заслугу вченого перед історичною наукою: «Вміння зацікавити слухачів своєю наукою й витворювати з них учених дослідувачів минулого», які «творили не зовсім приємну для москалів «київську історичну школу»... Всі вони були продовжувателями праці Володимира Боніфатєвича Антоновича, за невеликим винятком, – оборонцями української справи» [4, с.139].

Науковий доробок В. Антоновича розглядав професор історії України П. Клименко. Зокрема, 4 квітня 1920 р. на засіданні Наукового товариства зі вшанування пам'яті визначного українського історика виголосив промову

«Володимир Антонович як історик Литви», в якій відзначив його велике значення як наукової сили [3, с.7]. На цьому ж засіданні приват-доцент по кафедрі церковної археології Ю. Сіциньський акцентував на заслугах В. Антоновича як археолога, зокрема проведених ним розкопки стародавньої столиці Поділля – літописного міста Бакота [3, с.7]. Крім того, історіографічні сюжети П. Клименко подавав студентам історичного відділу в курсі «Методологія історії», викладання якого забезпечував за дорученням Ради історико-філологічного факультету (по 2 години лекцій і практичних занять на тиждень).

Проблеми української історіографії досліджував, а також і популяризував у лекційних курсах приват-доцент кафедри української історії П. Клепатський. У весняному семестрі 1919-1920 академічного року за дорученням Ради історико-філологічного факультету він викладав обов'язкову дисципліну «Огляд джерел з української історії». У 1921 р. за прочитаними лекціями в університетській друкарні він видав навчальний посібник для студентів [6; 7]. Його зміст і структура свідчать, що цей лекційний курс передбачав студювання історіографічної проблематики за тематично-хронологічним принципом.

П. Клепатський згадував візантійських і арабських авторів, у творах яких була згадка про події історії України-Руси: візантійського патріарха Фотія – повідомляв про напад Русі на Константинополь у 860 р.; Константина Порфінородного – наголошував, що Русь – це дружина київського князя й водночас центральна частина руських земель; Льва Дякона Калейського – розповідав про візантійсько-руські відносини 959-989 рр.; арабського письменника Масуді – у творі «Золоті луги» розповідав про похід русів у 912 р. на Абесгун і Таборістан, їх поселення в Ітілі; а також згадував свідчення з творів грецького намісника у Криму Готського топарха, Ібн Хаукаля, Ібн Даста, Ібн Хордабе, Ях'я Антіохійського та ін. [6, с.10-12].

Більшу увагу автор посібника надав характеристиці середньоевропейських і прибалтійсько-лівонських хронік. Серед першої групи він вирізняв хроніку Тітмара Мерзебурзького, в якій на основі свідчень німецьких волонтерів війська Болеслава Хороброго розповідав про похід польського війська в Україну, згадував про їх перемогу над Ярославом при р. Буг, облогу Києва, що своєю величчю вразив завойовників [6, с.16-17]. Також П. Клепатський згадував твори Івана Вінтертурського, Івана Віктринзького, Франтішка Празького, Сигизмунда Гербернштейна, а також лівонські хроніки Петра Дюсбурі, Альбрехта Генриха, Віганда з Марбурга, Йогана фон Посильга та ін.

За оцінкою приват-доцента кафедри української історії, «найважливішою галуззю історичних джерел» були літописи. Відповідно до існуючої історіографічної традиції він поділяв їх на дві групи: перша – літописи, що відбивали події на території України: Давній літопис у Києво-Печерській і Сильвестровій редакціях, Якимівський літопис (автентичність якого ставили під сумнів деякі науковці), Короткий Київський літопис XVI ст., Литовсько-руські літописи та Печерський патерик – «збірник життєписів місцевих святих Печерського монастиря». Він виокремив і високо оцінив важливі дані літописів щодо минулого України, зокрема вказав, що «невід'ємною рисою Литовсько-руських літописів є націоналізм в розумінні інтересів Литовсько-Руської держави» [6, с.20]. Водночас П. Клепатський акцентував, що конфронтація між поляками і литовцями після Кревської унії була на користь Литви, та зауважив, що завоювання ж Поділля у широкій редакції Літопису виродились ще в часи Ольгерда, «коли навіть і думки ще не виникало про сполуку з Польщею», а задля підняття авторитету литовської шляхти над польською генеалогія литовської аристократії велася від римських виселенців часів Тиверія й Нейрона [6, с.20].

До другої групи літописів автор відніс місцеві (Київський, Львівський, Баркулабівський, Хмельницький) і монастирські (Межигірський, Густинський, Добромилівський, Мгарського монастиря, Львівського Кармелітського монастиря, Підгорецького монастиря, львівського каноніка Яна Юзефовича, Львівського Ставропігійного братства, Вінницького капучинського кляштору, Сатанівського монастиря та ін.) з описами подій у межах певного міста чи місцевості, а також віддаленої округи. Він вказував, що монастирські літописи містили мало конкретних історичних фактів, але їх матеріали «можуть мати першорядне значення для з'ясування окремих історичних моментів чи певних галузей історичного життя..., запізнення з духом відповідного історичного моменту» [6, с.108-109].

Окремо П. Клепатський визначив і характеризував історичні компіляції 70-х років XVIII ст.: Густинський літопис, Кройніку з літописців стародавніх Феодосія Софоновича, Київський Синопис, Великий Синопис руський П. Кохановського. Історичні компіляції з інформацією про події всесвітньої історії, відомі як Хронографи української редакції або Українські хронографи, увійшли до наступної групи писемних пам'яток. Цей тип хронографів, відзначав автор «Огляду», крім своєї мови вирізнявся й складом: «обов'язковою є історія Польщі та Литви з деякими додатковими статтями з історії України» [6, с.114]. У структурі останніх він виділив статті про панство країв західних цесарів старого Риму; про панство турецьке, звідки постало і зайшло в ті східні країни; хроніку слов'яно-руську про панства руське, польське і литовське (до Стефана Баторія); Київську хроніку, скомпільовану за Синописом, творами Стрийковського та Герберштена і «Перестрою».

Історіографічну проблематику П. Клепатський популяризував у доповідях на засіданні історико-філологічної секції Наукового товариства університету: 1 березня 1919 р. виголосив доповідь про місцеві і монастирські літописи, 4 грудня – про литовсько-руські літописи, 21 грудня – «Літопис Якова Лизогуба до 1737 р.», 1 лютого 1920 р. – «Наукова розробка так званого Початкового літопису або Повісті временних літ (в історичній перспективі)», 29 лютого – «Місцеві й монастирські літописи та їх значення», 4 квітня – «Антонович як історик» [8; 9 та ін.].

Академічні зацікавлення творчістю відомих українських письменників та істориків демонстрував приват-доцент М. Плевако. У весняному семестрі 1918-1919 навчального року він викладав студентам історико-філологічного факультету загальний курс «Історія нової української літератури», яку репрезентували й учені-історики П. Куліш і М. Костомаров. М. Плевако підкреслював, що у лекційному курсі акцентував на «виясненні питання про початки нової української літератури, про походження й зв'язок її з літературою давньою та письменством XVII століття... з усією можливою докладністю дав перегляд-огляд письменства від Котляревського до Шевченка, спинившись на головних письменниках» [10, арк.1]. Восени 1920 р. він викладав студентам філологічного відділу спецкурс «П. Куліш і його епоха» (2 години на тиждень), де розглядав історичні студії цього автора. «Особливістю його (М. Плевако – С.К.) викладів була ясність думки та уміння рельєфно змалювати факти й аналізувати творчість кожного письменника знаходити в ній щось нове, ...яскраво підкреслював він гуманність українського письменства, його народолюбний характер та його тернистий шлях під московським пануванням на Україні, – згадував протоієрей Д. Бутко. – Цим усім лекції Плевако зацікавлювали студентів і він завжди мав повну аудиторію» [11, с.779]. Творчий здобуток П. Куліша як критика та історика української літератури він схарактеризував у доповіді на засіданні історико-філологічної секції Наукового товариства університету 11 січня 1920 р. [12].

Доробок видатного українського історика М. Костомарова М. Плевако розкрив у студії на шпальтах щоденної газети «Наш шлях». Він високо оцінив його участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, українського журналу «Основа», де розмістив ряд дуже цікавих статей. Було відзначено, що М. Костомаров досліджував різні події і факти російської історії, «але осередком його наукових інтересів була історія українського народу, через це й є він переважно українським істориком (українській історії присвятив він такі великі свої праці як «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепинци» й інші). Чимало працював Костомарів також в області етнографії, фольклору, майже виключно українського» [13, с.3].

Наукову й громадську діяльність одного з фундаторів Кирило-Мефодіївського товариства аналізував і приват-доцент В. Степовий. У статті «Пам'яті Н.І. Костомарова» на шпальтах газети «Наш шлях» він розглянув його діяльність у товаристві та Петербурзькому українському гуртку, ініціативу з видання літературно-наукового часопису «Основа», в якому вчений друкував свої історичні студії. Журнал, за спостереженням автора статті, мав «величезне значення для нашого культурного та громадського життя і залишив глибокий слід в історії нашого відродження» [14, с.2]. Водночас В. Степовий зауважив, що праці М. Костомарова «в значній частині ще й досі не втратили своєї вартості та інтересу. Такі монографії, як «Богдан Хмельницький» (в трьох томах), «Іван Виговський», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинци» та «Последние годы Речи Посполитой» (два томи) являються тими історичними творами, що й зараз потрібні й корисні для ознайомлення з минулим українського народу XVII та XVIII століття» [14, с.2].

Серед когорти викладачів історико-філологічного факультету університету своїм історіографічним доробком помітно виділявся один із теоретиків українського консерватизму приват-доцент Д. Дорошенко, запрошений за пропозицією В. Біднова [15]. У складний і суперечливий період української революції через свої політичні переконання він усі свої знання й талант віддавав справі відродження української держави. Попри напружену політичну й громадську діяльність, Д. Дорошенко не полишав наукову роботу. Зокрема, у той час він підготував і видав такі праці: «П.О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність» (Київ, 1918, 80 с.), «Коротенька історія Чернігівщини» (Чернігів, 1918, 38 с.), «Адам Міцкевич. Його життя й твори» (Київ, 1919, 47 с.), «По рідному краю. Дорожні враження й замітки» (Київ, 1919, 92 с.).

У весняному семестрі 1919 року Дмитро Іванович викладав історію України студентам фізико-математичного факультету, брав активну участь у громадському і політичному житті міста й університету. На засіданні ради історико-філологічного факультету 4 березня 1919 р. він доповідав про наукову діяльність і заслуги М. Грушевського. Тоді ж за пропозицією декана факультету останнього було обрано почесним членом університету, а згодом Рада професорів таємним голосуванням затвердила вибір факультету [16]. Текст цієї доповіді не виявлено, але оцінку автора наукового доробку видатного історика можемо відтворити на підставі праці «Огляд української історіографії», що була укладена на основі викладу ним курсу української історіографії студентам філософічного факультету Українського Вільного Університету (прочитаний навесні 1921 р.).

Найважливіше досягнення видатного українського вченого Дмитро Іванович визначав так: «Першою й основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він уgruntував і впровадив в ученій вжиток схему історії українського народу на ціллім просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес» [17, с.187]. Ця «звичайна схема «руської історії» стала головною підвалиною головної праці

М. Грушевського, справою «цілої його дореволюційної наукової роботи» – восьмитомної «Історії України-Руси», доведеної до 1650 р. Д. Дорошенко підкреслював, що, за задумом автора, «його праця мала звести до купи й проаналізувати всі звісні нам звістки про життя й побут українського народу на цілім просторі його історичного існування, простежити й з'ясувати всі умови й обставини його політичного, соціально-економічного розвитку й дати строго-науковий образ його історичного процесу, на всім просторі заселеної ним землі» [17, с.190].

До заслуг М. Грушевського Д. Дорошенко відніс його діяльність як голови Наукового Товариства імені Шевченка, яке за короткий час стало головним вогнищем науки українознавства всієї України, «стало науковою інституцією з високим авторитетом в ученому світі, видало сотні томів наукових праць і матеріалів українською мовою, організувало велику національну бібліотеку й музей, згуртувало цілі кадри наукових робітників». Крім того, автор «Огляду української історіографії» акцентував, що, викладаючи у Львівському університеті, «пр. Грушевський витворив цілу школу своїх учнів-істориків, котрі своїми працями, друкованими у виданнях Наукового Товариства детально розробили цілий ряд важніших моментів нашої історії» [17, с.185-186].

Д. Дорошенко із симпатією багато писав і друкував у місцевій пресі матеріали про відомих українських істориків, громадських і культурних діячів. Так, у «Пам'яті П.Я. Дорошенка» в часописі «Наш шлях», розглядаючи культурницьку діяльність цього видатного громадського та державного діяча доби української національних змагань, дослідника генеалогії козацько-старшинських родів Петра Яковича, він відзначав зібрану П. Дорошенком одну з найбільших в Україні приватних бібліотек, у якій також зберігалися автографи Т. Шевченка, П. Куліша, М. Гоголя, оригінали гетьманських універсалів та ін. Найбільшим внеском у національне пробудження він вважав його мистецтвознавчі та історичні студії в журналі «Киевская старина», участь в організації національного музею В. Тарновського в Чернігові [18].

У 1924 р. Д. Дорошенко, перебуваючи в еміграції, розмистив розгорнутий варіант цієї статті у львівському журналі «Стара Україна: часопис історії і культури». Він зауважив, що «всі його симпатії та інтереси (П.Я. Дорошенка – С.К.) тягли в область історії, археології, історії мистецтва», що було зумовлено атмосферою любові до історії та культури України, яка склалася у родині Дорошенків, гордістю за своїх великих предків. За словами Д. Дорошенка, зацікавленню його дядька культурно-національною роботою сприяло знайомство з відомими українськими вченими і громадськими діячами В. Антоновичем, В. Науменком, Б. Кістяківським; великим можливостям для збирання та дослідження генеалогічних матеріалів сприяло його одруження із представницею відомого старшинського роду – Марії Маркович. Ця подія ввела Петра Яковича до кола найдавніших сімей української аристократії, що мешкали на Чернігівщині – Галагани, Лазаревські, Лизогуби, Тарновські, Шугурови та ін. Крім того, Д. Дорошенко наголошував на визначальній ролі свого дядька у формуванні фамільного архіву Скоропадських, збереженні та вивченні архівної спадщини козацько-старшинських родів [19].

Д. Дорошенко був активним дописувачем і газети «Життя Поділля», на шпальтах якої популяризував науковий доробок українських гуманітаріїв. У лютому 1919 р. він опублікував статті «Йосиф Ролле» [20], «Українське наукове життя в 1918 р.» [21], «Українська література в 1918 році» [22], рецензію на книгу В. Студницької [23]. В останній, зокрема, він гостро скритикував твердження авторки щодо Правобережної України, яку вона вважала «польською історичною спадщиною», аргументуючи це начебто мовною, культурною та

історичною спорідненістю польського та місцевого (українського – С.К.) населення. Відкидаючи таку інтерпретацію історичних подій, як провокаційну й ненаукову, колишній міністр закордонних справ Української держави (травень-листопад 1918 р.) відстоював автохтонність і самобутність українців. «В той час, коли необхідне об'єднання «народів-побратимів» для боротьби зі спільним ворогом (більшовизмом – С.К.), такого роду «псевдонаукові» доробки чинять перепони для консолідуючих сил», – писав він [23, с.3].

Газета «Життя Поділля» майже щотижня інформувала про наукову діяльність викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, підготовлені ними навчальні посібники, різні університетські новини. Так, у номері від 9 березня 1919 р. повідомлялося, що на засіданні Ради професорів слухали доповіді Д. Дорошенка про наукову і громадську діяльність М. Грушевського, І. Огієнка – про наукову діяльність А. Кримського, Л. Білецького – про наукову діяльність В. Перетца [24].

Професорський стипендіат кафедри української літератури С. Якимович узагальнив науковий доробок ректора Київського державного українського університету Ф. Сушицького у вивченні літописів. У підготовленому некролозі з приводу смерті вченого він відзначив його заслуги у вивченні західно-руських літописних текстів, зокрема, використанні методів історіографічного і філологічного аналізу, що дозволило з'ясувати джерела походження матеріалу, систематизувати мовні вирази, дати опис манери викладу та літературних прийомів їх створення [25].

Поразка Української революції 1917-1921 рр. і встановлення радянської влади на Поділлі визначили подальшу долю Кам'янець-Подільського державного українського університету. Відповідно до запроваджуваної єдиної системи освітнього будівництва УСРР перші зміни відбулися вже у липні 1920 р. Їх започаткував комісар університету А. Волянський, за наказом якого був закритий богословський факультет, а історико-філологічний і правничий реорганізовані у факультет соціальних наук. 9 січня 1921 р. науково-шкільна рада Кам'янець-Подільського університету відповідно до розпорядження Наркомпросу УСРР реорганізувала заклад в Академію теоретичних знань. Ліквідація українського університету та еміграція більшості викладачів призвели до згорання наукових досліджень у галузі історіографії.

Отже, у 1918-1920-х рр. Кам'янець-Подільський державний український університет став одним із центрів досліджень у галузі української історіографії. Ці проблеми розглядали в наукових студіях професорів і приват-доцентів, поширювали у навчальному процесі історико-філологічного факультету, аналізували на засіданнях Наукового товариства при державному українському університеті, популяризували на шпальтах місцевих українських часописів «Життя Поділля», «Україна», «Наш шлях».

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХМО), ф.Р-582, оп.1, спр.39, арк.1зв.-2; спр.134, арк. 166; ф.Р-302, оп.3, спр.26, арк.6.
2. Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства / В. Біднов. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 72 с.
3. Шкільне життя // Наш шлях. – 12 лютого. – С. 2; Швидкий О. Пам'яті В.Б. Антоновича (Засідання істор.-філ. секції Н-го Т-ва при Кам.-Под. Дер. Укр. У-ті 4 квітня ц.р. / О. Швидкий // Наш шлях : літературно-науковий додаток. – 1920. – 18 квітня. – С. 7.
4. Біднов В. Життя і наукова діяльність професора В.Б. Антоновича / В. Біднов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3-х т. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 137-140.

5. Шкільне життя // Наш шлях. — 1920. — 6 червня. — С. 3.
6. Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Вип. I. Джерела візантійські, арабські, західні, українсько-руські юридичні пам'ятки, літописи і синодики, подорожі чужоземців / П. Клепатський. — Кам'янець-на-Поділлі : Друкарня Державного Українського Університету, 1921. — 137 с.
7. Копилов С.А. П. Клепатський: кам'янецький період діяльності / С.А. Копилов // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. — Т. 1. — С. 209-213.
8. Хроніка // Наш шлях. — 1920. — 1 лютого.
9. Швидкий О. З наукового життя: місцеві і монастирські літописи та їх значення / О. Швидкий // Наш шлях. — 1920. — 25 березня.
10. ДАХМО, ф.Р-582, оп.2, спр.184, арк.1.
11. Прот. Д. Бутко. Микола Плевако. (Спогади) / Д. Бутко // Микола Плевако. Статті, розвідки й біографічні матеріали. — Нью-Йорк ; Париж, 1961.
12. Історико-філологічна секція Наукового Т-ва при Кам. Под. держав. укр. у-ті та діяльність її за 1919-1920 роки // Наш шлях. — 1920. — 6 червня. — С. 3.
13. Плевако М. Микола Костомаров (1817-1885) / М. Плевако // Наш шлях. — 1920. — 21 квітня. — С. 3.
14. Степовий В. Пам'яті Н.І. Костомарова / В. Степовий // Наш шлях. Літературно-науковий додаток. — 1920. — 21 квітня. — С. 1-2.
15. Біднов В. Перші два академічні роки Українського державного університету в Кам'янці-Подільському / В. Біднов // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1928. — Кн. XI. — С. 240.
16. Шкільне життя // Наш шлях. — 1919. — 14 березня.
17. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д.І. Дорошенко. — К., 1996. — 257 с.
18. Дорошенко Д. Пам'яті П.Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Наш шлях : літературно-науковий додаток. — 1920. — 9 травня. — С. 1.
19. Дорошенко Д. Пам'яті П.Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Стара Україна: часопис історії і культури. — 1924. — Кн. 7/8. — С. 110-113.
20. Дорошенко Д. Йосиф Ролле / Д. Дорошенко // Життя Поділля. — 1919. — 4 лютого. — С. 2.
21. Дорошенко Д. Українське наукове життя в 1918 р. // Д. Дорошенко // Життя Поділля. — 1919. — 6 лютого. — С. 3.
22. Дорошенко Д. Українська література в 1918 р. / Д. Дорошенко // Життя Поділля. — 1919. — 12 лютого. — С. 2-3.
23. Дорошенко Д. Національна нетактовність чи щось гірше? / Д. Дорошенко // Життя Поділля. — 1919. — 7 лютого. — С. 2-3.
24. Місцева хроніка: з університетського життя // Життя Поділля. — 1919. — 9 березня. — С. 3.
25. Якимович С. Ф.П. Сущицький (некролог) / С. Якимович // Наш шлях. — 1920. — 17 квітня. — С. 1.

The article analyzes the historiographic research in the Kamyanyets-Podilsky state Ukrainian university during 1918-1920, establishes the most relevant issues, which had the support in scientific research, laid the foundations for the formation of a scholarly school of researchers in the problems of Ukrainian historiography at an educational institution.

Key words: historiography, research, studios, scientists, monographs, articles, scientific conferences.

Отримано: 20.12.2017

О. І. Марчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВІСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА В УРЯДОВИХ СТРУКТУРАХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ 1991-1999 рр.

Аналізуються дослідження науковців з висвітлення багатовекторної діяльності І. Огієнка на посадах міністра освіти та міністра ісповідань, Головноуповноваженого уряду УНР періоду Директорії в українському державотворенні початку ХХ століття.

Ключові слова: огієнкознавство, історики, вчені, Головноуповноважений, міністр освіти, міністр ісповідань, уряди Директорії УНР.

Діяльність І. Огієнка в урядових структурах за Директорії УНР є одним із найбільш цікавих періодів у його, поки що не до кінця з'ясованій, самовідданий праці в контексті українського державотворення початку ХХ ст. Бути держслужбовцем високого рангу в революційну добу було почесною і разом з тим важкою справою, оскільки з'являлася величезна відповідальність за виконання складних обов'язків в ім'я 35-мільйонного народу. Сьогодні, в умовах реформування сфери державного управління, важливо враховувати попередній державотворчий досвід, зокрема 1917-1920 рр., до вироблення якого причетний Іван Огієнко.

До осмислення праць про І. Огієнка в контексті історичної огієнікани із зазначеної тематики у тій чи іншій мірі зверталися в 90-х роках ХХ століття такі науковці, як В. Ляхоцький [81, 88], І. Тюрменко [82], у ХХІ ст. – І. Тюрменко [83], О. Завальнюк [9;84;89;90], С. Копилов [9], В. Прокопчук [85], Н. Жук [86], М. Мандрик [87].

Метою статті є проаналізувати доробок вітчизняних вчених щодо висвітлення державницької роботи І. Огієнка в урядових структурах за Директорії УНР і з'ясувати аспекти, які потребують дослідження.

Значна частина дослідників життєвого шляху І. Огієнка, починаючи з 90-х років, приділяла увагу державному напрямку його діяльності. На науково-теоретичній конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (1992) було виголошено 8 доповідей з понад 120-ти в яких аналізувалися різні складові його управлінської діяльності, про освітню сферу писали О. Городецький, який, високо оцінюючи роль І. Огієнка стверджує, що «незважаючи на тривалу історичну дистанцію, що відділяє нас від того часу, багато положень згаданих праць та документів [авторства цього діяча – О.М.], їхній дух співзвучні реальним потребам сьогодення» [1, с.12]; С. Дмитрієв і О. Завальнюк висвітлили зусилля І. Огієнка щодо розробки і реалізації законопроектів, спрямованих на підтримку функціонування шкіл, впровадження безкоштовного навчання та національного духу у навчально-виховний процес [2, с.14]; І. Тюрменко, висвітлюючи його досягнення, вдало наводить гасло міністра освіти про те, що «без учителя буде руйнуватися школа, а значить руйнування зазнає і сама культура» [3, с.12]; О. Завальнюк в розвідці про українізацію освітнього та духовного процесу 1918-1920 рр. зробив до висновку про те, що міністр І. Огієнко невтомно працював над тим, аби українська мова та багата українська спадщина зайняли

в державі і суспільстві гідне місце [4, с.66]. Церковну діяльність І. Огієнка розглядали: А. Колодний, який проаналізував огієнківський концепт «без церкви свідому українську націю не створиш» [5, с.20]; В. Плисюк і О. Козловська – в контексті боротьби за відродження української церкви [6]. Інші доповіді стосувалися співпраці І. Огієнка з Українським Червоним Хрестом (1919 р.) [7] та, одна із перших, якщо не перша, діяльності періоду Головноуповноваженого (ГУ), у якій увага приділена врегулюванню спірних питань з польською владою [8, с.67]. Загалом конференція стала прямим і незаперечним свідченням того, що «лід тоталітарної кризи почав танути», і наукова спільнота закономірно була в авангарді цього процесу. Як згадує сьогодні один із її учасників, «це був прорив у становленні наукового огієнкознавства» [9, с.6-7]. Дійсно, дослідники провели значну роботу пошуку фактичного матеріалу, чому посприяли відкриття спецархівів, плюралізм думок, величезне прагнення з'ясувати об'єктивний погляд на власну історію та повернути із забуття плеяду національних діячів.

Гідним продовженням започаткованих огієнкознавчих пошуків стали бібліографічно-тематичні розвідки вчених, як про самого І. Огієнка, так і частково його внесок у діяльність урядових структур. Мова йде про праці С. Гальченка [10], А. Марушкевич [11], Н. Захлопної [12], В. Пашенка [13], О. Завальнюка [14;15;16], М. Тимошика [17;18;19], М. Кудрявцева, В. Мацька [20], І. Тюрменко [21], С. Кармалюка [22], А. Копилова [23], В. Тергичка [24], А. Опрі [46], В. Лозового [47], Б. Кушніра [48], та ін. Головні акценти у цих працях зроблені на поглиблення життєпису І. Огієнка, висвітлення його діяльності із розвитку церкви, державних структур та національно-визвольного руху.

Найбільш плідні наукові здобутки в огієнкознавстві, зокрема, щодо з'ясування праці на державних посадах в урядах доби Директорії, було отримано в другій половині 90-х рр. XX ст., коли, за влучним висловленням І. Тюрменко, відбувся «огієнкознавчий бум», адже стрімко йшло «первісне нагромадження наукового матеріалу» [83, с.5]. Вчені зуміли опрацювати чимало цього документів та створити оригінальні наукові праці, провести наукові конференції та читання, присвячені спадщина І. Огієнку, зокрема, «Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти» (1997), «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1997) в контексті українського національного відродження (1997), «Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості» (1997) та інші. Їх особливістю стало активне залучення істориків, праці яких зайняли провідне місце в огієнкознавстві. Історіографію цього періоду можна умовно поділити на чотири складові: 1) освітню (міністр освіти), 2) церковну (міністр ісповідань), 3) урядово-представницьку (Головноуповноважений уряду УНР) та 4) державницько-концептуальну.

Освітній аспект діяльності І. Огієнка з'ясували: О. Машевський [25], який зробив спробу узагальнити його роботу з питань організації вищої освіти 1917-1920 рр.; В. Майборода [26] висвітвив широкий спектр діяльності міністра освіти України та її основні напрямки (відродження української освіти, мови, підручників, правопису тощо). Стаття О. Завальнюка проливає світло на не сповна з'ясовані аспекти міністерської праці І. Огієнка, зокрема, автор запропонував власну обґрунтовану періодизацію, яка складається з 4 етапів – Київського (2-31 січня), Вінницького (1-22 лютого), Кам'янецького (24 лютого-27 березня), Галицького (28 березня-25 квітня) [27, с.13-14]. Г. Вонсович у своїй публікації коротко подав найбільші досягнення міністра народної освіти, а саме втілення в життя засад національної освіти, впровадження літературної мови в заклади освіти, держустанови та військово [32, с. 105]. Важливими є спроби загаль-

ного осмисленням внеску І. Огієнка в розбудову системи освіти, реалізовані у працях Я. Козачка [35], А. Романюка [43], В. Яковенко [45] Л. Ляхощкої [50], В. Ляхощкого [51], та творення українського національного шкільництва Т. Усатенко [37]. Логічним продовженням дослідницьких пошуків освітньої діяльності І. Огієнка є публікація А. Пижика, у якій подано процес реформування системи освіти в добу Директорії, зокрема за міністра І. Огієнка [77]. Понад десятків наукових праць, які висвітлюють його роботу на чолі міністерства освіти УНР стосувалися українізації навчального процесу, підтримки науково-педагогічних працівників, студентів, освітніх установ, налагодження друку українських книг, примноження матеріально-технічної бази навчальних закладів тощо.

Церковний напрямок знайшов відображення в пошуках різних дослідників. З. Тименик з'ясував важливий методологічний аспект огієнківської концепції автокефалії (як фактично безперервного явища з дуже нерівномірними періодами розвитку) [34, с.67]. В. Лозовий висвітлив національно-церковну діяльність І. Огієнка в кам'янецьку добу Директорії УНР [42]. В. Ляхощкий [62] та Л. Пилявець [63] проаналізували різні управлінські і богослужбові аспекти діяльності І. Огієнка на чолі Міністерства ісповідань УНР, показали його цілеспрямовану працю з українізації церкви, перекладання богослужбових книг та підтримку УАПЦ. Важливі дослідження у цьому напрямку зробили також М. Тимошик [69; 70] та І. Тюрменко [76]. Дослідники значну увагу приділили внеску міністра ісповідань І. Огієнка в церковну сферу УНР, намагання її реформувати (українізація, структуризація тощо) та постійне прагнення підтримувати розбудову УАПЦ, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови 1919-1920 рр.

Напрацювання І. Огієнка на посаді Головноуповноваженого уряду УНР були предметом дослідження значної кількості істориків, зокрема А. Заводовського [30] та В. Ляхощкого [52], які зробили переконливий висновок, що посада ГУ відіграла важливу роль у боротьбі за збереження української державності [30, с.88]. Ґрунтовне дослідження, з використанням багатьох історичних джерел щодо висвітлення пошуку і реалізації шляхів взаємодії ГУ з польською адміністрацією у Кам'янець-Подільському, виконав О. Завальнюк. Він довів, що І. Огієнко гідно виконував покладені на нього державою обов'язки, пов'язані із захистом населення, майна, підтримкою життєдіяльності осередку державності, наголошуючи, що добитися повного вирішення цих проблем було вкрай важко [49]. А. Копилов проаналізував погляди І. Огієнка на польську військову присутність у Кам'янець-Подільському та її негативні наслідки (1919-1920 рр.) [59]. Важливим є джерелознавчий аналіз В. Ляхощкого архівного фонду ГУ уряду УНР на Поділлі [58] та певною мірою пов'язаних з ним нових матеріалів фонду Українського Державного Університету в Кам'янець-Подільському [74]. Найбільш повно цей період діяльності І. Огієнка висвітлила І. Тюрменко [78; 79]. Крок за кроком, вона дослідила широку сферу діяльності ГУ, зокрема, реалізацію його програми адміністративно-управління (комітет, референтура, громадсько-політична рада тощо) та в міру можливості суспільно-політичні, економічні і кадрові проблеми. Дослідниця дійшла висновку, що «...найпліднішими в діяльності І. Огієнка були вісім місяців – з листопада 1919 по липень 1920 р...» [79, с.110]. В підсумку названі вчені зуміли частково опрацювати, засекречені до 1991 р., архівні матеріали, розкрити коло різноманітних питань які вирішував ГУ, показати процес функціонування обмеженого осередку української державності в умовах польської окупації, виокремити особистий внесок І. Огієнка в його (осередку) життєдіяльність.

Державницько-концептуальну складову діяльності І. Огієнка вивчали: П. Кононенко, котрий проаналізував його ідеологічно-державотворчі напрацю-

вання, виділивши 6 компонентів, починаючи від особистих якостей і завершуючи держрботою [36]; О. Завальнюк (звернувся до політичної діяльності на Поділлі, слушно вважаючи, що вона була спрямована на збереження української державності, реформування її на демократичних засадах заради майбутнього) [38]; М. Тимошик [33], М. Слободян [39] та В. Майборода [61] (у їх статтях весторонньо висвітлено засади державницької роботи І. Огієнка), а М. Багмет [60] проаналізував основні складові його світогляду. У цьому контексті оригінальною є стаття І. Тюрменко, де розкривається процес формування суспільно-політичних поглядів і державницьких переконань І. Огієнка [75]. О. Завальнюк, який дослідив співпрацю І. Огієнка з С. Петлюрою на ниві державотворення, вказує на її несистематичний характер і наголошує, що «найбільш плідною вона була з кінця 1919 до літа 1920 р., коли І. Огієнко ... був представником виконавчої влади на зайнятій поляками території Поділля» [28, с.74]. З цим соліданий В. Ляхощкий, який вперше опублікував нові документи з ЦДАВО України [29]. Ж. Ананко вважає, що співпраця цих особистостей зумовлена як спільністю поглядів, так і єдністю державотворчо-громадської позиції [41]. В. Лозовий, комплексно висвітлюючи кам'янець-подільський період політичного життя І. Огієнка, наголошує, що він був одним із лідерів «легальної опозиції» політичного курсу соціалістичного Кабінету Б. Мартоса, ініціатором меморандуму діячів Поділля, активним діячем УНС та організатором в місті філії Українського Червоного Хреста [31]. І. Мартинок у своїй розвідці розглядає І. Огієнка як ідеолога української державності [40]. М. Тараненко проводить думку що він завжди був «переконалим борцем за ідеали свого народу» [44]. Проаналізовано внесок І. Огієнка, як ГУ, у відстоювання інтересу К-ПДУУ перед польською владою [56], взаємодію вишу з українським урядом у той період [57]. Цінними є спроби М. Тимошика [64-68] та І. Тюрменко [71-73] виробити загальний, зважений погляд на державницьку роботу І. Огієнка. Найбільше уваги науковці зосередили на ролі І. Огієнка у теоретичному розробленні і практичному втіленні низки державотворчих ідей. Вчені намагалися здебільшого комплексно розглянути його діяльність на різних посадах в урядових структурах УНР доби Директорії і скласти про неї цілісну думку.

У 1990-х рр. з'явилися й монографічні видання про державницьку діяльність Івана Огієнка. М. Тимошик у «Голгофі Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності» вперше в українській історіографії комплексно підійшов до висвітлення життєвого шляху про цього діяча. Один із розділів цієї праці присвячено висвітленню державотворчим аспектам в добу Української революції. Загалом, дослідження, виконане на основі вітчизняних (переважно львівських) та іноземних архівних матеріалів, значно відрізняється від попередніх, менших за обсягом тематичних розвідок, читається легко та містить цінну наукову інформацію [53]. Б. Андрусичин у своїй монографії дослідив ставлення уряду УНР доби Директорії до релігії, церкви та подає панорамну картину протистояння прихильників РПЦ і Автокефальної УПЦ. Автор опрацював велику кількість джерел, архівних матеріалів із ЦДАВО і ЦДАГО України, Держархіву Київської області, значну увагу приділив державно-церковній діяльності І. Огієнка [54]. Помітне місце займає монографічна праця З. Тіменика «Іван Огієнко (митрополит Іларіон).1882-1972: Життєписно-бібліографічний нарис», де частково йдеться про роботу І. Огієнка в держструктурах УНР [55]. Своєрідним підсумком наукових пошуків історичного оглядачтва 90-х рр. XX століття стала монографія І. Тюрменко «Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)» [80]. З-поміж 5 розділів виділяється «Іван Огієнко і Українська революція», де глибоко проаналізовано основні на-

працювання І. Огієнка на різних посадах (міністр освіти, ісповідань та ГУ). Варто погодитися з автором, що важливими для І. Огієнка в освітній сфері стали запровадження реформ (створення національної вищої, нижчої та середньої шкіл, підтримка педагогічних працівників, часткова українізація закладів освіти тощо), у церковно-релігійній – українізація церкви, підтримка УАПЦ, на посаді ГУ – збереження національної державності. «Українська революція привела в рух усе суспільство, – влучно підсумувала І. Тюрменко, – відкривши великі можливості для творчої праці. Саме в цей час І. Огієнко розкриває свої організаторські й адміністративні здібності, віддаючись сповна служінню Українській державі як ректор Кам'янець-Подільського університету, міністр освіти та віросповідань в уряді Директорії, Головувповноважений уряду УНР» [80, с.102]. Ця праця, високо оцінена в науковому середовищі, продовжує залишатися особливо актуальною сьогодні, в період реформування нашого суспільства.

Отже, українська історична наука, звільнившись від пильного «ока» тоталітарного режиму, з ентузіазмом взялася повертати своїх національних Героїв, гідне місце серед яких посідає Іван Огієнко. Дослідження його державницької діяльності почалися відразу після здобуття Україною незалежності, адже молода держава відчувала велику потребу у прикладах гідного служіння національним інтересам державними службовцями високого рангу, а також їх наслідування у сучасних умовах. Наукові напрацювання 90-х рр. ХХ ст. охоплюють різні складові державницької роботи І. Огієнка в освітній, церковно-релігійній, урядово-представницькій та державницько-концептуальній. Найбільший внесок у цей процес зробили І. Тюрменко, М. Тимошик, О. Завальнюк, В. Ляхощкий, З. Тіменик, А. Копилов, В. Лозовий та інші вчені. Важливим досягненням для суспільно-наукового життя стала поява перших монографічних видань М. Тимошика, З. Тіменика, Б. Адрусина, особливо, І. Тюрменко. Проаналізована література присвячена державницькій діяльності І. Огієнка свідчить про величезні зрушення у науковому вивченні цієї постаті, разом з тим потребують продовження дослідження такі аспекти, як поглиблене висвітлення діяльності із реалізації освітньої концепції, особливостей реформування церковно-релігійної сфери та глибше з'ясування усіх напрямків діяльності ГУ на Поділлі. Їх дослідження дасть змогу повніше і рельєфніше з'ясувати роль І. Огієнка у державотворчих процесах, її загальнонаціональне значення і представити українському суспільству набагато змістовніші розділи наукової біографії життя та діяльності цієї поважної постаті на батьківщині.

Список використаних джерел:

1. Городецький О. До питання про освітянську діяльність І. Огієнка / О. Городецький // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. – С. 12-13
2. Дмитрієв С. Іван Огієнко – міністр народної освіти УНР / С. Дмитрієв, О. Завальнюк // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. – С. 13-15.
3. Тюрменко І. І. Огієнко і відродження національної школи в Україні (1918-1920) / І. Тюрменко // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського на-

- ціонального відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. — С. 15-16.
4. Завальнюк О.І. Огієнко // українізація освітнього та духовного життя в 1918-1920 рр. / О.І. Завальнюк // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. — С. 65-66.
  5. Колодний А. І.І. Огієнко — ідеолог українського православ'я / А. Колодний // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. — С. 20-21.
  6. Плисюк В. І. Огієнко — борець за відродження української церкви / В. Плисюк, О. Козловська // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. — С. 23-25.
  7. Головка О. І.І. Огієнко та Український Червоний Хрест (1919 р.) / О. Головка // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. — С. 36-37.
  8. Климчук О. Діяльність І.І. Огієнка на посаді головноуповноваженого уряду УНР / О. Климчук // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський : Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. — С. 67-68.
  9. Копилов С. Основні напрямки огієнкознавчих студій істориків в Україні (1990-і рр.) / С. Копилов, О. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: історична. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. — Вип. XIII. — С. 5-23.
  10. Гальченко С. Подвижник церкви і науки / С. Гальченко // Слово і час. — 1992. — №1. — С. 45-46.
  11. Марушкевич А. Суспільно-історичні умови життя та просвітницької діяльності І. Огієнка / А. Марушкевич // Розбудова держави. — 1994. — №4. — С. 54-59.
  12. Захлопана Н. Іван Огієнко. Життя і діяльність / Н. Захлопана // Іван Огієнко (незабутні імена української науки): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26-27 травня 1992 р.). — Львів, 1992. — Ч. I. — С. 81-88.
  13. Пашенко В. Іван Огієнко / В. Пашенко // Історія України в особах: XIX-XX ст. — К. : Україна, 1995. — С. 289-296.
  14. Завальнюк О. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну українську православну церкву в 1919-1920 роках / О. Завальнюк // Науково-практична конференція «Культура України і слов'янський світ»: тези доповідей та повідомлень. — К., 1992. — Ч. I. — С. 48-51.
  15. Завальнюк О. І. Огієнко у Вінниці / О. Завальнюк // Тези доповідей дванадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1993. — С. 43-44.
  16. Завальнюк О. Петров М. Кам'янець-Подільський — іррегулярний державний і політичний центр УНР в 1919-1920 рр. / О. Завальнюк // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 299-303.
  17. Тимошик М. Іван Огієнко: маловідомі сторінки життя та творчості / М. Тимошик // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 294-315.

18. Тимошик М. «Смирений богомолець за краю долю українського народу»: маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка / М. Тимошик // Огієнко І. (митрополит Лларіон). Історія української літературної мови. – К. : Наша культура, 1995. – С. 7-47.
19. Тимошик М. Огієнко Іван / М. Тимошик // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника. – Львів : Львівська наук. біб-ка ім. В. Стефаника, 1995. – Вип. 2. – С. 154-157.
20. Кудрявцев М. Іван Огієнко – церковний діяч на Поділлі / М. Кудрявцев, В. Мацько // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : науковий збірник. – Хмельницький ; Стара Синява, 1995. – С. 211-216.
21. Тюрменко І. Іван Огієнко – митрополит Лларіон / І. Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С. 79-92.
22. Кармалюк С. Іван Огієнко – голова Подільського відділу Українського Товариства Червоного Хреста / С. Кармалюк // Духовні витоки Поділля: Творчі історії краю: матеріали міжнар. наук. конф., 9-11 верес. 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький : Поділля, 1994. – Ч. 1. – С. 314-315.
23. Копилов А. Українські державні інституції в Кам'янці-Подільському восени 1919 – влітку 1920 року: [За кн. І.І. Огієнка «Рятування України»] / А. Копилов // Матеріали ІХ-ої Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 278-281.
24. Тертичка В. До питання про погляди І. Огієнка в контексті національно-визвольного руху України / В. Тертичка // Політологічний вісник: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. «Політична думка в Україні: минуле і сучасність», 1-4 лют. 1993 р. – Київ, 1993. – Ч. 2. – С. 206-213.
25. Машевський О. Іван Огієнко – організатор українського вищого шкільництва в 1917-1920 роках / О. Машевський // Велетень науки: матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 22-26.
26. Майборода В. Іван Огієнко – міністр освіти і мистецтва України / В. Майборода // Велетень науки: матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 97-105.
27. Завальнюк О. Іван Огієнко – Міністр Народної освіти УНР / О. Завальнюк // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної освіти та науки в Україні : матеріали доп. і повід. на Всеукраїнській наук.-практ. конф., (4-5 березня 1997 року). – Житомир : Журфонд, 1997. – С. 13-14.
28. Завальнюк О. Державна співпраця І. Огієнка і С. Петлюри у 1919-1920 рр. / О. Завальнюк // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. – С. 71-74.
29. Ляхоцький В. І. Огієнко і С. Петлюра (з невидрукованого) / В. Ляхоцький // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. – С. 75-85.
30. Заводовський А. І. Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР / А. Заводовський // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. – С. 86-88.

31. Лозовий В. Діяльність І. Огієнка в кам'янецький період Директорії УНР / В. Лозовий // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. — С. 89-90.*
32. Вонсович Г. Політичний вимір творчості І. Огієнка / Г. Вонсович // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. — С. 103-105.*
33. Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) / М. Тимошик // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. — С. 14-16.*
34. Тіменник З. Митрополит Іларіон (Огієнко) про церковну автокефалію як процес: методологічний аспект / З. Тіменник // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. — С. 67-68.*
35. Козачок Я. Вклад Івана Огієнка в розбудову системи національної освіти / Я. Козачок // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. — С. 316-320.*
36. Кононенко П. Іван Огієнко – діяч на ниві державотворення / П. Кононенко // *Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 18-21.*
37. Усатенко Т. Роль митрополита Іларіона (Івана Огієнка) у творенні українського національного шкільництва / Т. Усатенко // *Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 27-31.*
38. Завальнюк О. Політична діяльність Івана Огієнка на Поділлі / О. Завальнюк // *Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 32-34.*
39. Слободян М. Іван Огієнко як державотворець / М. Слободян // *Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 35-36.*
40. Мартинюк І. Іван Огієнко – ідеолог української державності / І. Мартинюк // *Велетень науки : матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 року). — К. : Четверта хвиля, 1996. — С. 69-70.*
41. Ананко Ж. Симон Петлора й Іван Огієнко: державотворчі аспекти взаємин / Ж. Ананко // *Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого) : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). — К. : Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка 1997. — С. 13-16.*

42. Лозовий В. Національно-церковна діяльність І. Огієнка в кам'янецьку добу Директорії УНР / В. Лозовий // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого) : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). – К. : Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка 1997. – С. 39-44.
43. Романюк А. Іван Огієнко – ідеолог та організатор національної системи освіти в Україні / А. Романюк // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого) : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). – К. : Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1997. – С. 68-73
44. Тараненко М. Деякі аспекти державотворчої діяльності І. Огієнка / М. Тараненко // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого) : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). – К. : Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1997. – С. 82-87.
45. Яковенко В. І. Огієнко – видатний організатор національної освіти за часів Директорії Української Народної Республіки / В. Яковенко // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого) : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). – К. : Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка 1997. – С. 108-111.
46. Опря А. Проблема автокефалії Української Православної Церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917-1920 роках / А. Опря // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 255-258.
47. Лозовий В. Місцеві органи влади УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) / В. Лозовий // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 283-284.
48. Кушнір Б. Освітньо-культурні перетворення на Поділлі в 1919 році / Б. Кушнір // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 285-289.
49. Завальнюк О. І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. – Т. 1 (3). – С. 137-152.
50. Ляхощька Л. І. Огієнко і відродження української народної освіти (1918-1920 рр.) / Л. Ляхощька // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 145-46.
51. Ляхощький В. Освітнянський подвиг Івана Огієнка / В. Ляхощький // Початкова школа. – 1997. – №1. – С. 38-42.
52. Ляхощький В. Іван Огієнко – головно уповноважений міністр уряду УНР (1919-1920) / В. Ляхощький // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури» (13-16 травня 1996 р). – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 80-81.
53. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності / М. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.
54. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посібник / Б. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.
55. Тименик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882-1972: життєписно-бібліографічний нарис / З. Тименик. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – 228 с.
56. Завальнюк О. Польська влада на Поділлі і Кам'янець-Подільський державний український університет (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О. Завальнюк //

- Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — К. : Стилос, 1999. — Т. 3 (5). — С. 311-317.
57. Завальнюк О. Українська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1918-1920 рр.) / О. Завальнюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти : збірник статей. — К. : Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1999. — Вип. 9. — С. 200-214.
  58. Ляхощкий В. Фонд головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917-1921 рр. / В. Ляхощкий // Студії з архівної справи і документознавства. — К., 1998. — Т. 3. — С. 101-113.
  59. Копилов А. ІІ Огієнко про польську військову присутність у Кам'янці-Подільському у 1919-1920 рр. / А. Копилов // Наук. праці. Історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 189-194.
  60. Багмет М. Світогляд та державотворча діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / М. Багмет, Н. Жук // Вересень. — Миколаїв, 1999. — №1. — С. 19-21.
  61. Майборода В. Іван Огієнко як державотворець / В. Майборода // Українська національна ідея: історія і сучасність : науковий збірник. — Житомир, 1997. — С. 17-19.
  62. Ляхощкий В. На чолі Міністерства ісповідань УНР / В. Ляхощкий // Пам'ять століть. — 1998. — №2. — С. 106-122.
  63. Пилявець Л. Огієнко — міністр ісповідань УНР / Л. Пилявець // Ідея національної церкви в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (17-18 жовтня). — Тернопіль, 1997. — С. 112-113.
  64. Тимошик М. «Я все зробив, що міг зробити...» / М. Тимошик // Дніпро. — 1999. — №3-4. — С. 104-120.
  65. Тимошик М. «Все, що мав у житті, він віддав для одної ідеї» / М. Тимошик // Істор. календар на 1997 р. — К., 1996. — С. 14-15.
  66. Тимошик М. Весь вік, весь труд віддав Україні: до 115-річчя від дня народження Івана Огієнка / М. Тимошик // Пам'ять століть. — 1997. — №1. — С. 70-94.
  67. Тимошик М. Подвижник української справи / М. Тимошик // Урядовий кур'єр. — 1997. — 14 січня. — С. 9.
  68. Тимошик М. Уроки Івана Огієнка в контексті нинішніх проблем українського державотворення / М. Тимошик // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні : матеріали доп. і повідомл. на Всеукр. наук.-практ. конф. (4-5 берез. 1997 р.). — Житомир, 1997. — С. 3-4.
  69. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і Українська Церква / М. Тимошик // Пам'ять століть. — 1998. — №2. — С. 95-107.
  70. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик // Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. — К. : Либідь, 1999. — С. 7-61.
  71. Тюрменко І. Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) / І. Тюрменко // Історія України. — К., 1999. — №16: квітень. — С. 6-7.
  72. Тюрменко І. Життя, віддане народові: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) / І. Тюрменко // Історія України. — К., 1999. — №17: травень. — С. 4-5.
  73. Тюрменко І. Іван Огієнко та його сучасники / І. Тюрменко // Наукові записки: Історія. — К. : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. — Т. 14. — С. 65-72.
  74. Ляхощкий В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському) / В. Ляхощкий // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1996. — №4. — С. 107-114.
  75. Тюрменко І. Формування суспільно-політичних поглядів і державницької позиції І. Огієнка / І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. — К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1999. — Вип. 44. — С. 27-31.
  76. Тюрменко І. Діяльність І. Огієнка на посаді міністра ісповідань в 1920-1923 рр. / І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1999. — Вип. 44. — С. 57-60.
  77. Пижик А. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР / А. Пижик. — К. : Бланк-Прес, 1998. — 40 с.

78. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І. Тюрменко // Укр. іст. журнал. – 1999. – №5. – С. 101-109.
79. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І. Тюрменко // Укр. іст. журнал. – 1999. – №6. – С. 101-111.
80. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія / І. Тюрменко. – К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 282 с.
81. Ляхощкий В. До питання про науковість поняття огієнкознавство / В. Ляхощкий // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса (26-29 серпня 1999 року) : доповіді та повідомлення: історія. – Одеса ; К. ; Львів, 1999. – Ч. 2. XX століття. – С. 61-67
82. Тюрменко І. Життя та творчість І. Огієнка в сучасній історіографії та джерелах / І. Тюрменко // Наукові записки : збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 4. – С. 373-386.
83. Тюрменко І. Сучасне вітчизняне огієнкознавство: парадигма розвитку та перспективи дослідження / І. Тюрменко // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер: історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. – Вип. II. – С. 4-9.
84. Завальнюк О. Огієнкіана в Кам'янці-Подільському: щедрий десятилітній ужиток (огляд наукової збірки «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта» 2003-2012 рр.) / О. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. X. – С. 308-318.
85. Прокопчук В. Огієнкознавчі дослідження професора О.М. Завальнюка / В. Прокопчук // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: історична. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. – Вип. XIII. – С. 24-32.
86. Жук Н. Висвітлення творчої спадщини І. Огієнка українськими дослідниками 90-х років XX століття / Н. Жук // Наукові праці: політичні науки: науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2001. – №12. – С. 70-72.
87. Мандрик М. Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією / М. Мандрик // Наукові праці: Історія, техніка, екологія, філологія, економіка, педагогіка, політичні науки, техногенна безпека, комп'ютерні технології : науково-методичний журнал. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2007. – Т. 74. – Вип. 61. – С. 95-100.
88. Ляхощкий В. У контексті сучасної науки (Генеза огієнкознавства, сучасний стан та перспективи) / В. Ляхощкий // Історико-педагогічний альманах. – К. : Академія педагогічних наук України, 2007. – №2. – С. 4-20.
89. Завальнюк О. Ректор Іван Огієнко в українській історіографії / О. Завальнюк // Наукова записка : збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 17. – С. 306-320.
90. Завальнюк О. Українська історіографія національного університетського будівництва у 1917-1920 рр. / О. Завальнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 4: На пошану професора А.О. Копилова. – С. 76-89.

There are analyzed scientist's research on the coverage of Ivan Ohienko's multi-vector activity at the positions of the minister of education, minister of confessions, the chief authorized officer of the UNR during the Directory at Ukrainian state-building period in the beginning of the twentieth century.

Key words: Ivan Ohienko, ohienkography, historians, scholars, chief authorized officer, minister of education, minister of confessions, civil servant, governments of the Directory of UNR.

Отримано: 24.12.2017

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2:[004.65:94(477)]

В. В. Баглай

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗРОБКИ ІСТОРИЧНИХ БАЗ ДАНИХ УКРАЇНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (за матеріалами «Інформаційного бюлетеня Асоціації «Історія і комп'ютер»)

У статті за публікаціями в «Інформаційному бюлетені Асоціації «Історія і комп'ютер» охарактеризовано історичні бази даних створені українськими вченими.

Ключові слова: історична інформатика, історичні бази даних, Інформаційний бюлетень асоціації «Історія і комп'ютер», українські вчені.

Досліджуючи напрямки розвитку історичної інформатики у світі на етапі її становлення П. Доорн [1, с.17; 5, с.55] беззаперечно пальму першості віддав розробці історичних баз даних, які створювались незважаючи на примітивні технічні можливості того часу та відсутність відповідних програмних середовищ. Водночас робота над історичними базами даних дотепер залишається провідним вектором розвитку історичної інформатики. Українські вчені акумулювали певний досвід створення історичних баз даних. Їх внесок у розробку історичних баз даних можна простежити на основі аналізу публікацій у найцитованішому періодичному виданні в галузі історичної інформатики на пострадянському просторі – журналі «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» [17]. До 10-го номеру інформаційний бюлетень виходив як видання Комісії по застосуванню математичних методів і ЕОМ в історичних дослідженнях при відділенні історії АН СРСР/РАН (1990-1993 рр., №1-7), згодом як спільне видання Комісії і Асоціації «Історія і комп'ютер», а починаючи з квітня 1994 р. виходить під сучасною назвою [18].

Досліджувана проблема лише побіжно розглядалася в історіографії. Історію виникнення, класифікацію та досвід застосування електронних баз даних в історичних дослідженнях в рамках проектів Інституту історії України НАН України простежив О. Жданович [11, с.260]. Окремі аспекти створення історичних баз даних на історичному факультеті Дніпропетровського університету окреслили у своїй статті Ю. Святець і В. Дмитрієва [29, с.88], характе-

ризуючи інформаційні технології історичного факультету Дніпропетровського державного університету. Окреслюючи основні напрямки історичної інформатики у світі В. Куліков не оминув увагою базу даних розроблену Ю. Святцем і В. Підгасцьким для аналізу соціально-економічних процесів в українському місті і селі в період непу [22, с.221]. Водночас констатуємо, що вивчення внеску українських вчених у розробку історичних баз даних та історичну інформатику загалом перебуває у припочатковому стані.

Вже на сторінках перших номерів журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» зустрічаємо інформацію про дослідження українських науковців. Зокрема в 2 номері уміщено повідомлення про здобутки у царині історичної інформатики В. Підгасцького. Він запропонував й апробував методику комплексного застосування методів багатовимірної статистичного аналізу для вивчення масових джерел та окреслив перспективи її подальшого використання для вирішення подібних завдань з іншими багатовимірними об'єктами дослідження [23, с.2]. У 8 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» опубліковано тези доповіді Ю. Святця, який розповів про реалізацію принципів інфологічного підходу при створенні баз даних для вивчення соціально-економічної структури селянських господарств України в роки непу: інтерпретував і адаптував загальнонаукові принципи проектування баз даних до створення конкретної бази даних, основну увагу при цьому приділив опису алгоритму інформаційно-логічного (інфологічного) етапу створення, який дозволяє реалізувати принцип системності при зображенні предметної області [28, с.6]. У 9 номері журналу В. Підгасцький і Ю. Святець актуалізували проблему визначення чіткої межі розмірності бази даних, при якій система буде самодостатньою, зачіпаючи при цьому парадокс Евбуліда [24, с.82]. Суть цього парадоксу щодо властивості «масовості» дослідники виклали у такій редакції: «чи є така чітко фіксована кількість носіїв інформації, додавши до якої ще один носій інформації, буде мати саме сукупність «масових» носіїв інформації» [24, с.81]. Проблема ускладнюється при дослідженні сукупностей багатовимірних об'єктів, оскільки потрібно не тільки визначити їх число, а й кількість ознак достатніх для вирішення конкретної задачі. Історики створили варіант проблемно-орієнтованої бази даних про соціально-економічну структуру селянських господарств України за матеріалами весняного виборчого опитування 1925 року, де число об'єктів задане самим джерелом, а встановлена кількість ознак (109) може бути скорочена [24, с.83].

У 17 номері журналу Ю. Святець розглянув базу даних як динамічну інформаційну модель предметної області історичного дослідження при цьому акцентуючи увагу на одній з головних властивостей бази – повторному використанню, керуючись доктриною циклів Х. Борхеса [26, с.71]. У цьому ж номері журналу за 1996 р. О. Шевченко описала процес створення реляційної бази даних «Історіографія голодомору 1932-1933 рр. в Україні». Дослідницький файл містить 85 записів з 23 полів, кожне з яких має: номер запису; автора; назву; вихідні дані; жанр публікації [34, с.73]. Автор дійшла висновку, що створення даної бази і застосування контент-аналізу до історичного дослідження дозволило вирішити такі дослідницькі завдання: 1) виявити аспекти проблеми, які вже досліджені; 2) джерела, використані авторами публікацій; 3) методи, застосовані авторами; 4) конкретні результати їх робіт [34, с.74-75].

Спроба створення історичної бази даних С. Білозерским та І. Пелех в спеціальному середовищі СУБД Kleiv представлена на сторінках 21 номеру журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» [2, с.7]. Дослідники

описали технології і методологію створення бази даних «КанДеп», яка за словами розробників є повнотекстовою системою, що дозволяє здійснювати контент-аналіз як формально-кількісними, так математично-статистичними методами. В 23 номері журналу в спільній статті з Ю. Святцем вищезазначені автори висвітлили роботу з цією системою, зокрема акцентували увагу на принципах перетворення повнотекстової системи в статистичний масив даних та його подальшого статистичного аналізу з поетапною деталізацією [3, с.124].

У тому ж номері журналу Ю. Святиць та В. Дмитрієва продемонстрували інформаційні можливості повнотекстової бази даних «Систематичний звід постанов Катеринославського губернського земського зібрання. 1866-1913 pp.», виконаної в рамках спільного проекту INTAS під назвою «Технологія, навички і ресурси для істориків колишнього Радянського Союзу» в співпраці науководослідної лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського університету з Лейденським університетом (Rijks Universitet Leiden) і Нідерландським історичним архівом даних (Netherlands Historical Data Archive), де одним із завдань була розробка структури (системи маркерів) і створення повнотекстової бази [4, с.21-24]. Повнотекстова база, виконана в форматі відомої системи TACT, яка дозволяє здійснювати аналіз джерела: пошук необхідного фрагмента тексту за ключовим словом, розподіл вживання його у тексті, взаємозв'язок його з іншими словами тощо.

У 32 номері Л. Жеребцовою опубліковано результати створення бази даних «Мито» [15, с.93-95]. Вона акумулювала інформацію про податки, які збиралися на території українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського і Польщі в XIV – середині XVII ст. Джерельна база дослідження складається переважно з актових документів, в яких є дані про різні види податків: Литовської Метрики (книги записів, публічних справ, судейських справ), Волинської Метрики, збірника документів «Торгівля в Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина». Перші результати удосконаленої бази даних «Мито» опубліковані Л. Жеребцовою в 34 номері журналу [13, с.173]. Нова версія отримала назву повнотекстової інформаційно-пошукової системи «Мито». Метою розробки було відображення різноманітності податків на основі архівних і опублікованих комплексів джерел. Класифіковано джерела за декількома принципами і критеріями, оскільки інформація про види податків, методи оподаткування, їх еволюцію містяться в різних видах документів. Презентувавши в 35 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» 2007 року базу даних «Мито», як один з методів вивчення структурованих джерел Л. Жеребцова застосувала більш складну організацію даних з урахуванням специфіки використаних джерел [12, с.12]. Використання об'єктно-орієнтованого підходу до створення бази даних, дозволило уникнути зайвої концентрації уваги на самих видах податків або на джерелах їх дослідження. Джерела, що використовувалися для цієї бази, мали чітку внутрішню структуру, тому досить зручні для відображення в форматі баз даних. Продовженням роботи з базою даних «Мито» стало створення електронного ресурсу з історії митної служби Великого князівства Литовського представленого в 36 номері журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» 2010 року [16, с.65]. Характеризуючи останній варіант бази автор зазначила, що для організації даних вибрана реляційна модель, що складається з 28 таблиць. Саму ж основу бази даних становлять 5 блоків, що містять дані: про 42 види податків – «Податок»; бібліографічний опис опублікованих – «Бібліографія» і тринадцять неопублікованих джерел – «Архів», «Справа»; характеризують ознаки використаних документів «Документ» [16, с.66].

У цьому ж номері журналу Ю. Святець охарактеризував технологічний аспект проектування інформаційно-пошукової системи, виділивши такі етапи: 1) дослідження і аналіз існуючих інформаційних систем з метою виділення необхідного і достатнього об'єму інформації для вирішення досліджуваних задач; 2) вибір методів, що здатні забезпечити інформаційні запити користувачів, визначення меж інформаційної системи, режимів її функціонування; 3) визначення вмісту і структури бази даних інформаційної системи; 4) визначення технічної основи функціонування інформаційної системи; 5) проектування технологічних процесів обробки даних, які забезпечують отримання необхідної інформації в відповідних режимах (регламентному, запитальному, діалоговому); 6) вирішення питань організаційного характеру забезпечення функціонування інформаційної системи [27, с.183]. Саму ж комп'ютерну інформаційну базу складають дані опублікованих матеріалів вибіркового переписів селянських домогосподарств України за 1922-1926 рр.

У наступному 36 номері журналу Ю. Святець з Г. Дубовиком анонсували розробку бази даних «Козацькі компюти», при створенні якої основну увагу було сконцентровано на відображенні даних козацьких компютів і ревізій [6, с.62]. Головна складність проектування – різна структура інформації в різні роки навіть для одного і того ж полку компюти і ревізії, схиляла до варіанту створення повнотекстової бази, але все таки розробники обрали кращий варіант – створення реляційної бази даних. Створення бази є частиною історико-демографічного дослідження динаміки населення майже за століття.

Харківські вчені Д. Шалигіна та В. Куліков в цьому номері журналу продемонстрували використання баз даних при аналізі масових візуальних джерел (на прикладі дослідження радянських і німецьких плакатів Другої світової війни) [33, с.80]. Як зазначають автори аналіз робився з допомогою СУБД MS Access, використовуючи кількісний метод – контекст-аналіз. Сама база даних складається з двох таблиць: «Плакат» і «Образ», зі зв'язками «один до багатьох». Перша таблиця містить інформацію про рік, місце видавництва, джерело, ідею плакату, фон, художні прийоми тощо. Друга ж таблиця містить інформацію про композицію, пропорційність, відносність, дію, розташування, спрямованість та ін. Одним з висновків було те, що постаті героїв плакатів різних держав зустрічаються частіше ніж їхніх ворогів.

У цьому ж номері журналу В. Куліковим та К. Єремєвою було представлено розробку бази даних «Радянські політичні анекдоти» та результати роботи з нею [10, с.114]. Розробники ввели до бази 2075 анекдотів, тобто використали джерельно-орієнтований підхід. База даних включала чотири таблиці: «Анекдот», «Персонаж», «Проблематика», «Дата». За допомогою бази вчені проаналізували українську тематику і національні відносини в радянському політичному анекдоті. Пізніше в 38 номері журналу К. Єремєвою було розроблено базу даних «Тексти журналу «Перець» [9, с.94], яка була створена за аналогічною системою. Бази створювались однакові для можливості порівняння офіційної і неофіційної грані суспільного життя. Перша база на той час вже була доповнена до 2175 анекдотів, а друга містила додаткові поля з інформацією про автора, його жанр тощо. Одну з граней суспільного життя таку, як гендерна рівність, було представлено на сторінках 40 номеру журналу [8, с.66]. Пізніше в 42 номері журналу за допомогою вищезазначених баз даних аналізувалося «радянське» сьогодення та ступінь масштабності кризових явищ [7, с.90].

У тому ж 38 номері журналу В. Куліков представив модель динамічної бази даних промислових підприємств українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст. [21, с.114] Реалізована інформаційна модель в СУБД MS Access. База даних складається з семи таблиць, основною з яких є таблиця «Підприємства».

Особливістю бази є те, що в динамічних таблицях кожен запис таблиці містить атрибут «Рік», що дозволяє вносити дані підприємства за різні роки.

Розширення географії публікацій на сторінках 38 номеру журналу харків'янами не обмежилось. В. Стецюк з Кам'янця-Подільського поділився досвідом роботи з комп'ютерною базою по гарнізонах російської армії кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Правобережної України) [30, с.120]. Автор зазначив, що інформація в базі була представлена за трьома категоріями: дані про гарнізон, інформація про місце дислокації, дані про форми самоорганізації військовослужбовців і членів їх сімей для задоволення своїх власних матеріальних і культурних потреб. База дозволила проаналізувати 34 гарнізони Правобережної України і є однією з найбільших.

У цьому номері журналу С. Чирук представив варіант створення в СУБД MS Access бази даних померлих лютеранської парафії Грунау, що складається з трьох таблиць «Померлі», «Колонії», «Причини смерті» [31, с.126]. Особливістю бази передбачалась деперсоналізація при тому, що основна таблиця «Померлі» має містити біля семи тисяч записів.

Д. Шалигіна продовжила роботу над зображеннями і в тому ж таки 38 номері журналу продемонструвала використання баз даних для аналізу ілюстрацій в шкільних підручниках з історії Німеччини і України [32, с.128]. Для дослідження було створено дві бази в середовищі СУБД MS Access. Перша з них складається з двох таблиць: «Зображення» та «Історична постать», зі зв'язками «один до багатьох». Друга ж база безпосередньо присвячена порівнянню: як візуально репрезентуються ті ж самі події в навчальних матеріалах України і Німеччини.

Вперше для дослідження масових графічних джерел використала базу даних О. Корнієнко, яка в 42 номері журналу представила базу даних карикатур радянського часу [20, с.90]. Всього було оцифровано 570 карикатур, кожна з яких мала свій унікальний номер, при цьому поділені на три типи: карикатури з підписом, карикатури без підпису та карикатури з памфлетом. Сама ж база даних містить 9 таблиць і 15 полів: номер карикатури, рік, номер випуску, сторінка, тип матеріалу, автор, зображення, категорія, зображення, порівняння зображення і місце дії. В результаті аналізу карикатур було виявлено 17 видів соціальних проблем, 21 зображення, 25 порівняльних зображень і 43 різних місць подій.

Пізніше О. Корнієнко в тому ж середовищі СУБД MS Access створила базу даних, де графічні і текстові матеріали аналізуються комплексно [19, с.164]. Для цього дослідження зроблено опис матеріалів ключовими словами, відповідно графіка відображена в трьох взаємопов'язаних таблицях: проблематика, зображення і асоціація. Таблиця текстових матеріалів містить поля: рубрика, проблема, об'єкт критики, локалізація, конкретизація особи, жаргон. Всього проаналізовано більше 1000 записів за період 1956-1991 рр., що дозволило розглянути позицію керівництва СРСР щодо радянської і західної моди, з'ясувати їх проблематику та значення в тогочасному радянському суспільстві.

У 42 номері Є. Рачков презентував базу даних «Символи і емблеми класичних університетів України», яку використовував для дослідження характерних рис процесів формування та еволюції символів і емблем класичних університетів України [25, с.125]. Реалізована реляційна база в СУБД MS Access, яка складається з двох таблиць: «Університетська символіка» та «Візуальний аналіз символів і емблем». Серед іншого досліджено вплив радянського періоду та відхід від радянської символіки.

Л. Жеребцова в 45 номері журналу показала можливості іншого середовища створення баз даних – Extensible Markup Language (XML) [14, с.159]. XML-документ це своєрідне дерево, що складається з системи вкладених тегів. Така структура до-

бре підходить для актових джерел, в даному випадку аренди з комплексу Литовської Метрики. Пояснюючи що таке аренда, автор прирівнює договір між великим князем і митником, до посадової інструкції, що відображає правовий статус і порядок розмитнення. Канцелярія вела окремі «книги аренд», що мали чітку внутрішню структуру – умовний формуляр, в чому автор і побачила можливість застосування нової технології XML. Для апробації цієї технології Л. Жеребцова поставила три основні завдання дослідження: 1) зберегти метаінформацію про джерело; 2) розмежувати внутрішні частини формуляра аренд для дипломатичного аналізу; 3) розмежувати умови аренд. В результаті розмежування 70 аренд, виділили 16 умовних аренд, з яких 7 обов'язкових [14, с.160]. Тому автор цілком успішно апробувала нову технологію, що значно розширило інструментарій створення історичних баз даних.

Отже, аналіз 46 номерів журналу «Інформаційний бюлетень Асоціації «Історія і комп'ютер» за період 1991–2017 рр. дозволив виявити понад 30 статей українських вчених присвячених різним аспектам історичних баз даних. З'ясовано, що лідерами щодо розробки історичних баз даних в Україні є дослідники з Дніпра і Харкова. Загалом українські вчені створили низку різноманітних баз даних з допомогою різних технологій. Окрім з них еволюціонували до повноцінних інформаційно-пошукових систем та відіграли значну роль не лише для конкретних історичних досліджень, а й сприяли розвитку історичної інформатики в Україні.

Список використаних джерел:

1. Boonstra O. Past, present and future of historical information science / O. Boonstra, L. Breure, P. Doorn // Netherlands Institute for Scientific Information and Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences. Historical Social Research. Historische Sozialforschung. – Amsterdam, 2004. – Vol. 10. – №5. – P. 4-132.
2. Белозерский С.В. Технологические и методологические аспекты проектирования просопографической базы данных «КАНДЕП» / С.В. Белозерский, И.Р. Пелех // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГОА, 1997. – №21. – С. 7-9.
3. Белозерский С.В. Политический образ кандидата в депутаты Верховного Совета Украины от Днепропетровской области. Статистический анализ просопографической базы данных «КАНДЕП» / С.В. Белозерский, И.Р. Пелех, Ю.А. Святец // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГОА, 1998. – №23. – С. 123-124.
4. Дмитриева В.А. Полнотекстовая база данных «Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг.» / В.А. Дмитриева, Ю.А. Святец // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГОА, 1998. – №23. – С. 21-24.
5. Доорн П. Я и моя база данных: движение к концу направления «история и компьютеринг»? / П. Доорн // Информационный бюллетень АИК. – М. : МГОА, 1995. – №13. – С. 48-78.
6. Дубовик Г.В. Просопографическая база данных «Казачьих компуты» / Г.В. Дубовик, Ю.А. Святец // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2010. – №36. – С. 62-63.
7. Еремеева Е.А. «Коммунист – оптимист?» как измерить «бодрость духа» общества (на примере контент-анализа советского политического юмора / Е.А. Еремеева // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2014. – №42. – С. 90-91.
8. Еремеева Е.А. Гендерные представления в советском обществе сквозь призму официального юмористического дискурса (опыт контент-анализа текстов журнала «Перец») / Е.А. Еремеева // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2013. – №40. – С. 63-70.

9. Еремеева Е.А. Советский юмористический дискурс: контент-анализ советских политических анекдотов и журнала «Перец» / Е.А. Еремеева // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2012. – №38. – С. 94-95.
10. Еремеева Е.А. Украинская тематика в советских политических анекдотах / Е.А. Еремеева, В.А. Куликов // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2010. – №36. – С. 114-115.
11. Жданович О.В. Досвід застосування електронних баз даних в історичних дослідженнях / О.В. Жданович // Історико-географічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України, 2009. – №11. – С. 256-275.
12. Жеребцова Л.Ю. База данных «Мыто» как один из методов изучения структурированных источников / Л.Ю. Жеребцова // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2007. – №35. – С. 12-13.
13. Жеребцова Л.Ю. Полнотекстовая информационно-поисковая система «МЫТО» / Л.Ю. Жеребцова // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2006. – №34. – С. 173-174.
14. Жеребцова Л.Ю. Разметка аренд XVI в. с помощью технологии XML / Л.Ю. Жеребцова // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2016. – №45. – С. 159-161.
15. Жеребцова Л.Ю. Создание базы данных «Мыто» / Л.Ю. Жеребцова // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2004. – №32. – С. 93-95.
16. Жеребцова Л.Ю. Создание электронного ресурса по истории таможенной службы Великого княжества Литовского (на примере базы данных «МЫТО») / Л.Ю. Жеребцова // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2010. – №36. – С. 65-66.
17. Індефікаційний номер міжнародної реєстрації 2226-9142 в Міжнародному центрі ISSN в Парижі. – Режим доступу: <http://www.issn.org/understanding-the-issn/assignment-rules/issn-manual/> (дата звернення: 15.11.2017)
18. Інформаційний бюллетень Асоціації «Історія і комп'ютер». – Режим доступу: <http://www.aik-sng.ru/content/информационный-бюллетень-аик> (дата звернення: 15.11.2017).
19. Корниенко О.В. Репрезентация советской и западной моды на страницах журнала «Перець» 1956-1991 гг.: создание базы данных и ее анализ / О.В. Корниенко // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2016. – №45. – С. 163-165.
20. Корниенко О.В. Сатира как инструмент формирования отношения к моде в советском обществе: количественный анализ / О.В. Корниенко // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2013. – №42. – С. 90-91.
21. Куликов В.А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний российской империи в начале XX в / В.А. Куликов // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2012. – №38. – С. 114-115.
22. Куліков В.О. Нові інформаційні технології в історичних дослідженнях / В.О. Куліков // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія. – Харків : Вісник ХНУ, 2007. – №762. – С. 217-228.
23. Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы НЭПа: опыт применения многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг. / В.В. Подгаецкий // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер» и Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории РАН. – М. : МГОА, 1991. – №2. – С. 2.
24. Подгаецкий В.В. Парадокс Эвбулида и вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы НЭПа / В.В. Подгаецкий, Ю.А. Святец //

- Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер» и Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории РАН. – М. : МГОА, 1993. – №9. – С. 81-84.
25. Рачков Е.С. База данных «Символы и эмблемы классических университетов Украины»: принципы построения и предварительные результаты анализа / Е.С. Рачков // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2013. – №42. – С. 125-126.
  26. Святец Ю.А. База данных как динамическая информационная модель предметной области исторического исследования / Ю.А. Святец // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГОА, 1996. – №17. – С. 71-73.
  27. Святец Ю.А. Информационная система «Выборочные переписи крестьянских хозяйств Украины. 1922-1926»: технологический аспект / Ю.А. Святец // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2006. – №34. – С. 21-22.
  28. Святец Ю.А. Реализация принципов инфологического подхода при создании базы данных для изучения социально-экономической структуры крестьянских хозяйств Украины в годы нэпа / Ю.А. Святец // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – Минск, 1993. – №8. – С. 6.
  29. Святец Ю.А. Информационные технологии на историческом факультете Днепропетровского государственного университета / Ю.А. Святец, В.А. Дмитриева // Из истории исторической информатики : межвуз. сб. науч. тр. – Ставрополь, 1999. – Вып. 2. – С. 88-89.
  30. Стецюк В.Б. Компьютерная база данных по гарнизонам русской армии конца XIX – начала XX вв. (на примере Правобережной Украины) / В.Б. Стецюк // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2012. – №38. – С. 120-121.
  31. Чирук С. В. Создание базы данных умерших лютеранского прихода Грунау / С.В. Чирук // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2012. – №38. – С. 126-127.
  32. Шалыгина Д.В. Использование баз данных для анализа иллюстраций в школьных учебниках по истории Германии и Украины / Д.В. Шалыгина // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2012. – №38. – С. 128-129.
  33. Шалыгина Д.В. Использование баз данных при анализе массовых визуальных источников (на примере исследования советских и немецких плакатов второй мировой войны) / Д.В. Шалыгина, В.А. Куликов // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГУ, 2010. – №36. – С. 80-81.
  34. Шевченко Е.И. Вариант построения и анализа базы данных по историографии голодомора 1932-1933 гг. / Е.И. Шевченко // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М. : МГОА, 1996. – № 17. – С. 73-75.

The article focuses on the problem of Historical databases created by Ukrainian scientists according to publications in Information bulletin of the Association History and Computer.

Key words: historical informatics, historical databases, Information bulletin of the Association History and Computer, Ukrainian scientists.

Отримано: 6.12.2017

В. А. Гуцал

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Л. А. КОВАЛЕНКО, І. С. ВІНОКУР: ШТРИХИ ТВОРЧОЇ СПІВПРАЦІ

Помітну роль в розбудові історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка зокрема його формальних інституцій, становленні наукового осередку та створенні колективу однодумців, в якому панувала атмосфера ширості, доброзичливості, демократичності взаємин та політичного лібералізму належить професорам Л.А. Коваленку та І.С. Винокуру.

На теренах Кам'яничини І.С. Винокур першим поставив питання створення археологічної експедиції. Основним помічником у цій справі був завідувач кафедри Л.А. Коваленко. Ще один напрям в їх науковому доробку стосується організації та розвитку краєзнавчого руху. Щоб поглибити даний напрямок у 1965 р., розпочалась активна робота із підготовки та проведення першої Подільської історико-краєзнавчої конференції. В подальшому вони, разом з деканом історичного факультету А.О. Копиловим, стали ініціаторами та організаторами цілого ряду краєзнавчих форумів.

Значним поштовхом у розвитку краєзнавства стала робота з написання історії міст і сіл Хмельницької області. Паралельно із цим на історичному факультеті у 1971 р. І.С. Винокуром і Л.А. Коваленком було створено редакційну раду «Історія міста», яка стала поглиблено займатися погодженням дати заснування м. Кам'янець-Подільського визначивши її кінцем XI-початком XII століть.

Вони співпрацювали не лише в науці, але і як педагогами та наставниками студентської молоді. За їх участі і активної підтримки на факультеті було створено археологічну лабораторію, кабінети історії та археології, бібліотеку історичної літератури та виставку об'ємних наочних посібників, що значно поліпшило можливість викладання багатьох предметів.

Ключові слова: Л.А. Коваленко, І.С. Винокур, Кам'янець-Подільський педінститут, історичний факультет, краєзнавство, конференція.

Велику роль в розбудові інституцій історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, у становленні наукового осередку (формування наукових шкіл) та у створенні колективу однодумців, в якому панувала атмосфера ширості, доброзичливості, демократичності взаємин та політичного лібералізму (поряд із деканом А.О. Копиловим) належить також завідувачам кафедр – загальної історії Л.А. Коваленку та історії СРСР і УРСР І.С. Винокуру. Їх наукова і громадська діяльність була предметом вивчення дослідників [1-10]. На їх честь проводились круглі столи та конференції, видавалися наукові збірники [2; 11-14]. Проте, досі їх особистісні стосунки, які варто вивести на загальний розгляд, як еталон людських взаємин, висвітлено недостатньо.

Влаштувавшись після закінчення Чернівецького університету у 1953 р. на посаду археолога Житомирського краєзнавчого музею, І.С. Винокур налагодив контакти з багатьох наукових питань, пов'язаних із історією (археологічні та краєзнавчі розвідки, публікації у пресі, підготовка лекцій тощо), з місцевими дослідниками. Особливо близькі стосунки склались з завідувачем кафедрою загальної історії Житомирського педінституту, кандидатом історичних наук Л.А. Коваленком, який був людиною безкорисливо відданою «ремеслу» історика, з величезною працездатністю та повагою до тих, хто поряд, з постійною готовністю прийти їм на допомогу [2, с.5]. Останній звернув увагу на молодого дослідника. За короткий час

він запросив його на посаду асистента для проведення семінарських занять з давньої і середньовічної історії. В особистому архіві І.С. Винокура збереглися конспекти датовані 1954 р., з розробленою тематикою занять [15]. Там же міститься методична розробка «Древляни (матеріали для вивчення в школі)», за 1956 р., написана студентами під керівництвом І.С. Винокура на основі матеріалів археологічної експедиції. Рукопис засвідчив належний науково-теоретичний рівень авторів, а використання якісних карт, планів, малюнків та фотоматеріалів надавали йому репрезентативного вигляду [16, арк.1А-16]. Це, не могло пройти повз увагу завідувача кафедри і стало додатковим стимулом щодо підняття ним студентських науково-дослідних робіт на вищий рівень [4, с.11]. А вже окрім того, що такі розробки могли використовуватись для опрацювання шкільних тем з історії рідного краю, вони також виробляли навички творчої праці, а це суттєво підвищувало стан наукової підготовки випускників.

Треба сказати, що початок їхньої спільної роботи в Кам'янці-Подільському педінституті не був випадковим. Л.А. Коваленко весь час тримав молодого дослідника в полі свого зору, стежив за його публікаціями, допомагав з їх друком, між ними відбувалось постійне листування, а після його переїзду до Кам'янця-Подільського відстань між ними скоротилась. Це сприяло більш тісним контактам, в ході яких було обговорено й питання переїзду І.С. Винокура у 1963 р. в Кам'янець-Подільський, де він обійняв посаду асистента кафедри. Іон Ізраїлевич, так здачував про це: «На той час, я уже міцно осів у Чернівцях, очолював створений мною музей, керував археологічною практикою та викладав курс археології, а ширші можливості Чернівецького університету у видавничій справі створювали, здається, нездоланий бар'єр. Тим не менше, найприємніші спогади про нашу житомирську співпрацю і безкорисливу дружбу, побудовану на широті, повазі та взаємодопомозі, не затьмарену дрібними заздрощами, підступом і лестощами, які є характерною ознакою багатьох наукових колективів, і врешті-решт, наполегливі запрошення Леоніда Антоновича переважили шальки терезів на користь Кам'янця-Подільського. Коли я сюди приїхав, то він мене всюди супроводжував, створюючи мені протекцію та імідж усталеного й перспективного науковця, що виглядало, як на мене, дещо нав'язливо. Наприклад, у кабінеті ректора І.С. Зеленюка просив подивитися на список моїх публікацій. І коли той не виявив такого бажання, Леонід Антонович, все ж таки наполіг, переконливо зауваживши: «Ні-ні, ви все ж таки гляньте!» [17, арк.171].

Список праць І.С. Винокура на той час міг би бути ще більшим, якби йому вдалось опублікувати інші рукописи. В одному із листів до Л.А. Коваленка від 22 березня 1959 р., він писав: «Із нещасливою житомирською брошурою, як Ви знаєте, нічого не вийшло. І все через перестраховщиків. Крім того, це пов'язано із моїм від'їздом до Чернівців. Якщо був би я на місці, то думаю, що вдалося би її видрукувати... Надсилаю Вам невеличкі роботи, що вийшли у мене в Чернівцях...» [2, с.150]. В архіві І.С. Винокура збереглося декілька робіт за 1955-1957 рр. пов'язаних з Житомирщиною. За змістом і об'ємом виділяється два рукописи. Один, «Слов'янські пам'ятки Східної Волині» датований 1958 р., супроводжувався офіційним листом Житомирської обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції до начальника Житомирського облліта з проханням дозволити друк методичного посібника з краєзнавства накладом 900 екземплярів [18, арк.1-40]. Інший, «Історія Житомира (короткий історичний нарис)» за підписом Л.А. Коваленка й І.С. Винокура був датований 1957 р. [19, с.42-85]. Автори розцінювали його, як малоформатний посібник для тих, хто цікавився історією міста. Завдяки участі у цьому проекті І. Винокура матеріали про давню та середньовічну історію краю були значно розширені.

Подібна наступність спостерігається й відносно досліджень літописного Ізяслава. Л.А. Коваленко вперше звернув увагу на дискусійні питання, пов'язані із походженням міста [20; 21]. Після археологічних досліджень старої частини Ізяслава у 1994 р. на деякі з них І.С. Винокур дав обґрунтовану відповідь, зокрема уточнив дату заснування міста кінцем XI ст. [22, с.13-15; 23, с.25-32; 24; 25, арк.145-148].

Як згадують колеги, Леонід Антонович постійно знаходився в роботі, його девізом було гасло – «жодного дня без праці». Прокидався він о шостій годині і працював допізна [26, с.13]. Цього ж режиму вимагав і від близьких. І.С. Винокур згадував, як переїхавши до Кам'янець-Подільського, проживав у будинку, що знаходився у зоні постійної видимості Л.А. Коваленка й інколи чув від нього стимулюючий докір: «Я щось не завжди вечорами бачу світло у вашої робочої кабінеті. Потрібно працювати. Не скидайте обертів» [17, арк.173].

У Кам'янець-Подільському педінституті І.С. Винокур відразу ж долучився до питання створення археологічної експедиції. Основним помічником у цій справі був завідувач кафедри. Він підтримав формування матеріальної бази експедиції, що розпочала дослідження влітку 1963 р. У жовтні 1964 р. Л. Коваленко провів відкрите засідання, на якому було вирішено створити в інституті постійно діючу археолого-етнографічну експедицію. Для загального керівництва був запрошений директор Інституту археології АН УРСР С.М. Бібіков, а злагодженням усіх питань займався І.С. Винокур [27, арк.24].

Іншим напрямом наукової співпраці двох вчених став розвиток краєзнавчого руху. Ідея організувати історико-краєзнавче товариство могла мати негативну реакцію з боку компартійного керівництва. І.С. Винокур завжди згадував слова, якими Л.А. Коваленко намагався когось застергти: «Ви ще не їли смаженого зайця». Саме в такий спосіб завідувач кафедри відреагував і на ідею створення краєзнавчих студій, проте не відсторонився від цього. Його досвід й виваженість багато в чому допомогли І.С. Винокуру. Тож на шальках терезів, з одного боку, було його подальше благополуччя із перспективою спокійного виходу на пенсію, з іншого – знаходилась кар'єра молодої людини, яка могла повторити його участь. У всякому разі розрахунок був зроблений на ентузіазм і енергійність І.С. Винокура, на його чуття реалізму та бачення перспектив.

За підтримки завідувача кафедри Л.А. Коваленка та декана історичного факультету О.А. Копилова [2, с.17], І.С. Винокур, спромігся згуртувати одностудійців і розпочати підготовчу роботу зі створення в навчальному закладі історико-краєзнавчого осередку. Кафедра історії Кам'янець-Подільського педінституту на 1963-1964 р. стала центром краєзнавчої роботи, де вирішувались усі організаційні питання [28, с.35; 29, арк.20].

Але справи йшли складно. І.С. Винокур згадував, що його неодноразово викликали на розмови в КДБ, де як він любив говорити, «... крові попили...». Для підсилення позицій та більшої переконливості краєзнавчих організацій до засновників товариства долучились Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, Хмельницький обласний краєзнавчий музей та Кам'янець-Подільський обласний державний архів [30]. У такий спосіб було підготовлено необхідну громадську думку, й створено організаційне ядро, яке взяло на себе розробку статуту і основних завдань краєзнавців Хмельницької області.

Відповідні нормативні документи були прийняті на організаційних зборах Хмельницького обласного краєзнавчого товариства 22 лютого 1964 р. В їх роботі взяли участь викладачі вишів, співробітники музеїв, державного та партійного архівів, учителі області та краєзнавці-аматори. Головою правління було обрано С.К. Гуменюка, заступниками – М.І. Железнякову та Г.М. Хотюна. І.С. Винокур взяв

на себе обов'язки вченого секретаря, а Л.А. Коваленко очолив редколегію. Членами правління обрали і представників центральних наукових установ республіки (давніх товаришів та колег І.С. Винокура та Л.А. Коваленка): члена кореспондента АН УРСР С.М. Бібікова, кандидата історичних наук М.Ю. Брайчевського та уродженців Поділля – докторів історичних наук Ф.П. Шевченка і П.А. Лаврова [30].

Для поглиблення і розширення досліджень з історії краю надання цьому процесу чіткого спрямування, І. Винокур розпочав активну роботу з підготовки та проведення в 1965 р. на базі кафедри історії першої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Вона стала подією республіканського значення ознаменувавши прорив на краєзнавчому фронті [31, с.9]. В роботі конференції взяли участь 65 доповідачів, серед яких були вчені та дослідники провідних наукових установ [32]. На підставі рішень конференції І.С. Винокур і Л.А. Коваленко разом із директором історичного музею Г.М. Хотнюмом та іншими 18 членами краєзнавчого товариства написали лист до першого заступника міністра культури СРСР А.Н. Кузнецова з проханням звернути увагу на жалюгідний стан пам'яток архітектури м. Кам'янець-Подільського та на необхідність збереження середньовічного обличчя міста, було порушено питання про відновлення дії постанови 1928 р., яка проголошувала місто історико-архітектурним заповідником [33, арк.1-3]. Коли ж робота по створенню ДІАЗ-у зрушила з мертвої точки вони взяли активну участь в різних організаційних заходах, зокрема в нараді обласних і міських організацій при голові виконкому Кам'янець-Подільської міськради по розгляду архітектурно-планувального формування історико-архітектурного заповідника в м. Кам'янець-Подільський, що відбулась в червні 1969 р. [79, арк.86-87].

Упродовж 60-х рр. зусиллями ідеологів історико-краєзнавчого товариства було організовано ще чотири історико-краєзнавчих форуми. Відповідальним редактором матеріалів перших трьох [34-36], був Л.А. Коваленко, згодом, як співорганізатор, він долучився ще до двох конференцій [37; 38].

Плідно виявилась їх робота в редакційній групі з написання історії міст і сіл Хмельницької області. Окрім редагування текстів нарисів по Ізяславському району, Леонід Антонович відповідав за загальну координацію та керівництво авторським колективом. З 1968 р. до даного проекту долучився І.С. Винокур, який редагував тексти з історії населених пунктів Чемеровецького району, складав археологічну карту й опрацював археологічну частину усіх нарисів і довідок, що увійшли до тому. Для пришвидшення даної роботи на історичному факультеті було створено групу, яка завершила роботу по збору та редагуванню матеріалів щодо історії міст і сіл Хмельницької обл. [77, с.8] Обласне партійне керівництво особливо відзначило роботу цих двох науковців [39, арк.15; 40, арк.24].

На увагу заслуговує спільна позиція Л. Коваленка і І. Винокур щодо дати заснування Кам'янець-Подільського. Коваленко беззастережно підтримав запропоновану І. Винокуром пропозицію визначити час заснування міста за пам'ятками матеріальної культури – кінцем XI-початком XII століття [41]. Дане рішення робочої групи прийняла обласна і республіканська редколегія «Історії міст і сіл УРСР» [42]. Слід зазначити, що вибудувана І. Винокуром та підтримана Леонідом Антоновичем доказова база, що базувалась на археологічних джерелах і сьогодні залишається найбільш слушною та підтвердженою новітніми археологічними дослідженнями. Для уточнення багатьох аспектів історії Кам'янець-Подільського у 1969 р. завідувачі кафедр ініціювали створення на історичному факультеті редакційної ради «Історія міста», що продовжила збір необхідної інформації. Авторський колектив, очолюваний Леонідом Антоновичем, створив також проспект історико-краєзнавчого нарису про місто [43, арк.56-58;

44, арк.8]. Але через фінансові проблеми надруковані лише окремі статті [45-47]. Зрештою даний проект залишається нереалізованим до сьогодні.

З відкриттям у 1968 р. історичного факультету та реорганізацією кафедри історії в кафедрі загальної історії та кафедрі історії СРСР і УРСР відбувся розподіл їх наукового спрямування. За кафедрою загальної історії залишився класичний напрямок досліджень, а на кафедрі історії СРСР і УРСР увага змістилась на вивчення давньої (в контексті археологічних досліджень) та регіональної історії [48; 49, арк.37-38].

1972 р. на Раді інституту було констатовано, що історики сформуливали власну оригінальну дослідну проблематику «Подоліку», і за певних обставин периферійні історичні факультети могли розвинути краєзнавство на рівні сучасних вимог. Л.А. Коваленко вказував, що досвід такої роботи знайшов загальне визнання в наукових колах і в Міністерстві освіти [50, арк.175, 128]. За домовленістю із обласним інститутом удосконалення вчителів проводилась і певна методологічна робота. І. Винокур та Л.А. Коваленко підготували для шкіл області «Методичний лист» про вивчення історико-краєзнавчого матеріалу Поділля на уроках історії в 7-10 класах. Його друк був запланований на 1966 р. [76, арк.69].

Фахівцям історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту за дорученням міністерства було запропоновано підготувати підручник з історичного краєзнавства для вузів республіки. Невдовзі авторський колектив у складі І. Винокура, Л. Коваленка і Б. Кушніра, підготував проект програми та проспект посібника, звернувся з листом у Міністерство освіти УРСР з проханням включити його до переліку необхідних видань [51, арк.16].

Протягом багатьох років Леонід Антонович продовжував залишатись одним із редакторів та рецензентом низки методичних розробок і монографічних досліджень І.С. Винокура [52-55]. Для обговорення деяких з них практикувалось проведення спільних засідань кафедр. Так, у 1970 р., на одному із них, відбулось обговорення монографії І.С. Винокура «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.» [56], рецензентом якої виступив Л.А. Коваленко рекомендувавши її до друку [57, арк.31]. У 1973 р. на подібному засіданні відбулося попереднє обговорення докторської дисертації І.С. Винокура «Історія і культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тисячоліття н.е.)». Професор Л.А. Коваленко, як її рецензент, відмітив нові напрямки вивчення історії і культури черняхівських лісостепових племен II-V ст. н.е. [58, арк.14]. Під час наступного обговорення дисертації у 1977 р., було зауважено, що автор не лише систематизував новий археологічний матеріал, ввів його у науковий обіг, але по-новому узагальнив та інтерпретував археологічні дані. Тоді ж було ухвалено рекомендувати дисертацію І.С. Винокура до захисту [59, арк.8].

У 1974 р. на спільному пленумі двох кафедр обговорено кандидатську дисертацію випускника історичного факультету В.А. Смоля «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави». В даному випадку обидва завідувачі виступили в ролі рецензентів, давши об'єктивну оцінку поданому дослідженню, яке зародилось і над окремими сторонами якого автор починав працювати ще в стінах Кам'янець-Подільського інституту [60, арк.110-113].

Вони також спільно підготували рецензію на монографію Б.О. Тимошука «Північна Буковина – земля слов'янська», в якій робота була названа якісною та цінною для фахівців багатьох галузей [61].

Науковці неодноразово друкували спільні матеріали як в місцевих часописах [62-65] так і в республіканських фахових виданнях [66-69].

Кілька своїх статей І. Винокур присвятив ювілейним датам в житті Леоніда Антоновича, висвітлюючи в них його здобутки та творчі плани [70-74]. Зокрема декілька публікацій були надруковані на шпальтах «Українського історичного журналу» [75; 78].

Отже, обидва завідувачі кафедр завжди працювали дружно і злагоджено, намагались з основних питань вибудувувати спільну переконливу позицію, підтримували і щиро раділи успіхам один одного, розцінюючи їх як перемогу усієї команди. За їх участі й активної підтримки на факультеті були створені Подільська археологічна експедиція та лабораторія, кабінети історії та археології, бібліотека історичної літератури та виставка об'ємних наочних посібників з історії тощо. На їх плечах також лежала організація навчально-виховного процесу та методичне забезпечення освітніх області. Вони втілювали і реалізовували власні проекти, які сприяли певним інтелектуальним зрушенням у суспільстві. Своїм прикладом, базованим на взаємоповазі, безкорисливості, відданості справі, вплинули на встановлення у стінах історичного факультету атмосфери наукової творчості, яка дозволила розкритись не одному таланту. Тисячі випускників дотепер вважають їх взірцями педагогічної етики, а сотні науковців – своїми провідниками. З часом інтерес до наукового спадку цих двох непересічних особистостей не згасає, адже їх роботи вплинули не лише на громадський загал, але й на формування української історичної науки другої половини ХХ ст., яка в свою чергу сформувала підвалини принципово нової концепції у баченні історії українського народу.

Список використаних джерел:

1. Копилов С.А. Професор Л.А. Коваленко як історіограф (із неопублікованої наукової спадщини) / С.А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2007. – Т.17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 351-362.
2. Копилов С.А. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість / С.А. Копилов, В.С. Степанков ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 192 с.
3. Копилов С.А. Автобіографія І.С. Винокура як історіографічне джерело / С.А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – Т. 25: На пошану професора І.С. Винокура. – С. 22-29.
4. Баженов Л.В. Професор Л.А. Коваленко – дослідник історії Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / Л.В. Баженов // Академія (на пошану професора Л.А. Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 9-13.
5. Баженов Л.В. Вчений європейського рівня: І.С. Винокур / Л.В. Баженов, М.Ю. Костриця, В.С. Прокопчук // Вчені Житомирщини. – Житомир : М. Косенко, 2005. – Вип. 3. – 40 с.
6. Завальнюк О.М. Винокур Іон Срулевич (1930-2006) / О.М. Завальнюк // Подільські науковці й освітня діяльність: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 128-146.
7. Філінюк А.Г. Історична школа професора Л.А. Коваленка / А.Г. Філінюк // Академія (на пошану професора Л.А. Коваленка). – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С. 33-36.
8. Гуцал В.А. Вивчення І.С. Винокуром пам'яток рубежу та перших століть н.е. / В.А. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 171-178.

9. Гуцал В.А. Исследователь славянских древностей Днестро-Днепровского междуречья (памятник коллеги и учителя) / В.А. Гуцал // Revista Arheologica. – Chişinău, 2015. – Vol. XI, nr. 1-2. – S. 353-358.
10. Гуцал В.А. Наукові студії І.С. Винокура в оцінках його колеґ / В.А. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – Т. 25: На пошану професора І.С. Винокура. – С. 29-51.
11. Академія на пошану професора Л.А. Коваленка. Історичні дослідження / редкол.: Л.В. Баженов, І.С. Винокур, О.М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 205 с.
12. Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко, Л.В. Баженов та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – 744 с.
13. Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура. Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол.: Б.С. Строєць, Л.Д. Строєць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль : Астон, 2010. – 89 с.
14. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці : науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; [уклад.: О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, О.Б. Комарницький]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 226 с.
15. Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. (Далі – НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка), ф.-3. Винокур Іон Ізраїлевич (Срулевич) 1948-2006 рр., оп.1, спр.31. Семінари в Житомирському університеті 1954 р., 44 арк.
16. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка. ф.-3, спр.37. Матеріали дослідження 1956-1965 рр., арк.1А-16.
17. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка. ф.-3, спр.112. Спогади колеґ про наукову освітню та громадську роботу І.С. Винокура, арк. 172.
18. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка. ф.-3, спр.40. Слов'янські пам'ятки Східної Волині. Методичні матеріали 1958 р., 40 арк.
19. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка. ф.-3, спр.32. Матеріали по історії Житомирщини 1954-1957 рр., арк.42-85.
20. Коваленко Л.А. Ізяслав: Історичний нарис / Л.А. Коваленко. – Львів : Каменяр, 1966 – 27 с.
21. Коваленко Л.А. Ізяслав / Л.А. Коваленко // Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. – К., 1971. – С. 263-274.
22. Винокур І.С. Археологічні дослідження літописного Ізяславля влітку 1994 року / І.С. Винокур, С.Ю. Демидко, О.І. Журко // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький : Ізяслав ; Шепетівка, 1994. – С. 13-15.
23. Винокур І.С. Волинський Ізяславль – перлина на Горині / І.С. Винокур, О.І. Журко, С.Ю. Демидко // Дивокрай : наук.-краєзн. альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. Південно-Східна Волинь. – С. 25-32.
24. Винокур І.С. Скільки років Ізяславу? / І.С. Винокур // Радянське Поділля. – 1974. – 6 грудня.
25. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, спр.70. Матеріали по Ізяславу та Полонному 1993-1995 рр., арк.145-148.
26. Кушнір Б.М. Л.А. Коваленко – учений педагоґ / Б.М. Кушнір // Академія на пошану професора Л.А. Коваленка. Історичні дослідження / [редкол.: Л.В. Баженов, І.С. Винокур, О.М. Завальнюк та ін.] – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 13.
27. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). ф.Р.-302, оп.8, спр.309, 24 арк.

28. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський національний університет (1918-2008 рр.): Історичний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 296 с.
29. ДАХМО, ф.Р-302, оп.8, спр.285. Протоколи Ради інституту 1964 р., 74 арк.
30. Винокур І.С. Хмельницьке історико-краєзнавче товариство / І.С. Винокур, Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С. 154.
31. Матеріали і тези Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1965-2010): бібліографічний покажчик змісту / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека ; [редкол.: С.А. Копилов (голова), В.С. Прокопчук (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С. 9.
32. Кириченко І. Перша Подільська історико-краєзнавча конференція / І. Кириченко // Архіви України. – 1965. – №6. – С. 88.
33. Науковий архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, ф. архів Г.М. Хотюна, [Документ – Лист першому заступнику міністра культури СРСР А.Н. Кузнецову], 3 арк.
34. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень 1965 р.) / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ; Хмельниц. обл. іст.-краєзн. тов-во ; [редкол.: І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, Л.А. Коваленко (відп. ред.)]. – Хмельницький : Хмельниц. обл. друк, 1965. – 127 с.
35. Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ; [редкол.: Л.А. Коваленко (відп. ред.), С.І. Білецький, І.С. Винокур та ін.]. – Львів : Каменяр, 1968. – 232 с.
36. Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ; [редкол.: Л.А. Коваленко (відп. ред.), С.І. Білецький, І.С. Винокур та ін.]. – Львів : Каменяр, 1970. – 188 с.
37. Винокур І.С. Четверта Подільська історико-краєзнавча конференція / І.С. Винокур, Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. – 1971. – №10. – С. 154-156.
38. Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В.П. Загонського ; [редкол.: І.С. Винокур (відп. ред.), С.К. Гуменюк, Л.А. Коваленко, М.Г. Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський : [Дунаєвецька рай. друк.], 1980. – 164 с.
39. ДАХМО, ф.Р-906, оп.1, спр.6 Постанова секретаріату обкому КПУ про затвердження редакційної колегії, постанови та протоколи засідань редакційної колегії і плани роботи робочої групи по написанню історії міст і сіл обл. 9 жовтня 1963 – 5 травня 1971 р. 38 арк.
40. ДАХМО, ф.Р-906, оп.1, спр.9 Звіт (проект) про діяльність організації і громадськості Поділля по підготовці видання «Історії міст і сіл Хмельницької обл.» Почато 23 травня 1973 р. 32. арк.
41. Гарнага І. Хто і коли заснував Кам'янець-Подільський. Історіографічна довідка / І. Гарнага // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – 25 січня.
42. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський / І.С. Винокур, М.Ф. Александра, І.В. Гарнага // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 297-324.
43. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, спр.87 Рецензії. – Том 1, арк.56-58.
44. ДАХМО, ф.Р-302, оп.11, спр.68. Історичний факультет. Протокол засідань Ради факультету за 17 вересня 1971 р. – 18 травня 1972 р., арк.8.
45. Коваленко Л.А. Кам'янець-Подільський повіт 1672 р. / Л.А. Коваленко // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 64-65.
46. Винокур І.С. Як починався Кам'янець / І.С. Винокур // Наука і суспільство. – 1976. – №7.
47. Винокур І.С. До початку історії Кам'янця-Подільського / І.С. Винокур, М.Б. Петров // *Marra Mundi*. Збірник наук, праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів ; К. ; Нью-Йорк, 1996. – С. 113-136.

48. Копилов А.О. В дружбі з наукою / А.О. Копилов // Радянський студент. — 1968. — 20-30 травня.
49. ДАХМО, ф.Р.-302, оп.10, спр.126. Звіт Кам'янець-Подільського пединститута про науко-дослідну роботу за 1969 р., 85 арк.
50. ДАХМО, ф.Р.-302, оп.11, спр.110. Протокол засідань Ради інституту за 29 січня 1972 р. — 28 грудня 1972 р., 236 арк.
51. ДАХМО, ф.Р.-302, оп.11, спр.79 Кафедра СРСР та УРСР. Протоколи засідання кафедри історії. почат. 31 сер. 1971 — 22 черв. 1972 навч. рік., арк.16.
52. Винокур І.С. Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністрів'я в першій половині I тисячоліття н.е.: конспект лекцій / І.С. Винокур. — Кам'янець-Подільський, 1966. — 42 с.
53. Винокур І.С. Борьба Руси за свержение татаро-монгольского ига. К 600-летию Куликовской битвы и 500-летию падения ига ордынцев / И.С. Винокур. — Хмельницкий, 1980. — 26 с.
54. Винокур І.С. Древний Киев. К 1500-летию основания города / И.С. Винокур. — Хмельницкий, 1982. — 33 с.
55. Винокур І.С. Історична топографія Кам'яця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII століття / І.С. Винокур, М.Б. Петров. — Хмельницький, 1983. — 48 с.
56. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. / І.С. Винокур. — К., 1972. — 180 с.
57. ДАХМО, ф.Р.-302, оп.11, спр.4 Кафедра історії СРСР та УРСР. Протокол засідання кафедри історії. почат. 1969 — зак. 8 квіт. 1971, арк.31.
58. ДАХМО, ф.Р.-302, оп.11, спр.130. Протокол засідання кафедри СРСР та УРСР за 31 серпня 1972 р. — 24 червня 1973 р., арк.14.
59. Науковий архів Інституту археології, ф.12, оп.1, спр.574 [Документ — Заключение объединенного заседания кафедры всеобщей истории и кафедры истории СССР и УССР Каменец-Подольского педагогического института им. В.П. Загонского], арк. 8.
60. ДАХМО, ф.Р.-302, оп.11, спр.214. Історичний факультет. Протокол засідань Ради факультету за 8 вересня 1974 р. — 15 травня 1975 р., арк.110-113.
61. Винокур І. У глибокі віки / І. Винокур, Л. Коваленко // Радянська Буковина. — 1969. — 2 грудня.
62. Винокур І. Історична наука в інституті / І. Винокур, Л. Коваленко // Радянський студент. — 1971. — 1 квітня.
63. Винокур І. Шукати і знаходити: Історична наука в пединституті / І. Винокур, Л. Коваленко // Радянське Поділля. — 1971. — 27 березня.
64. Винокур І. Сторінки братерства / І. Винокур, Л. Коваленко // Радянське Поділля. — 1972. — 19 грудня.
65. Винокур І. Вивчати історію: [про 5-ту Подільську історико-краєзнавчу конференцію] / І. Винокур, Л. Коваленко // Радянське Поділля. — 1979. — 28 груд.
66. Винокур І.С. Хмельницьке історико-краєзнавче товариство / І.С. Винокур, Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. — 1964. — №3. — С. 154.
67. Винокур І.С. Друга Подільська історико-краєзнавча конференція / І.С. Винокур, Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. — 1967. — №7. — С. 155-156.
68. Винокур І.С. Четверта Подільська історико-краєзнавча конференція / І.С. Винокур, Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. — 1971. — №10. — С. 154-156.
69. Винокур І.С. П'ята Подільська історико-краєзнавча конференція / І.С. Винокур, Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. — 1979. — №12. — С. 148-149.
70. Винокур І. Життя в науці (Наші ювіляри — Л.А. Коваленко) / І. Винокур, О. Степенко // Радянський студент. — 1967. — 8 берез.
71. Винокур І.С. Життя в науці (до ювілею професора Л.А. Коваленка) / І.С. Винокур, О.Д. Степенко // Прапор Жовтня. — 1967. — 11 берез.
72. Винокур І.С. Вчитель учителів (до 70-річчя професора Л.А. Коваленка) / І.С. Винокур // Радянський студент. — 1977. — 8 берез.

73. Винокур І.С. Професор (до 70-річчя Л.А. Коваленка) / І.С. Винокур // Прапор Жовтня. – 1977. – 15 берез.
74. Винокур І. Професор Л.А. Коваленко (Майстри педагогічної ниви) / І. Винокур, А. Копилов // Радянське Поділля. – 1977. – 12 берез.
75. Винокур І.С. 60-річчя професора Л.А. Коваленка / І.С. Винокур, О.Д. Степенно // Український історичний журнал. – К., 1967. – № 5. – С. 160.
76. ДАХМО, ф.Р-302, оп.10, спр.№37. Звіт кафедр про науково-дослідну роботу Кам'янець-Подільського педінституту за 1966 р., арк.226.
77. ДАХМО, ф.Р-302, оп.11, спр.№68 Історичний факультет. Протоколи засідання ради факультету розпочато 17 вересня 1971-18 травня 1972 року арк.68.
78. Винокур І.С. Вшанування професора Л.А. Коваленка з нагоди його ювілею / І.С. Винокур, А.О. Копилов, П.Ф. Лаптін // Український історичний журнал. – 1977. – №7. – С. 160.
79. НАНДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка. ф.3. спр.94. Краєзнавчі матеріали. – 1960-1990 рр. Тека № 1, 161 арк.

In 2018 the historical faculty of Kamyanyets-Podilsky Ivan Ohienko National University will celebrate its half-century anniversary. Important role in developing of its formal institutions in the establishment of scientific centers and in creation of the team of supporters, in which was an atmosphere of sincerity, benevolence, democratic relations and political liberalism belongs to heads of chairs – general history and history of the USSR and Ukrainian SSR professors L.A Kovalenko and I.S. Vynokur.

On the territory of Kamianets, I.S. Vynokur was first who put the question of creation of an archaeological expedition. The major companion in this case of course was Chair L.A. Kovalenko. Another direction in their scientific achievements concerns the organization and development of local lore movement. In order to deepen this trend in 1965 year started active work on preparation and holding of the first Podolian Local History Conference. Subsequently, they together with the Dean of the Faculty of History A.O.Kopylov, initiated and organized a number of forums of local history.

A major impetus for the development of local history began work on writing the history of towns and villages of Khmelnytsky region. Parallel with it at history faculty in 1971 I.S.Vynokur and L.A. Kovalenko created editorial board of «History of the town», which become deeply engaged in setting the date of establishment the Kamyanyets-Podilsky, finding probable readout time since the end of XI – early XII centuries.

They collaborated not only in science, but also as educators and mentors of student's youth. With their participation and active support at faculty were created – archaeological laboratory, cabinets of history and archeology, historical literature library and exhibition of volumetric visual aids, which greatly improved the possibilities for teaching many subjects.

Key words: L.A. Kovalenko, I.S. Vynokur, Kamyanyets-Podilsky pedagogical institute, faculty of history, local history, conference.

Отримано: 27.12.2017

А. Л. Глушковецький, В. В. Чернов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФОНДИ ОСТРОЗЬКОЇ ПОВІТОВОЇ У СПРАВАХ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ КОМІСІЇ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті здійснено джерелознавчий аналіз документів, що містяться у фондах 390 Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи першого скликання та 391 Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи другого скликання Державного архіву Рівненської області (ДАРО). На основі досліджених документів з'ясовано інформаційний потенціал фондів ДАРО щодо висвітлення організації та проведення виборів до I та II Державних дум в Острозькому повіті Волинської губернії.

Ключові слова: архів, фонд, Державна дума, Острозький повіт, виборщики, комісія, скарги.

Успішне дослідження будь-яких фактів, процесів чи подій, виявлення їх певних закономірностей та особливостей значною мірою залежить від доступу до джерел, що містять інформацію про них. Тому і для об'єктивного висвітлення та критичного аналізу виборів до Державної думи надзвичайно важливими є архівні фонди повітових виборчих комісій. Комплексне дослідження їхнього джерельно-інформаційного потенціалу дозволить ґрунтовно проаналізувати організацію та проведення виборів до Державної думи у всіх регіонах Російської імперії.

Істориками вже робилися спроби аналізу інформаційного потенціалу архівних фондів для дослідження виборів до Державних дум Російської імперії. Зокрема, фонди Державного архіву Хмельницької області ставали об'єктом вивчення А.Л. Глушковецького [2-4] та І.Х. Ткачука [17], Державного архіву Рівненської області – Я.П. Цецика [18], Державного архіву Волинської області – В. Чернова [19], матеріали центральних архівів Києва та Москви розглядав О.О. Коник [15], серед зарубіжних істориків у цьому руслі написані праці Н. Болотіної [1] та Д.В. Сидорова [16].

Вибори до I Державної думи на Волині, зокрема в Острозькому повіті, проходили за складних політичних умов та мали свої особливості. Для їх з'ясування надзвичайно важливими є матеріали ДАРО, у якому зберігаються цінні документи про організацію та проведення виборів. Зокрема, архів містить два фонди Острозької повітової комісії у справах виборів до Державної думи першого та другого скликань.

Документи про перебіг передвиборчих перегонів на території Острозького повіту Волинської губернії, а саме: формування виборчих комісій, інструкції та роз'яснення Урядового сенату, МВС та органів губернської влади щодо формування комісій, списки виборщиків під час виборів до I Державної думи зберігаються у ф. 390 Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи першого скликання. Фонд складається з 6 справ, загальним обсягом 486 аркушів. Подібні документи про вибори до II Думи акумульовані у ф. 391 Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи другого скликання. Він містить 4 справи, які налічують 258 аркушів.

Слід зазначити, що спеціальної центральної установи для підготовки та проведення виборів не створювалося. Весь тягар організації виборчого процесу покладалася на губернські адміністрації та спеціальні виборчі комісії.

Матеріали ДАРО містять відомості про склад повітової комісії. У справі І ф. 390 знаходимо перелік її членів: острозький повітовий предводитель дворянства, потомственный дворянин Олександр Васильович Попов, мировий суддя І дільниці Заславо-Острозької дільниці Павло Кузьмин, мировий посередник ІІ дільниці Острозького повіту Ілля Петрович Івашкевич, податковий інспектор Острозького повіту, статський радник Георгій Михайлович Кравчук та острозький староста Микола Новицький. Головою комісії був член Житомирського окружного суду Михайло Марков [10, арк.17]. Під час виборів до ІІ Думи склад комісії залишився практично таким самим (замість Павла Кузьміна та Олександра Попова членами комісії стали мировий суддя Антон Дробязко та мировий посередник Микола Гріельський) [12, арк.33].

З-поміж усього документального матеріалу, зібраного у вищезазначених фондах, чільне місце належить різним роз'ясненням та інструкціям щодо виборів від Урядового Сенату. Аналіз цих документів дає змогу констатувати, що підготовка до проведення перших думських виборів у повіті розпочалася восени 1905 р. Зокрема, у ф. 390 знаходиться повідомлення від голови житомирського окружного суду, адресоване голові Острозької повітової комісії (надіслане 13 жовтня 1905 р). У ньому зазначалося, що волинський губернатор призначив проведення попередніх з'їздів священнослужителів та дрібних землевласників на 20 жовтня – 1 листопада. Вказувалося, що день виборів землевласниками і міськими виборцями виборщиків ще не призначений [5, арк.3].

У іншому документі волинський губернатор повідомляв Острозьку повітову комісію, що міністр внутрішніх справ П. Дурново телеграмою від 29 жовтня зобов'язав губернатора проведення будь яких виборчих заходів до Думи тимчасово припинити, у зв'язку з переглядом постанов Маніфесту про вибори. Тому було прийнято рішення відмінити волосні зібрання та утриматися від призначення з'їздів повітових землевласників і міських виборців [5, арк.51-51зв].

У ф. 391 зберігаються постанови органів управління про проведення виборів до ІІ Думи. Так, 29 листопада 1906 р. канцелярія волинського губернатора надіслала голові Острозької повітової комісії пояснення щодо внесення до виборчих списків за квартирним цензом. Серед іншого, у ньому зазначалося, що при складенні списків у Острозькому повіті декілька осіб записувалися за однією і тією ж квартирою, а також до квартир відносилися ті приміщення, які не відповідали такому поняттю. Тому губернатор просив комісію перевірити списки, зазначаючи, що головними ознаками окремої квартири є окремий вхід, відсутність внутрішнього сполучення з іншими житловими приміщеннями та наявність окремої кухні або іншого осередку для приготування їжі. Також не мали права брати участь у виборах ті мешканці квартир, які спільно, на рівних правах винаймали квартиру та які через бідність користувалися квартирою безкоштовно (від благодійних організацій чи приватних осіб) [11, арк.4].

Інструкція від 22 грудня 1906 р. установлювала, що до виборчих списків у якості міських виборців не можна вносити тих осіб котрі винаймали квартиру, але не проживали в ній впродовж останнього року, навіть із тимчасовими перервами [11, арк.27].

Досить цікавим є циркуляр міністра внутрішніх справ П. Столипіна, розісланий усім губернаторам імперії (зокрема й волинському). У ньому повідомлялося,

що під час попередніх виборів у багатьох місцевостях імперії на з'їздах уповноважених від волостей виборщиків обирали за жеребкуванням. Тому міністр наголошував, що голосування обов'язково повинно відбуватися закритою подачею голосів через балотування кулями. Усі ж інші методи (відкритим голосуванням або через жеребкування) зумовлять відміну результатів виборів [11, арк.37].

Як показують матеріали ДАРО, до Острозької повітової комісії звертали-ся із проханнями про перенесення виборчих з'їздів у інше місце. Так, у ф. 390 зберігається звернення здолбунівського міського старости. Він звертався до повітової комісії з проханням про утворення у м. Здолбунів окремого з'їзду міських виборців. Аргументуючи своє прохання, староста зазначав, що у виборах мають взяти участь 900 працівників залізниці, 200 землевласників та 300 квартиронаймачів і торговців, і усім їм буде дуже важко дістатися до м. Острог одночасно. Зважаючи на це, він просив утворити з'їзд у м. Здолбунів для обрання одного виборщика із двох, визначених для м. Острог; а якщо такий варіант неможливий, то щоб мешканці м. Здолбунів і проголосували за двох виборщиків на місці, без участі у повітовому з'їзді [7, арк.61 зв]. Проте аргументи міського старости не знайшли підтримки у членів повітової комісії.

Подібна заява надходила до комісії і під час виборів до II Думи. Так, виконуючий обов'язки острозького повітового предводителя дворянства Ілля Павлович Івашкевич у зверненні до повітової комісії зазначав, що до списку дрібних землевласників та священнослужителів у Острозькому повіті внесено 1100 виборців. Тому, через незручність проведення виборів уповноважених на одному з'їзді, він пропонував комісії утворити три окремі попередні з'їзди: перший – для Гоцької, Сіянецької, Бугринської, Аннопільської та Долганської волостей у м. Гоші; другий – для Перерослівської, Ляховецької, Унієвської та Семенівської волостей у с. Перерослому; третій – для волостей Здовбицької, Хорівської, Кривинської, Плужанської та Кунівської у м. Острог. Також він вказував, що на останньому буде головувати особисто, а на інших радив запросити двох осіб із виборців, які брали участь у з'їзді землевласників [12, арк.1]. Це прохання було задоволене Острозькою повітовою комісією [12, арк.2].

Матеріали ф. 391 містять інформацію про терміни проведення виборчих з'їздів у кожному повіті Волинській губернії. Так, вибори до II Державної думи наказом волинського губернатора Флора Олександровича Штакельберга були призначені на такі дати: вибори уповноважених від волосних зібрань, від робітників фабрично-заводських та гірничих підприємств і залізничних майстерень, а також попередні з'їзди дрібних землевласників і священнослужителів – на 12 січня 1907 р.; з'їзди уповноважених від волостей – на 20 січня; з'їзди повітових землевласників – на 22 січня; з'їзди міських виборців – на 21 січня; з'їзд уповноважених від робітників в м. Житомир – на 26 січня [11, арк.26].

Також серед документів зберігається оголошення Острозької повітової управи, у якому зазначалося, що списки священнослужителів та дрібних землевласників, які володіють землею у кількості менше 200 дес., будуть оприлюднені для огляду в приміщенні кожної волосної управи [12, арк.42].

Аналіз матеріалів фондів дозволяє стверджувати, що найбільший обсяг роботи комісії виконували, розглядаючи скарги та заяви виборців з різних питань. Вони почали надходити вже на етапі складання виборчих списків. Ця тенденція не припинялася до останнього дня роботи комісії. Можна впевнено стверджувати, що найчастіше до комісії зверталися з приводу внесення до виборчих списків або усунення якихось неточностей у них. Показовою є, уміщена в ф. 390, скарга землевласника Олександра Фурманчука. Він скаржився, що, внаслідок

плутанини, 9 березня 1906 р. був позбавлений виборчих прав, через унесення до списків виборців його давно померлого батька Данила [10, арк.1]. Тому просив комісію виправити помилку та відмінити результати виборів. Розглянувши звернення, комісія постановила, що недопущення О. Фурманчука до виборів є правильним, оскільки до виборчих списків він не внесений, і цю неточність він мав змогу виправити раніше [10, арк.3].

Траплялися випадки, коли з виборчих списків особу могли виключити через наявність судимості. Зокрема, у заяві селянина с. Лисиче Федора Філонюка зазначалося, що він, прибувши на вибори, не був допущений до участі у них, хоча мав на це право. Причиною недопущення позивач називав те, що голова зборів вирішив, що він перебуває під слідством за розтрата 70 зрублених дерев, які належали земству [10, арк.11]. Заслухавши акт виборчої комісії, Острозька повітова комісія вирішила задовільнити скаргу Ф. Філонюка в повному обсязі.

Досить незвична скарга до комісії надійшла від селян Семенівської волості. У ній зазначалося, що 8 березня у м. Острог відбулися вибори уповноважених від власників землі менше 200 дес., про їх проведення у їхньому селі було оголошено тільки 6 березня. Прибувши на голосування, селяни виявили, що їх немає у списках та не змогли взяти участь у виборах. Тому скаржники просили результати виборів відмінити, сповістити всіх виборців та призначити нові вибори 9 березня 1906 р. [10, арк.6]. Комісія вирішила, що недопущення до виборів скаржників є правильним, оскільки невнесення їх до виборчих списків не може слугувати причиною для відміни виборів. Тому заяву залишили без наслідків [10, арк.8].

У ф. 390 зберігається ще одна колективна скарга, яка надійшла до комісії від священників Острозького повіту. Вони скаржилися на неправильне проведення виборів уповноважених від дрібних землевласників, які відбулися 8 березня. Скаржники вимагали відмінити результати виборів [10, арк.17-19]. Проте комісія не виявила підстав для задоволення скарги та скасування виборів.

Скарги на невнесення у списки виборців подавали не лише селяни чи міщани, а й дворяни-землевласники. Зокрема, у справі 4 вищезазначеного фонду міститься заява дворянина К. Могильницького, з вимогою внести його у списки виборців. Скаржник зазначав, що володіє 250 дес. землі у с. Юськівці Острозького повіту, тому має право на участь у виборах [8, арк.23]. Цього разу комісія прийняла рішення на користь заявника.

Траплялися випадки, коли до виборчих списків забували внести тих чи інших виборщиків. Так, 3 січня 1907 р. острозький повітовий предводитель дворянства повідомляв комісію, що до виборчих списків додатково потрібно внести селян із с. Козина, що було негайно виконано. Так, під №1197 був внесений В. Паціорковський (4 дес.), під №1198 – С. Паціорковський (4 дес.). Також під №1199 було внесено священника Острозької Кирило-Мефодіївської церкви І. Білевича (42 дес. землі) [12, арк.25].

Цікавою є заява від священника с. Завізова Івана Помазанського, яка надійшла не до Острозької повітової комісії, а до місцевого предводителя дворянства. У ній зазначалося, що священник разом із братом Афанасієм володіють 110 дес. спадкової землі, тому мають право брати участь у виборах [12, арк.32]. Повітовий предводитель дворянства звернувся до комісії, зазначаючи, що Іван Помазанський, як настоятель Завізовської парафії, внесений до списків дрібних землевласників під №775, маючи 57 дес. церковної землі. Щодо спадкової землі, він зазначав, що Іван та Афанасій не мають права бути внесеними до списків, оскільки до того часу не заявили про своє право на внесення до них [12, арк.31-31зв]. Тому комісія залишила заяву без розгляду [12, арк.33].

Як свідчать документи ф. 391, до Острозької повітової комісії надходили заяви про небажання бути членами виборчих комісій на з'їзді уповноважених від волостей та міських виборців. Зокрема, житель м. Острога К. Макаров звернувся до повітової комісії саме з такою заявою. Аргументуючи свою відмову, він зазначав, що з 20 січня буде у відпустці за станом здоров'я, і в день виборів у місті буде відсутнім [13, арк.6]. Комісія задовольнила прохання, призначивши на вакантне місце виборця М. Струминського. Оскільки К. Макаров займав також посаду заступника голови комісії, то на його місце обрали М. Воблана [13, арк.7]. Із заявою подібного змісту від 20 січня до комісії звернувся В. Жолтовський, який також причиною відмови називав хворобу [13, арк.10]. Але матеріали фонду не дають відповіді на питання, яким чином відреагувала комісія на це звернення.

Траплялися випадки, коли обрані уповноваженими від того чи іншого з'їзду відмовлялися далі брати участь у виборах. Така заява священика с. Борисів Єфрана Бучинського зберігається у ф. 390. Заявник указував, що обраний до числа уповноважених Острозького повіту, але не бажає брати участі у виборах [6, арк.27]. На жаль, матеріали фонду не містять інформації про реакцію комісії на таку заяву.

Архівні матеріали проливають світло на склад виборщиків, обраних різними з'їздами на губернські виборчі збори. Так, серед документів ф. 390 є список виборщиків від Острозького повіту: Ф. Кельман (37 років, єврей), М. Гольберт (48 років, єврей), П. Горлов (37 років, росіянин), В. Могилицький (65 років, поляк), В. Словицький (32 роки, поляк), В. Кржижановський (43 роки, поляк), П. Колонно-Чосновський (54 роки, поляк), І. Бодзинський (40 років, українець), А. Кравчук (43 роки, українець), П. Погребняк (40 років, українець) та М. Тимошук (52 роки, українець) [9, арк.85-87]. Варто зазначити, що всі вони були письмєнними. У ф. 391 можна знайти список уповноважених від волостей Острозького повіту на губернські виборчі збори під час виборів до II Думи. Ними стали Г. Форсюк (59 років), Г. Алексюк (32 роки), А. Бондар (42 роки) та І. Юшук (42 роки). Усі вони в минулому були військовими, православними українцями (малоросами), письмєнними, займалися землеробством (А. Бондар, крім того, був також сільським старостою) [14, арк.65-66].

Отже, фонди ДАРО містять цінну інформацію для з'ясування комплексу питань щодо підготовки, проведення та результатів виборів до Державної думи Російської імперії першого та другого скликань у Острозькому повіті Волинської губернії.

Список використаних джерел:

1. Болотина Н.Ю. Личные материалы членов Государственных дум Российской империи в фондах Российского государственного архива древних актов (РГАДА) / Н.Ю. Болотина // Таврические чтения 2013. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 11-12 декабря 2013 г. Сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2014. – Ч. 2. – С. 32-37.
2. Глушковецкий А.Л. Фонд Подольской губернской по делам о выборах в государственную думу комиссии как источник изучения парламентского избирательного процесса / А.Л. Глушковецкий // Таврические чтения 2015. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, Санкт-Петербург, Таврический дворец, 10-11 декабря 2015 г. Сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2016. – Ч. 2. – С. 10-16.
3. Глушковецкий А.Л. Фонд 273 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до I Державної Думи Російської імперії у Подільській

- губернії / А.Л. Глушковецький // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України : науковий збірник за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С. 93-99.
4. Глушковецький А.Л. Фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до Державних Дум Російської імперії в Подільській губернії / А.Л. Глушковецький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 5 т. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. 8. – Т. 1. – С. 18-19.
  5. ДАРО, ф.390. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи I-го скликання, оп.1, спр.1. Раз'яснення Правительствующого Сената і циркуляри вольного gubernatora о порядке составления списков избирателей и проведения выборов. Списки землевладельцев, священнослужителей и городских избирателей, 92 арк.
  6. ДАРО, ф.390. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи I-го скликання, оп.1, спр.2. Постановления комиссии и акты предварительных съездов по выборам уполномоченных от съезда мелких землевладельцев и священнослужителей Острожского уезда и по избранию выборщиков губернского избирательного собрания от съезда уездных землевладельцев Острожского уезда 27 марта 1906 года. Списки избирателей и уполномоченных, 116 арк.
  7. ДАРО, ф.390. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи I-го скликання, оп.1, спр.3. Постановления и акты о результатах выборов на съезд городских избирателей. Списки избирателей и выборщиков, 84 арк.
  8. ДАРО, ф.390. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи I-го скликання, оп.1, спр.4. Жалобы и заявления разных лиц и учреждений на неправильности, допущенные при составлении списков выборщиков. Постановления комиссии по рассмотрению жалоб, 71 арк.
  9. ДАРО, ф.390. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи I-го скликання, оп.1, спр.5. Приговоры волостных сходов по выборам уполномоченных и постановления избирательной комиссии об утверждении результатов выборов, 87 арк.
  10. ДАРО, ф.390. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи I-го скликання, оп.1, спр.6. Жалобы на неправильности, допущенные при произведении выборов уполномоченных на предварительный съезд мелких землевладельцев и священнослужителей и постановления комиссии по рассмотрению жалоб, 36 арк.
  11. ДАРО, ф.391. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи II-го скликання, оп.1, спр.1. Раз'яснения Правительствующого Сената, инструкции Министерства внутренних дел, распоряжения вольного gubernatora о порядке и сроках проведения выборов, об участии в них крестьян, о проверке квартирного ценза избирателей. Списки землевладельцев Острожского уезда, 56 арк.
  12. ДАРО, ф. 391. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи II-го скликання, оп.1, спр.2. Постановления комиссии о внесении дополнений и исправлений в списки избирателей, об утверждении результатов выборов уполномоченных на предварительных съездах священнослужителей и мелких землевладельцев. Списки избирателей и уполномоченных, 112 арк.
  13. ДАРО, ф.391. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи II-го скликання, оп.1, спр.3. Постановления комиссии об утверждении состава комиссии и списков избирателей, имевших право участия в городском собрании по выборам выборщиков в губернное избирательное собрание. Акты под-

- комиссии и комиссии по рассмотрению результатов выборов на съезд городских избирателей. Списки выборщиков, 22 арк.
14. ДАРО, ф.391. Острозька повітова комісія у справах виборів до Державної думи II-го скликання, оп.1, спр.4. Приговори волостных сходов по выборам уполномоченных, акты съезда уполномоченных по выборам выборщиков в губернское избирательное собрание, постановление комиссии об утверждении результатов выборов. Списки уполномоченных и выборщиков, 68 арк.
  15. Коник О.О. Неопубліковані джерела з архівів Києва і Москви про історію Державної думи Російської імперії (1906-1917 рр.) / О.О. Коник // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – С. 106-110.
  16. Сидоров Д.В. Фонды местных по выборам в Государственную думу комиссий как источник изучения истории российского парламентаризма в начале XX века (на материалах Костромской губернии) / Д.В. Сидоров // Таврические чтения 2012. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция, С.-Петербург, Таврический дворец, 19 октября 2012 г. Сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2013. – Ч. 2. – С. 120-129.
  17. Ткачук І.Х. Колізії навколо виборів до II Державної Думи (за матеріалами Ізяславського повіту) / І.Х. Ткачук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К. ; Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 236-240.
  18. Цецик Я.П. Вибори до I та II Державних дум Російської імперії в Острозькому повіті Волинської губернії / Я.П. Цецик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2011. – Вип. 22. – С. 233-235.
  19. Чернов В.В. Фонди Державного архіву Волинської області як джерело вивчення виборів до Державної думи Російської імперії / В.В. Чернов // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник: серія історична / [редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – Вип. XIII. – С. 61-67.

The article deals with source study analysis of documents contained in the funds of the 390 Ostroh district commission for elections to the State Duma of the first convocation and 391 Ostrog District Commission for Elections to the State Duma of the Second Convocation of the State Archives of Rivne region (DARO). On the basis of the investigated documents, the information potential of the DARO funds was clarified in order to cover the organization and conduct of elections to the 1st and 2nd State Duma in the Ostroh district of Volyn province.

Key words: archive, fund, State Duma, Ostroh county, electors, commission, complaints.

Отримано: 24.12.2017

І. В. Паур

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОШТОВА ЛИСТІВКА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (кінець XIX — початок XX ст.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті проаналізовано роль кореспонденційної картки (поштівки) з видами Кам'янця-Подільського в українській та російській історіографії як засобу комунікації. Підкреслено, що автори розглядали листівку, як вид поштової кореспонденції, предмет колекціонування, твір графічного мистецтва, історичний документ тощо, проаналізували методики вивчення фотодокументу як історичного джерела. Відзначено, що сьогоденні поштівка є предметом дослідження спеціальної історичної дисципліни – історичної філокартії.

Ключові слова: зображальні джерела, фотосвітлина, поштова листівка, історичні студії, філокартія, колекціонер.

Однією з прикметних рис сучасного етапу розвитку історичної науки є істотне розширення її документальної бази, насамперед посилення уваги до тих видів історичних джерел, які мали обмежене використання у дослідницькій практиці. До таких належить поштова листівка, що попри прихований у ній інформаційний потенціал, довгий час практично залишалася поза увагою вчених. Лише з 1960-х років філокартичний матеріал став об'єктом наукового вивчення, а його сюжетний ряд набув статусу документального фіксатора історичних реалій. У сучасній українській історіографії історична філокартія, в рамках спеціальної науки історичного профілю, ще не знайшла свого повного вирішення.

Інтерес до поштової листівки сформувався наприкінці XIX ст., зокрема художній критик Н. Шабельська проаналізувала особливості видавничого процесу кореспонденційних карток, а їх видання назвала «ноюво галуззю художньої промисловості» [1]. У перше десятиліття XX ст. поштівка стала об'єктом колекціонування, а дослідники таких зібрань зробили спробу осмислити своєрідність цього виду друкованих видань [2]. Польський історик А. Прусевич у некролозі кам'янецького фотографа М. Грейма відзначив його роль у фотофіксації історико-архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, їх популяризації шляхом видання листівок із його видами [3, с.411-413].

У середині 1920-х рр. О. Остряков і К. Базилевич дослідили розвиток поштової справи в Російській імперії та визначили особливості листівки як виду поштової кореспонденції [4]. Тоді ж А. Львов окреслив місце художніх листівок як ілюстративного матеріалу в краєзнавстві [5]. І. Гордський проаналізував листівки доби першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. в Російській імперії [6]. На початку 1930-х рр. Я. Перельштейн визначив етапи дослідницької процедури ізопродукції [7]. Організаційні та методичні аспекти процесу колекціонування та класифікації листівок з'ясували Д. Корвін та Л. Танін [8]. Зростання інтересу до поштових листівок зумовило відкриття у 1932 р. рубрики «Филокартія» в спеціалізованому журналі «Советский коллекционер». Адміністративний тиск державних і компартійних органів упродовж 1930-1940-х рр. загальмував дослідження бланків поштової кореспонденції, а відповідно й розвиток філокартії як спеціальної історичної дисципліни.

Наприкінці 1950-1960-х рр. відбулося посилення уваги до фотодокументів і документальних листівок з боку колекціонерів, істориків та архівістів.

О. Гуковський вказав на значення філокартії для розвитку історичної науки, зокрема зауважив, що поштівки дозволяють встановити час і місце відображених подій [9]. М. Арлазарова та В. Граллєрта в узагальнюючих роботах з історії пошти дослідили питання виникнення та поширення кореспонденційних листів в Росії та інших країнах світу, вказали їх роль для розвитку поштової справи [10].

Серйозні зрушення у джерелознавчих дослідженнях фотодокументів відбулися в 1960-80-х рр. У цьому контексті слід відзначити праці Е. Євграфова, І. Ковальченка, А. Санцевича, В. Стрельського, С. Шмідта, Л. Пушкарьова та ін. [11]. У працях колекціонерів було поставлено питання розглядати філокартичний матеріал як галузь історичних знань. На підставі власної практики колекціонування поштівок М. Тагрін і М. Забочень зробили вдалу спробу наукової систематизації методів філокартії, а підготовлені ними довідкові видання стали своєрідними посібниками для кількох поколінь колекціонерів [12]. В. Шлесєв та Е. Файнштейн запропонували класифікацію ілюстрованих поштівок виокремивши серед них художні й фотографічні, визначили два основних їх види: репродукційні та оригінальні [13, с.4-5]. Згодом Е. Файнштейн конкретизував базові ознаки видів ілюстрованих поштівок [14, с.120]. Я. Беліцький і Г. Глейзер дослідили деякі питання виникнення і видання відкритих листів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., обґрунтували та уточнили окремі філокартичні терміни [15].

Використання поштівок як джерела для вивчення історії Поділля обговорили учасники Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції (1965) [16]. І. Бугасєвич запропонував поділяти листівки на художні (із зображеннями творів мистецтва), серед яких виділив репродукції відомих художніх творів й оригінальні із малюнками на замовлення і фотонатурні з фотографічними знімками природи чи подій суспільного життя. Документальні листівки він розглядав як різновид фотонатурних поштівок. На підставі колекції поштівок І. Бугасєвича була організована виставку «Поділля в листівках» [17, с.15].

Наприкінці ХХ ст. в країнах Центрально-Східної Європи філокартія розвивалася асинхронно. У Російській Федерації поштові листівки стали предметом активного вивчення колекціонерів та вчених гуманітаріїв. Так, А. Родіонова назвала поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. феноменом художньої культури, уточнила їх класифікацію і етапи розвитку [18]. Ю. Маринін проаналізував тексти вітальних листівок, зокрема здійснив їх філологічний аналіз [19].

На початку 2000-х рр. російські дослідники підготували ряд наукових й ілюстративних праць, присвячених документальним листівкам з видами міст [20]. У вступних статтях більшості з них було атрибутовано видавців видових листівок, систематизовано типи зображень, підкреслено їх значення як важливого джерела повсякденного життя освічених верств населення Російської імперії [21, с.17]. Роль і місце листівки в побутовій культурі москвичів на початку ХХ ст. проаналізувала Н. Якушева [22]. В. Третьяков докладно висвітлив видавничу та благодійницьку діяльність Товариства Св. Євгенії – одного із найбільших видавництв поштових листівок на початку ХХ ст. [23]. Досліджуючи листівки, видані цим товариством, Н. Мозохіна з'ясувала, що напередодні Першої світової війни фотограф об'єднання «Світ мистецтва» С. Яремич проводив зйомки в Кам'янці-Подільському [24, с.33]. В. Євстратов досліджував тексти поштівок, присвячені повсякденному життю мешканців Підмосков'я (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.) [25], а В. Третьяков використав їх для реконструкції рис менталітету росіян нової доби [26]. О. Шестиміров підтвердив появу перших поштових картки в Англії на початку ХІХ ст. [27]. Г. Двас узагальнив досвід використання видових листівок в історичних дослідженнях [28].

Серед інших робіт вирізнялося дисертаційне дослідження А. Ларіної «Документальна листівка кінця ХІХ – початку ХХ ст. як джерело з історії та

культури Москви» [29]. Автор з'ясувала етапи еволюції видової листівки в Російській імперії, визначила топографічні особливості поштівок із видами Москви, показала їх значущість у соціальному та культурному житті міста. У 2010 р. вона видала монографію «Історія Москви в поштовій листівці», в якій дослідила поширення поштової картки в Російській імперії, визначила її місце як популярного засобу комунікації на межі XIX–XX ст. [30].

Автори монографії «Листівка як пам'ятка культурної спадщини» розглянули питання формування колекцій листівок, методи їх дослідження, визначили шляхи їх використання в наукових дослідженнях, проблеми зберігання і систематизації поштівок у бібліотечних, музейних і приватних зібраннях [31]. У працях В. Магідова глибоко і змістовно відображено джерелознавчий аналіз фотодокументів, зокрема прийоми і методи їх виявлення й відбору, класифікація та систематизація, досліджено їх походження та еволюція [32].

Поширення поштових листівок на теренах українських земель, їх використання в історичних працях вивчали українські вчені-джерелознавці та філокартисти. Автори підручника «Історичне джерелознавство» вважають документальні листівки цікавим, але малодослідженим видом зображальних джерел [33, с.292]. Л. Маркітан уточнила термін «філокартія історична», як «спеціальної історичної дисципліни, що вивчає історію, походження, розповсюдження, різноманітність, час і місце видання, особливості поліграфічного виконання поштових листівок» [34, с.301].

Український дослідник О. Купчинський обґрунтував схему опису фотодокументів, який мав відбуватися на підставі аналізу їх форми та змісту з урахуванням усієї інформації: «підписів, монограм, ініціалів на фотознімках тих, хто зображений, і тих, кому належать ці фотографії; дарчих написів, присвят, екслібрисів, штампів, відбитків родових печаток, замовних рукописних чи друкованих наклеюк тощо» [35, с.22–23]. Т. Ємельянова визначила, що дослідження фотоджерел мало включати: їх виявлення, вивчення часу й обставин створення фотодокументів, відбір джерел з їхньою подальшою класифікацією й систематизацією, зовнішньою та внутрішньою критикою [36]. Методологічні аспекти джерелознавчого аналізу фотодокументів розробляли Я. Красилюк, Л. Маркітан, Н. Топішко [37]. Поділяємо думку тих дослідників, які захищують документальні листівки до числа зображальних джерел і пам'ятаємо про єдність їх лицьового і зворотного (адресного) боку, зображення й тексту (елементів поштового формуляру і письмових повідомлень), документу й твору графічного мистецтва.

Розвитку сучасної історичної філокартії в Україні сприяли відомі колекціонери – М. Забочень, В. Кіркевич, В. Ковтун, О. Поліщук, Ю. Шеїн, М. Щеглюк, В. Яцюк та ін. Зокрема, В. Кіркевич з'ясував витоки появи поштової листівки, вказав значення тематичних колекцій листівок російських та українських філокартистів [38]. У 2000 р., на підставі приватної колекції художніх та документальних листівок М. Забоченя, було видано філокартичний каталог «Україна в старій листівці», до якого увійшли сім тисяч репродукцій ілюстрованих поштових карток, згрупованих у тематичні розділи. До розділу «Україна й українці» було віднесено видові документальні листівки із зображенням міст, сіл і національних типів населення регіонів України. Зокрема, було репродуковано й описано майже 600 листівок із видами міст і сіл України, на 15-ти з яких було зображено види Кам'яця-Подільського та його передмість [39, с.10].

Водночас упродовж останнього десятиріччя дослідниками були видані альбоми репродукцій поштівок кінця XIX – початку XX ст. з видами Бердянська, Гадяча, Кам'яця-Подільського, Києва, Луганська, Львова, Мукачева, Олександрії, Сімферополя, Станиславова, Харкова, Феодосії і Чернівців [40]. Найбільш репрезентативним виданням поштових листівок є альбом «Одеса на старих листівках».

Представлені до друку А. Дроздовським окремі зображення з цього альбому за своїми сюжетами дублюють документальні листівки з видами Кам'янець-Подільського. Так, стилістично подібні сувенірні листівки М. Грейма (м. Кам'янець-Подільський) та Г. Гезелле (м. Одеса), виготовлені в друкарні Луїса Глезера в м. Лейпцигу. До одеської листівки-ліпарелло («гармошка» з видами Одеси) з зображенням жінки поряд з якою кружляли ластівки і лежала книга з наклеєною «гармошкою» подібна листівка кам'янецького видавця Р. Кнопінга, виготовлена у Німеччині («AOL D.R.G.M. Deposé»). Останній вдрукував на листівці назву міста, на звороті – своє ім'я й вклеїв «гармошку» з видами Кам'янець-Подільського [41].

Важливим внеском у розвиток історичної філокартії стало дослідження Д. Яшного «Дорадянські видові поштівки як джерело з вивчення та відновлення культурної спадщини на прикладі Криму (кінець XIX – початок XX ст.)». Автор наголосив на значенні видових листівок як джерела з вивчення та відновлення культурної спадщини Криму кінця XIX – початку XX ст. Також було систематизовано весь комплекс поштівок із врахуванням сучасного стану пам'яток (втрачені або збережені), їх видову (археологічні, архітектурні й містобудівні, монументальні й садово-паркового мистецтва, науки та техніки, рухомі об'єкти культурної спадщини) [42].

На підставі поштового маркування, дослідникам вдалося датувати перші листівки з видами окремих українських міст: Одеси – 27 травня 1895 р. [43, с.28], Севастополя – 18 липня 1895 р. [44, с.7], Харкова – 15 березня 1897 р. [45, с.30], Криму – 4 листопада 1899 р. [46, с.173], Донбасу – 23 липня 1903 р. [47, с.16]. Л. Маркітан з'ясувала, що перша поштова листівка українською мовою «Карта кореспонденційна» була видана в Австро-Угорщині (1871), а однією з перших ілюстрованих листівок в Україні, що пройшла пошту 1896 р., була «Поклон із Києва» (друкарня О. Барського в Києві) із зображенням пам'ятника князю Володимирі Святославовичу, Лаврської церкви, ланцюгового мосту через Дніпро [48, с.301].

У фундаментальному виданні «Історія українського листування» М. Щиглюк узагальнив значний філокартичний та філателістичний матеріал, висвітлив шляхи розвитку листування у взаємодії з культурою, побутом, звичаями і частково фольклором українського народу від давнини до сучасності [49].

Українську художню поштівку досліджували В. Ковтун, Н. Лаврук, Є. Козловська та ін. Вони підкреслили, що вона є специфічним видом прикладної графіки, визначили коло видавництв, де вони друкувалися, провели їх мистецтвознавчий аналіз [50].

На документальні листівки початку 1900-х рр. з видами Кам'янець-Подільського як зображальне джерело, одним з перших звернув увагу І. Бугасвич. Він відзначив особливу цінність листівок, виданих кам'янецьким фотографом М. Греймом, завдяки яким сучасники «мають уявлення про старовинні польські фортеці й замки на Поділлі» [51, с.118]. С. Папєвська встановила коло видавців поштівок із видами Кам'янець-Подільського (Л. Варгафтіг, В. Вінарський, Р. Кнопінг, Г. Шпізман, компанія «Шерер, Набгольц і Ко»), назвала власників фотографічних установ (А. Енгель, М. Грейм, А. Жилінський, Ф. Кодеш), які долучалися до їх випуску. Вона ж з'ясувала, що у фондах Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника зберігається 257, а історичного музею – 200 листівок із видами Кам'янець-Подільського та підкреслила важливу роль листівок у розробці проєктів реставрації архітектурних пам'яток Старого міста [52, с.21].

Л. Макарова підтвердила важливе значення документальних листівок початку XX ст. для вивчення культури та побуту подолян, також вказала, що поштівки з видами Кам'янець-Подільського друкувалися в адміністративному центрі Поділля, Петербурзі, Празі й Відні [53, с.361]. В. Козюк проаналізував видавничу діяльність друкарні М. Грейма та книгарні Г. Шпізмана, з'ясувала, що серія

листівок із видами Кам'янка-Подільського була видана на основі репродукцій акварельних вєдут польського художника М. Тшебінського [54, с.187]. Окремі польські [55] та українські [56] автори досліджували доробок кам'янецьких фотографів – авторів світлин архітектурних пам'яток Поділля.

І. Паур досліджувала сутність і специфіку поштових листівок із видами Кам'янка-Подільського як соціокультурного явища, форму міжособистісного спілкування, фіксатора історичного факту, засобу комунікації й передачі інформації [57]. У дисертації «Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янка-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.)» вона окреслила основні етапи історії поштової листівки на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій на тлі світових комунікаційних процесів, проаналізовано передумови, мотиви і особливості створення поштових карток. Авторка розширила та уточнила відомості про умови, мотиви і особливості видання та використання поштівків присвячених історії, культурі, архітектурі, побуту та краєвидам Кам'янка-Подільського, виокремила внесок їх ініціаторів, творців, видавців і замовників [58].

Отже, на зламі XIX-XX ст. російські і українські автори відзначили можливість використання фотосвітлин в наукових дослідженнях. 1920-ті рр. позначилися вивченням поштових листівок як засобу агітаційної та краєзнавчої роботи. Помітні зрушення у дослідженні ілюстрованих відкритих листів відбувається у 1960-1980-х рр., їх аналізували як вид кореспонденції і об'єкт колекціонування (М. Забочень, М. Тагрін, Е. Фанштейн, В. Шлесв), підкреслено їх роль для історичних досліджень (О.Гуковський, Д. Ліхачов), з'ясовано їх місце у комплексі зображальних джерел (І. Бугаєвич), проаналізовано інформаційні можливості фотодокументів (Е. Євграфов, І. Ковальченко, В. Магідов, Л. Пушкарєв, С. Шмідт). У 1990-х рр. російські дослідники активно розробляли методичні прийоми використання листівок як джерела з історії масової та художньої культури, побуту і суспільної думки (А. Ларіна, Н. Мозохіна, В. Третьяков) та ін. На початку 2000-х рр. Д. Яшній досліджував документальні поштівки як джерело з вивчення та відновлення культурної спадщини Криму. І. Паур комплексно вивчила документальні листівки як джерела з історії формування соціокультурного середовища та топографії Кам'янка-Подільського та його околиць.

Список використаних джерел:

1. Шабельская Н.Л. Новая отрасль художественной промышленности / Н.Л. Шабельська // Искусство и художественная промышленность. – СПб., 1899. – №8. – С. 671.
2. Васильев А.Н. Культурное значение открытого письма / А.Н. Васильев // Открытка. – 1907. – №1. – С. 3-4; Леви А. Как коллекционировать открытки? / А. Леви // Открытка (Калуга). – 1907. – №1. – С. 4-6; Леви А. Как коллекционировать открытки? / А. Леви // Открытка (Калуга). – 1907. – №2. – С. 20-23.
3. А.П. (Прусевич.) М.О. Грейм / А.П. (Прусевич) // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. XI. – С. 411-413.
4. Остряков А. Краткий очерк по истории Всемирной и Русской почты / А. Остряков. – М. : Издание Ц.К. Союза Связи, 1924. – 117 с.; Базилевич К.Н. Почта в России в XIX в. / К.Н. Базилевич. – М. : Издательство НКПТ, 1927. – 196 с.
5. Львов А.К. Художественная открытка и краеведение / А.К. Львов // Краеведение. – Л., 1929. – №1. – С. 28-30.
6. Библиография // ЖУК. – 2005. – № 2 (6). – С. 49.
7. Перельштейн Я. Работа с изпродукцией / Я. Перельштейн. – М., 1931. – 64 с.

8. Корвин Д. Коллекционирование открыток / Д. Корвин // Советский филателист. — 1925. — №5. — С. 14; Львов А. Новые перспективы для коллекционирования открыток / А. Львов // Советский филателист. — 1928. — №5. — С. 15; Танин Л. Филокартия / Л. Танин // Советский филателист. — 1926. — №4. — С. 15.
9. Гуковский А.И. Научная разработка советского общества и вспомогательные исторические дисциплины / А.И. Гуковский // Вопросы истории. — 1964. — №2. — С. 49-62.
10. Арлазаров М. Вам письмо. Из истории мировой почты / М. Арлазаров. — М. : Издательство «Советская Россия», 1966. — 230 с.; Граллерт В. Путешествие без виз / В. Граллерт. — М. : Связь, 1966. — 320 с.
11. Евграфов Е.М. Кинофотодокументы как исторический источник : учебное пособие / Е.М. Евграфов. — М. : Моск. изд.-полигр. техникум, 1973. — 46 с.; Ковальченко И.В. Методы исторического исследования / И.В. Ковальченко. — М. : Наука, 1987. — 439 с.; Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. — М. : Наука, 1975. — 279 с.; Санцевич А.В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич. — К. : Наукова думка, 1990. — 212 с.; Стрельский В.И. Теория и метод источниковедения истории СССР / В.И. Стрельский. — К. : Вища школа, 1976. — 128 с.; Шмидт С. О классификации исторических источников / С. Шмидт. — Л., 1985. — Вып. 16. — С. 3-24.
12. Тагрин М.С. В поисках необычного: из записок коллекционера / М.С. Тагрин. — Л. : Об-во по распространению политических и научных знаний РСФСР, 1962. — 70 с.; Тагрин М.С. Мир в открытке / М.С. Тагрин. — М. : Изобразит. искусство, 1978. — 128 с.; Забочень М. Сто лет русской почтовой карточки / М. Забочень // Советский коллекционер. — 1972. — №10. — С. 28-52; Забочень М. Филокартия: краткое пособие-справочник / М. Забочень. — М. : Связь, 1973. — 104 с.
13. Шлеев В.В. Художественные открытки и их собиране / В.В. Шлеев, Э.Б. Фанштейн. — М. : ИЗОГИЗ, 1960. — С. 4-5.
14. Файнштейн Э.Б. В мире открытки / Э.Б. Фанштейн. — М. : Планета, 1976. — С. 120.
15. Бугаевич І.В. Українські листівки та филокартія. Нотатки колекціонера / І.В. Бугаевич. — К. : Мистецтво, 1971. — С. 15.
16. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень 1965 р.) / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство ; редкол.: І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, Л.А. Коваленко. — Хмельницький : Хмельницький облдрук, 1965. — 126 с.
17. Белицкий Я.М. О чем поведала открытка / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. — М. : Связь, 1978. — 104 с.; Белицкий Я.М. Открытка продолжает рассказ / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. — М. : Радио и связь, 1982. — 144 с.; Белицкий Я.М. Рассказы об открытках / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. — М. : Радио и связь, 1986. — 144 с.
18. Радионова А. Открытка как феномен художественной культуры (на материале русской открытки конца XIX — начала XX в.) : автореф. дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.0004 «Эстетика» / А.Е. Радионова. — М., 1995. — 23 с.
19. Маринин Ю.Н. Речкомплекс «поздравления» (на материале текста поздравительной открытки) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Ю.Н. Маринин. — Волгоград, 1996. — 24 с.
20. Справочник филокартиста. — М., 2006. — №1 (Приложение к журналу ЖУК. — № 2-3 (10-11)).
21. Забочень Н.С. Русский город на почтовой открытке конца XIX — начала XX века / Н.С. Забочень, Н.О. Блинов. — М. : Русская книга, 1997. — С. 17.
22. Якушева Н.И. Жили-были москвичи / Н.И. Якушева. — М. : Московская сельскохозяйственная академия им. К.А. Тимирязева, 2004. — 423 с.
23. Третьяков В.П. Открытые письма серебряного века / В.П. Третьяков. — СПб. : Славия, 2000. — 368 с.
24. Мозохина Н.А. Художники объединения «Мир искусства» как фотографы издатели видовых и репродуктивных открытых писем / Н.А. Мозохина // Филокартия. — 2008. — №4 (10). — С. 33.

25. Евстратов В. Письма на открытках: записки коллекционера / В. Евстратов. – Коломна, 2000. – 62 с.
26. Третьяков В.П. Возможности использования открыток для анализа некоторых явлений обыденного сознания россиян с 1900 по 1917 год / В.П. Третьяков, А.А. Гутерман // Клио. Журнал для ученых. – 2001 – №2 (14). – С. 148.
27. Шестимиров А.А. Из истории открыток: забытые карточки и методы их изготовления / А.А. Шестимиров // Коллекционер. – М., 2003. – №38-39. – С. 250.
28. Двас Г.В. Использование филокартических материалов в исторических материалах / Г.В. Двас // Культурное наследие Российского государства. – СПб., 2002. – Вып. III. – С. 27-38.
29. Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / А.Н. Ларина. – М., 2004. – 213 с.
30. Ларина А.Н. История Москвы в почтовой открытке / А.Н. Ларина. – М. : АНО ИЦ «Московедение», ОАО «Московские учебники», 2010. – 352 с.
31. Открытка как памятник культурного наследия. Проблемы описания, использования и хранения в библиотеках и музеях / [сост. Н.Г. Хапланова]. – М. : ООО «Бибано-Поткард», 2007. – 76 с.
32. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник / В.М. Магидов // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 104-116; Магидов В.М. Кинофотодокументы: основные направления источниковедческой работы / В.М. Магидов // Источниковедение и краеведение в культуре России: сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта историко-архитектурному институту. – М. : РГГУ, 2000. – С. 31-35; Магидов В.М. Кинофотодокументы в контексте исторического знания / В.М. Магидов. – М. : РГГУ, 2005. – 394 с.
33. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство: підручник / [Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко]. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.; Макаруч С.А. Джерелознавство / С.А. Макаруч. – Львів : Видавництво «Світ», 2008. – 512 с.
34. Маркітан Л.П. Філокартія історична / Л.П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 (Т-Я). – С. 301.
35. Купчинський О.А. Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках / О.А. Купчинський // Архіви України. – 1978. – №6. – С. 22-23.
36. Ємельянова Т.О. Фотодокументознавство / Т.О. Ємельянова // Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 9. Прил – С. – С. 317-319.
37. Красилюк Я. Фотографія як джерело історичного дослідження / Я.В. Красилюк // Гуржівські історичні читання. – 2014. – Вип. 7. – С. 101-103; Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотодокументів як історичного джерела / Л.П. Маркітан // УЖ. – 2002. – №5. – С. 34-49; Топішко Н.О. Опис фотознімків з празького музею визвольної боротьби України, що зберігається в Центральному державному кінофотофоноархіві України / Н.О. Топішко // Генеза. – 1995. – Ч. 3. – С. 144-146.
38. Киркевич В. Записки собирателя... Почтовая карточка / В. Киркевич. – К., 2008. – 157 с.
39. Забочень М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К. : Криниця, 2000. – С. 10.
40. Щеглюк М. Історія українського листування. Ч. I: «Споконвіку було Слово...» / М. Щеглюк. – Львів : СПОЛОМ. – 2009. – 220 с.; Щеглюк М. Історія українського листування. Ч. II. / М. Щеглюк. – Львів : СПОЛОМ. – 2010. – 371 с.
41. Бараній А. Мукачєво очима наших бабусь і дідусів / А. Бараній. – Мукачєво : Благодійний фонд ім. Вітеза Шандора Пака, 2007. – 188 с.; Башкіна В.Я. Привет из Луганска. История Луганска на почтовых открытках и photographиях / В.Я. Башкіна, А.И. Поболелов, Ю.С. Сумишин. – Луганск : Максим, 2007. – 128 с.; Бердянск.

- Взгляд через столетия: фотоальбом / [В. Михайленко (авт.-сост.), В. Баранов и др. (авт. текста)]. – Бердянск : Пивденна зоря, 2007. – 240 с.; Білек В. Вітання з Чернівців / Мандрівка містом за колекцією старих поштівків / Gruss aus Czernowirz / В. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський. – Чернівці : Видавничка спілка «Час», 1994. – 106 с.; Борковский С. Киев. Каталог почтовых карточек. Издательства «Шереръ, Набогольц и К°»/С. Борковский. – К. – 47 с.; Кам'янець у старих листівках. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2013. – 48 с.; Костюк В. Гадяч у стародавній листівці / В. Костюк. – К. : КВШ, 2007. – 96 с.; Кохан А. Стара Олександрія в листівках і фотографіях / А.І. Кохан, Л.І. Сурженко. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2007. – 52 с.; Пилашкевич А. Симферополь на старой открытке, 1898-1918. Альбом-каталог / А. Пилашкевич, В. Кацубинский. – Симферополь, 2006. – 140 с.; Бондарев І. Привіт зі Станіславава / І. Бондарев, О. Гречаник. – Івано-Франківськ: видавець Третяк І.Я., 2012. – 64 с.; Поклон из Феодосии. Каталог видовых открыток 1899-1918 г. / [под общ. ред. А.Р. Олещука]. – Евпатория : Феодосийский музей денег, 2005. – 120 с.; Старовинний Харків у поштових картках / [Худож. оформл. В.І. Лесняк]. Альбом. – 2-е вид., доп. – Х. : Колорит, 2006. – 153 с.; Kotłobułatowa I. Lwów na dawnej pocztówce / I. Kotłobułatowa. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. – 370 s.
42. Дроздовский А. Одесса на старых открытках / А. Дроздовский. – Одесса : МЧП «Эвен», 2006. – 416 с.
  43. Яшний Д.В. Дорадянські видові поштівки як джерело з вивчення та відновлення культурної спадщини: на прикладі Криму (кінець XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 26.00.05 / Д.В. Яшний. – К., 2014. – 22 с.
  44. Дроздовский А.А. Первая открытка Одессы – новые данные / А.А. Дроздовский // Филокартия. – 2008. – №1(7). – С. 28.
  45. Путилин А. Первые открытки Севастополя и Балаклавы / А. Путилин // Филокартия. – 2009. – №4 (14). – С. 7.
  46. Хильковский А. Ранняя харьковская открытка. Новые данные / А. Хильковский // Филокартия. – 2008. – № 4 (10). – С. 30.
  47. Яшний Д.В. Почтовые карточки с видами Крыма в исторической ретроспективе (1899-1917) / Д.В. Яшний // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63). – №1 (спецвыпуск «История Украины») – С. 171-181.
  48. Коцаренко В.Ф. Виды Донбасса на открытках бахмутского издателя И.Р. Грилихеса / В.Ф. Коцаренко // Филокартия. – 2008. – №4 (10). – С. 16.
  49. Маркітан Л.П. Філокартія історична / Л.П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 (Т-Я). – С. 301.
  50. Ковтун В. Українське мистецтво у старій листівці. – Вип. 1. Творчість Пстрака [Альбом-каталог] / В. Ковтун, С. Полегенький. – Коломия : Вік, 2003. – 114 с.; Лаврук Н. Листівка як соціокультурний феномен початку XX століття (виникнення, трансформація, функції) / Н. Лаврук // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 16. – Т. 2. – С. 39-47; Козловська Є. Козацька тематика у художніх листівках / Є. Козловська // Відлуння віків. – 2009. – №1 (11). – С. 43-46.
  51. Бугаєвич І.В. Філокартія як допоміжна історична дисципліна / І.В. Бугаєвич // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1968. – Вип. 1. – С. 118.
  52. Папєвська С.О. Пошта листівка наприкінці XIX – початку XX ст. як джерело по вивченню історико-архітектурної спадщини Кам'яця-Подільського / С.О. Папєвська // Матеріали VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1990 – С. 21.
  53. Макарова Л.В. Документальні поштові листівки кінця XIX – початку XX ст. – важливе джерело вивчення культури та побуту подолян / Л.В. Макарова // Освіта,

- наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т.13 (Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР). – С. 361.
54. Козюк В. Поділля на старій листівці / В. Козюк // Подільська старовина. – Вінниця, 2003. – С. 187.
55. Garztecki J. Mistz zapomniani. O Michale Greime z Kamieńca / J. Garztecki. – Krakow, 1972. – 408 s.; Garztecki J. Znakomity zapomniani (O Michale Greime 1828-1911) / J. Garztecki // Fotografia. – 1966. – №12. – S. 163-176.; Żakowicz A. Fotografia Galicyjska do roku 1918. Fotografowie Galicji, Tatr oraz Księstwa Cieszyńskiego / A. Żakowicz. – Lwów : Centrum Europy, 2008. – 180 s.
56. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький, 1995. – 256 с.; Завальнюк О.М. Михайло Йосипович Грейм / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Минуле і сучасне Кам'яця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 1. – С. 52-56; Будзей О. Піонери Кам'янецької фотографії / О. Будзей // Подолянин. – 2011. – 20 травня. – С. 11; Козлова Н. Об'єктивом Грейма / Н. Козлова // Прапор Жовтня. – 1990. – 7 липня. – С. 4; Назаренко Є. Кам'янецькі митці Михайло та Іван Грейми / Є. Назаренко // Подільські вісті. – 1993. – 25 листопада. – С. 7; Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича Грейма / І.О. Старенький // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2011 року. – С. 177-182; Щепанський С. Друкар-фотограф Михайло Грейм: Фотолітописці Кам'яця / С. Щепанський // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – 12 квітня. – С. 7; Підгурний І.С. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / І.С. Підгурний, Н.О. Урсу. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 232 с.
57. Дробна І. Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури / І. Дробна // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп.ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С. 274-281; Паур І. Поштова листівка початку XX ст. як елемент міської субкультури (на прикладі поштів з видами Кам'яця-Подільського) / І. Паур // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. – Т. 22. (Присвячено 100-річчю від дня народження П.Т. Тронька). – С. 265-275; Паур І. Поштове маркування документальних листівок на початку XX ст. (на прикладі поштів з видом Кам'яця-Подільського) / І. Паур // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. – Т.26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. – С. 49-58.
58. Паур І. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'яця-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. / І. Паур. – К., 2015. – 21 с.

The article analyzes the level of development of the problem in Ukrainian and Russian historiography from the appearance of a correspondence card as a means of communication, to the present, when the postcard is the subject of study of a special historical discipline – the historical philocarty. It was found out that the postcard was studied, as a type of postal correspondence, the subject of collecting, a work of graphic arts, a historical document. The method of studying the photo document as a historical source is considered.

Key words: pictorial sources, photo, postcard, historical studios, philokarty, collector.

Отримано: 22.12.2017

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(369.1)«16»

Б. М. Боднарюк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СТАВЛЕННЯ ПИСЬМЕННИКІВ-ГУМАНІСТІВ XVI СТ. ДО КНИГИ ТА ЧИТАННЯ (на прикладі творчості Е. Роттердамського, Т. Мора, Х. Л. Вівеса і Ф. Рабле)

У статті автор розглядає комплекс питань, пов'язаних з аналізом та характеристикою ставлення ряду західноєвропейських письменників-гуманістів XVI ст. до книги та читання. Прикладом послуговували духовно-етичні й філософські погляди нідерландського вченого-філолога Еразма Роттердамського, англійського державного діяча Томаса Мора, іспанського просвітителя і педагога Хуана Луїса Вівеса, французького письменника-сатирика Франсуа Рабле, погляди, які відображали осмислення й сприйняття цими видатними діячами епохи Пізнього Ренесансу феномену книги, її ролі та значення у тогочасному реформаційному соціумі.

Ключові слова: Західна Європа, Рісорджіменто, Реформація, феномен книги, письменники-гуманісти, Е. Роттердамський, Т. Мор, Х.Л. Вівес, Ф. Рабле.

Проблема осмислення західноєвропейськими інтелектуалами епохи Пізнього Ренесансу феномену читання, реалізованого ними крізь призму любові до книги й інтерпретованого у двох протилежних вимірах – ортодоксальної католицької теології та ренесансних гуманістичних ідеологем, що відіграли роль своєрідної «передтечі» протестантських етичних взірців і реформаційних світоглядних доктрин, з точки зору тогочасних ментальних та естетичних трансформацій, обумовлених новими цивілізаційними викликами XVI ст., в дослідницькій площині значною мірою залишається актуалізованою через недостатній рівень її вивчення й відсутність трактувань концептуального характеру.

Ще на початку XIII ст. впливовий латинський богослов, містик, один з лідерів францисканців-спіритуалів, Убертин Казальський (1259-1329) симптоматично констатував: «Любов до читання – некараний гріх» [14, р.201]. Недарма чернечий Статут Св. Бенедикта Нурсійського (480-547), запроваджений ним у Монте-Кассіно 529 р., вже забороняв орденським братам читати й бути писемними [11, р.77]. Дійсно, до появи у тому ж XIII ст. перших університетів, на латинському Заході читання та збирання книжок трактувалось церковними апологетами як конкретний прояв «гріховної пристрасності» [12, р.104-105]. Отже, книга мала силу (і здатність) спокушати й зваблювати ченця як жінка, як коханка (саме чернецтво у добу Раннього Середньовіччя залишалось еди-

ним освіченим прошарком і носієм культурних надбань). Жага читання, потяг та процес читання, частиною кліру усвідомлювались як акт відвертої «духовної розпусти» з ознаками прихованого еретизму [12, р.105].

Гуманізм XIV-XV ст. та Реформація XVI-XVII ст. в особі своїх ідеологів і релігійних діячів докорінно змінили ставлення соціуму до бібліофілства. Серед авторитетів, які долучились до цього, доречно згадати непересічні постаті Дезідерія Еразма Роттердамського (1469-1536), Томаса Мора (1478-1535), Хуана Луїса Вівеса (1492-1540) й Франсуа Рабле (1494-1553), чий творчі здобутки (в руслі дидактико-естетичних пріоритетів епохи) послуговували справі піднесення та зведення книги і читання на п'єдестал «сакралізованої інтелектуальності» [12, р.107]. Власним життєвим і творчим прикладом вони спромоглися обґрунтувати ідею необхідності досягнення людиною духовної та моральної досконалості. Кожна особистість має творчо розвиватись шляхом розширення свого кругозору й накопичення різного роду знань за допомогою книги і логіки раціонального пізнання [9, р.530-543; 10, р.431-434; 13, р.225-248]. Їхні біографії й тексти програмних творів – «Похвала Глупоті», «Утопія», «Про причини занепаду мистецтв», «Гаргантюа та Пантагрюель» – переконливо дозволяють зробити такий висновок.

Звісно, ще можна згадати відомий вислів Даремського єпископа Ричарда (Онжервіля) де Бері (1278-1345) з його трактату «Філобіблон, або Про книголюбність» (1345 р.), де автор акцентує: «Вежі стерті з лиця землі, пали держави, зітліли триумфальні арки. Жоден цар або Папа не знайде будь-чого, що послугувало би такою вірною запорукою вічності, як книги» [5, с.34]. Як бачимо, середньовічний англійський клерикальний діяч так само симптоматично визначає й виокремлює незнищену культуртрегерську роль книги у сакралізовану феноменологічну категорію. Означений підхід надалі став домінуючим в середовищі провідних письменників-гуманістів та головних реформаційних ідеологів.

Враховуючи загальну духовно-світоглядну специфіку архетипної ментальності пізньоренесансного західноєвропейського соціуму, доречно підкреслити наявність такої, вже сформованої на той час антропологічної складової як «колективна свідомість», що тяжіла до книжкових «перспектив» [16, р.313]. Її найяскравішими репрезентантами й «ретрансляторами» були вчені-гуманісти XV-XVI ст.; їхня багата літературна спадщина є предметом вивчення сучасної медієвістики.

Дослідник середньовічного мислення, французький історик філософії Ален де Лібера зі свого боку підкреслює: «Специфіка праці медієвіста полягає в тому, що він повинен оволодіти тим самим, чим володіли середньовічні філософи, він повинен з ними зрівнятися. Переходячи від однієї дисципліни до іншої, навчаючись то там, то тут, він (медієвіст) змушений пройти всі підготовчі етапи духовної мандрівки, що веде до Бога без Церкви. Від того, як він це здійснить, залежить його визначення Середніх віків, сама їх тривалість» [4, с.40].

Крім того, він звертається до сенсу етизованого дефініції «інтелектуал» у вимірі її трансформаційних ознак і зазначає: «Як нещодавно нагадав Беоніо Брокьєрі, в Середні віки слово «інтелектуальний» (*intellectualis*) у застосуванні до людини не мало теперішнього значення ... Однак у історика для цього виразу є свого роду «середньовічна обґрунтованість». Зрозуміло, вона є в тих межах, в яких, по-перше, в Середні віки існував *тип людини*, до котрої цей термін взагалі може застосовуватись, і в яких, по-друге, цьому терміну відповідає певна *група людей* – професіоналів розумової праці, метрів, *litterati*, кліриків. В будь-якому разі, сенс терміну «інтелектуал», сформульований Ле Гоффом у книзі «Інтелектуали в Середні віки», такий» [3, с.5].

Дійсно, знаменитий французький історик західного Середньовіччя, предствник школи «Анналів», на категоріальному рівні («типологізував») означену форму людської діяльності. Завдяки соціологічним та історичним аспектам сенсу згадуваного терміну, спрямованого на індивідуумів, які «працювали зі словом та думкою», «жили не на земельну ренту і не змушені були заробляти ручною працею», на думку Ле Гоффа відкрилась можливість виокремити й чіткіше (шляхом комплексного аналізу) розглянути процеси виникнення, а надалі піднесення «квазісоціо професійної» (тобто корпоративної) категорії людей (що існували в рамках певних інституцій – університетів, а то й поза їхніми межами, якщо мати на увазі гуманістів XIV-XVI ст. – «інтелектуалів у загальному, а не конкретизованому, згідно зі встановленим науковцями XX ст. «класифікатором», розумінні»), які по-різному сприяли утвердженню нової форми культури, по суті не чернечої, пов'язаної з «урбаністичним рухом» [12, р.104-105].

У власній постановці проблеми французький медієвіст відштовхується, тим не менш, від поглядів італійського письменника та політичного діяча міжвоєнного періоду – Антоніо Грамши. Ле Гофф, зокрема, пише: «Середньовічні інтелектуали не вислизнули зі схеми Грамши, щоправда, достатньо загальної, але значною мірою операціональної. В суспільстві, майже в усьому контрольованому Церквою і політично дедалі більше й більше огортуваному подвійним кільцем бюрократії – світської та церковної ... інтелектуали Середньовіччя були, перш за все, інтелектуалами («органічними», відданими служителями Церкви й держави. Університети дедалі більше та більше стають розплідниками, які вирощують «високопоставлених чиновників». Проте частина з них поступово стає інтелектуалами («критичними», оскільки сама інтелектуальність й університетська «свобода» – не двичає на її обмеження, – штовхали їх до цього). Саме до інтелектуалів, діяльність яких могла «ілюструвати» розмаїття «критичних» ставлень у середньовічному світі вищої освіти ... у першу чергу не залишається байдужим історик» [3, с.5-6].

Відштовхуючись від концептуальних суджень французького класика, можна вибудувати логічний «ланцюг», вектор якого орієнтований на визначально-спрямовуючий «книжковий» фактор – роль книги та читання у становленні середньовічної інтелектуальної особистості на Заході. Роль, вплив і значення книги, природно, суттєво зросли з появою на межі XII-XIII ст. перших у Західній Європі університетів й формуванням в їхніх стінах наукової пропедевтики, метафізики, риторики та дидактики; «методологічним» підґрунтям в царині наук став, як відомо, аристотелізм (поглиблений і дещо «вдосконалений» домініканцем Св. Фоною Аквінським (1225-1274) – творцем томізму), а провідною «методикою» – схоластика. Отже, саме вона за багатьма аксіологічними ознаками активізувала в соціумі ще у XIII ст. любов до книги, пристрасть до читання й жагу бібліофілства. Разом з тим, схоластика породила цілу низку інвектив проти «культу книги», поширеного з XIV ст. в середовищі тих самих інтелектуалів. Крім того, схоластика (в особі своїх найбільш маститих представників – у першу чергу саме інквізиторів-домініканців) у багатьох випадках апелювала до «аксіомного» постулату, що книга найчастіше слугує первісним джерелом будь-якої ересі та проявів інакодумства [15, р.131-132].

Її сутнісну (внутрішню) суперечливість й дидактичну «двоаякість» вдало характеризує французький соціолог та філософ Еміль Дюркгейм: «[Схоластика] привнесла розум у догму, відмовившись при цьому спростовувати догму. Вона намагалась зберігати рівновагу між цими двома силами – звідами і її величч, і її вбогість. Дійсно, існує щось захоплююче та драматичне у видовищі, яке демонструє нам ця бурхлива епоха, котра коливається між шануванням традиції та духом вільного до-

слідження, між бажанням зберегти вірність Церкви й зростаючою потребою розуміння. Ці [середні] віки, доволі часто змальовані як нерухомі та охоплені інтелектуальним заціпенінням, не знали спокою духу. Вони були розділені в самих собі, їх роздирали протилежності; це був один з тих моментів, коли розум людський хвилюється, вирощуючи нове. Врожай буде зібрано в інший час, але тоді було кинуте насіння. Час жнив прийде у сповнений радістю полудень XVII-XVIII ст.» [1, с.69-70].

Виділений соціо-ментальний контекст у філософському ключі резюмує згадуваний вище А. де Лібера: «Світ, який відкривається погляду історика, не є світом перцепції (чуттєвого сприйняття); огляд окошин, відвідування місць не компенсує втрачених поглядів. Світ історика є історичним світом, реконструкцією очевидності; недостатньо позбавити Середні віки від прикриваючих його «теорій», щоб побачити в усій незмінності тожній самому собі світ речей. Коротше кажучи, не існує надісторичної безперервності перцептивного досвіду... В наших очах Середньовіччя «інтелектуалів» позначене як винаходом егоїзму, так і стиранням *ego*. В цьому зовнішньо протирічному русі полягав дійсний соціальний та філософський вимір феномену «середньовічних інтелектуалів». Однак, якщо подивитись на тривалу лінію аристотелізму та історії етики, то протиріччя це – лише видимість» [4, с.328-359].

З іншого боку, достатньо опукло контури цієї «видимості» вимальовуються при розгляді ставлення західноєвропейських письменників-гуманістів XVI ст. до книги й читання. В оціночних та світоглядних критеріях інтелектуалів доби Реформації вони набувають характеру завуальованої протирічності: прихована чи явна іронія поєднується (сполучається), іноді межує із саркастичними зауваженнями, критичними коментарями або напучувальними ремінісценціями та елементами гротеску, на тлі глибоких духовно-філософських роздумів і тверджень, спрямованих на заохочення суспільства (й кожної особистості зокрема) пізнавати «книжкову мудрість». Особливо яскраво такий «біполярний» підхід знайшов відображення в творчості Е. Роттердамського і Ф. Рабле.

Еразм з Роттердама, нідерландський письменник, вчений-філолог, перекладач, визнаний глава північних гуманістів, у своєму сатиричному трактаті «Похвала Глупоті» (1509 р.) (Глави XXXV-XXXVII. Всі дурні: і поети, і ритори, і письменники, а тому й щасливі) зазначає: «Дещо менш зобов'язані мені [Глупоті] поети, хоч за родом занять також належать до мого гурту. Адже вони, як мовиться в прислів'ї, «вільні люди» і займаються нічим іншим, як лоскотанням вух дурнів теревенями й жалюгідними байками. Однак саме завдяки цьому марнослов'ю, поети й себе вважають гідними безсмертя і обіцяють іншим те ж саме. Поетам також притаманна Філатвія-самолюбивість та Колаквія-улесливність, а тому вони мої постійні і найщиріші друзі...»

З того ж самого тіста й письменники, які видають книжки, аби лиш жити безсмертної слави. Вони мені дуже зобов'язані, а найбільше ті з них, що псують папір, наповнюючи книжки всілякими дурниціями. Ці автори не бояться навіть таких суворих критиків, як Персії та Лелій, бо пишуть для купки вчених і, на мою думку, гідні швидше співчуття, ніж заздрощів. Гай-гай! Як вони мучаться над своїми творами! Без кінця щось додають, змінюють, викреслюють, переставляють, переробляють, або приховують від стороннього ока, або, навпаки, показують друзям. Потім, років через дев'ять, нарешті видрукують написане. Але почуття невдоволення залишається. За все це вони одержують щонайбільше похвалу кількох тонких цінителів. Чи не замало за таку тяжку працю, за безсонні ночі, за всі тортури та самокатування? Додаймо ще: за втрачене здоров'я, зів'ялу красу тіла, підсліпуватість, а то й сліпоту, злигодні, заздрощі, уникання насолод, ранню старість, передчасну смерть і тому подібне.

Але такий мудрець солодко втішиться, попри всі злигодні, якщо його похвалять один чи два таких же сліпооких, як і він сам.

Що ж до письменника, мого мазуна, то він набагато щасливіший саме завдяки моєму втручання, бо не нидіє при світлі каганця над книгами: все, що спаде на думку, потрапляє в нього на кінчик пера. При цьому він нічим не ризикує, хіба що несе збитки за зіпсований папір. Він знає наперед, що чим низькопробнішою буде його базгранина, тим більше дурнів і невігласів похвалять її. А якщо якісь там поодинокі справдешні вчені і прочитають випадково його книжку і з огидою пожбурять нею, невелика біда! Бо що значить таке ставлення небагатьох мудрих серед безлічі галасливих крикунів!

Але ще хитріші ті, які чуже видають за своє, присвоюючи собі славу, здобути чужою працею. Розраховують, бач, на те, що хоч у майбутньому їх і звинуватять у тяжкому злочині – плагіаті, однак вони якийсь час встигнуть потішитися з крадіжки і, таким чином, будуть у вигаді. Аби ви тільки бачили, як вони чваняться, коли люди їх хвалять, коли на них з юрби пальцем показують: «Дивіться, он іде наша знаменитість!» Як тішаться, коли побачать виставлені по книгарнях книжки, на кожній з яких внизу стоїть їхнє ім'я в оточенні кількох прізвиськ, переважно чужоземних, а тому й ніби магічних.

Але ж, Боже безсмертний! Що вам у тих іменах?.. Лише незначна кількість людей знатиме про них в цьому безмежно великому світі. І вже зовсім мізерна частка невігласів похвалять, не відаючи за що. До того ж самі ці імена нерідко вигадуються або добираються із давніх книг... Але найкумедніше, коли ці пани починають вихваляти один одного в посланнях, гімнах, панегіриках: дурень – дурня, невіглас – невігласа. Цей величає того Алкеєм, а той його Каллімахом; той цього називає оратором досконалішим за Марка Туллія [Цицерона], а цей його – вченішим за Платона» [2, с.65-67].

Як бачимо, ставлення Е. Роттердамського до тогочасної «великомудрої» книжкової продукції позначено виразним сатиричним стрижнем: книга і читання мають, крім користі, й зворотній бік – багато книжок пишуть неуки та дурні, поширюючи й пропагуючи свої недолугі думки та погляди, видаючи, крім того, їх за «святу істину». На думку вченого книги – як безсумнівно корисний засіб виховання, – так само мають відчутний негативний вплив, котрий відображено у провокаційному прислів'ї «Багато знань – багато суму».

У свою чергу Мор, вчений гуманіст, лорд-канцлер та Перший міністр англійського короля Генріха VIII, в «Утопії» (1516 р.) розглядає «проблему» книги й книжкового «впливу» з позицій історичної ретроспекції й наукового еккурсу, вкладених у прозорий моралізаційний «футляр», оздоблений критично-настановчими «візерунками». У своїх розлогих багатошарових міркуваннях, поданих для читача в дусі авторської напівказкової «рецепції», зафіксованої в епістолярному стилі, він стверджує наступне: «В людей смаки такі різні, вдачі такі примхливі, душі такі невдячні, погляди такі недоречні, що, бачиться, далеко щасливіше живуть ті, хто у веселому і приємному настрої догоджає собі у всьому, ніж ті, хто сушить собі голову, як би то видати щось таке, що принесло б користь чи насолоду розбещеним або й невдячним.

Переважає більшість людей не знає літератури, а багато нехтують нею. Невіглас відкидає все те, що йому незрозуміле, а напівграмотний відкидає як буденне те, що не рясніє старовинними словами; декому подобається лише давнина, більшості – тільки сучасне. Один настільки похмурий, що не визнає жартів, інший настільки позбавлений почуття гумору, що не терпить дотепів; тугодум боїться будь-якої насмішки, як той, кого покусала скажена собака; дех-

то до того не постійний, що, сидячи, хвалить одне, а стоячи – інше. Є такі, які сидять у шинках і, попиваючи вино, висловлюються про таланти письменників та з поважним виглядом гудять усе, що завгодно, смікаючи письменників за їхні твори, немов за волосся, а самі тим часом перебувають, як мовиться у приказці, «поза обстрілом». Ці розумники так чисто поголені з усіх боків, що в них немає жодної волосинки, за яку можна було б ухопитись.

Далі, є люди настільки невдячні, що навіть тоді, коли їм якийсь твір дасть насолоду, вони все одно не відчують любові до автора; вони схожі на тих невихованих гостей, які, запрошені на розкішний бенкет, ідуть нарешті додому, не подякувавши господарю» [6, с.18-19].

Нижче англійський письменник-гуманіст додає, однак вже без дотепно-іронічного «підґрунтя», з певним настановчим філософізмом: «Більше дивуються утопійці й відчують відразу до безумства тих людей, які шанують багатієв, немов богів, хоч вони цим багатіям нічим не зобов'язані й від них незалежні. Ці дурні поважають їх тільки за те, що вони багаті, хоч чудово знають осоружну скупість багатієв і не сумніваються в тому, що, поки ті живуть, їм з величезної купи грошей не перепаде жодного мідяка. Такими й подібними поглядами утопійці завдячують частково вихованню, бо вирости вони в державі, звичай якої дуже різняться від наших нісенітниць, а частково – літературі й науці.

Щоправда, в кожному місті є невелика кількість людей, які, звільнені від інших видів праці, присвячують себе науці. Це якраз ті, у кого вже в дитинстві помічено незвичайні здібності, неабиякий розум та потяг до знань. Зрештою, в Утопії всі діти і значна частина народу, чоловіки й жінки, тягнуться до освіти, присвячуючи навчанню щоденно кілька годин, вільних від праці ... Коли утопійці дізналися від нас про грецьке письменство й науку, то з дивовижною наполегливістю старалися ознайомитись з ними в нашому викладі. Що ж до латинського письменства, то воно не дуже припало їм до вподоби ...

Коли я вибирався у четверту подорож, то взяв із собою на корабель замість товару чималу паку книжок, оскільки твердо вирішив краще не вертатися ніколи, ніж надто скоро. Отож від мене вони одержали в подарунок багато творів Платона, ще більше – Аристотеля, а також книгу Теофраста про рослини, на жаль, пошкоджену в багатьох місцях. Річ у тім, що під час нашого плавання ця книга, якою ніхто не цікавився, потрапила до мавпи, а вона, пустуючи й граючись, повіривала там і сям декілька сторінок і подерла їх. Із авторів граматик у них є тільки Ласкаріс, бо Федора я не привіз із собою; із словників мають лише Гесихія і Діоскоріда. Утопійцям дуже подобаються твори Плутарха, захоплюються вони дотепами й витонченим стилем Лукіана. З поетів у них є Аристофан, Гомер, Еврипід і Софокл, надрукований дрібним шрифтом Альда; з істориків – Фулід і Геродот; є також Геродіан. Мало того, мій товариш Трицій Апінат привіз із галузі медицини декілька невеликих творів Гіппократа і «Мале мистецтво» Галена. Ці книги вони дуже цінують ...

Природні здібності утопійців, підсилені науками, напрочуд яскраво виявляються у винаходах, які можуть допомогти якимсь чином створенню життєвих вигод. Проте двома винаходами вони зобов'язані нам, а саме: друкарством та виробництвом паперу, але й у цьому відношенні вони мають неабиякі заслуги. Хоч ми й показали їм літери, надруковані Альдом в паперових книгах, і розповіли, з чого виготовляється папір та про можливість друкувати на ньому літери, однак не зуміли як слід це пояснити, бо ніхто з нас достоту не тямив ні в одному, ні в другому. Але вони самі вміють проникливо зметкиувати, що і як. Досі вони писали на шкірі, корі та папірусі, а тепер невідкладно спробували виготовляти папір і друкувати літери» [6, с.72, 82-83].

Концепцію Т. Мора відносно «книжкового феномену» в цілому можна охарактеризувати як одну з провідних ідеалізованих ознак (просвітницьких «форм») гуманістично обґрунтованого соціального прогресу. Разом з тим, для Мора-гуманіста тільки (суб'єктивний) естетичний смак – головний критерій кожної людини при виборі тої чи іншої книги для читання. Немає «поганих» чи «хороших» книг; книги є лише носіями різноманітної інформації. Людина, таким чином, використовує знання, отримані з книги, на свій розсуд, в межах своїх морально-етичних пріоритетів та духовно-естетичних потреб.

Для Х.Л. Вівеса, іспанського просвітителя, філософа й педагога, письменника епохи розквіту північноренесансного гуманізму, автора трилогії «Про вчення» (1531 р.) (складається з семи книг «Про причини занепаду мистецтв», п'ять книг «Про викладання наук» та восьми книг «Про мистецтва»), тема «людина й книга» розглядається, осмислюється і трактується в контексті критичного перегляду майже всієї європейської традиційної культури (від Античності до Відродження) та побудови системи всеохоплюючого, раціонально обґрунтованого знання.

Вівес, у першій частині трилогії з долею пафосу й самоіронії констатує: «Нескінченим є натовп тих, хто пише, величезне, незмірне число книг; не знаю, до кого притулиться, за що взятись, тим більше що виступити третьою суддею й рішуче відділити достойне прочитання від недостойного ніхто не наважується, боячись накликати на себе прямо-таки всенародну ненависть, – бо ж не знайти такої пагані книжиці, щоб вона хоч комусь не сподобалася завдяки певному прихованому співзвуччю зі складом розуму або почуттями читача. І ось, коли нагально є потреба у такій роботі розрізнування, ми постановили невідривно слідувати по стопах поважних авторитетів і вважасмо хибним вчинком відхилитися від них хоча б на волосину! За причину тут або наша невіра у власний розум, або нелюбов до пошуків ...

Ах, як обкрадають себе люди в плодах наук, завжди вірячи комусь іншому, ніколи не звертаючись до самих себе й не закликаючи самих себе на раду для перевірки переваг (якості) того, що вони з таким осердям вивчають! Й із тих, хто віддав себе і свій розум, як у рабство, певному роду письменників, одні настільки тримаються новизни, що жодних стародавніх [авторів] навіть на ім'я не знають, – частково тому, що все одно не зрозуміють їх, якщо візьмуться читати, частково тому, що у нових письменників їм усе здається точнішим, а почасти тому, що голови, забиті неймовірним багатослів'ям сучасних авторів, так ніколи й не звільнюються для ознайомлення зі старими. Інші, навпаки, нехтують усім новим і так прив'язані до древніх [класиків], що, коли потрапляє їм [до рук] хтось новіший, вони стороняться його як чуми. Однак дуже багато залежить від того, кого називати новими [письменниками], а кого старими. Якщо старі – це ті, хто відкрив та вдосконалив мистецтва й науки, а нові – ті, хто їх спотворив чи налаштувався на спотворення і знайшов у цьому смак (насолоду), то, звісно, я віддам перевагу худючим суволям древніх [мудреців], а не товстезним фоліантам нових ...

Досвід показав, що справа часто не є такою, як бачили речі Гіппократ, Аристотель, Пліній та інші такі самі знаменитості. У Аристотеля, якщо вже говорити про найвідомішого й найнадійнішого письменника, існують вірні у багатьох відношеннях вчення, проте є і маса легковажних та випадкових, – наприклад, коли він говорить, що якщо є будь-яка дія або уява, властива лише душі, вона від'ємна від тіла, якщо ні – невід'ємна. Це те саме що сказати: якщо людина, закрита в приміщенні, може бачити світло якимось іншим чином, крім як крізь віконне скло, то може вийти назовні, а якщо ні, то не може. Те саме – коли Аристотель говорить, що начала природних речей протилежні ...

Тому нехай нікому не здається дивним, що древні висунули так мало непохитних всезагальних законів. Бо загальний принцип повинен виводитися з багатьох і точних окремих спостережень. Чи не дивно, що вони помилялись, висловлюючи універсальні судження за першого спостереження явищ вкрай текучої природи, котрі міняли свої риси в залежності від часу й місця? Сказане древніми [авторами] про Грецію та Італію мало підходить іншим місцям й областям, а нині – навіть самим цим країнам через те, що змінився з плином часу образ життя й природа місцевості. Хто тепер будує за нормами Вітрувія? Хто снідає за настановами Галена? Хто обробляє землю, слідуючи порадам Варрона або Колумелли?

Багато побутуючих у стародавні часи спостережень про небо, землю й стихії виявляються протилежні нинішнім; так, у старовину невірно міркували про жителів крайнього півдня, про витоки Ніла, про антиподи, а також про породи, живі істоти, плоди. Пліній пише, що персики, котрі виростили в Римі, шкідливі, а зараз вони вважаються ласощами. Де тепер в Іспанії вівці, про яких Марциал писав, що вони природно забарвлені у необхідний колір? Шукачі одних [лише] старожитностей зазвичай забувають, серед яких людей і в якому столітті вони живуть, і настільки споріднюються зі старовиною, що, як говориться, у себе вдома й серед своїх вони іноземці: традиції та знання свого невисокого часу для них невідомі. Хоча тим же любителям древності кортіло би бачити, що їхні власні книжки в ціні, що ними, тільки-но вийшовшими з-під пера, захоплюються й зачитуються. Пристрасті [смаку] настільки панують повсюдно, що диктують судження про цілі держави та народи: «Цього письменника я не схвалюю, тому що він не з такої-то місцевості»...

Бували люди, які надписували книгу ім'ям великого літератора для надання їй авторитету; другі, оскільки в старі часи багато книжок видавалось без імені автора, йшли за першою ж легковажно здогадкою й присуджували її тій чи іншій знаменитості; треті, не вміючи впізнати назву, не довго вагаючись змінювали її й приписували будь-якому автору, який сподобався; існували й переписувачі, які ставили в заголовку любе ім'я, що прийшло в голову... І все сприймається без вирізнення, все оточується не меншою повагою і довірою, ніж справжні й автентичні твори. Та й самі книги дійшли до нас настільки сповнені помилок, що якою була думка авторів, яке судження про речі вони висловлювали, незрозуміло. Іноді рукописи псувалися випадково ... іноді навмисно» [8, с.174-178].

Свої аналітичні «ремствування» Х.Л. Вівер далі спрямовує на недоброчесних книжкових «копістів». Він пише: «Однак воістину головна провина лежить на переписувачах. Книгами завжди займалися люди значною мірою нетямущі чи випадкові, розмноженням їх [книг] підтримуючи своє хитке існування; часто до копіювання книжок вдавалися і благочестиві діви. Тільки-но трошки відволікшись думкою на інше, вони допускали одну за одною величезну масу абсолютно диких погіршностей. Їхні ляпсуси перекочувували у багаточисельні списки, які виготовлялися за таким кодексом замість [вивіреного] взірця ... Іноді ті, що переписували, не вміли читати, плутали все на світі, так що твір ставав набором літер і слів, про сенс котрих можна було лише здогадуватись. А зазіхнути на колись створену помилку та щось змінити було лячно; коли за виною недолугого переписувача помилка потрапляла в книги тасмничого богослів'я, заради її вигнання вважали за необхідне скликати церковний собор, якою б очевидною та явною для будь-якого хлопчиська не здавалася погіршність. У інших письменників напівзнайки викорінювали не лише помилки переписувачів, а також і правильні речі, що здалися їм незрозумілими. Тоді спотворювався прямий зміст, і замість однієї погіршності, яку хотіли вигнати, виростили чотири» [8, с.179].

Отже, Х.Л. Вівес обстоює думку, що автори книг самі по собі не можуть поділитися на «авторитетних» і «неавторитетних». Свою користь мають книжки як «хороші», так і «погані», – на кожну знайдеться свій читач. Обидва критерії, з точки зору іспанського філософа, доволі умовні. Популярність книги не є ознакою її якості чи безперечної мудрості (істинної вченості) самого письменника; найчастіше – це прояв «смакового» рівня читача (іноді – претензійності його характеру) або суспільства, яке він репрезентує в ролі «споживача» й поціновувача конкретного «інтелектуального продукту».

Підхід і ставлення французького гуманіста Ф. Рабле до книги, а також інтерпретація ним «випадків» прояву людини тяжіння до читання й бібліофільства, лежать у площині авторського гротескного блазнювання, замішаного на бивчій сатиричній «отруті». На сторінках свого знаменитого роману «Гаргантюа та Пантагрюель» (він писав книгу цілих двадцять років – з 1532 по 1552 р.) Рабле «відтворює» назви безцінних «скарбів» бібліотеки паризького абатства Сен-Віктор (Книга II, Розділ VII). Ця бібліотека дійсно існувала і була однією з найбільших у французькій столиці в XVI ст., проте всі без виключення книги, що перераховуються письменником, ним самим й вигадані. Рабле створює провокаційні назви – одна безглуздіша за іншу, піддає пародії псевдонаукові заголовки схоластичних опусів, юридичних творів, моралізаторських трактатів, середньовічних оповідань про чудеса, висміює невігласів, які називають себе вченими, уїдливим словом глузує з тодішніх переслідувачів гуманістів. Часто сатирик приписує вигадані книги реальним авторам; кожна назва у нього має конкретний історичний сенс.

Шляхом оприлюднення «повного списку» монастирських книг, Ф. Рабле реалізує в романі поставлену сюжетною колізією мету й репрезентує оригінальну «бібліофільську лінію»: «А про книгозбірню Сен-Віктора він був високої думки, зокрема про книги, список яких додається, і *primo: Bigua Salutis, Bragueta juris, Pantofla Decretorum, Malo granatum vittorum*, Клубок богослов'я, Віничок казнодія, зложений Дармограєм, Слонячі яйця Одчаюг, Кабак для єпископів, ... Видіння святій Гертруді сестри Пуасійського монастиря, як та розроджувалася, ... Гірчичник спокоти, Камаші, *alias* Черевики терпцю, ... Суддівська перегречка, Козубенька нотарів, Шлюбний пакет, Гніздо споглядання, Теревені правників, Шпори винолюба, Посмак сиру, ... Римські паради, Бріко, *De differentiis soupparum*, Хлоста по дулі, Ляпанці по гузну сумирних, Тринога добрих дум, Шаплик великодушности, Гачечки духівників, Щиглі для лобів кюре, ...

Знайдення святого Христа, на шість осіб, розігране пройдами, Окуляри римопрочан, Майоріс, *De modo faciendi boudinos*, Прелатська дудка, Беда, *De optimitate triparum*, Скарга адвокатів на реформи щодо приносів, Писанина повірених, Горох у салі, *cum commento*, Профіт від індульгенцій, *Strategemata Francarchieri* Баньоле, ... Панотчики нешугані, Ростокостоямбеданеса, доктор теології, ... Мздодателі шлюбованці, ... Адвокатська хтивість, *Barbouilamenta Scoti*, Про кажанисті перуки в кардиналів, ... Про наїзд Антоніо де Лейви на землі бразилійські, *Marforii bacalarii cubantis Rome, De pelendis mascarendisque Cardinalium mulis*.

Того самого автора: Відповідь тим, хто твердить, що папський мул їсть у певні години. Передбачення, *que incipit Silvi Triquebille, balata per M. n. Songecruyson*, ... Дівочі шури-мури, Облізла дула в удовичок, Чернецький каптур, Молитвобубоніння у братів целестинців, Перевозне, возове і шляхоке у братів нищунів, Зубоклацання у гольпіпацтва, Западня у богословів, Суточки у магістрів наук, Оккамові кухтики з малою тонзурою, Доктор богослов'я Облізла *De grabellationibus horarum canonicarum lib. quadraginta*, ... Пучини ченчиків жеретіїв, Гипшанський притхля, що його заломив братчик Ін'їго, Дрисня

у каструльників, *Poiltronismus rerum Italicarum, aushore magistro* Брюльфера, Реймон Луллій *De batisfolagiis principium*, ... Пуки булістів, копіїстів, скрипторів, абрєваторів, референдаріїв і датаріїв, зібрав Регіс, Неодмінний альманах для подагриків і пранцюватих, ... Харамижка крамарів, Переваги чернецького життя, Рагу у безскоромників, Історія злих духів, Старцювання грошовиків, Визворотки офіціалів, Золотопромивня скарбників, ... Равлик віршогонів, Досліди алхімериків, Каверзи побірців, із бесагів і тайстри брата Серратіса.

Закови релігії, Калатала і бринталі дзвонарів, Бильце старощів, Намордник для шляхти, Отченаші собі під носа, Кайдани побожності, Чотирисезонний горнець, Ступа політичного життя, Віяло схимників, Капа покутників, Трик-трак братів папложників, Одоробалос, *De vita et honestate braguardorum*, ... Поранок, передобідок і підвечірок мандрівників, Пінна для спраглих архіпастирів, ... Тарахкальця для дам, Мартингал для слабких на пронос, ... Підшоши щиросердості, Маскарад ельфів та гномів, Жерсон *De auferibilitate papae ab Ecclesia*, Сани для дипломників і титульників, ... Заміс для молитовних млинків, Мориска для сретиків, Гаєтанові костури, Паць, херувимський доктор, *De origine patepelutarum et torticollorum ritibus lib. Septem*, Шістдесят дев'ять замацьканих молитовників, Боклатість п'яти орденів нишунів, Шкура і шкіра гіппокритів, узяті з Рудого Чобота, всунутого в *Summa angelica*, Чищення сумління, Череватість голів суду, Ослячий прутень абатів, ... Астрологічне проносе, ... Вітропуск по-аптекарьському, Всаціддубання по-хірургічному, Юстиніан: *De cagotis tollendis, Antidotarium animae*, Мерлій Коккай: *De patria diabolorum*. Деякі з цих книг уже вийшли друком, а деякі друкуються у славному городі Тюбингені» [7, с.124-128].

Аналіз переліку чудернацьких назв обумовлює й висновок: славетний гуманіст обстоює дискусійний постулат, що стверджує – книга, безсумнівно, є джерелом знань, – але знань у багатьох випадках неоднозначних з точки зору змістового навантаження; в книжках містяться знання кумедні, хибні, фантастичні, сумнівні, протирічні, позбавлені користі й сенсу. Таким чином, читання перетворюється на безглуздий процес, позбавлений логіки та мети; активне читання для частини читачів стає марнуванням часу або витонченим дозволям, яке не кожна людина спроможна практикувати.

Отже, узагальнюючи викладений матеріал, можна відзначити наступне. Феномен книги та книжкової культури у XVI ст. на архетипному рівні значною мірою набув політичних рис, етичних ознак і етнічної приналежності. У духовно-світоглядному (ментальному) вимірі для західноєвропейських гуманістів епохи глобальних цивілізаційних трансформацій та змін книга стала одночасно джерелом і способом пізнання й сприйняття реалій життя (оточуючого середовища). Людина Чінквіченто, в межах різкої конфесійної поларизації стратифікованого пізньофеодального соціуму (дисонанс, що виник внаслідок невідлого релігійного дискурсу Реформація – Контрреформація), саме за допомогою книги, бібліофільства й практики читання починає послідовно поповнювати і збагачувати свій образний діапазон, ідеологічний потенціал та ціннісні орієнтири.

Разом з тим, ще до періоду Рісорджіменто вона вже усвідомлює життя на рівні ідеологічної кон'юнктури, релігійного візіонерства й дидактизованої моралі – як ортодоксальної (католицької), так і протестантської. Зрештою, через призму ставлення до книги, «реформаційна» людина XVI ст. продемонструвала своє об'єктивне усвідомлення здатності індивідууму як такого використовувати свободу волі для творчої самореалізації в усій повноті її мистецьких і естетичних проявів.

Список використаних джерел:

1. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э. Дюркгейм // Фило-софско-религиоведческие трактаты. – М., 2005. – С. 69-70.
2. Еразм Роттердамський. Похвала Глупоті / Еразм Роттердамський ; пер. В. Литвинова. – К., 1993. – С. 65-67.
3. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Ж. Ле Гофф. – Долгопрудный, 1997. – С. 5.
4. Либера А. де. Средневековое мышление / А. де Либера. – М., 2004. – С. 40.
5. Ричард де Бери. Филобиблон, или О книголюбии / Ричард де Бери ; пер. Я. Боровского. – М., 1984. – С. 34.
6. Мор Томас. Утопия / Томас Мор ; пер. Й. Кобіва // Утопія. Томмазо Кампанелла. Місто Сонця. – К., 1988. – С. 18-19.
7. Рабле Франсуа. Гаргантюа та Пантагрюель / Франсуа Рабле ; пер. А. Перепаді. – Харків, 2010. – С. 124-128.
8. Вивес Хуан Луис. О причинах упадка искусств. Книга первая. (Фрагменты) / Хуан Луис Вивес ; пер. В.В. Бибихина // Библиотека в саду. Писатели античности, средневековья и Возрождения о книге, чтении, библиофильстве. – М., 1985. – С. 174-178.
9. Boh I. Elements of Epistemic Logic in Later Middle Ages / I. Boh // L'homme et son univers au Moyen Age // Philosophes medievau. – 1986. – № 27. – P. 530-543.
10. Fletcher J.M. The teaching of arts at Oxford, 1400-1520 / J.M. Fletcher // Paedagogica Historica. – 1967. – Т. 7. – № 1. – P. 431-434.
11. Gilson E. A History of Christian Philosophy in the Middle Ages / E. Gilson. – L., 1955. – P. 77.
12. Haskins Ch.H. Studies in the History of Medieval Science / Ch.H. Haskins. – N.Y., 1960. – P. 104-105.
13. Knuuttila S. The Emergence of Deontic Logic in the Fourteenth Century / S. Knuuttila // New Studies in Deontic Logic (Dordrecht), 1981. – P. 225-248.
14. Kretzmann N. Sensus compositus, Sensus divisus and Propositional Attitudes / N. Kretzmann // Medioevo. – 1981. – № 7. – P. 201.
15. Lerner R.E. The Heresy of the Free Spirit in the later Middle Ages / R.E. Lerner. – Berkeley, 1972. – P. 131-132.
16. The Cambridge History of Later Medieval Philosophy / red. by A. Kenny, N. Kretzmann, J. Pinborg. – Cambr., 1985. – P. 313.

In the article the author examines a complex of issues related to the analysis and characterization of the attitude of a number of Western European humanist writers of the sixteenth century, to book and reading. An example was the spiritual-ethical and philosophical views of the Dutch philology scientist Erasmus of Rotterdam, English statesman Thomas Mora, Spanish educator and teacher Juan Luis Vives, French writer-satirist François Rabelais, views reflecting the reflection and perception of these phenomenal leaders of the late Renaissance book phenomenon, its role and meaning in the reformist society of that time.

Key words: Western Europe, Resourceamento, Reformation, book phenomenon, humanistic writers, E. Rotterdam, T. Mor, H.L. Weaver, F. Rabelais.

Отримано: 20.12.2017

І. І. Боровець

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДИПЛОМАТІЯ УГОРСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ «МАЛОЇ ВІЙНИ» (березень-квітень 1939 р.)

У статті проаналізовано перебіг дипломатичної боротьби під час угорсько-словацького військового конфлікту у березні-квітні 1939 р., що увійшов в історію під назвою «мала війна». З'ясовано зовнішньополітичні маневри Словаччини, Угорщини, Німеччини, Польщі, Великої Британії. Детально простежено пріоритетну роль німецької дипломатії у відносинах між Словаччиною та Угорщиною та вирішальне значення позиції Берліна під час конфлікту.

Ключові слова: «мала війна», переговори, ревізія, кордон, ультиматум, шантаж, протокол.

У сучасній українській історичній публіцистиці та історіографії неодноразово висловлювалася думка, що Друга світова війна для українців розпочалася з наступу угорської армії проти Карпатської України в середині березня 1939 р. Практично одразу ж об'єктом агресії угорців стала також територія Східної Словаччини. Упродовж кількох тижнів фактично тривав стан неоголошеної війни, яка в словацькій історичній пам'яті отримала назву «мала війна». Дані військові дії, поряд з ліквідацією Карпатської України, є фактичним початком Другої світової війни в Європі.

Проблематика дипломатичного виміру угорсько-словацького конфлікту лише фрагментарно представлена в роботах українських дослідників. Серед відомих автору – стаття О. Кафтана [4] та розділи науково-популярної книги історичного блогера І. Гоменюка [3]. У них акцентовано увагу на перебігу військових дій, без докладного простеження боротьби на дипломатичному фронті. Також автори не використали власне джерела, що залишає простір для подальшого вивчення проблеми. Окремі її аспекти також висвітлені у монографії російського дослідника А. Пушкіша [8], статтях білоруського історика А. Пеганова [6-7]. Відомий угорський науковець Л. Контлер говорить лише загально про напруження в угорсько-словацьких відносинах без визнання де-факто війни. Щоправда, він слушно відзначив, що це допомагало Гітлеру нацьковувати своїх партнерів один на одного, взявши на себе роль регіонального арбітра [5, с.485]. Природно, найбільше уваги приділяють цьому словацькі історики (Л. Деак, О. Подолець, М. Пекар, П. Шворц, Ф. Чефалвай та ін.).

Епізодичні згадки містяться у документах збірки «Венгрия и Вторая мировая война» [2]. Зрозуміти тогочасну атмосферу словацько-угорських взаємин допомагають спогади словацького дипломата Й. Мікуша [17]. Важливим стало залучення комплексу таємних документів німецької Служби Безпеки (Sicherheitsdienst), що знаходиться у трофейному фонді нацистських інституцій в м. Александрія (США). Вони опубліковані у словацькому перекладі в журналі «Військова історія» [21]. Якщо словацькі та угорські джерела можуть бути заангажованими, то німецькі агенти збирали інформацію зі свого службового обов'язку якомога повніше повідомляти вище керівництво про події. Це спонукає довіряти їх інформації.

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні та її розвал зумовили суттєве перекроювання карти Центрально-Східної Європи. Згідно Тріанонського договору 4 червня 1920 р. Угорщина втратила на користь Чехословаччини свої давні північні території, так звані «Felvidek» («Верхні землі»), тобто Словаччину. Надалі Будапешт використовував всі можливі засоби, щоб повернути словацькі землі.

Сприятливі обставини для цього склалися у жовтні 1938 р., коли, згідно рішень Мюнхенської конференції (Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія), Чехословаччина мала врегулювати свої територіальні суперечки з Угорщиною. 9 жовтня 1938 р. в м. Комарно розпочалися чехо-словацько-угорські переговори [11, s.15]. Так як сторони не дійшли згоди, то за рішенням Віденського арбітражу міністри закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп та Італії Г. Чіано присудили перехід до Угорщини 10307 км² з містами Комарно, Нові Замки, Рімавська Собота, Кошіце, на якій проживало 504114 угорців та 272337 словаків і чехів [10, s.31].

На проголошення 14 березня 1939 р. під тиском Берліна Словацької держави Угорщина відреагувала практично одразу. Щоправда, наступного дня на дипломатичну ноту словацького МЗС вона відповіла обережним і обмеженим формулюванням. В загальній та неособовій (від імені МЗС, а не безпосередньо міністра) телеграмі вказувалося, що Угорщина «визнає ситуацію» (а не державу!), що залишало простір для подальшого маневру. Разом з тим інформувалося про намір змінити угорське консульство в Братиславі на посольство [19, s.83].

Згідно попередніх домовленостей голова словацького уряду Й. Тісо надіслав 15 березня офіційне прохання канцлеру Німеччини А. Гітлеру про взяття нею під захист Словацької держави [12, s.226]. В цей же день угорські підрозділи стали проникати з ужгородського плацдарму в східні райони Словаччини [9, s.190]. Німецька сторона була інформована про їх дії. 17 березня угорський посол в Берліні Д. Стояї повідомив заступнику держсекретаря закордонних справ Е. Верману про зайняття пасма східнословацьких земель, але додана карта суттєво применшувала розмір території, на яку зазіхали угорці. На словах угорський дипломат запевнив, що рух військ обмежиться десятьма кілометрами на захід на північ від Ужгорода, але підкреслив, що «це не означає остаточного визначення кордонів» [19, s.84]. Одночасно було висловлене прохання, щоб Німеччина вплинула на словацьку сторону, аби та не чинила опору корекції кордонів.

Е. Верман пообіцяв піти назустріч проханням угорців. Тобто Німеччина фактично проігнорувала свої обіцянки захищати цілісність території Словаччини. Така позиція обумовлювалася ширшими геополітичними інтересами райху в Центрально-Східній Європі. Угорщина була явно важливішим союзником для А. Гітлера, ніж щойно проголошена Словацька держава. Власне, Будапешт сподівався на приєднання всієї її території, але зрештою скорився волі Берліна й першим визнав «нову ситуацію». Логічно, що оцінивши конструктивну позицію угорців в словацькому питанні в цілому, німецька дипломатія дозволила взяти їм бодай «невелику компенсацію».

Вагому роль, на наш погляд, відіграла й позиція словаків. 17 березня у Відні стартували словацько-німецькі переговори про підписання Охоронного договору. На них міністр закордонних справ Словаччини Ф. Дюрчански виявляв певний непослух, намагаючись змінити в тексті планованого договору термін «охорона» на «гарантія» [14, s.40]. Недостатньо активно, з погляду німців, словацькі переговорники йшли їм назустріч у питаннях функціонування екстериторіальної «охоронної зони» (райони на заході Словаччини, зайняті німецькими військами в ході окупації Моравії), словацько-німецької економічної співпраці тощо. Дії Угорщини давали зручну можливість німцям організувати ефективний тиск на словацьку сторону, наочно демонструючи її безпорадність перед агресією та змушуючи визнати, що від волі Німеччини цілком залежить доля Словаччини. Тобто німці використала непевну ситуацію як витончений шантаж у справі підписання словацькою стороною Охоронного договору з надиктованими умовами залежності нової держави від Берліна.

Відтак, держсекретар Е. Вайцекер в інструкції від 17 березня німецькому генеральному консулу в Братиславі Е. Дрюфелю вказував, що Німеччина вважає порушення словацького кордону угорськими військами обґрунтованим. Першочерговим завданням для консульства визначалася вимога, адресована словакам, аби не створювали проблем та уникали конфлікту з Угорщиною [15, s.71]. Особисто ж А. Гітлер, який теж брав участь у віденських переговорах, у своєму облудному стилі в загальних рисах запевнив словаків, що досягнута угорськими військами межа не перетвориться на кордон й зайняті території надалі залишаться під словацьким управлінням. Словацькі діячі усвідомлювали нелогічність даного запевнення, але перебували в безвихідній ситуації, а тому формально взяли до відома німецькі рекомендації [9, s.190].

22 березня угорський посол в Берліні зустрівся вже з Й. Ріббентропом й висловив йому подальші територіальні претензії на сході Словаччини. Звітуючи про це своєму шефу – міністру закордонних справ Угорщини І. Чаки – Д. Стояї запевнив його, що «мале вирішення може бути реалізоване» [22, s.248]. Очевидно, що під «великим вирішенням» розумілося загарбання всієї Словаччини.

23 березня о 5 год. 30 хв. угорські війська розпочали наступ з ужгородського плацдарму в трьох напрямках та зайняла територію до Стретави, Собранців та Стакчина [15, s.71]. Причому деякі командири наступаючих частин представляли словакам ноту угорського уряду про те, що зміна кордонів здійснюється за згодою німецької сторони [20, s.133].

Угорський ракурс трактування «малої війни» демонструє телеграма І. Чаки посланнику у Варшаві А. Хорі. У ній вказано, що головним мотивом наступу для угорців було забезпечення захисту залізниці в долині р. Уж. Угорський міністр також додає: «маючи на увазі, що русинсько-словацький кордон завжди був спірним» [2, с.161]. В даному випадку угорський уряд вдало використав на свою користь суперечки між словацьким та карпатоукраїнським автономними урядами щодо адміністративної приналежності населення територій на захід від Ужгорода, які точилися ще з осені 1938 р. [1, с.249]. Лідери «Карпаторуського союзу» у США І. Поп та А. Геровський навіть надіслали на ім'я угорського прем'єра П. Телекі телеграму з проханням приєднати території комітетів Унг-Земплин, Шарош і Сепеш (тобто територію аж по Попрад) до Угорщини. У телеграмі-відповіді І. Чаки просив їх надіслати аналогічні телеграми урядам Франції, Великої Британії, США [8, с.403]. Це формально давало змогу угорцям кваліфікувати перед міжнародним співтовариством свою агресію як задоволення прагнень тамтешнього населення до об'єднання з підкарпатськими братами. Сучасні словацькі історики М. Шворц та М. Пекар також підтверджують, що угорський ревізіонізм адміністративної межі між Словаччиною та Підкарпатською Руссю базувався на аргументах карпатоукраїнських діячів щодо корекції кордону [13, s.151]. Закономірно, що словацька сторона дані мотиви агресії не визнала.

Є прикметним, що угорські претензії мали позитивний відгук у Варшаві. Польський уряд бажав отримати спільний кордон з Угорщиною, а тому підтримував її ревізіоністські плани [10, s. 229]. Очевидно, польські політики прагнули зблизитися з Будапештом для формування у майбутньому спільного дипломатичного фронту проти зазіхань СРСР та Німеччини. Зокрема, А. Пушкаш вказує, що агресія угорців була узгоджена дипломатичним попередженням Варшави про наступ й у посланні Беку наголошувалося, що «угорська армія... зупиниться в залежності від того, як складатимуться обставини» [8, с.403]. Разом з тим, не бажаною викликали великих підозр у польської сторони у тісному співробітництві в цій справі з райхом, їй було озвучено облудну заяву, що «між Угорщиною і Німеччиною стосовно Словаччини не було навіть спроби домогтися узгодження дій» [8, с.403].

Угорські дипломати намагалися дезінформувати європейську громадськість щодо перебігу бойових дій. Вони приховували реальні масштаби агресії своїх військ, натомість гіперболізували оборонні заходи словацької армії. В дипломатичних телеграмах угорської сторони в Хельсінкі навіть повідомлялося про нальоти словацької авіації на «відкриті угорські міста»: Великий Березний, Собранце, Ужгород [8, с.404]. Це не відповідало дійсності, але засвідчило, наскільки стурбована була угорська влада активністю словацької авіації.

Словацька дипломатія вже 23 березня висловила угорському консулу Паллівічні протест. Й. Мікуш, який складав проєкт «чи не першої вербальної ноти», згадував: «Ми докладно окреслили ситуацію згідно військових звітів та поклали відповідальність на угорський уряд за всі матеріальні і моральні збитки та можливі міжнародні ускладнення» [17, с.40]. Угорська відповідь від імені І. Чакі гласила, що конфлікти між угорськими та словацькими підрозділами відбулися через те, що східний кордон Словаччини ніколи не був чітко визначений. Будапешт також заперечив, що наступ його збройних сил ведеться з німецької згоди [21, с.136].

Цікаво, що в цей же день Й. Ріббентроп нарешті підписав німецько-словацький Охоронний договір, на який словацька делегація офіційно пристала ще 18 березня. Можливо, дана п'ятиденна часова пауза заохотила угорців до агресії, які розцінили це як сумнівні фіорера щодо подальшої долі Словаччини. З іншого боку, німецький підпис засвідчив, що А. Гітлер не планує віддавати всі словацькі землі Угорщині. Така зміна на дипломатичному фронті логічно пояснює, чому угорські владні кола в наступні дні офіційно так і не визнали факту агресії, говорячи лише про невеликі зміни кордонів [22, с.244]. У зв'язку із затвердженням Охоронного договору німецький агент увечері 23 березня коментував події у Словаччині наступним чином: «або проблема угорського наступу полягає лише в невеликій корекції кордонів, яка відбувається з відома німецького уряду, або угорці перейшли дозволені межі й в такому випадку, безперечно, будуть якнайшвидше відкинуті назад» [21, с.135]

У телефонній розмові з Й. Ріббентропом 23 березня Д. Стояї заперечив чутки, що угорські війська з півдня (з напрямку Кошиць) наступають на Прешов і запевнив, що вони зайняли лише 15-16 км. східної прикордонної смуги з населенням 10-15 тис. «рутенів» й 10 тис. словаків. Одночасно применщував й масштаби боїв, говорячи про 2-3 постріли та 2-3 бомби, скинуті в долину р. Уж без людських втрат для сторін [19, с.87].

Наступного дня, після трагедії бомбардування угорською авіацією аеродрому у м. Спішська Нова Весь (11 загиблих та 28 поранених, більшість з яких померли у наступні дні), з Братислави вербальною нотою повідомили про ці події Німеччину. Причому важливим було уточнення, що йшлося про місто з чисельною німецькою меншиною. Проте прохання словаків про дипломатичне втручання Німеччини на їх користь не мали позитивного відгуку.

Німці також не задовольнили особистого прохання Й. Тісо про перекидання зброї та військового спорядження з «охоронної зони» для словацьких підрозділів на сході [21, с.133, 138, 146]. Разом з тим Е. Дрюфель на зустрічі з Й. Тісо та Ф. Дюрчанским закликав їх завершити військові дії проти угорців та наголосив негайно розпочати переговори. За їх основу мала бути взята фактична лінія, досягнута нападниками станом на 25 березня. Німецькі документи засвідчують, що до тиску на словацьку сторону були залучені віденські нацисти – гауляйтер А. Бюркель та Е. Гаммершмідт, а також відповідні інструкції були надані лідеру німецької меншини у Словаччині Ф. Кармазину [21, с.146].

Зрозуміло, що словацька сторона не бажала підкорятися, бачила в угорській агресії порушення не лише старого кордону, але й нового, гарантова-

ного Віденським арбітражем. В цей же день вона зробила прямий запит у Вільгельмштрассе, чи угорці діють з попередньої згоди німецького уряду. Держсекретар з надзвичайних доручень В. Кешплер зробив чітку заяву, що це не так [21, s.144]. Дану відповідь можна розцінювати як брехню і напівправду водночас. По-перше, Д. Стояї домовлявся про корекцію кордонів з Е. Верманом, Е. Вайцекером, Й. Ріббентропом а не з В. Кешплером. Крім того, 25 березня вже було цілком ясно, що угорці зайняли територію більшу, ніж за попередніми домовленостями з Берліном. Відтак на це німецька сторона згоди справді не дала. Об'єктивно ж, принциповий, хоча й не в деталях, німецький дозвіл на дії угорців звичайно був. Посол Німеччини в Будапешті Е. Ермансдорф в конфіденційній розмові визнав: «Райх знаходиться у вельми неприємній ситуації, адже акція угорців відбулася за згоди міністерства закордонних справ» [21, s.147].

Апеляції словацької дипломатії до Берліна виявилися марними. Натомість угорський правитель регент М. Хорти в особистій телеграмі А. Гітлеру від 24 березня висловив «ширу радість та глибoku вдячність», констатував, що «необхідно визначити нові – замість створених Бенешом – кордони між так званою русинською землею та Словаччиною» [19, s.88].

Словаки не мали навіть моральної підтримки і в західних демократії. У повідомленні угорського посланника у Лондоні Д. Барца підкреслювалося, що «наше просування зі зброєю в руках в Словаччині (на рутенсько-словацькому кордоні) тут (*у Великій Британії – І.Б.*) в ширших колах викликало співчуття» [8, с.405]. Дипломати із Foreign Office А. Кадоган та Р. Вансіттарт навіть натякнули, що вони будуть задоволені приєднанням якомога більшої території Закарпаття до Угорщини. Більше того, в них склалося хибне враження, що угорці діяли без дозволу, і навіть без відома німців. Британські діячі явно видавали бажане за дійсне, адже їм вельми хотілося, аби Угорщина залишилася самостійною геополітичною силою в Центрально-Східній Європі.

Позиція Німеччини, втрати у військах, а також успішна мобілізація й оборона словацької армії, що готувалася до контрудару, обумовили усвідомлення угорською владою безперспективності подальшої ескалації конфлікту. Звісно, угорські владні лідери посилалися на інші мотиви. І. Чакі зазначав: «Я зупинив наступ угорських військ в Словаччині у зв'язку з бурхливими протестами німців і словаків. По-перше тому, що не хочу загострювати угорсько-словацькі відносини, а по-друге, на думку, військових спеціалістів, ми досягли своєї мети» [8, с.405].

Словакам було запропоноване перемир'я та переговори на основі фактичної демаркаційної лінії між військами. Ф. Дюрчански це заперечував аргументуючи, що угорська армія зайняла територію обманом, використовуючи білі прапори, запевняючи місцеве населення, що діють з відома словацької влади, а тому її наступу спершу не чинили опору. Проте зрештою, за «порадою» німців, угорську пропозицію було прийнято.

27 березня у Будапешті розпочала засідання двостороння комісія з визначення кордонів. Зі словацького боку в ній брали участь генерал Р. Віест, депутат С. Гашшїк, дипломати А. Гранатїєр, Й. Звршковец, І. Мілец [21, s.145]. Цікаво, що в даних переговорах з угорського боку брав участь карпатоукраїнський діяч А.Бродїй, який був на той час вже офіційним представником мадяронських кіл [19, s.89].

У стартовій декларації словацька делегація наголосила на тому, що переговори мають на меті «ліквідувати інцидент, зумовлений вторгненням угорських підрозділів на територію Словаччини» [19, s.89]. Висувалися аргументи, що кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю був визнаний сен-жерменськими домовленостями після Першої світової війни, а тому є легітимним. Словаки також

посилялися на те, що в ноті Будапешта від 16 березня, яка інформувала Братиславу про окупацію Карпатської України, було задекларовано повагу до кордонів держав, сусідніх з «колишньою Підкарпатською Руссю» [21, s.155]. Угорська сторона підкреслювала, що її вимоги мінімальні, адже могла б претендувати на всі території, населені «карпаторосами», аж до Попраду або Бардейова.

Угорські територіальні претензії стосувалися районів Східної Словаччини до залізничної лінії, що йшла від Кошиць через Прешов на північ до Сабінова та Орлова [19, s.152]. Словацька делегація опиралася такій корекції кордонів. Разом з тим вона заявила, що готова на вагомі поступки на сході, якщо в склад Словаччини будуть повернені два великих населених пункти поблизу Нітри [21, s.153].

30 березня угорці, підбадьорені візитом до Будапешта та моральною підтримкою Й. Геббельса, адресували словацькому уряду ультиматум про затвердження за ними окреслених територій. Словаки ще продовжували сподіватися на краще, розвивали військові приготування і знову звернули свої погляди Німеччини. Є інформація, що вони шукали заступництва своїх давніх знайомих – віденських нацистів А.Бюркеля та А. Зайс-Інкварта [21, s.153]. В Берлін було направлене чергове офіційне звернення: «Так як німецький райх згідно першого параграфу словацько-німецького договору гарантував цілісність словацької держави, словацький уряд звертається з проханням до німецького уряду виконати договірні зобов'язання та вилінути на угорський уряд в сенсі, аби він відмовився від своїх претензій або компенсував свої територіальні вимоги поверненням земель, що наразі перебувають в складі Угорщини, але населені словаками» [16, s.3-4].

Проте німці словацькі плани продовження бойових дій категорично відкинули, а Е. Дрюфель попередив, що «в даній ситуації словацький уряд навряд чи зможе відновити бажану прикордонну лінію» [19, s.90]. Щоправда, німецький посланник в Будапешті О. Ермансдорф у розмові з І. Чаки так висловив йому думку про можливу територіальну компенсацію для Словаччини за втрати на східному кордоні. Угорський міністр закордонних справ категорично відкинув такий варіант та зробив характерну заяву: «куди ступить нога угорського солдата, там вона і залишиться» [6, с.184].

Характерно, що словацька сторона прохала політичного і дипломатичного заступництва райху, але так і не звернулася за прямою військовою допомогою. У переговорах з угорцями вона погрожувала вдатися до такого кроку. Голова словацької делегації Й. Вршковец заявив: «Думаю, що ви хочете, щоб ми покликали на допомогу проти вас німецьку армію? Якщо б так сталося, німці були б не лише на захід від Бургенланду, але й на півночі. Ви впевнені, що німці не рухатимуться далі Будапешт або Варшаву?» [17, s.41]. За спогадами Ф. Дюрчанського, німецький генерал Енгельбрехт так пропонував братиславській владі військову допомогу вермахту [18, s.16]. Словацькі лідери не пішли на це, побоюючись, що потім буде вельми складно домогтися виведення німецьких підрозділів зі Словаччини.

Таким чином, формально Німеччина була незацікавленим арбітром в угорсько-словацьких переговорах про лінію розмежування. Але на практиці німці підігравали угорцям. Характерно, що німецьким газетам був даний наказ заблокувати всі публікації про події в Словаччині [21, s.134, 150]. Очевидно, Берлін не бажав широкого публічного розголосу факту конфліктних відносин між Словаччиною та Угорщиною. Як результат, прихильність словаків до німців, як своїх захисників і гарантів, стала швидко згасати. Німецькі агенти доповідали, що Ф. Дюрчански, який був раніше найпопулярнішим германофілом, «за теперішніх обставин немає бажання до подальшої активності й прагне від всього дистанціюватися» й навіть «проголосив, що піде у відставку разом зі своїми співробітниками» [21, s.152, 153]. Гірка реальність продемонструвала, що Словаччина цілком залежить від приязні Німеччини, яку слід було заслуговувати слухняною поведінкою щодо протектора. Тому за оцінкою сло-

вацького дослідника Л. Ліптака: «угорська атака зробила більш «істинним» і логічним статус Словаччини під захистом Німеччини» [16, s.3].

31 березня словаки підкорилися угорському ультиматуму. Урядова декларація гласила: «Прагнучи зберегти мир у Центральній Європі, словацький уряд погоджується на вимоги угорської влади щодо залізниці, що веде з Ужгороду до Польщі, а також з Великого Березного через Русков і Старину до Польщі» [21, s.154]. Розпочала діяти комісія з розмежування кордону на місцевості, у якій словацьку сторону представляли Й. Звршковец, Ш. Яншак, Р. Віест, Ш. Гашшік, І. Мілец, М. Турзак. 4 квітня у Будапешті був підписаний двосторонній підсумковий протокол, що визначав межу від р. Уж до польського кордону [7, с.208]. Угорщині залишилися 35 населених пункти Снінського округу (району) та 40 Собранецького [20, s.84-85]. В жодному з населених пунктів не проживало істотної кількості угорського населення [11, s.20]. Таким чином, було зафіксовано передачу Угорщині 1697 км², з населенням близько 63,5 тис. осіб [15, s.72].

Протоколи делітаційної комісії словацький уряд схвалив 24 квітня. Проте документи домовленостей так і не були ратифіковані сеймом, що доводить принципову незгоду словаків з новими територіальними втратами.

Окупація словацьких населених пунктів за новою лінією кордону розпочалася 7 квітня. Територія підпадала спочатку під військове управління в Собранцях, яке одразу ж запровадило офіційну угорську мову. Надалі окуповані словацькі землі стали частиною «Карпаті» (адміністративна область з українсько-руським населенням) і керувалися виконавчими структурами її Ужгородського округу.

Разюче помітні спільні риси тогочасних угорсько-словацьких та сучасних російсько-українських взаємин. «Мала війна», як і актуальна агресія Росії проти України, засвідчила антиугорські настрої словаків та їх бажання захищати свою державу. Це був демонстративний крах угорської пропагандистської легенди, що словацьке населення мріє про повернення до складу святостефанської корони. Дипломатична історія «Малої війни» є пересторогою як щодо надто великої довірливості до сильніших сусідів, так і щодо зовнішньополітичної наївності про заступництво держав-протекторів. Її досвід має стати орієнтиром для державного керівництва України щодо обсягу компромісів та переговорів з країною-агресором.

Список використаних джерел:

1. Боровець І.І. Тісо Йосип / І.І. Боровець // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н–Я / відп. ред. М.М. Варварцев. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 248-249.
2. Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны / [edited by Magda Ádám, Gyula Juhász and Lajos Kerekes.] ; перевод с венгерского Б.Я. Гейгера и Н.Н. Сикачева. – М. : Издательство иностранной литературы, 1962. – 367 с.
3. Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації / І. Гоменюк. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. – 352 с.
4. Кафтан О.О. «Мала війна» Словацької держави / О.О. Кафтан // Магістеріум. Історичні студії. – К. : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2004. – Вип. 17. – С. 64-68.
5. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Л. Контлер. – М. : Весь мир, 2002. – 656 с.
6. Пеганов А.О. Словацко-венгерские отношения в зеркале германо-советского противостояния в 1939-1941 гг. / А.О. Пеганов // Российские и славянские исследования: научн. сб. / редколл. : А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2012. – Вып. 7. – С. 183-191.

7. Пеганов А.О. Чехо-словацко-венгерские переговоры в ноябре 1938 – марте 1939 г. о реализации венского арбитражного решения / А.О. Пеганов // Российские и славянские исследования: науч. сб. / редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск : БГУ, 2009. – Вып. 4. – С. 205-210.
8. Пушкаш А.И. Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 – сентябрь 1939 г. / А.И. Пушкаш. – М. : Институт Славяноведения РАН, 2003. – 461 с.
9. Deák L. Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939 / L. Deák. – Bratislava : Veda, 1991. – 240 s.
10. Deak L. Viedenská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty II. Okupacia. (2 november 1938 – 14 marec 1939) / L. Deák. – Martin : Matica Slovenská (MS), 2003. – 304 s.
11. Hetényi M. Náčrt slovensko-maďarských vzťahov v rokoch 1938-1945 / M. Hetényi // Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938-1945. – Nitra : Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, 2008. – S. 13-31.
12. Hoensch J. Základné črty riíškonemeckej politiky voči Slovensku pred «Salzburgom» (marec 1939 – jule 1940) / J. Hoensch // Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomiru Liptáku. – Bratislava : Veda, 2000. – S. 225-252.
13. Jašek P. Malá vojna v slovenskej historiografii / P. Jašek // Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili M. Lacko, M. Malatinský. – Krakov ; Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložíek SR 1939-1945, 2016. – S.127-152.
14. Kirschbaum J. Dr. Ferdinand Ďurčanský a jeho zahraničná politika / J. Kirschbaum // Ferdinand Ďurčanský (1906-1974). Zbornik zo seminara. – Martin : MS, 1998. – S. 31-44.
15. Klimko J. Tretia ríša a Ľudácky režim na Slovensku / J. Klimko. – Bratislava : Veda, 1986. – 256 s.
16. Lipták L. Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939-1943 / L. Lipták // Historický časopis. – 1967. – Ročník XV. – číslo 1. – S. 1-35.
17. Mikuš J. A. Pamäti slovenského diplomata / J. A. Mikuš. – Martin : MS, 1998. – 143 s.
18. Petruf P. Zahraničná politika Slovenskej Republiky / P. Petruf // Historické štúdie. – 1997. – Ročník 38. – S. 7-41.
19. Podolec O. Vojenský konflikt na pozadí prvých týždňov existencie samostatného Slovenského štátu / O. Podolec // Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili M. Lacko, M. Malatinský. – Krakov ; Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložíek SR 1939-1945, 2016. – S. 76-92.
20. Pokyny Prezídia Krajinského úradu o stanovení hraničnej čiary s Maďarskom. 14. apríl 1939, Bratislava // Komentované pramene k dejinam Slovenska 1939-1945 / M. Pekár. – Košice : Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafarika, 2015. – S. 84-85.
21. Tulkisová J. Ozbrojený maďarsko-slovenský konflikt z marca 1939 v správach Sicherheitsdienstu / J. Tulkisová, I. Baka E. Nižňanský // Vojenská história. – Ročník 11. – 2007. – článok. 4. – S. 124-156.
22. Cséfalvay F. Začiatok maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939 (o mýtoch a nepresnostiach) / F. Cséfalvay // Slovensko medzi 14.marcom 1939 a salzburskými rokovaniami / Zostavili M. Pekar, R. Pavlovič. – Prešov : Prešovska univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, UNIVERSUM, 2007. – S. 241-250.

The author of the article analyzes the course of the diplomatic struggle during the Hungarian-Slovak military conflict in March-April 1939, which known in history under the title «small war». He finds out the foreign policy maneuvers of Slovakia, Hungary, Germany, Poland, and Great Britain. Author traces in details the priority role of German diplomacy in the relations between Slovakia and Hungary and the crucial position of Berlin during the conflict.

Key words: «small war», negotiations, revision, border, ultimatum, blackmail, protocol.

Отримано: 8.12.2017

В. А. Калініченко

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД БОЛГАРСЬКОГО ВІЙСЬКА В ІХ — ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ X ст.

У статті на основі писемних, археологічних та епіграфічних джерел проаналізовано чисельність та етносоціальний склад болгарського війська у воєнно-політичних конфліктах ІХ — першої чверті X ст. в Карпато-Балканському регіоні. Особливу увагу приділено висвітленню чисельності війська дунайських болгар у битвах при Вирбиському проході, Версінікії, Булгарофігоні та при Ахелюї. Також автором розглядається участь слов'янських та аварських військових контингентів у війську дунайських болгар у війнах досліджуваного періоду.

Ключові слова: Перша Болгарська держава, Карпато-Балканський регіон, військова справа, чисельність війська, етносоціальний склад.

В період від початку ІХ до кінця першої третини X ст. внутрішня організація війська дунайських болгар пройшла кілька етапів свого розвитку, що було зумовлено значним розширенням кордонів держави, а також регіональною специфікою культури середньовічного населення окремих територій, котрі входили до складу Болгарського ханства, знанням військової справи, набуттям військового досвіду тощо.

Переломним етапом в становленні чіткої структури внутрішньої організації болгарського війська стала експансія болгар у 800-807 рр. на території, котрі знаходилися на північ від р. Дунай, і які у візантійських джерелах отримали назву «Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Δαυβίου». Результатом цього розширення було включення величезної території, де проживала значна кількість слов'янських племен. Крім того, важливим у внутрішній організації болгарського війська на здобутих землях в той час було її освоєння та, що головне, проведення адміністративної реформи. Уся держава була поділена на саракти, де ханом Крумом було виділено окремо «Внутрішню» і «Зовнішню» області. «Внутрішня» область включала в себе території центральної частини держави зі столицею у м. Пліска, а «Зовнішня» область — навколишні землі, які входили до складу держави хана. Новоприєдані землі, які були завойовані болгарським правителем Крумом увійшли до складу «Зовнішньої» області Першої Болгарської держави, де формально встановлювалася верховна влада хана. На місцях, де проживало слов'янське населення влада продовжувала належати слов'янським племінним вождям. Це призвело до інтеграції багатьох слов'янських племен у політичну, а, відповідно, і у військову систему держави.

Воєнна експансія дунайських болгар в першій половині ІХ ст. в Центральну та Південно-Східну Європу, проведення адміністративної реформи, уніфікації комплектування армії та залучення значної кількості слов'янського населення до складу Болгарського ханства відіграли ключове значення в збільшенні чисельності військ дунайських болгар в той час, у порівнянні з VIII ст. Означений аспект і є метою висвітлення у даній публікації. Проблематика, котра стосується чисельності та етносоціального складу болгарського війська у досліджуваний період ще не знайшла свого належного висвітлення у працях дослідників, що пов'язано з різним ступенем дослідження писемних і епіграфічних джерел та вивчення археологічних пам'яток в Карпато-Балканському регіоні. Означена проблематика знайшла

своє відображення у працях І. Венедікова, Р. Рашева, Г. Атанасова, П. Коледарова, С. Рябцевої, М. Даскалова, К. Косми, а також автора публікації.

Епіграфічні джерела, зокрема інвентарні написи з болгарських міст Преслав, Мадара, Шабла дозволяють стверджувати, що чисельність невеликого підрозділу болгарського війська в різних фортецях коливалася від 10 до 60 воїнів. Болгарський дослідник І. Венедіков вважав, що підтвердженням цього є напис з м. Шабла, в якому на озброєнні контингенту означеної фортеці під керівництвом багатур-багаїна – болгарського вищого військового командира згадуються 53 захисних обладунки («різниця», «kīre») і 49 шоломів («k'tulshi») [58, с.264-265]. Загальну чисельність болгарських військ в період військових походів чи війн в період IX – першої третини X ст. за браком джерел визначити важко. Візантійські писемні джерела подають, ймовірно, перебільшені дані стосовно чисельності військ як болгарської, так і візантійської армій у війнах першої половини IX ст. в Балкано-Дунайському регіоні. В «Анонімній ватиканській розповіді» розповідається, що візантійський імператор Никифор I, прийшовши у 811 р. на завойовані болгарами землі в Північно-Східній Фракії, знищив 12 000 відібраних, добре озброєних болгарських воїнів в районі столиці ханства, а згодом неподалик знищив ще 50 000 добре озброєних болгар [2, с.10-15]. В інвентарному написі №53, який походить з Преслава вказується, що на озброєнні контингентів означеної фортеці під командуванням ічїргу (ічїргу)-боїла («ιτχιργον βοιλας») – командира гарнізону столиці – було 882 захисних обладунків і 1394 шоломи. Враховуючи те, що обоз становив близько 10% від загальної кількості війська оборони столиці, можна припустити, що в Пліссці зосереджувалося близько 1800-2000 добре озброєних воїнів. Крім того ічїргу-боїл володів 400 вершниками важкої кінноти. Р. Рашев вважав, що в період мобілізації загальна чисельність болгарського війська досягала близько 20 000 осіб в той час, коли загальна чисельність населення Болгарської держави на початку IX ст. за підрахунками дослідників становила від 100 000 до 300 000 осіб. Аналіз джерел дозволяє говорити, що склад та чисельність війська дунайських болгар в першій половині – середині IX ст. формувався та комплектувався в залежності від конкретного стратегічного й тактичного завдання [22, с.272-274].

Важливі дані стосовно чисельності болгарських військ в означений час дає характеристика битв. Так, 26 липня 811 р. у Вирбиському проході за даними візантійських авторів, раптовим ударом була знищена майже вся візантійська армія чисельністю 60 000-80 000 осіб, в той час, як армія болгарського хана Крума, яка налічувала 50 000-65 000 осіб зазнала невеликих втрат. Не вказується в джерелах також чисельність болгарських військ у битві при Вернікії 22 червня 813 р. В «Анонімній розповіді («*Scriptor incerti*»)» лише згадується, що візантійських воїнів було в 10 разів більше, ніж болгарських [2, с.10-15]. В результаті битви, візантійська армія була повністю знищена, а в болгар, в свою чергу, втрали були незначними. Після перемоги хана Крума у битві при Вернікії та після завоювання ним Східної Фракії був знищений Адрианополь, в якому було взято в полон, як повідомляє згадувана «Анонімна розповідь» близько 10 000 осіб та переселено на землі, які знаходяться на північ від р. Дунай [2, с.10-15]. В епоху ханів Омуртага, Маламіра, Пресіана, князів Бориса та Володимира, зважаючи на археологічні джерела, відбувалися походи на різні території Карпато-Балканського й Причорноморського регіонів. Зважаючи на чітку адміністративну структуру держави, створену ханом Омуртагом, очевидно, чисельність військ дунайських болгар збільшилася, що було обумовлено також взаємовпливами у військовій культурі та зовнішньою політикою тогочасних держав. Кардинально змінилася ситуація з приходом та освоєнням Карпато-Балканського регіону

уграми та печенігами. Угорський племінний союз, воєначальником якого був Арпад (889-907) ще до переселення в Карпатську улоговину складався з 7 племен і 1 племені, яке приєдналося до них пізніше – кабарів. Вчені вважають, що ще до переселення в Паннонію і Потисся, угорські військові контингенти, перебуваючи в Причорномор'ї налічували від 200 000 до 500 000 осіб. Відзначимо, що після участі угрів на боці Візантії у війнах з болгарами, очевидно, їх кількість зменшилася. Можна припустити, що в період їх приходу в Карпатську улоговину, в кінці IX ст. їхня чисельність сягала близько 300 000 осіб [18, с.79-85].

Писемні джерела подають важливі дані стосовно чисельності болгарського війська в період болгарсько-візантійської війни (894-896). В битві на Південному Бузі, яка відбулася в 896 р. між болгарами та уграми фігурує лише згадка про те, що болгар нараховувалася «велика армія», в той час, як чисельність угорських військ не подається взагалі. Стосовно загиблих, то джерела вказують на те, що втрати болгар становили 20 000 осіб. Кількість загиблих з угорського боку в цій битві в джерелах не подається. В битві при Булгарофігоні, яка відбулася влітку 896 р., не вказується кількість болгарських та візантійських військ [11, с.118-121]. Є згадки про те, що була знищена майже вся візантійська армія. Арабський історик аль-Масуді, розповідаючи про одну з найбільш грандіозних битв середньовіччя – битву при Ахелой, яка відбулася 20 серпня 917 р., не називав чіткої кількості болгарського війська. В свою чергу, він вказував, що на стороні болгарського царя Симеона брало участь близько 60 000 осіб угорської кінноти – союзників Симеона. Військо Візантійської імперії налічувало близько 62 000 осіб, 12 000 з яких становила кіннота. Пізніше, в битві при Катасірті, яка відбулася в серпні 917 р. візантійська армія також була повністю розгромлена. Незначні дані вміщено також в «Огляді історії» Іоанна Скілиці [52]. В цьому творі описуються болгарсько-візантійські війни 20-х рр. X ст. і вказується, що в битві при Пігі, які відбулася неподалік Константинополя між 11 і 18 березня 922 р., болгарське військо було багаточисельним.

Відзначимо, що писемні джерела не подають даних стосовно чисельності болгарських військ у війнах з Сербською державою на початку X ст. Цінний матеріал, який стосується болгарсько-хорватської війни в кінці першої третини X ст., подає Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією». Розповідаючи про битву на Боснійських пагорбах, яка відбулася 27 травня 927 р., він вказував, що чисельність війська хорватського короля Томіслава загалом становила 160 000 осіб, серед яких 60 000 кінноти і 100 000 піхоти. Армія болгар, ймовірно, за кількістю була меншою і складала, очевидно, 30 000-70 000 осіб на чолі з алобоготуром (*«ἀλοβογοτούρ»*).

Таким чином, чисельність війська дунайських болгар змінювалася завдяки завоюванням нових територій, на яких проживало населення з різним рівнем розвитку військової культури. Основним завданням болгарських владних структур як у *«Зовнішній»*, так і в *«Внутрішній»* частинах Болгарського ханства була масова мілітаризація та воєнізація населення, яке проживало не лише в Центральній частині Болгарської держави, а й на прикордонних територіях, залучення його до військової справи та ознайомлення з власною воєнною організацією загалом.

Рівень розвитку військової справи населення Болгарської держави в IX – першій третині X ст. визначався її географічним положенням і, як наслідок, різноетнічним складом населення [23, с.80-92; 25, с.103-112]. Якщо в VII – кінці VIII ст. основну роль у війську Болгарської держави відігравали безпосередньо протоболгари, то з початку IX ст. поряд з ними важливу роль почало відігравати слов'янське населення, яке було завойоване в результаті експан-

сії в Карпато-Балканський регіон [25, с.103-112]. Археологічні старожитності слов'янського населення означеного регіону представлені культурою типу Лука-Райковецька, яка в румунській історіографії відома також як культура Хлінча I [40; 41, s. 469-473]. Крім того, в Карпато-Дунайському регіоні дослідники виділяють балкано-дунайську археологічну культуру або культуру Першого Болгарського царства, яка включала в собі елементи матеріальної і духовної культур кочового болгарського і осілого слов'янського населення [23, с.80-92; 50, р.241-298; 56]. Відомий болгарський історик Р. Рашев стверджував, що після здійснення воєнної експансії в Тисько-Дністровське межиріччя, де проживало слов'янське населення та прилучення цих територій до складу Болгарської держави між болгарами і слов'янами встановилися союзницько-федеративні відносини. Археологічні джерела, зокрема поховання, дозволяють реконструювати етнічний склад війська Болгарської держави на початку IX ст. та здійснити кількісну кореляцію різних типів поховань з територій на північ та на південь від р. Дунай в Карпато-Балканському регіоні [26, с.159-168; 27, с.278-295; 28, с.171-183; 42, s.499-565; 51, р.7-26]. Болгарські дослідники поховання VIII-IX ст. з означених регіонів поділяють на 4 різновиди. Перший з них представлений урновими трупоспаленнями типу Разделна, який характерний для слов'ян, другий представлений ямковими трупоспаленнями, які зустрічаються поряд з трупопокладеннями типу Нови-Пазар [7, с.40-46]. Цей тип поховань характерний для протоболгар, а також для населення Пеньківської культури, і характерний, в основному, для земель на схід і північний схід від р. Дністер [7, с.40-46]. Окремі дослідники розглядають в цьому типі поховань також впливи фінно-угорського населення. Третій тип поховань представлений трупопокладеннями, які зустрічаються з трупоспаленнями та орієнтацією «північ-схід». Даний тип поховань належить протоболгарам, які переселилися з Причорномор'я, залишивши поховання, які в історіографії відомі як поховання типу «Сивашівка». Очевидно, вони оселилися на східних і південних територіях Болгарської держави [7, с.40-46]. Четвертий тип поховань також представлений трупопокладеннями, які зустрічаються разом з трупоспаленнями та орієнтацією «захід-північний захід» [7, с.40]. Р. Рашев вважав, що подібного типу пам'ятки належали кочівникам – аварам, болгарам або переселенням з Хазарського каганату. Очевидно, в даному типі простежуються християнські традиції, що свідчить про поширення християнства на територіях як на північ від р. Дунай, так і на південь [8, с.9-59; 10, р.165-269; 48, р.65-77]. Таким чином, аналіз поховальних пам'яток VIII-IX ст. дозволяє виділити два типи поховального обряду на території Першої Болгарської держави: трупоспалення, яке характерне для слов'янського та, можливо, для фінно-угорського населення й трупопокладення, яке характерне для протоболгар, авар та населення Хазарського каганату. Статистичні дані дозволяють стверджувати, що найбільш поширеним обрядом поховання в Першій Болгарській державі було трупоспалення (близько 2377 поховань), аніж трупопокладення (близько 1006). Цей факт вказує на співвідношення слов'янського та протоболгарського населення не лише у «Внутрішній» частині Болгарського ханства, а й у «Зовнішній». Починаючи з початку IX ст., слов'янське населення, яке проживало в Тисько-Дніпровському межиріччі, почало відігравати основну роль не лише у військовій справі держави болгар, а й у політичній. Постійні контакти в Карпато-Балканському регіоні між протоболгарським та слов'янським населенням в означений час призвели також до запозичень у військовій культурі.

При вивченні військової справи Болгарської держави в IX ст. особливої уваги заслуговують нечисленні, але важливі згадки у візантійських і західноєв-

ропейських джерелах так званих «Σχλαβηνίας» або «Sklavinii» – слов'янського населення, яке брало участь у військових кампаніях ханів Крума, Омуртага й ін. [14]. На сьогодні дослідники вважають, що етнонім «Σχλαβηνίας» позначає окремі території, на яких проживали слов'янські племена і які, як було зазначено вище, управлялися племенним вождем. П. Коледаров, посилаючись на візантійські джерела, вважав, що територіями, на яких проживали «Σχλαβηνίας», управляли архонти, а самі території називалися архонтіями. Після включення «Σχλαβηνίας» до складу Першої Болгарської держави на них покладалися різні військові функції. У разі війни вони складали одну з найбільш чисельних частин війська, а коли бойові дії не велися, «Σχλαβηνίας» повинні були нести військову службу на своїх територіях проживання і охороняти кордони держави [14].

У війнах 807-814 рр. з Візантією військо хана Крума складалося з різних етнічних елементів, серед яких основне місце за чисельністю і за соціальним статусом займали слов'яни («Σχλαβηνίας») [14; 12, с.31-34]. В «Анонімній ватиканській розповіді» зазначається, що для війни з візантійським імператором Никифором I найняв на службу аварські військові контингенти та околичних слов'ян (склавиній) [2, с.10-15]. При цьому наголошується, що він повністю надав їм озброєння. Важлива ідентифікація поняття «*οκοιχνί Σκλαβίνι*». П. Коледаров вважав, що у вищезазначеній війні Крум набрав до свого війська племена «Σχλαβηνίας», які безпосередньо входили в державну структуру держави хана і проживали на близькій відстані від столиці держави Пліски. Тут треба відзначити два важливі аспекти. По-перше, військові дії проходили безпосередньо біля столиці Болгарської держави, на території Фракії, але не потрібно забувати про те, що боротьба велася за значну сферу впливу – Балканський півострів. Тому, можна припустити, що в армію хана Крума входили «Σχλαβηνίας» з різних, віддалених територій від «*Внутрішньої*» області Болгарської держави, а не тільки від близьких. По-друге, з початку походу імператора Никифора, у Крума було 15 днів, щоб реорганізувати захисний потенціал своєї держави. Варто відзначити, що вирішальна битва також сталася недалеко від Пліски – битва при Вирбському проході, де «Σχλαβηνίας» зіграли вирішальне значення при перемозі над Никифором. Важливим і символічним було розміщення «Σχλαβηνίας» на полі бою, де за основу позицій військ болгарського хана було покладено поділ його держави на лівий і правий саракти. Підтвердженням ключової ролі слов'янських воєначальників в означеній битві є свідчення Феофана Сповідника, який у своїй «Хронографії» згадував, що після перемоги хан Крум наказав відрубати голову імператору Никифору і прикрасити череп сріблом [34, с.226-289]. Перемогу над візантійською армією болгарський хан святкував в присутності слов'янських князів, які відзначилися в битвах проти візантійського імператора, були важливим суб'єктом в здійсненні його військової політики. П. Коледаров вважав, що слов'янське населення на війну з Візантією було взяте ханом Крумом з новоприєднаних північно-західних територій, які знаходилися на північ від р. Дунай, а також з території, розташованих навколо «*Внутрішньої*» області, серед яких він виділяв тимочан і мораван. Дискусійним є питання стосовно участі слов'янського племені смолянів у війні з Візантією, яке проживало в Македонії. Очевидно частина цих земель була взята під контроль після взяття ханом Крумом Сердіки в 809 р. [15; 32, с.33-52].

Наступне повідомлення стосовно «Σχλαβηνίας» міститься в «Анонімній розповіді («*Scriptor incertus*»)). У джерелі згадується про похід болгарського хана Крума на Константинополь, який, очевидно відбувся взимку 813-814 рр. [2, с.10-15]. При характеристиці військ болгарського хана вказується, що до його

армії входили авари й усі слов'яни. Етнонім «усі слов'яни (Склавiнiї)» є важливим, оскільки, позначає очевидно, населення не тільки найбільш близьких земель до столиці держави, а й віддалених територій. П. Коледаров вважав, що означений етнонім включає в себе також слов'янське населення, яке проживало на території Македонії, а також племена тимочан, мораван, ободритів і бра-нічевців, які проживали на південно-західних та західних територіях Першої Болгарської держави [53, с.55-113]. Болгарський вчений І. Дуйчев вважав, що до війська хана Крума входили «Σχλαβνiας» з різних територій його держави, які підтримували дружні стосунки з ханом, а не тільки з найближчих земель його держави. Загалом П. Коледаров, на території завойованих ханом Крумом земель в Карпато-Балканському регіоні виділяв 8 слов'янських племен.

Іншим документом, де згадуються «Sklavinii» є «Послання» візантійсько-го імператора Михайла II імператору Людовіку I Благочестивому [19, с.25-27]. В джерелі міститься інформація стосовно повстання Фоми Слов'янина (821-825) [54, р.255-297]. Цікавим і важливим є те, що при характеристиці війська Фоми, Михайло II називає території, звідки Фома набрав армію. Візантійський імператор називає Фракію, Македонію і, що важливо, «окольніте Славини» («et circumiacentibus Sklavinii») [3, с.21-25; 6, с.11-21]. Не вдаючись до дискусійних питань участі Омуртага у повстанні, відзначимо, що писемні джерела фактично не повідомляють про військову справу болгар у битві з військами Фоми Слов'янина. Так, в праці Генезія «Про правління імператорів» зазначається, що військо Фоми було поліетнічним. У ньому брали участь агаряни, інді, єгиптяни, ассирійці, мідійці, абасійці, зіхі, івіри, кавіри, слов'яни, гуни, вандали, гети, лази, алани, халдейці, вірмени та інші східні народи [16, с.52-62]. Ключовим є повідомлення Генезія щодо озброєння та самого війська, яким володів Фома Слов'янин перед самим походом та взяттям Константинополя [10, с.320-335]. Генезій зазначав, що після захоплення армією Фоми Фракії, його військо мало достатньо потужно кінноту й були підсилені піхотою, а також облоговими машинами [13, с.68-74]. Зі свідчень Генезія чітко простежується той факт, що армія Фоми володіла досить потужним на той час озброєнням. Військо складалося як з піхоти, так і кінноти. Окрім того, армія Фоми була підсилена облоговими машинами та грецьким вогнем. Чисельність його армії за різними джерелами перевищувала 80 000 осіб [10, с.320-335].

Аналіз війн хана Крума з Візантією на початку IX ст. дозволяє стверджувати, що в означений час до Болгарської держави потрапляло населення з різних фем Візантійської імперії. Важливими серед них були візантійські воєначальники, а також політичні діячі, які активно брали участь у військових кампаніях болгарських військ. До них відносяться воєначальник Сердіки, візантійські стратеги Грігора, Іоанн, Леон, Вардан і Корділ, які перейшли на військову службу до болгарського війська в епоху хана Крума. Політичними емігрантами з візантійського війська були двоє конструкторів облогових машин. Анастасій Бібліотекар в своїй праці «Chrologiographia triperitita» вказував, що один з них був спатарієм («σπαθάριος»), якого звали Евматій, а другий – невідомий конструктор. Обоє були арабського походження і перейшли на службу до хана Крума в період взяття останнім Сердіки у 809 р. [32, с.33-52]. Важливим є той факт, що означені вище конструктори, очевидно, навчили болгар будувати облогові машини, а також мистецтву поліоркетіки [21, с.150-159]. Відзначимо, що пізніше, при підготовці війни проти Візантії, цар Симеон I в 922 р. відправив посольство до Фатімідського халіфа Абдулаха аль-Махді Білаха (873-934) з метою допомогти у війні з Візантією та застосувати проти неї флот. Халіф відправив кораблі, але останні були перехоплені візантій-

ськими військами в Калабрії [17, с.202-206; 36, с.229-234]. Візантійський імператор Роман I запропонував фатімідському халіфу мир і надав йому щедри подарунки. Таким чином, болгари втратили підтримку на морі у кампанії 920-х рр. проти Візантії. Очевидно, болгари встановили союзницькі відносини з арабами ще в середині IX ст., коли діяли спільно в завоюванні Поморської Сербії [17, с.202-206].

Постійні контакти Болгарської держави з Візантійською імперією на початку IX ст. призвели до того, що на територію Болгарського ханства та до болгарського війська почали переходити вірменці [37, с.195-206]. Так, у Хамбарлійському написі, який датується початком IX ст., описується важливий аспект стосовно військово-адміністративного поділу держави хана Крума на саракти. В написі зазначалося, що «першим» в правому саракті його держави був «внутрішній бояр» Тук, якому підкорялися стратеги Вардан та Іоанн. «Першим» в лівому саракті його держави був «бояр-кавхан» Іратаіс, якому підкорялися стратеги Корділ і Грігора. У написі також вказується, що на території Болгарського ханства був і третій саракт, котрим володів його брат, ім'я якого на написі не зазначається. Збереглося лише ім'я – Лев – стратег, котрий підкорявся йому. Зважаючи на імена, які згадуються в написі, можна стверджувати, що найвищі посади в державі займали безпосередньо болгари. Що ж стосується імен осіб, які їм безпосередньо підкорялися, а саме – Лев, Вардан, Іоанн, Корділ, та Грігора, то вони є візантійськими, так як і титул – «стратег».

Як зауважував болгарський дослідник І. Венедіков, в написах болгарських ханів першої половини IX ст. зустрічаються лише протоболгарські титули. У зв'язку з цим дослідник детально проаналізував Сюлейманкійський напис хана Омуртага. У ньому вказані візантійські полководці, які втекли до Болгарського ханства. Феофан Сповідник у «Хронографії» зазначав, що хан Крум, після того, як у 809 р. захопив м. Сердіку, знищив там 6000 візантійських воїнів [32, с.33-52]. Далі Феофан вказував, що відмовивши в амністії тим візантійським полководцям, які врятувалися від смерті, імператор Никифор примусив їх шукати собі прихисту в хана [34, с.226-289]. На основі цього І. Венедіков вважав, що Лев, Вардан, Іоанн, Корділ, та Грігора були перебіжчиками з візантійської армії імператора Никифора, які, в свою чергу, принесли візантійські традиції власної військової культури в болгарське військо в епоху правління Крума. Згідно з «Анонімною ватиканською розповіддю» [2, с.10-15] та свідченнями Георгія Амартола, після походу хана Крума в Північну Фракію ним були посаджені там невеликі гарнізони воїнів, котрими командували вищезгадані стратеги [5, с.42-57]. Відзначимо, що в Плісці був знайдений напис на саркофазі з вірменським іменем Турдаціс, який був візантійським стратегом, «вірною, довіреною особою» та одним із кавханів в державі хана Омуртага. Дослідники зазначають, що слово «Турда» має вірменське походження [39, с.275-289; 59, р.483-496]. Відзначимо, що на території сучасної Румунії збереглася значна кількість топонімів з подібною назвою, зокрема м. Турда на р. Ар'еш де збереглася фортеця і відомі археологічні матеріали VIII-X ст. Дослідники вважають, що фортеця в м. Турда, знаходячись фактично в центральній частині Карпато-Балканського регіону на північ від р. Дунай, відігравала важливе значення у зовнішній політиці та економіці Першої Болгарської держави. Крім того неподалік міста знаходилися соляні джерела, за які постійно велася боротьба між Великою Моравією та Болгарським ханством [60, р.323-331].

Згідно з писемними джерелами, на завойованих територіях Карпато-Балканського регіону, які знаходилися на північ від р. Дунай перебувала значна частина населення Аварського каганату, яка наймалася ханом на військову

службу. В «Анонімній ватиканській розповіді» зазначається, що для війни з візантійським імператором Никифором I у 807 р. хан взяв найняв на службу аварські військові контингенти та околичних слов'ян (склавиній) [2, с.10]. При цьому наголошується, що він повністю надав їм озброєння. Інше повідомлення стосовно участі аварських військових контингентів в болгарському війську міститься в «Анонімній розповіді» [2, с.10-15] і відноситься до 814 р. У джерелі згадується про похід болгарського хана Крума на Константинополь у 813 р. При характеристиці війська хана вказується, що до його армії входили авари й усі слов'яни. Зв'язки Аварського каганату з Болгарською державою підтверджуються археологічними джерелами, зокрема предметами озброєння та прикрасами аварських типів [45, о.71-97; 46, с.371-393]. Важливим аспектом було те, що аварське населення масово проживало в Карпато-Балканському регіоні і було важливим в обороні західних рубежів держави на противагу Франкській імперії на початку IX ст.

Тісними та важливими були контакти дунайських болгар з населенням Хазарського каганату в IX ст. В цьому контексті важливо відзначити, що болгарський історик Г. Атанасов вказував, що до початку IX ст. на правому березі нижньої течії р. Дністер виникла значна кількість поселень. Окрім того, дослідник не підтримує теорію болгарської колонізації правого берега нижньої течії р. Дністер на початку IX ст., вказуючи при цьому, що нова система поселень виникла внаслідок Громадянської війни в Хазарському каганаті. Посилаючись на археологічні джерела, дослідник вказував, що хазари знищили значну кількість болгарських поселень. Саме це призвело до міграції уцілілого населення у напрямках відповідно Волзької та Дунайської Болгарій, а також до походу військ хана Омуртага в перші роки свого правління проти Хазарського каганату. Г. Атанасов припускав, що смерть вищезгаданого нами болгарського воєначальника копана Корсиса на р. Дніпро пов'язується саме з цими подіями. Хан Омуртаг міг перехопити хазар, які переслідували болгар саме на р. Дніпро. Дослідник висуває припущення, що саме ці болгари, які втекли з Хазарського каганату під час війни, зупинилися на правому березі нижньої течії р. Дністер і сформували структуру з майже 40 поселень та 1 укріпленого центру у Калфі (тепер с. Калфа, Республіка Молдова) [20, с.194-207; 33, с.41-48]. Таким чином, південно-східний кордон на р. Дністер був надійно захищений, а між Дніпром і Дністром встановлювалася «демільтаризована» зона між Болгарією і Хазарією, так звана «нищія» земля [24, с.111-124]. Крім того, очевидно, вторгнення військ Омуртага до володінь ослабленого у першій половині IX ст. Хазарського каганату було спрямоване для захисту «чорних болгар» – нащадків болгар на чолі з Батбаяном, які перебували у складі Хазарського каганату й повстали проти насадження в державі іудаїзму. Пізніше, вже за часів правління Симеона I, населення Хазарського каганату, очевидно, з Причорномор'я, Криму та Кавказу [4, с.34-45] виступали союзниками Візантії та були знищені армією царя Симеона I в Македонії в болгарсько-візантійській війні 894-896 рр. [35, с.47-56].

В середині IX – першій половині X ст. ключову роль у військовій політиці середньовічних держав та у військах зокрема почали відігравати кочівники – угри та печеніги, які фактично становили ядро та найбільш боєздатні частини армій у війнах Карпато-Балканському регіоні в означений період. Підтвердженням цього була їхня участь на боці військ Болгарської держави у війнах царя Симеона I з Візантією в кінці IX – першій половині X ст. В цьому контексті необхідно згадати тюркомовне хазарське плем'я каварів (кабарів, «*каварови*»), які, за свідченнями Константина Багрянородного внаслідок Громадянської війни в Хазарському

каганаті приєдналися до угорської конфедерації племен та складали у війську угрів найбоєздатнішу частину їхніх військ в другій половині IX ст. Важливу інформацію подають «Зальцбурзькі аннали» (IX-X ст.), в яких зазначається, що в 881 р. кавари взяли в облогу м. Кульберг неподалік м. Відень.

Загалом угри та печеніги в кінці IX – першій третині X ст. відіграли найбільш важливе значення у болгарському війську. Ці кочівники брали участь фактично в усіх битвах, де фігурували болгари. В битві при Ахелой, яка відбулася 20 серпня 917 р., окрім військових контингентів угрів і турків (печенігів ?), на боці болгарського царя Симеона I брали участь скіфи (слов'яни ?) і мідійці («*Μήδων*») [55, s.409-414]. Крім того Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» повідомляв, що військові печеніги є чисельнішим, більш маневреним та боєздатнішим, підтвердженням чого було здійснення нападів печенігів на болгарські території в першій половині X ст. Таким чином, зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що болгари підтримували мирні відносини з печенігами в той час.

Утвердження угрів та печенігів в Середньому Подунав'ї, Паннонії та Потиссі на початку X ст. призвело до переселення значної кількості населення з Великої Моравії до Болгарської держави. Очевидно, вони оселилися на землях, які знаходилися на північ від р. Дунай. Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» зазначав, що після нападу угрів на Велику Моравію, населення останньої переселилося не лише на периферійні райони держави, а й на сусідні Болгарію, Хорватію тощо. Автор «Життя Наума» [31, с.35-37; 32, с.25-27]. На нашу думку, частина великоморавського населення також брала участь у війнах Першого Болгарського царства на боці Симеона I. Не виключено, що частина великоморавського населення брала участь в битві при Ахелой 917 р., підтвердженням чого є знахідки великоморавських прикрас в північно-східній Болгарії, Подунав'ї та Добруджі [30, с.285-300; 29, с.195-230; 55, s.409-414]. Також можна припустити, що завойоване населення середньовічних Сербської та Хорватської держав у IX ст. також брало участь у війнах в Карпато-Балканському регіоні на боці Болгарської держави. Отже, склад війська Болгарського ханства змінювався по мірі завоювання різноетнічних територій в Карпато-Балканському регіоні. Основну частину війська болгар складали безпосередньо кочівники-болгари, а також осіле слов'янське населення з територій між рр. Тиса, Дністер і Дунай.

Таким чином, чітка адміністративна система Болгарської держави, створена ще в епоху хана Крума на початку IX ст. визначила подальшу військову організацію болгарської армії. Військова дисциплінованість в комплектуванні війська держави болгар стала результатом створення багаточисельної, різноетнічної добре екіпрованої, озброєної та вмотивованої армії, яка постійно перебувала в різних частинах держави і була готова в короткі терміни відправитися в похід, на війну чи охороняти кордони ханства. Комплектування армії передбачало залучення до війська різноетнічне населення. Впродовж IX-X ст. по мірі завоювання різних держав та різних народів, болгари залучали їх до своєї армії та поширювали на завойованих землях свою військову культуру, що призвело до важливих взаємовпливів у військовій справі в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст.

Список використаних джерел:

1. Библиотекар Анастасий. Хронография трипергита / Анастасий Библиотекар // ЛИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 222-277.
2. Анонимен ватикански разказ = Narratio anonyuma e codice Vaticano // Гръцки извори за българската история. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 10-15.

3. Бешевлиев В. Отражение на встанието на Тома Славянина в Чаталарския надпис / В. Бешевлиев // Преслав. – 1983. – №3. – С. 21-25.
4. Биджиев Х.Х. Поселения древних болгар Северного Кавказа VIII-X вв. (по материалам Карачаево-Черкесии и Ставропольской возвышенности) / Х.Х. Биджиев // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 34-45.
5. Георги Монах. Хроника = Georgii Monachi. Chronicon / Георги Монах // ГИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 42-57.
6. Гетені М. Деякі міркування стосовно звернення мораван до візантійського імператора Михаїла III / М. Гетені // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 11-21.
7. Даскалов М. За някои особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и земите по левия бряг на р. Днепър / М. Даскалов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново : Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 1992. – Т. I. – С. 40-46.
8. Житие на Никифор от Дякон Игнатий = Vita Nicephori auctore Ignatio Diacono // ГИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 35-37.
9. Житие на Николай Студит = Vita Nicolai Studitae // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 25-27.
10. Йосиф Генезий. Царе = Iosephi Genesii. Reges / Йосиф Генезий // ГИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 320-335.
11. Калініченко В. Болгарське військо у битві при Булгарофігоні 896 р.: структурний аналіз / В. Калініченко // Laurea I. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков : ООО «НТМТ», 2015. – С. 118-121.
12. Калініченко В.А. «Σχλαβηνίας» на службі болгарського хана Крума під час війни з Візантією (809-814 рр.) / В.А. Калініченко // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку». – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 31-34.
13. Калініченко В.А. Σλαβιον, μάχαира, παραιήριον: до проблеми болгарського озброєння в період повстання Фоми Слов'янина у Візантії / В.А. Калініченко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (34). – С. 68-74.
14. Калиниченко В.А. «Σχλαβηνίας» и военная политика Болгарского государства в первой половине IX века [Электронный ресурс] / В.А. Калиниченко // Studia Humanitatis. – 2017. – № 1. – Режим доступа: <http://st-hum.ru/content/kalinichenko-va-shlaviniyas-i-voennaya-politika-bolgarskogo-gosudarstva-v-pervoy-polovine-ix> – 280.
15. Коледаров П.С. Политическая география средневековой болгарской державы. Часть первая – с 681 по 1018 гг. / П.С. Коледаров. – София : Издательство на българската академия на науките, 1979. – 88 с.
16. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння А.В. Криганов // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62.
17. Кръстев К. Българо-арабските отношения при царуването на Симеон I Велики (893-927) и една митологема в учебниците по история / К. Кръстев // История 2013. – Г. XXI. – Кн. 3. – С. 202-206.
18. Кучма В.В. Из истории византийского военного искусства на рубеже IX-X вв. (структура и численность армейских подразделений) / В.В. Кучма // Античная древность и средние века. – 1975. – Вып. 12. – С. 79-85.
19. Послание на цариградския император Михаил Балба до римския император Людовик Благочестиви = Michaelis Balbi imperatoris Constantinopolitani epistola ad Ludovicum piūm imp. Romanorum // ЛИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 25-27.

20. Рабинович Р.А. Итоги раскопок городища Германарие в свете исследования культуры кольцевых городищ в Молдове / Р.А. Рабинович, С.С. Рябцева, Н.П. Тельнов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – СПб. ; М. : ИИМК РАН, 2009. – С. 194-207.
21. Рабовянов Д. Раждането на българската полиоркетика / Д. Рабовянов // Известия на регионален исторически музей. – 2005. – Т. XX. – С. 150-159.
22. Рашев Р. Българската езическа култура VII-IX век / Р. Рашев. – София : Абагар, 2008. – 594 с. – 443, с. 272-274.
23. Рашев Р. Этнический аспект материальной культуры Первого Болгарского царства / Р. Рашев // Finno-Ugrica. – 2008. – № 11. – С. 80-92.
24. Рона-Таш А. Хазары и мадьяры // Хазары. Евреи и славяне / А. Рона-Таш. – М. ; Иерусалим : Мосты культуры, 2005. – Т. 16. – С. 111-124.
25. Руссев Н. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър / Н. Руссев // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново : Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. – Т. IV. – С. 103-112.
26. Руссев Н.Д. Северо-восточные владения Дунайской Болгарии VII-X вв.: история и погребальные памятники / Н.Д. Руссев // Stratum plus. – 2010. – №5. – С. 159-168.
27. Руссев Н.Д. Феномен балкано-дунайской культуры и история Дунайской Болгарии / Н.Д. Руссев // Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков: балкано-дунайская культура. – Казань ; СПб. : S.n. ; Кишинев : Stratum plus: Казанская недвижимость, 2015. – С. 278-295.
28. Рябцева С. О балканских связях населения Пруто-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки / С. Рябцева // Преслав. – 2013. – Т. 7. – С. 171-183.
29. Рябцева С.С., Рабинович Р.А. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX-X вв. / С.С. Рябцева, Р.А. Рабинович // Revista Arheologică. Serie nouă. – 2007. – Vol. III. – № 1-2. – С. 195-230.
30. Рябцева С.С. Алчедарский клад и центры ювелирного производства Восточной Европы конца IX – начала XI вв. / С.С. Рябцева, Н.П. Тельнов // Stratum plus. – 2010. – № 5. – С. 285-300.
31. Скорчиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування галицької єпархії в середині XII ст. / І. Скорчиляс // Княжа доба: історія і культура. – 2010. – Вип. 3. – С. 9-59.
32. Станев К. Защо през 809 г. кана сюбиги Крум превзема Сердика? / К. Станев // История. – 2008. – №2-3. – С. 33-52.
33. Тельнов Н. О славянах в Молдавии в раннем средневековье / Н. Тельнов // Русин. – 2005. – № 1 (1). – С. 41-48.
34. Теофан Изповедник. Хронография = Theophanis Confessoris. Chronographia / Теофан Изповедник // ГИИИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. III. – С. 226-289.
35. Тъпкова-Займова В. Българите по Северното причерноморие до X в. / В. Тъпкова-Займова // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 1992. – Т. I. – С. 47-56.
36. Филипчук О.М. Полонені араби у Візантії наприкінці IX – середині X ст.: війна, хрещення і церемоніал / О.М. Филипчук // Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу: матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 90-річчю з дня народження проф. В.М. Бейліса. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – С. 229-234.
37. Якобсон А.Л. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели) / А.Л. Якобсон // Византийский временник. – 1968. – XXXVIII. – С. 195-206.

38. Atanasov G. An early medieval graveyard in the Divdyadovo quarter of Shumen (ne Bulgaria) / G. Atanasov, S. Venelinova, S. Stoychev // *Archaeologia Bulgarica*. – 2008. – XII. – №2. – P. 59-80.
39. Ciupercă B. Some observations from the point of view of the Slon fortifications about power centres in the Lower Danube between the eighth and tenth centuries / B. Ciupercă // *Potestas et communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe* / Von A. Paroň, S. Rossignol, B. Szmoniewski, G. Vercamer. – Warszawa : Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2010. – S. 275-289.
40. Comșa M. Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești) / M. Comșa. – București : Anul Ediției, 1978. – 184 p.
41. Comșa M., Deculescu C. Un depozit de unelte și arme descoperit la Curcani (jud. Ilfov) / M. Comșa, C. Deculescu // *Studii și cercetări de istorie veche*. – 1972. – T. 23. – P. 469-473.
42. Cosma C. Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9.-10. Jahrhundert im Westen und Nordwesten Rumäniens / C. Cosma // *Studia archaeologica et historica*. – Zalău : Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, 2001. – S. 499-565.
43. Cosma C. Necropole, morminte izolate și descoperiri funerare cu caracter incert din secolele al IX-lea și al X-lea din vestul și nord-vestul României / C. Cosma // *Ephemeris Napocensis*. – 2001. – XI (2001). – P. 165-269.
44. Cosma C. Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII-X D.H / C. Cosma. – Cluj-Napoca : Nereamia Napocae, 2002. – 630 p.
45. Csiky G. Az avar közelharci fegyverek története. Funkcionális megközelítés / G. Csiky // *Dolgozatok. Az Erdélyi múzeum érem-és régiségtárából*. – 2011-2012. – Új sorozat VI-VII (XVI-XVII.). – O. 71-97.
46. Csiky G. Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken / G. Csiky // *Vida T. Thesaurus Avarorum: régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. – Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2012. – S. 371-393.
47. Dragotă A. Aspecte de multiculturalitate spirituală rit și ritual funerar în Transilvania și Europa Centrală și de Sud-Est (secolele IX-XI) / A. Dragotă. – Alba Iulia : Editura Altip, 2006. – 278 p.
48. Dragotă A. Consideration on the necropolis from Gîmba (X-th century) / A. Dragotă, G. Rustoiu, K. Pinter, M. Drîmbărean // *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*. – 2010. – №7. – P. 65-77.
49. Hanuliak M. Veľ'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9-10 storočí na území Slovenska / M. Hanuliak. – Nitra : Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 2004. – 391 s.
50. Hânceanu G. Ocupațiile comunităților autohtone din bazinul Bârladului (secolele VI-XI) / G. Hânceanu // *Arheologia mileniului I P. Chr. II. Interferențe culturale la Dunărea de Jos*. – București : Oscar Print, 2011. – P. 241-298.
51. Husár M. Thrusting pole arms in the early medieval graves from the Carpathian Basin / M. Husár // *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe* / ed. K. Pinter, A. Nițoi. – Sibiu : ASTRA Museum, 2015. – P. 7-26.
52. Iōannēs Skylitzēs. Synopsis historiarum / ed. I. Thurn. – Novi Eboraci : Walter de Gruyter, 1973. – 580 p.
53. Kasperski R. Frankowie i Obodryci: tworzenie «plemion» i «królów» na słowiańskim Połabiu w IX wieku / R. Kasperski // *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2014. – S. 55-113.
54. Lemerle P. Thomas le Slave / P. Lemerle // *Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byz.* – 1965. – V. 1. – P. 255-297.
55. Leszka M. Dłaczego Bizantyńczycy przegrali bitwę pod Anchialos (917)? Wersja Leona Diakona / M. Leszka // *In tempore belli et pacis. Ludzie-miejsca-przedmioty* / wyd. T. Grabarczyk. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2011. – S. 409-414.

56. Luca C., Măndescu D. Rituri și ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII-X / C. Luca, D. Măndescu. – Brăila: Editura Istros, 2001. – 106 p.
57. Țiplic I.M., Țiplic M.E. Between cremation and inhumation the re-birth of christianity in Transylvania (7-th – 10-th century A.D.) / I.M. Țiplic, M.E. Țiplic // European Journal of Science and Theology. – 2014. – Vol. 10. – No. 3. – P. 171-177.
58. Venedikov I.J. La population byzantine en Bulgarie au début du IX-e siècle / I.J. Venedikov // Byzantinobulgarica. –1962. – T. 1. – S. 264-265.
59. Damian O. Considérations sur la citadelle en brique de Slon – Prahova / O. Damian // Studia Antiqua et Archaeologica. – 2003. – № IX. – P. 483-496.
60. Yotov V. Bulgarian control over the Salt Road in Transylvania during the 9-th century: the archaeological evidence / V. Yotov // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. – Provadia-Veliko Tarnovo: Faber, 2012. – P. 323-331.

The article analyzes the size and ethno-social composition of the bulgarian troops in the military-political conflicts of the IX – the first quarter of the X-th century on the basis of written, archaeological and epigraphic sources in the Carpatho-Balkan region. Particular attention is paid to the coverage of the number of troops of the danube bulgarians in the battles of Virbis passage, Versinikia, Bulgarofigon and Aheloi. Also, the author considers the participation of slavic and avarian military contingents in the army of the danube bulgarians in the wars of the investigated period.

Key words: First Bulgarian Empire, Carpatho-Balkan region, military affairs, number of troops, ethno-social composition.

Отримано: 26.12.2017

УДК 1+371

А. В. Найчук

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПАРАДИГМАЛЬНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті в процесі аналізу фундаментальних характеристик інформаційного суспільства вибудовуються парадигмальні основи науки, освіти початку ХХІ сторіччя, які характеризуються становленням антисциєнтистської методології освіти, розвитку освіти як діалогу культур.

Ключові слова: глобалізація, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство, освітній простір, система освіти, парадигма, наука, освіта, система цінностей.

В II половині ХХ ст. у суспільному розвитку відбулися зміни, що відкрили нові перспективи для розвитку суспільства загалом й людини зокрема. Основними цивілізаційними тенденціями, які спонукали до цих змін, й які продовжуватимуть стверджуватися в ХХІ столітті є [1, с.7-8]:

По-перше, тенденція до глобального суспільного розвитку, яка характеризується наступними рисами:

- зближенням націй, народів, держав, формування спільного економічного та інформаційного простору;
- залежністю розвитку кожної країни від здатності спілкуватися із світом, що спонукає до зближення характеру суспільних відносин у різних країнах світу на

- основі принципів толерантності (Декларація принципів толерантності, підписаної 16 листопада 1995 року в Парижі державами-членами ООН з питань освіти, науки і культури як для окремої держави, так й для всієї світової спільноти) [2];
- зміною сутності держави, частково девальвацією суверенітету [3, с.304-310], яка змушена передавати частину своїх традиційних функцій міжнародним об'єднанням (Європейський союз, ООН);
  - загостренням конкуренції між державами у простір якої потрапляють, на відміну від попередніх суспільств аграрного й індустріального, усі сфери суспільного життя.

Отже, тільки та держава зможе зайняти провідне місце в світі, яка зможе забезпечити свою діяльність на основі нових технологій, що безпосередньо ставить питання, про розвиток освіти і науки.

По-друге, набуття людством здатності до самознищення, що пов'язано з розвитком ядерних технологій та глобальними екологічними проблемами. Вирішення даного питання потребує спільних зусиль: людина – держава – цивілізація.

По-третє, перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій, що, на відміну від індустріального виробництва, значною мірою базується не на матеріальній, а на інтелектуальній власності, на знаннях як субстанції виробництва і визначаються рівнем людського розвитку в країні, станом наукового потенціалу нації. Це означає, що зростають потенційні можливості людини, а розвиток сутнісних сил починає перетворюватися на нагальну потребу особистості, реалізація якої викликає істотні перетворення у системі суспільних відносин. Духовний характер цієї потреби обумовлює відповідний характер засобів її задоволення, що визначають інтерес людини до розбудови засад буття, які отримують пріоритетне значення у суспільному розвитку та визначають загальний характер способу організації соціального життя як інформаційний.

Відповідно суспільство стає дедалі більше людино-центристським. Індивідуальний розвиток людини, особистості за таких умов стає, з одного боку, основним показником прогресу, з другого – головною передумовою подальшого розвитку суспільства. Ось чому пріоритетними у XXI столітті стають наука як сфера, що продукує нові знання, і освіта, як сфера, що олюднює знання і насамперед, забезпечує індивідуальний розвиток людини [1, с.8].

Проблему ролі науки, освіти у суспільстві XXI століття розглядали як іноземні, так, і вітчизняні науковці: Е. Тоффлер, Д. Белл, Г. Маркузе, В. Кремінь, Н. Скотна, А. Ярошенко, В. Ярошовець та інші.

Метою дослідження виступають тенденції формування філософсько-педагогічною думкою парадигмальних основ розвитку науки, освіти у суспільстві поч. XXI століття.

Перехід до нового типу організації соціального життя людей, отримав цілу низку назв. Так, наприклад, у Тоффлера читаємо: суспільство «третьої хвилі», у Д. Белла «постіндустріальне суспільство», за визначенням ЮНЕСКО – суспільство знань і т.ін. Але найбільш широке застосування сьогодні отримав термін «інформаційне суспільство», що, як поняття, виникло в 80-ті рр. у зв'язку з мікроелектронною революцією. Даний процес не тільки зумовив новий виток цивілізаційного розвитку, а став поштовхом до нової хвилі глобалізації, основними складовими якої, у співвідношенні людина – наука – суспільство, стали:

по-перше, це зростання обсягів інформації, з якими людині доводиться мати справу;

по-друге, підвищення престижу освіти;

по-третє, зростання цінності інформації, яку людина залучає для своєї діяльності і життєвих потреб;

по-четверте, підвищення значення теоретичного знання та науки;
по-п'яте, початок формування багатомірної особистості [4, с.35].

Сьогодні стає очевидним, що класична модель освіти практично вичерпала себе: вона вже не відповідає вимогам, які висуваються до освіти новим суспільством. Необхідне радикальне переосмислення освітньої теорії і практики на базі нових теоретико-методологічних і світоглядних підходів з метою відновлення функціональності освітньої системи в умовах виникнення нових соціальних потреб.

У «новому гуманізмі» – соціальній доктрині Римського Клубу, центральною ідеєю виступає концепція «людської революції», або «революції свідомості», мета якої полягає в соціальній справедливості та дійсній самореалізації людини. «Нові гуманісти» проголосили формування нової світової культури, способу мислення і розуміння самої людини, її відносин з іншими людьми. Вони обгрунтували ідею про необхідність досягнення світової єдності, створення світового органу для керівництва усіма перетвореннями [5, с.24-27].

Відповідно, коли мова йде про становлення «інформаційного суспільства», воно розуміється не тільки як етап технологічного розвитку, а як нова стадія духовного розвитку людства. Інформаційне суспільство вперше продукує у загальносоціальному обсязі такі риси суспільного буття, які вимагають нових підходів до формування структурно-функціональних та ціннісних компонентів суспільного організму [6, с.206-208]. В першу чергу слід виділити ефективність використання інформації як основи технологічного процесу, що різко прискорює розвиток суспільства загалом і дозволяє за короткий час задовольнити основні проблеми всіх його членів. Тим самим, створюються засади для формування надматеріальної системи цінностей, де пріоритети належать не матеріальним інтересам і споживацьким орієнтирам, а оволодінню знанням і формуванню етичного підґрунтя взаємодії людей один з одним та з навколишнім світом – як природним, так і соціальним.

У своїй єдності ці дві фундаментальні риси інформаційного суспільства принципово по-новому визначають місце людини в соціальній системі:

по-перше, за рахунок створення єдиного глобалізаційного інформаційного простору, який базується на електронних інформаційних системах, нових соціальних та етичних форм міжособистісної взаємодії, людина отримує можливість звільнитися від будь-яких пуг корпоративної залежності і повністю реалізувати свою самобутність, як по відношенню до інших людей, так і до суспільства в цілому;

по-друге, в умовах інформаційного суспільства, основними джерелами розвитку суспільства стає саме індивідуальна творчість кожної людини, що зовсім по-новому ставить саму проблему взаємодії інтересів соціального розвитку та всебічного розвитку людини [7; 8]. Сьогодні, дана проблема розглядається з прагматичного боку: вкладати кошти в систему освіти вигідно, тому що з часом це приведе до підвищення економіки, а відповідно й до прискорення та поліпшення соціального розвитку. Щодо інформаційного суспільства, якщо взяти за зразок естетичний принцип Г. Маркузе [9, с.106-124], то дана проблема просто перестане існувати, оскільки сам процес соціального розвитку буде тототжним інтегрованому цілому всебічного і гармонійного розвитку кожної особи.

Безперечно, таке суспільство – це перспектива. Проте принципи, які закладаються в сучасну систему освіти, що знаходиться на перехідному етапі від індустріального до інформаційного суспільства, мають скласти основу розбудови такого суспільства. Звідси постає одна із складових нової парадигми освіти – випереджаюча функція розвитку системи освіти в сучасному суспільстві. Функції системи освіти залишаються незмінними, проте сама система із периферійної

в соціальній структурі перетворюється на пріоритетну, тому, що стає головним глобальним фактором розвитку людства. Пояснюється це в першу чергу якісно новими масштабами детермінуючого впливу системи освіти на формування реалій інформаційного суспільства, яке вперше визначається не стільки станом матеріального, скільки характером духовного виробництва і може стати реальністю тільки через розвиток відповідних тенденцій у суспільстві.

Таким чином, система освіти в рамках нової парадигми покликана функціонувати як безпосередній генератор нових соціальних реалій, що продукує соціальні зміни. А це надає системі освіти інтегруючого характеру, оскільки вона визначатиме структурні та функціональні характеристики майбутнього суспільства. Відповідно освітній контур, як інституційне функціонування певної системи цінностей, повинен охоплювати всі сфери життя, стати стержнем соціального розвитку загалом.

Для характеристики випереджаючо-інтегративної функції нової системи освіти в сучасній науковій літературі використовується термін «освітній простір», що визначається як сукупність матеріальних, духовних і емоційно-психологічних умов, у яких проходить навчально-виховний процес, і факторів, що сприяють або гальмують чи перешкоджають його ефективності [10, с.31]. Більш змістовне формулювання освітнього простору ми знаходимо у Е. Михайлевої, який у неї характеризується як підсистема соціокультурного середовища, сукупність історично-сформованих факторів, обставин, ситуацій, тобто, цілісність спеціально організованих педагогічних умов розвитку особистості. У широкому розумінні освітній простір можна уявити як структуру, що складається з декількох взаємозалежних рівнів: до глобального рівня відносять загальноосвітні тенденції розвитку соціальних інститутів економіки, політики, освіти, а також культурних та інформаційно-комунікаційних систем; до регіонального – освітню політику, культуру, систему освіти, життєдіяльність відповідно до соціальних і національних норм, звичаїв, традицій, засобів масової комунікації тощо; до локального – мікроклімат і міжкультуру навчального закладу, найближче оточення, родину [11, с.320-321].

Із зазначеного витікає, що найбільш практичне значення для реформування системи освіти має аксіологічний аспект нової парадигми. За критеріями предметного змісту А. Ярошенко ціннісні уявлення поділяє на декілька груп [12, с.79]:

- а) ціннісні уявлення про предмети та явища природи в їхньому природньому бутті для людини;
- б) ціннісні уявлення про предмети і явища в їхньому суспільному бутті;
- в) ціннісні уявлення про соціальні відносини між людьми в системі конкретних соціально-класових і політичних структур;
- г) ціннісні уявлення про міжособистісні відносини в рамках малих груп;
- д) ціннісні уявлення про людей, риси їх характеру, здібності, якості тощо;
- е) ціннісні уявлення про конкретні вчинки і про ціннісну систему типових форм людської життєдіяльності;
- ж) ціннісні уявлення про загальний характер руху людської історії, про зміст і сутність людського прогресу.

Отже, центральною постаттю в системі цінностей виступає людина та її ціннісні орієнтири, оскільки розвиток її потенціалів і можливостей, процес творчої самоактуалізації, є абсолютною метою і суспільного розвитку, і функціонування системи освіти. Це, в свою чергу, ставить питання про пріоритетність гуманно-центричних та гуманітарних цінностей системи освіти. Саме їх розвитком зумовлюється процес гуманізації та гуманітаризації освіти на сучасному етапі як головний напрям змістовного реформування системи освіти.

Таким чином, можна зробити висновок, на даний момент особливої актуальності набули два аспекти цього процесу:

По-перше, це становлення антисциєнтистської методології освіти, що передбачає не тільки формування в учнів, студентів певної системи знань, а й розвиток духовності в контексті гармонійної взаємодії усіх індивідуальних процесів світосприйняття: перцептивних, раціонально-когнітивних, афектних, ціннісних, мотиваційних, праксиологічних. Особливого значення тут набуває формування етично-обумовленої мотивації навчання, орієнтованої на самоактуалізацію системи індивідуальних цінностей та гуманноцентричних характеристик системи відносин між учнем та вчителем, студентом та викладачем [13, с.103-106].

По-друге, це становлення освіти як фактору розвитку культури, у тому числі і розвитку освіти як діалогу культур. Адже, на думку Б. Борухова, саме культура в її багатоглибких проявах виступає як величезна система соціальних дзеркал, котрі обслуговують ту або іншу сферу соціального життя [14, с.82].

Культурологічна орієнтація навчально-виховного процесу генерує кілька надзвичайно важливих соціальних процесів. В першу чергу, вона виступає як засіб подолання технократичної природи сучасного навчання, становлення особистості в тісному поєднанні з оволодінням культурних цінностей, сприяє вирішенню етичних проблем. Синтез культури та освіти в цілому змінює підходи до освіти та соціокультурної політики, при цьому проявляється нова сутність освіти як своєрідної еманации культури. Разом з тим, саме в рамках культурологічного підходу розкривається динаміка взаємозв'язку національного та загальнолюдського в розвитку освіти. Жодна культура сама по собі не в силі охопити усієї багатогранності людського суспільства, не спроможна створити універсальної системи цінностей характеру. Нова парадигма, універсальна за своєю природою, постійно вимагає синтезу, діалогу культур як суттєвого джерела збагачення та розвитку особистості. А звідси і проблема національної специфіки освіти. Саме національна культура, з одного боку, слугує своєрідною візитною карткою країни, з другого – вносить свій помірний вклад в світову культуру. Якщо вона не буде покладена в основу освітньої діяльності, це може зумовити до втрати народом своєї ідентичності та асиміляції з іншою більш потужною культурою.

На основі освітньої парадигми інформаційного суспільства необхідно переглянути установлені форми навчальної та виховної діяльності [1, с.10-13]:

по-перше, потребує зміни сам зміст навчання, який має відображати все багатство раціональних знань людства, в тому числі і в духовній сфері;

по-друге, на черзі корекція спрямованості навчального процесу. Динамічні зміни знань, інформації, технологій означають, що навчати в школі, чи в університеті людину на все життя неможливо. Отже, виникає потреба вироблення в особистості необхідності та уміння навчатися упродовж життя. І формування цього розуміння та вміння стає поряд із засвоєнням учнем, студентом базових знань, найважливішою функцією навчального процесу;

по-третє, в інформаційному суспільстві знання стають безпосередньою продуктивною силою. Це вимагає від суспільства в цілому, а також від окремої людини вміння застосовувати все нові і нові знання, набуті впродовж життя, у власній практичній діяльності. Тобто, учень, студент у навчальному процесі повинен набути важливих компетенцій через застосування знань. Для цього необхідний перехід від кваліфікації до компетенції, яка дає змогу знаходити рішення в будь-яких професійних і життєвих ситуаціях, що уможливило діяльність освіченої особистості не залежно від локального чи глобального контексту ринку праці;

по-четверте, необхідне утвердження особисто-орієнтованої педагогічної системи, яка могла б реалізувати принцип дитиноцентризму в навчально-виховному процесі як відображення людиноцентристської тенденції у розвитку сучасного світу.

Виходячи з того, що освіта повинна готувати людину органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків – від контактів з найближчим оточенням до глобальних зв'язків, це ставить перед вихованням реалізацію наступних ідей:

- виховання безпечної особистості, тобто нездатної заподіяти шкоду ні людям, ні природі, ні собі;
- виховання мовної особистості, що володіє рідною мовою і мовами світу, здатної до діалогу, обміну і дбайливого ставлення до слова, що любить і зберігає мову, поважає інших;
- виховання громадянина і «державної людини», тобто людини здатної бути учасником та організатором складних суспільних, соціальних, економічних процесів і структур державного, регіонального, міського управління, що дбає про збереження цілісності держави.

Реалізація даних ідей може бути здійснена на основі поєднання навчання і виховання, базуючись на наступних принципах [11, с.323-324]:

- системності (тобто створення системи виховання протягом усього життя, єдність виховання і самовиховання);
- безперервності і наступності у вихованні, починаючи з дитинства у родині, у загальноосвітній школі, у вищому навчальному закладі;
- єдності логічного, історичного, національного та загальнолюдського у вихованні, спрямованість на розвиток самосвідомості, насамперед національної;
- гуманізації та гуманітаризації виховання;
- єдності навчання і виховання, націленої на навчання, що виховує, що дозволяє не тільки здобути знання, але сприяє виробленню позитивного емоційного ставлення до знань та до загальнолюдських цінностей;
- співробітництва, партнерства між викладачами і студентами, перетворенні студента в активного суб'єкта; на основі такої взаємодії складається навчання без примусу, навчання, як реалізація власного бажання, навчання як задоволення, що сприяє самоосвіті і саморозвитку;
- індивідуалізації виховного процесу – динамічне сполучення індивідуальних і групових форм, переорієнтації з безпосереднього колективного впливу на об'єднання індивідуальних і групових форм роботи;
- інтеграції традиційних та інноваційних форм виховної роботи, гармонійне їх поєднання;
- формуванні творчої активності, самодіяльності, потенціалу для самовиховання.

Отже, радикальні зміни, пов'язані з переходом цивілізаційного розвитку в стадію інформаційного суспільства, спонукало філософсько-педагогічну думку до формування нової парадигми освіти. Проте, як слушно зауважив західний соціолог та соціальний філософ Т. Блюм, аналізуючи сучасні соціальні та соціально-філософські ідеї, жодна з них не може бути новою. Усі ці ідеї, висловлювалися і частково реалізувалися протягом усього процесу історичного розвитку людства. Відповідно, щоб не допустити помилок, постає необхідність в дослідженні і аналізі філософсько-педагогічної думки, системи освіти та її функцій протягом усього цивілізаційного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Кремінь В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремінь. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
2. Декларація принципів толерантності. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/tolerance/declar.htm>. – Заголовок з екрану.
3. Малахов В.С. Национализм как политическая идеология : учебн. пособ. / В.С. Малахов. – М. : КДУ, 2005. – 320 с.
4. Медвідь Л. Національна освіта незалежної України ХХІ століття: тенденції, проблеми / Л. Медвідь // Наукові і освітянські методології та практики : [монографія]. – К. : ЦГО НАН України, 2003. – С. 463-472.
5. Алиев М.Г. Культура согласия как эффективный фактор глобализации / М.Г. Алиев // Социс. – 2003. – №6 (230). – С. 21-28.
6. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія : навч. посіб. / [упоряд. В. Лях]. – К. : Либідь, 1996. – С. 194-250.
7. Новіков Б.Д. Творчість як спосіб здійснення гуманізму / Б.Д. Новіков. – К. : НТУУ «КПІ», 1998. – 310 с.
8. Поликарпова В.А. Феномен человека – вчера и завтра / В.А. Поликарпова, В.С. Поликарпов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 576 с.
9. Маркузе Г. Одномірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства/ Г. Маркузе // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : навч. посіб. / [упоряд. В. Лях]. – К. : Либідь, 1996. – С. 87-134.
10. Романовский А.Г. Новые принципы подготовки гуманитарно-технической элиты в НТУ «ХПИ» / А.Г. Романовский // Теорія і практика управління соціальними системами. – Харків : НТУ «ХПІ», 2003. – №2. – С. 31-34.
11. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії : монографія / Н. Скотна. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с.
12. Ярошенко А.О. Ціннісний дискурс освіти : [монографія] / А.О. Ярошенко. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 156 с.
13. Ярошовець В.І. Концептуальні засади і теоретичні принципи гуманітаризації освіти / В.І. Ярошовець // Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи : зб. наук. праць. – К. : Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 103-106.
14. Борухов Б.Л. Культура зеркал и зеркала культуры / Б.Л. Борухов // Человек и мир. – Саратов : Изд-во: СИМСХ, 1992. – С. 79-92.

By analyzing of fundamental characteristics of informational society this article deals with construction of paradigmatic scientific bases of education on the beginning of XXI century, which are characterized by establishing antiscience educational methodology, educational development as a cultural dialog.

Key words: globalization, industrial society, informational society, educational space, system of education, paradigm, science, system of values.

Отримано: 14.12.2017

С. В. Олійник

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**РОСІЙСЬКІ БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА
ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО НАПРЯМКУ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ
(друга половина XIX — початок XX ст.)**

Стаття присвячена зовнішній політиці Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. На основі аналізу джерел та історіографії автор робить спробу створити цілісну картину використання російською владою благодійних товариств для реалізації її зовнішньополітичних планів щодо Галичини.

Ключові слова: Російська імперія, російські благодійні товариства, зовнішня політика, Галичина.

У зовнішній політиці Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. вагомим місцем посідав галицький напрям. Звернення уваги до галицького краю було не випадковим, адже імперія Романових виношувала плани приєднання до Росії регіону, на який вона, як вважала, претендувала історично через Київську Русь. Дослідженню реалізації даного курсу, в тій, чи іншій мірі, присвячено значну кількість видань сучасників [1-3], радянських [4], вітчизняних [5-9] та зарубіжних [10-12] авторів. Предметом їх уваги стали різноманітні аспекти цієї проблеми. Серед них можна виділити й намагання російською владою через благодійні товариства досягти втілення у життя наміченої цілі. Однак, навіть присвячені безпосередньо цьому праці [13-15], загалом охоплюють окремі хронологічні проміжки, що не дає змоги створити цілісної картини згаданого процесу. Тому й постало питання виправлення даного недоліку.

Друга половина XIX ст. в житті російського суспільства тісно переплелася з імперською зовнішньою політикою. Росія у цей час активно пропагувала себе як єдиного спасителя слов'янських народів. Паралельно з цим серед росіян поширюється слов'янофільство. У Петербурзі добре розуміли, що «слов'янське питання» є слабкою ланкою габсбургської Австрії, а тому перспективно міг видаватися галицький напрям зовнішньої політики. За таких обставин закономірним стала співпраця влади і слов'янофілів, пізніше панславістів і неослов'янофілів.

У 1857 р., з одобрення владних структур виникає Московський слов'янський комітет, через деякий час з'являються його філії в Петербурзі (1868 р.), Києві (1869 р.), Одесі (1870 р.) [16]. Комітети надавали різноманітну допомогу (насамперед в культурно-освітній та церковній сфері), слов'янським народам, що перебували під іноземним гнітом. Це давало змогу російській владі культивувати себе у середовищі слов'янських народів з найкращої сторони, і таким чином просувати серед них свій вплив. З огляду на те, що комітети представляли громадськість, а не державу, такий підхід загалом давав змогу уникнути конфлікту на державному рівні з Османською і Австро-Угорською імперіями, але не був позбавлений непорозумінь і час від часу напружених стосунків. Адже сусіди чудово розуміли, що поширення у них російської культури та підтримка Петербургом православ'я несли їм неабияку загрозу. З 1877 р. всі слов'янські комітети реорганізуються в самостійні благодійні товариства.

На перших порах в центрі уваги комітетчиків були слов'янські народи Балкан [16, с.237-240], однак поступово в коло їх діяльності потрапили і слов'яни Австро-Угорщини, зокрема зі Східної Галичини.

До участі у роботі слов'янських благодійних товариств долучалися і представники галицької громадськості, насамперед москвофіли за переконаннями. Окремі з них були присутніми на їхніх зібраннях (В. Плоцанський, О. Марков, А. Добрянський, М. Король) [16, с.242]. Своєрідну роль у цих взаєминах відігравав священник російської місії у Відні М. Раєвський, який слугував такою собі зміцнюючою між слов'янськими комітетами (товариствами) і галичанами, активно поширюючи відповідні проросійські погляди серед останніх [9, с.360, 384]. Він у співпраці з О. Гільфердінгом (голова Петербурзького слов'янського благодійного комітету) склали список тих слов'янських діячів з Османської та Австрійської імперії, які мали отримати з нагоди «тисячоліття Росії» нагороди. Такий крок мав зміцнити їх зв'язки з Росією. У 1862 р., серед 30 слов'янських діячів, такі нагороди отримало троє галицьких українців (М. Куземський, І. Головацький і Б. Дідичський) [9, с.375]. У той же час М. Раєвський попереджав лідерів Московського слов'янського комітету: «Не зачіпайте надто Австрії і її уряду» [9, с.362].

У 1862 р. серед російських панславистів виникла ідея організувати в Москві Етнографічну виставку і з залученням представників слов'янських народів, що перебували під владою Габсбургів. У 1867 р. відбулося її відкриття. З галичан активно відгукнувся Я. Головацький, за що був звинувачений австрійцями в москвофільстві і позбавлений роботи. Щоправда після переїзду до Росії зумів там працевлаштуватися [9, с.375-377]. Окрім Я. Головацького край представляли журналіст О. Ливчак та адвокат і член «Народного дому» Є. Павлевич [9, с.377].

Активну участь у проведенні Слов'янського з'їзду 1867 р. в Росії взяли члени Московського і Петербурзького слов'янських комітетів. Серед запрошених виявилися і галичани. Довіреною особою серед галицьких українців став згаданий вище О. Ливчак. Їхнє представництво склали ті ж самі особи, що й на Етнографічній виставці [9, с.378-379]. Під час одного з банкетів було зібрано 6000 руб. на підтримку «руського» театру в Галичині, і разом з тим означено про пам'ятання присутніх про необхідність підтримки «русской народности во Львове» [9, с.378-379]. Це фактично продемонструвало зацікавленість російських слов'янських комітетів Галичиною, і мало засвідчити слов'янську солідарність.

Такий підхід до справи викликав справедливе занепокоєння у австрійської влади, яка вбачала в проросійській агітації серед галицьких українців небезпеку. На заявлені докори російська сторона відповідала категоричним запереченням. Адже формально російська влада до цього була не причетна.

У 1869 р. постав Київський слов'янський комітет. Як значав головний ініціатор його створення М. Погодін: «Києву найближче Галичина, ось і її, як і Угорщину, слід прийняти під своє піклування» [17, с.12]. Фактично на нього й припала основна вага діяльності щодо галицьких слов'ян.

Одразу ж розпочався збір благодійних коштів (близько 1 тис. руб.), а також книжок та речей. Найбільший внесок зробив голова комітету єпископ Порфирій (300 руб.), а найменше від селян Подільської губернії (1 руб 50 коп.) [17, с.15]. Активним членом Київського слов'янського комітету був галичанин Я. Головацький [17, с.66].

Робота комітету передбачала: 1) надання допомоги слов'янам Галичини; 2) сприяння вихованню і освіті галичан в вищих і середніх учбових закладах Росії; 3) поширення серед них російської мови шляхом розповсюдження літератури та підтримки місцевих училищ та вчителів російської мови; 4) передача богослужбових книг, святих ікон, риз бідним церквам і книг народним школам; 5) підтримка Московського комітету у проведенні літературних заходів, що мали важливе значення для слов'янських інтересів [17, с.15].

Київські комітетчики встановили тісні контакти з російським консулом в Галичині Ебергартот та протоієреєм Расвським у Відні. Через них відбувалася неодноразова передача коштів та книг релігійного характеру [17, с.16-17]. Щоправда означений процес в 1871 р. загальмувався не без вини комітету. Так, звітуючи про проведenu роботу за рік його голова заявив, що «плоди наших зусиль в усій красі і величності проявляться, можливо, не тепер, а після, але в усякому разі в недалекому майбутньому» [17, с.16-17]. Заява викликала у Відні невдоволення і певну тривогу, що призвело до ускладнення відправки книг і пожертвувань. Окрім того, як виявилось, галичани самі прохали не надсилати їм книг, так як кожна посылка накликала неприємності і навіть переслідування [17, с.33].

З реорганізацією комітетів в 1877 р. в благодійні товариства сутність їх діяльності не змінилася. Вони підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. У структурі було визначено почесних та дійсних членів і членів-кореспондентів. Дійсні члени товариства мали платити внесок не менше 10 руб в рік [17, с.30].

Важливою подією, що сприяла поживленню співпраці Слов'янських товариств і галичан стало відзначення 900-ліття хрещення Русі. З галицького краю до Києва надійшли вітальні телеграми. Окрім цього активним учасником святкування була делегація з Галичини (О. Марков, О. Мончаловський, І. Левіцький, В. Луцик, І. Григорович та ін.). Участь у спільних урочистостях скріплювала співпрацю [17, с.66-74]. Наступного року в почесні члени благодійного товариства вибрали І. Наумовича, а одному галичанину, студенту Київського університету, було надано стипендію, 8 прийжджм галичанам надано грошову допомогу [17, с.75]. У 1890 р. на ім'я Г. Дедицького (голови російського комітету у Львові) комітетом відправлено 2000 руб. [17, с.87]. Загалом фінансовою допомогою скористалося 13 галичан, проживаючих в Росії (розміри допомоги досягали до 175 руб.) [17, с.87].

Безумовно пропагандистське значення мало прийняття рішення про встановлення пам'ятника похороненому в Києві галицькому протоієрею І. Наумовичу. Цікавим видається запланований напис на лицьовій стороні: «Гонимому на родине, прийтому в родній Росии, печальнику Галицкой Руси» [17, с. 92].

У наступні роки набула продовження надання грошової допомоги галичанам, що навчалися в Києві. Так, наприклад, в 1891 р. нею скористалося 8 осіб [17, с. 95].

Окрім тих, хто навчався в Росії, благодійні товариства опікувалися галичанами, котрі переходили в православ'я. Так лише тим, хто в 1892 р. перейшов російсько-австрійський кордон і прийняв православ'я в Почаївській лаврі надали 300 руб. [17, с.97]. Не залишалися без допомоги галичани під час голоду в Австро-Угорщині (Київське і Одеське товариства) [17, с.83; 18, с.3].

У структурі Київського благодійного товариства активністю в галицькому напрямку відзначилося і його Дамське відділення [17, с.78-79].

Початок ХХ ст. ознаменував певні зміщення акцентів російської влади щодо використання Слов'янських благодійних комітетів у своїх зовнішньополітичних цілях. Останні, як відомо, мали дуже велику географію діяльності, і в більшості її акцент, ще з самого початку функціонування, був направлений на підтримку південних слов'ян. А тому й ефективність їх роботи в галицькому напрямку не була такою відчутною. З огляду на це, а також зростання уваги офіційних урядових кіл до галицького краю, постало питання виправлення ситуації. Більше того, зміну підходу зумовлювала й ідеологічна криза російських союзників галицьких москвофілів, послаблення їх позицій і успіхів опонентів – українських народовців. Щоправда від практики благодійності не відмовилися, адже вона слугувала гарним прикриттям для влади. Зрозуміло, що за таких обставин, створення відповідного галицького благодійного товариства було лише справою часу.

У грудні 1902 р. в Санкт-Петербурзі було відкрито Галицько-російське благодійне товариство, очолюване А. Будиловичем. На урочистостях з нагоди його відкриття було зачитано вітальні телеграми з різних міст, в т.ч. з Галичини (Львова, Перемишля, Самбора, Коломиї, Тернополя) [4, с.9] Діяльність його полягала в наданні галицьким москвофілам необхідної матеріальної підтримки, постачанні їм російськомовних книг, проведенні спільних освітніх заходів та акцій з метою привернути увагу російської громадськості й владних кіл до становища «русских» у «під'яремній» Русі [19, с.8; 20, с.5]. Цікаво, що до складу товариства по мірі можливості включали галицьких москвофілів, і таким чином формували пряму співпрацю [21].

Важливою функцією товариства було встановлення і укріплення духовних зв'язків «Русі Підкарпатської з Руссю Державною» [13, с.18]. Реалізація цього здійснювалася через розвиток видавничої діяльності та розповсюдження в Галичині літератури та відкрити там склад російської книги [20, с.5-6]. Лише в перший рік функціонування товариства на видавництво, купівлю книг і брошур та їх розповсюдження було витрачено майже 200 руб. [20, с.9]. А впродовж 1903 р. силами товариства розповсюджено люб'язно наданих І. Мончаловським 700 примірників його брошури «Петр Великий в Галицькій Русі» [20, с.6].

Російсько-японська війна та революція дещо зменшили ефективність роботи товариства. Але попри це, завдяки залученню пожертв, в 1904 році на придбання, розповсюдження необхідної літератури було використано 495 руб., а на забезпечення складу у Львові – 845 руб. [22, с.17].

Своєрідний поштовх до активізації діяльності товариства мали події 1908 р. Повертаючись зі слов'янського з'їзду у Празі російська делегація, в складі якої виділялися представники Галицько-російського товариства, повернула до Львова. І хоча на зустрічі з суспільними діячами (москвофілами) краю російська сторона і заявила про невтручання у внутрішні справи сусідньої держави, вона сприяла більш тісним стосункам між галицькими інтелігентськими колами москвофільського спрямування та товариством [13, с.19].

Під впливом цих подій було затверджено новий Статут Галицько-російського товариства який передбачав розгортання його діяльності по ще більшому «культурному єднанню «русских» галичан з російським народом» [23, с.3]. Відповідно до цього нова мета мала втілюватися через виховання і освіти галичан, як в Росії, так і на їх батьківщині, розповсюдженні серед них книг; допомозі відповідним закладам та літературним починанням; підтримку і розвиток наукових і літературних відносин з вченими і літературними товариствами в Прикарпатській Русі в виданні наукових і літературних творів; допомозі приїжджим до Росії галичанам; ознайомленні російського суспільства з Прикарпатською Руссю через збори, бесіди, публічні читання; та сприянні книжково-торговим взаєминам [23, с.4]. Активнішої діяльності сприяло й обрання в 1909 році, після смерті А. Будиловича, головою товариства В. Бобринського.

Впродовж більш ніж десяти найбільше коштів йшло на проведення пропагандистської діяльності «культурного єднання галичан, буковинців і угорорусів з російським народом». Галицько-російське благодійне товариство отримувало державні субсидії, а ще окрім того 10-12 тис. руб. давали щорічні приватні пожертвування [13, с.21]. Всі кошти мали використовуватися на культурно-просвітні цілі. Фактично це були самі різноманітні заходи як культурного, так і політичного характеру. Центральне місце в культурній роботі відводилося розповсюдженню російської мови в Галичині, оскільки питання про культурно-мовну орієнтацію складало основу програми галицьких москвофілів і з 1909 р. отри-

мав політичне значення [13, с.22]. Галицько-російське благодійне товариство займалося організацією російських бібліотек для гімназій в Галичині. Восени 1909 року у Львові почала виходити щоденна газета «Прикарпатская Русь» російською мовою і щонедільна газета «Голос народа» як доповнення. Перша була спрямована для галицької інтелігенції, а друга на селянські маси. Слід зазначити, що в середовищі галицької інтелігенції, окрім її московфільського представництва «Прикарпатская Русь» не користувалася популярністю. Її видання фактично було збитковим. Але навіть попри це товариство та російська влада продовжували субсидювати видавництво цього часопису [13, с.22].

Для кращого налагодження розповсюдження російськомовної літератури в Галичині було створено склад-магазин російської книги у Львові. Увага приділялася також і пропаганді православ'я в регіоні. Продовжувалася практика адресної фінансової допомоги галичанам, наприклад, в 1904 році вона склала 264 руб. [22, с.5].

З 1908-1909 років засідання Галицько-російського благодійного товариства все більше ставали місцем політичних диспутів. Їх часто відвідували члени Державної думи, політики [24, с.5, 22].

Товариство все більше і більше пропагувало ідею, що в Галичині проживає 3,5 млн. російського населення, яке бореться за збереження свого національного обличчя в Австро-Угорщині. Окрім того, воно сприяло поверненню галицьких уніатів в православ'я. А початок Балканських війн і подальше загострення російсько-австрійських відносин посилили діяльність товариства щодо Галичини [13, с.25]. Така діяльність викликала занепокоєння у австрійських властей [13, с.23, 25, 26]. Підсудні на Львівському процесі були звинувачені в контактах з галичанами, членами товариства. Цікаво, що ряд представників російської влади також висловили невдоволення активністю товариства, боючись, що вона може призвести до міжнародного скандалу [13, с.23, 25]. Попри це Міністерство закордонних справ в 1913 р. посприяло виділенню В. Бобринському на підтримку «русских» в Галичині 200 тис. руб. [13, с.26].

Товариство все більше набувало прихильників в імперії Романових і почало відкривати свої відділи в губернських центрах – Астраханське, Волинське, Московське, Кам'янець-Подільське, Київське. З них найбільшою активністю відзначилося Київське [24].

Своєрідним символом єднання стали урочистості з нагоди приїзду з Галичини на збори Галицько-російського товариства депутації, очолюваної депутатом австрійського парламенту Д. Маркова. Вхідний збір склав 2460 руб. і був направлений на користь голодуючих в Червоній Русі. Приїжджі висловилися в підтримку роботи товариства [25, с.13].

Початок Великої війни ознаменував ряд змін в роботі Галицько-російського благодійного товариства. Можна було не приховувати й активно втілювати в життя, особливо після здобуття росіянами Львова, ідеї «єднання». Представники галицьких московфілів (В. Дудикевич. С. Бендасюк, Д. Вергун) не одноразово здійснюючи вояжі по маршруту Галичина – Петербург зверталися з проханнями підтримки [15, с.18]. Співпраця в нових умовах передбачала активізацію спільних зусиль на утвердження нової влади в Галичині, посилення її позицій серед громадськості краю, підтримки процесу русифікації освіти, зокрема улаштуванню вчительських курсів для галичан, переведення населення з уніатства в православ'я. Найактивніше це проявлялося в розповсюдженні різноманітної агітаційно-пропагандистської літератури. Окрім того, в ході війни, на порядок денний постало питання турботи про галицьких біженців, зокрема московфілів. Допомога включала надання зібраних коштів на їх улаштування, створення притулків, ідалень.

Найбільш потужною виявилася співпраця Галицько-руського благодійного товариства і галичан у справі освітніх змін, улаштування курсів для вивчення російської мови галицьких вчителів в Петрограді [26, с.35-36]. Піклувалися товариства прибувшими до Росії галицькими сиротами, для яких формувалися притулки [26, с.40]. Для допомоги на місцях у Львові, Самборі, Городку було створено Комітети галицько-російського товариства [26, с.63-64]. Намагалися члени товариства надавати допомогу й галицьким військовополоненим. Через Д. Вергуна в військове міністерство направлялися доповідні записки з мотивуванням виведення полонених галицьких воєнків з середовища воєнків національностей ворожих (німці, австрійці, угорці) Росії [26, с.63-64].

Із початком Першої світової війни Слов'янські благодійні товариства приступили до збирання коштів на потреби слов'ян. Частина з них передбачалася і для галичан. Окрім того предметом їх уваги стали біженці та діти-сироти [16, с.244-245].

Отже, реалізуючи галицький напрямок зовнішньої політики Російська імперія вдалася до використання в своїх цілях благодійних товариств. Прикриваючись благодійною допомогою слов'янським народам останні, як громадські організації були гарним маскуванням політики, так як не представляли офіційну позицію влади. Щоправда, потрібно було зважати й на те, що їх надактивність могла призвести до ускладнень у стосунках з Австрією, що не було вигідно Росії.

У перших слов'янських благодійних комітетів (товариств) галицький напрямок не був пріоритетним, однак сприяв поширенню російського впливу в Галичині, хоча й не так як бажалося. Створення Галицько-російського благодійного товариства ознаменувало зростання ваги галицького краю в зовнішньополітичній діяльності імперії Романових. Його діяльність мала значно більші масштаби ніж товариств XIX ст. і охоплювала різноманітні аспекти.

Початок Першої світової війни дозволив зняти завісу маскування і розвернути діяльність як найпотужніше. Активність Галицько-російського благодійного товариства була спрямована на «єднання» Галичини і Росії. Успішнішою виявилася діяльність щодо допомоги галицьким біженцям, дітям-сиротам тощо.

Список використаних джерел:

1. Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки) : науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
2. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. – Львів, 1915. – 115 с.
3. Свистун Ф.И. Прикарпатская Русь под владением Австрии : в 2 ч. / Ф.И. Свистунов. – Львов : Издание О.А. Маркова, 1896. – Ч. 2. – 743 с.
4. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1954. – 185 с.
5. Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914-1918) / В. Гайсенюк. – Чернівці : Друк Арт, 2017. – 304 с.
6. Олійник С.В. Формування та впровадження Російською імперією ідеї закономірності приєднання Галичини напередодні і під час Першої світової війни / С.В. Олійник // Науковий вісник Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича : збірник наукових праць. Серія Історія. – Чернівці : Чернівецький ун-т, 2016. – Вип. 2. – С. 73-80.
7. Передерко В. Західноукраїнські землі в зовнішній політиці Російської імперії (1900-1914 рр.) / В. Передерко. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 158 с.
8. Передерко В. Східна Галичина в політиці Російської імперії (1900-1914 рр.) / В. Передерко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 300 с.
9. Сухий О.М. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XX ст.) / О.М. Сухий. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 498 с.

10. Вендланд А.В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848-1915 / Анна Вероніка Вендланд ; переклала з німецької Х. Назаркевич. — Львів : Літопис, 2015. — 688 с.
11. Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина // Серия «Первая монография» / под ред. Г.А. Бордюгова. — М. : АИРО-XX, 2000. — 264 с.
12. Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв. / Н.М. Пашаева. — М. : Имперская традиция, 2007. — 192 с.
13. Бахтурина А.Ю. Галицко-русское благотворительное общество и галицкие «моксвофиль» в начале XX века / А.Ю. Бахтурина // Труды Историко-архивного института. Т. 40 / редкол.: А.Б. Безбородов, Т.И. Хорхордина, Т.Г. Архипова, О.Г. Санин ; гл. ред. А.Б. Безбородов. — М. : РГГУ, 2014. — С. 17-28.
14. Мазур О.Я. Галичина: «Галицко-російське благодійне товариство» (1902-1914 рр.) / О.Я. Мазур, О.М. Сухий // Вісник державного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. № 377. — Львів : Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 1999. — С. 104-113.
15. Сухий О.М. «Галицко-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності / О.М. Сухий // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. — Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. — Вип. 1. — С. 105-109.
16. Поповкин А.А. Деятельность славянских обществ России в контексте социального развития славянских народов (1857-1917 гг.) / А.А. Поповкин // Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные науки. История и политология. — 2012. — Вып. 6 (110). — С. 234-247.
17. Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского Славянского Благотворительного Общества за 25 лет существования 1869-1894. / Н. Колмаков. — К. : Издание Киевского Благотворительного Общества, 1894. — 117 с.
18. Гребцова И.С. Становление одесского славянского благотворительного общества имени святых Кирилла и Мефодия в 70-80-е гг. XIX ст. / И.С. Гребцова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія. — 2000. — Вип.1. — С. 6-10.
19. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. — СПб. : Пушкинская скоропечатня, 1903. — 43 с.
20. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Отчет о деятельности за 1903 г. — СПб. : Пушкинская скоропечатня, 1904. — 42 с.
21. Олійник С.В. Участь галицької інтелігенції в діяльності «Галицко-русского благотворительного общества» / С.В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп.ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. — Вип. 10: Присвячено 100-річчю Української революції 1917-1921 рр. — С. 479-486.
22. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Отчет о деятельности за 1905 г. — СПб. : Пушкинская скоропечатня, 1905. — 24 с.
23. Устав Галицко-Русского благотворительного общества в С.-Петербурге: Утвержден 1 июня 1909 года. — СПб. : Типо-Литография Б. Авидона, 1913. — 26 с.
24. Червоная Карпатская Русь — часть единой и неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского Отделения Галицко-Русского Общества. — К. : Тип. Т-ва И.Н. Кушнарев и К^о, 1915. — 65 с.
25. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Санкт-Петербурге за 1913-1914 г. — СПб. : Тип. «Содружество», 1914. — 26 с.
26. Отчет о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Петрограде за 1914-1915 г. — Петроград : Тип. «Содружество», 1915. — 103 с.

The article is devoted to the foreign policy pursued by the Russian empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. Having analyzed various references and historiographic materials, the author seeks to present a coherent picture of the use of charitable societies by the Russian authorities in order to implement Russia's foreign policy plans with respect to Galicia.

Key words: Russian Empire, Russian charitable societies, foreign policy, Galicia.

Отримано: 11.12.2017

УДК 94(32)

В. В. Яблонський

Поляківський НВК «ЗОШ I-III ступенів-колегіум»

ЕГИПЕТСЬКІ ФОРТЕЦІ ЯК ОПЛОТ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТУТМОСА III В НУБІЇ

У статті розглядається історія єгипетських фортифікаційних споруд в Нубії та їх вплив на прояви військової політики фараона XVIII династії Тутмоса III, здійснений аналіз обороноздатності фортець, особливостей перебігу військових кампаній Тутмоса III в Нубії.

Ключові слова: Тутмос III, Нубія, Куш, Семна, Бухен

Активізація зовнішньої політики Єгипту при фараонах ранньої XVIII династії викликала занепокоєння в сусідніх країнах, що призвело до появи анти-єгипетських коаліцій. Найміцніша коаліція була створена на початку правління Тутмоса III для перевірки сили та військових якостей молодого фараона. Небезпека на кордонах Єгипту змусила Тутмоса III до мобілізації сил та швидких дій, в результаті здійснення яких постала Єгипетська імперія. Однак, для контролю за підкореними територіями потрібно було удосконалювати мережу фортифікаційних споруд, особливо в Нубії, яка була багата на золото.

Події історії Нубії та єгипетської політики в Нубії, знайшли відбиття в Анналах Тутмоса III в Карнаському храмі Амона, написах в гробницях, у працях Г. Белової, К. Грейва, Е. Морріс, С. Сміта, Л. Забрак, Л. Торьок.

Метою статі є визначити вплив єгипетських фортифікацій на військову політику Тутмоса III в Нубії.

Активна військова політика перших фараонів XVIII династії відсунула кордони Єгипту далеко на південь. Постала необхідність укріпити свою присутність в Нубії за допомогою фортифікаційних споруд (рис. 1). В період ранньої XVIII династії було відновлено і розширено старі фортеці – Бухен, Серра, Аніба, Семна, а в стратегічно важливих місцях будувались нові укріплення – фортеці на островах Доргінарті і Саї, пункт спостереження в Каср-Ібрімі [2, с.71].

Про важливість Нубії для Єгипту свідчить той факт, що Тутмос III із сходженням на престол, планував підкорення першої. В храмі Тутмоса III в Семні є напис датований 2-м роком правління фараона, в якому вказується, що «благий бог Менхеперра, спорудив цей пам'ятник для батька Дедуна, глави Нубії і для царя Верхнього і Нижнього Єгипту Хакаура (Сенусерта III), побудувавши їм храм із білого чудового каменю Нубії», на думку В. Авдієва, Тутмос III тим самим проголосив себе продовжувачем справи Сенусерта III по завоюванню Нубії [1, с.142]. Даний вектор зовнішньої політики фараона підтверджують

і інші написи, датовані приблизно тим самим часом, на острові Сехель, в храмі в Каммі, в Сильсилі і Ваді-Хальфі.

Поблизу другого порогу Тутмос III відновив фортеці Уронарті, Семна, Шелфак, Кумма і Міргіса (рис. 3). Е. Морріс вважає, що в більшості фортець другого порогу не було військових залог, а лише розвідники, які сповіщали опорні фортеці про небезпеку [17, с.80]. Однак, з перелічених фортець тільки Міргіса (𓄏𓄏𓄏) [18, с.142]) мала міцну залогову, військову і торгову склади та була центром торгівлі між Єгиптом та Нубією.

На 30-му році правління, нубійська політика суттєво активізувалася. Особливо активізувалося військове будівництво. У Верхній Нубії на острові Саї «царський син Куша» Нехі, збудував фортецю [1, с.142].

На сьогоднішній день відомо, що захоплення в Нубії фортець Фарас і Бухен розпочав ще Камос, в Бухені (𓄏𓄏𓄏𓄏 [18, с.129]) єгиптяни «збудували монументальні адміністративні будівлі, храм і склади» [17, с.81], цитадель, приблизно 150 x 138 м і стінами 5 м товщини, захищена круглими вежами, валами, парапетами, каналом, яка могла час від часу затоплюватися водою і гліссом. Поблизу головного форту єгиптяни встановили ще одну стіну, яка простягалася приблизно на 712 м в периметрі на трьох внутрішніх сторонах фортеці. Ця зовнішня стіна була приблизно 5 м товщини і аналогічно захищеною з вежами, каналом 3 м глибиною і 6 м шириною (рис. 3, Б). Бухен став центром відновлення єгипетського контролю над Кушем в часи раннього Нового царства.

Важливим опорним пунктом Тутмоса III на другому порозі Нілу в Нубії була фортеця Семна (рис. 3, Г), назва якої знайдена на численних речах і писанася, як вказує Л. Забкар: «*dī Sti* чи *d'ir Sti*» [23, с.42].

В Саї, самому південному єгипетському поселенню в Нубії, була досить продумана лінія оборони. Зокрема, оборонні стіни товщиною 5 м. Кладовище на відміну від Бухена, знаходилося за межами фортечних стін, що дає змогу робити висновок про дружнє ставлення місцевого нубійського населення до єгиптян. В фортеці було збудовано адміністративні споруди, храм і склади. В південно-західному куті фортеці, поряд з воротами на 20-му році правління Тутмоса III його намісник Нехі відремонтував і збудував 20 зерносховищ 13 м на 3,75 м кожне. Кожне сховище могло, можливо, містити 285 000 літрів зерна і утримувати 156 працюючих за період року [17, с.107], що дало можливість забезпечувати гарнізон фортеці та постачати, у разі необхідності, військо фараона.

Фортеця Кургуш розташована за 4-м порогом і була найдавшим єгипетським пунктом вгору за течією Нілу. Є багато причин чому єгиптяни вважали Кургуш важливим. Кургуш розташований в безпосередній близькості від золотого родовища, хоча не відомо до якого часу Нового царства ця шахта використовувалася. В результаті розкопок, «1987, Моркот; 1996, Шінні і листопад 2000 р. В. Девісон і його команда із Британського музею не змогли датувати появу фортеці, однак присутній археологічний матеріал дає підстави датувати Кургуш часом правління Тутмоса III» [17, с.110]. Кургуш являв собою, «за звітом Аркелла, прямокутник, східна і західна стіни якого становили 77,7 м, північна стіна 68,6 м і південна стіна лише 64 м. Північна стіна була захищена занавісом і гліссом, що було незвичайним для військової архітектури Нового царства» [17, с.111]. Ця особливість наявна лише в лівійській фортеці, побудованій Рамсесом II в Савієті Уммі ель- Ракамі.

В Нубії Тутмос III була створена досить потужна логістична мережа. Напередодні нубійських кампаній за наказом Тутмоса III було збудовано багато складів для зброї та зерносховищ в Анібі, Бухені, Фарасі, Уронарті, Семні, Кумма і Саї [17, с. 185-186]. На початку правління Тутмоса III стратегічні бази

розташовувались в Елефантині та Бігеху. Проте, із наступом єгиптян на південь і відсуненням кордону, стратегічною базою стає Бухен, а Саї і Напата виконували роль оперативних баз.

Нубійський театр військових дій не був подібним до близькосхідного чи лівійського, оскільки, через присутність Нілу єгиптяни в Нубії не мали досить складних матеріально-технічних проблем і, питання перекидання війська не стояло настільки гостро як на інших театрах.

Система фортець Нубії викликає особливу цікавість, оскільки, подібної густої мережі фортець не було ні на одному театрі (рис. 2). Складається зраженя, що кожна з цих фортець ніби прикриває іншу. Прикладом можуть слугувати фортеці Кумма, збудована на скалистому пагорбі, Шелфак, розташований на гострому згині Нілу та Сарас, яка розташовувалась над урвищем висотою в 60 м за 1 км від Семни. На думку Б. Хігрена, основним завданням Сарасу було затримання ворогів під час їхнього просування на північ до Семни, Кумми та Урואрті (рис. 3, Є), щоб організувати їх захист [12, с.292].

Єгипетська зовнішня політика в Нубії є досить зрозумілою і стабільною, починаючи ще з часів Давнього і Середнього царств. Нубія була одним із головних поповнювачів державної скарбниці, особливо золотом. Економічний і торговий інтерес до Нубії вимагав постійних військових експедицій. Найвність потужних фортець і військового флоту на Нілі, дала змогу Тутмосу III швидко поширити єгипетський суверенітет на Нубію. Управляти Нубією було куди простіше ніж Сирією та Палестиною. Оскільки, місцеве населення Нубії, на думку Дж. Хоффмайера, було племінним і менш централізованим [13, с.2], що дозволяло єгиптянам витратити менше зусиль для управління цією провінцією. Ще однією причиною постійного контролю над Нубією є річка Ніл, яка природньо зв'язує Єгипет та Нубію.

Куш цікавив єгиптян, перш за все, його стратегічними ресурсами. Оскільки, в цій області було багато граніту, золота та лісів. В написові з Джебель Баркалу повідомляється: «багато деревини прибуває до мене з Куша, в тому числі пальма-дум та мебелі без рахунку, виготовленої з нільської акації південної країни. Саме в Куші моє військо, якого там мільйони, рубає їх» [17, с.208]. Кушитські племена, які не були безпосередньо захоплені Тутмосом III, надсилали щорічні «дари», які позначалися терміном *b'kw* [3, с.85], тобто «данина», яку платили нубійські області між 4-м і 6-м порогами.

Армантська стела згадує придушення єгиптянами нубійського повстання в землі Міу, яка на думку К. Зібеліуса-Чена розташовувалась поблизу четвертого нільського порогу [26, с.192], а Е. Морріс вважає, що вона, можливо, займала території від другого до п'ятого порогу [17, с.180]. Можливо, придушення повстання відбувалось на 35-му році правління Тутмоса III.

На 31-му році правління Тутмос III минув четвертий поріг, захопив та знищив місто Керма. За словами Л. Торьок, «місцеві мешканці покинули зруйноване місто» [24, с.166-167]. Північніше від Керми єгиптяни збудували укріплене поселення поблизу Доккі Джел.

Напис в Кургуші (35-й рік правління) повідомляє: «не кожен правитель досяг найвищої межі від Нахаріни до Куша за винятком моєї особи [...] з найдавніших часів, оскільки моя особа їздила (?) від північного кордону (і) на південь до Міи» [24, с.163-164].

До 47-року правління Тутмоса III, вся територія Нубії була підкорена єгиптянами, про що свідчать написи на VI і VII пілонах Карнакського храму, в яких містяться перелік завойованих в Нубії місцевостей: «список цих місцевостей і троглодитів Нубії в Хент-хен-нофре, захоплених його величністю, який здійснив побоюще серед них, кількість яких невідома, який привів усіх їхніх людей в якості живих полонених в Фіви, щоб наповнити «робітничий дім»

батька Амона-Ра, володаря Фів [1, с. 143]». Тут, за словами В. Авдієва, «перераховано 269 географічних назв, які до сьогодні ще не всі є ідентифікованими» [1, с. 143]. Підкорення Нубії підтверджує стела із Джебель Баркалу: «Моя величність підкорила усі іноземні держави, Речену, який знаходиться під сандаліями моєї величності, людьми Нубії, які є *ndt* моєї величності» [13, с. 94]. Територія Нубії була розділена на дві провінції Куш (2-4 пороги) і Вават (1-2 пороги).

Остаточне заспокоєння Нубії було здійснено фараоном на 50-му році правління після остаточного підкорення Сирії та Палестини. Для налагодження прямого зв'язку з Нубією (транспортувати товари і війська), Тутмос III наказав розчистити старий канал в районі 1-го нільського порогу, про що дізнаємося із наскельного напису на острові Сехель: «*rnpt-sp 50 tpj šmw sw 22 hr hm n nsw-bjtj Mn-hpr-r' dj 'nh wd hmšf š'd mr pn m-ht gmtšf sw db'w m jnrw n sqd.n dpt hršf hd.nšf hršf jbfš šw.w sm'š.nšf hštjwšf rn n mr pn wn b' wš' m nfrt Mn-hpr-r' 'nx(w) dt jn n' n wh'w šbw š'd-sn mr pn tnw rnpt*» «Рік 50-й, 1-й місяць сезону шему, день 22-й за його величності цареві Верхнього і Нижнього Єгипту Менхеперра, який дарує життя. Наказав його величності прорити цей канал, після того, як він знайшов його засміченим камінням так, що не пропливав ні один корабель по ньому. Він направився на південь по ньому із радісним серцем, перемигши ворогів своїх. Назва цього каналу: «Відкриття щасливого шляху Менхеперра, який живе вічно». Рибалки Абу повинні чистити щорічно цей канал» [20, с. 814-815].

Єгипетське панування в Нубії поширилось далеко за межі четвертого порогу. Опорним пунктом єгипетського панування був Джебель Баркал (Напата), яку було збудовано за наказом Тутмоса III. На території фортеці містилися склади зі зброєю та зерносховища. Роль Напати яскраво ілюструє напис: «Щоб продемонструвати перемоги його величності назавжди для усіх мешканців з нижніх земель і верхніх земель у нубійській країні» [24, с. 165].

Після підкорення нубійських князівств, Тутмос III забирав дітей князів, що забезпечити себе від повстань: «Тепер діти правителів і їх братів були прислані, щоб бути у цитаделях (*nhtw*) в Єгипті. Тепер, хто б не помер серед цих правителів, його величність змусить його сина зайняти його місце» [13, с. 96].

Будівнича активність фараона, а саме зведення храмів, військових складів та зерносховищ свідчать про те, що Нубія була зайнята єгипетськими військами, а єгипетські гарнізони розміщувались в основних стратегічних пунктах. Основними логістичними центрами, які забезпечували гарнізони були Аніба, Фарас, Бухен, Уронарті, Семна, Кумма, Саї, а також Напата, де Тутмос III збудував *mnw* фортецю «Вбивство іноземців», яка за словами Б. Хігрена, не добудовувалась чи перебудовувалась за наступників фараона Аменхотепа II та Тутмоса IV [12, с. 297]. Очевидно, що *mnw* фортеця цілком справлялася зі своїми завданнями.

Підкорення Нубії призвело до поступової єгиптонізації місцевого населення регіону, нубійці змішувались з єгипетським населенням, переїмали їхню культуру в т. ч. й спосіб поховання. Процесу єгиптонізації сприяло також ставлення єгиптян до нубійців, хоча в офіційних написах Нового царства до «кушитів» ставилися з презирством, то в реальному житті вони мали змогу робити кар'єру в єгипетському війську. Наприклад, варто згадати що поліційні сили Єгипту формували із вихідців із Нубії – меджаів, нубійці також займали керівні посади у війську. Тому, швидше за все, на території Нубії за правління Тутмоса III виникали куди рідше, ніж в Сирії та Палестині. Р. Моркот вважає, що єгиптян зовсім не цікавило місцеве населення, а виключно контроль над торговельними шляхами, які зв'язували Єгипет, Верхню та Нижню Нубію з центральним Суданом [16, с. 232].

Досить цікавим є той факт, що процес співжиття єгиптян і нубійців не був одностороннім насадженням єгипетської культури, а двостороннім – єгиптяни переїмали певні традиції нубійців, а нубійці – єгиптян. Наприклад, С. Сміт свід-

чить, що у 2008 році було знайдено поховання чотирьох єгипетських жінок у гнучкому нубійському стилі [24, с.2]. Даний факт свідчить що цілеспрямованого винищення місцевої культури не було, а був звичайний культурний обмін між народами. Важливим є момент релігійного взаємопроникнення, який, на думку Дж. Хейнеса був неминучим, що призвело до змішаних культів [11, с.23].

Таким чином, єгипетські фортеці в Нубії були оплотом єгипетського панування. Оскільки, захищали південні рубежі імперії під час повстань нубійців і, були стратегічними базами для забезпечення війська.

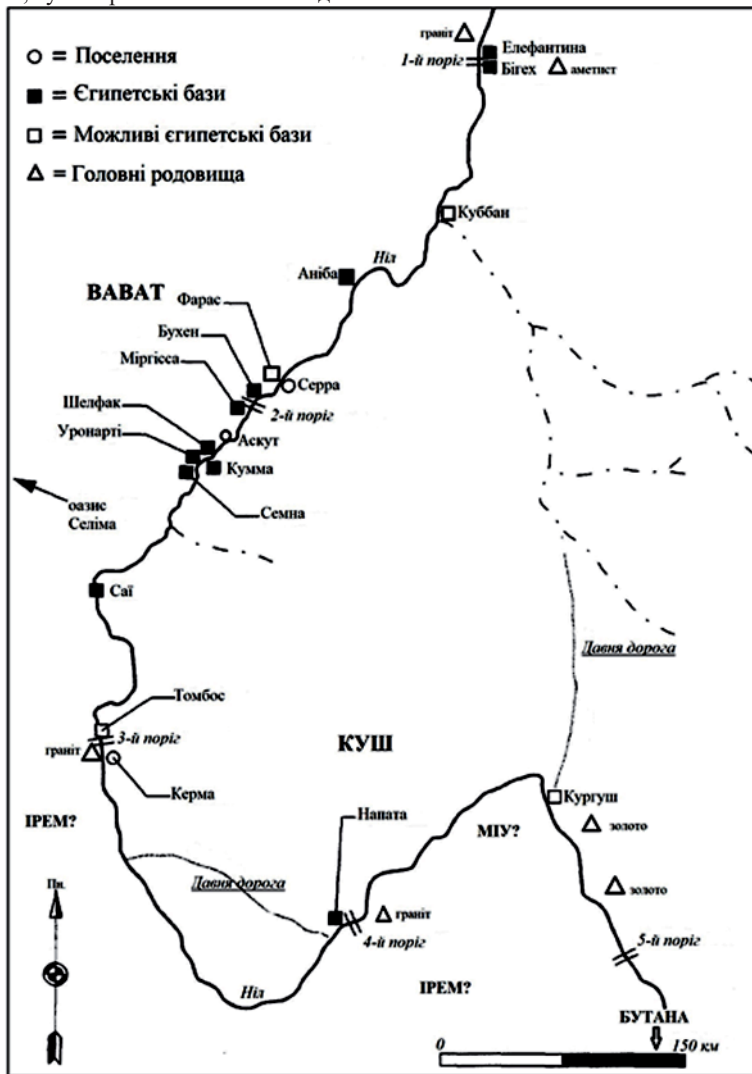

Рис. 1. Єгипетські військові бази в Нубії [17, с. 200]

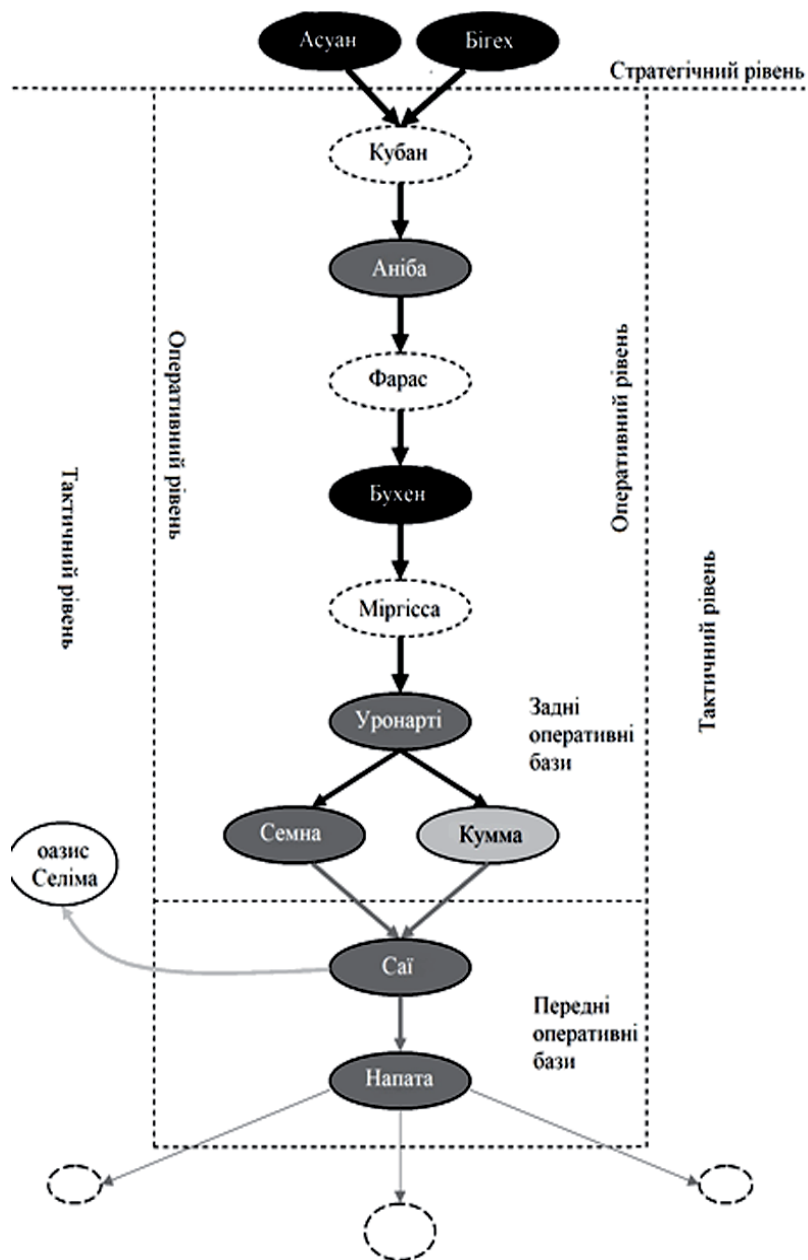

Рис. 2. Єгипетська логістична мережа в Нубії часів Тутмоса III [12, с.296]

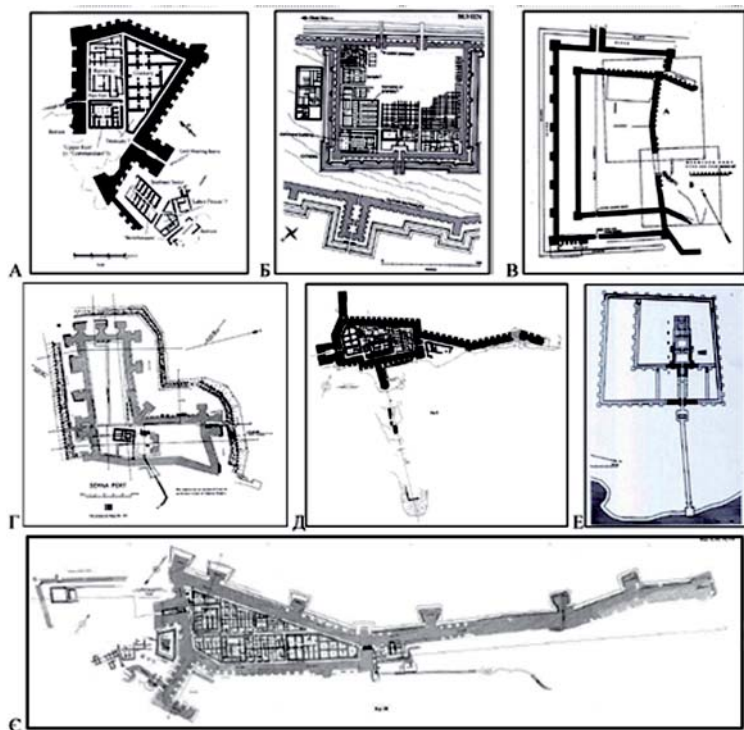

Рис. 3. Плани єгипетських фортець: А – Аскут, Б – Бухен, В – Міргісса, Г – Семна, Д – Шел'фак, Е – Селеб, Є – Уронарті [10, с. 94-110]

Список використаних джерел:

1. Авдиев В.И. Военная история древнего Египта / В.И. Авдиев. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – Т. II. – 276 с.
2. Белова Г.А. Египтяне в Нубии (III-II тыс. до н. э.) / Г.А. Белова. – М. : Наука, 1988. – 364 с.
3. Яблонський В.В. Дипломатичні відносини Стародавнього Єгипту за правління Тутмоса III з країнами Східного Середземномор'я та Близького Сходу / В.В. Яблонський // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична/ [редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : КПУ ім. І. Огієнка, 2017. – Вип. XIII. – С. 84-90.
4. Ancient Egyptian Forts at Semna and Uronarti // Bulletin of the Museum of Fine Arts. – Boston, 1929. – Vol. XXVII. – No. 163. – P. 64-75.
5. Breasted J.H. Ancient Records of Egypt / J.H. Breasted. – Chicago : The University of Chicago Press, 1906. – Vol. II. The Eighteenth Dynasty. – 428 p.
6. Budka J. Life in New Kingdom Towns in Upper Nubia – new evidence from recent excavation on Sai Island / J. Budka, F. Doyen // Originalveröffentlichung in: Ägypten und Levante 22/23. – 2012. – S. 167-208.
7. Budka J. The New Kingdom in Nubia: new results from current excavation on Sai Island / J. Budka // Originalveröffentlichung in: Egitto e vicino oriente 37, 2014. – S. 55-87.

8. Clarke S. Ancient Egyptian Frontier Fortresses / S. Ckark // JEA 3, 1916. – P. 155-180.
9. Davies W.V. The Egyptian Inscription at Jebel Doshā, Sudan / W.V. Davies // BMSAES 4. – P. 1-20
10. Graves C. Egyptian Imperialism in Nubia c. 2009-1191 bc. A dissertation submitted to the University of Birmingham for the degree of Master of Philosophy (B) / Carl Graves. – Birmingham: The University of Birmingham, 2010. – 124 p.
11. Haynes J.L. Nubia. Ancient Kingdoms of Africa / J.L. Haynes. – Boston : Museum of fine arts, 1992. – 64 p.
12. Heagren B.H. The Art of War in Pharaonic Egypt. An Analysis of the Tactical, Logistic, and Operational Capabilities of the Egyptian Army (Dynasties XVII-XX) / B.H. Heagren. – Auckland : The University of Auckland, 2010. – 530 p.
13. Hoffmeier J.K. Aspects of Egyptian Policy in the 18th Dynasty in Western Asia and Nubia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/2118874/Aspects_of_Egyptian_Foreign_Policy_in_the_18th_Dynasty_in_Western_Asia_and_Nubia (дата звернення 11.10.2017). – Загол. з екрану.
14. Largacha A.P. Egipto y Nubia. Comercio e ideología / A.P. Largacha. – Madrid : Isimu II, 1999. – P. 411-423.
15. Lawrence A.W. Ancient Egyptian Fortification / A.W. Lawrence // JEA, 51. – 1965. – P. 69-94.
16. Morkot R. Egypt and Nubia [Електронний ресурс] / R. Morkot. – Режим доступу: <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/30432/EgyptandNubia.PDF?sequence=1> (дата звернення 16.10.2017). – Загол. з екрану.
17. Morris E.F. The Architecture Of Imperialism Military and the Evolution Foreign Policy in Egypt's New Kingdom: by Ellen Fowles Morris. – Leiden – Boston : Brill, 2005. – 894 p.
18. Porter B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. VII. Nubia, the Deserts, and Outside Egypt / B. Porter, L. Rosalind. – Oxford : Ashmolean Museum Griffith Institute, 1975. – 454 p.
19. Sethe K. Urkunden der 18. Dynastie. Historisch-Biographische Urkunden / K. Sethe. – Leipzig : J. C. Henrichs'sche Buchhandlung, 1907. – IV.
20. Smith S.T. Askut and the Role of the Second Cataract Forts / S.T. Smith // Journal of the American Research Center in Egypt. – 1991. – Vol. 28. – P. 107-132.
21. Smith S.T. A Model for Egyptian Imperialism in Nubia / S.T. Smith. – P. 77-102.
22. Smith S.T. Reply to Critics of Askut in Nubia / S.T. Smith. – P. 301-307.
23. Smith S.T. Colonial Entanglements: 'Egyptianization' in Egypt's Nubian Empire and the Nubian Dynasty / S. T. Smith, M.R. Buzon. – P. 1-12.
24. Török L. Between two worlds: the region between ancient Nubia and Egypt, 3700 BC-500 AD / by László Török. – Leiden : Brill, 2009. – 606 p.
25. Zabkar L.V. Semna South: The Southern Fortress / L.V. Zabkar // JEA. – London : The Egypt Exploration Society, 1975. – Vol. 61. – P. 42.
26. Zibelius-Chen K. Africanische Orts- und Völkernamen in hieroglyphischen und hieratischen Texten. TAVO. Beiheft Reihe B/1 / K. Zibelius-Chen. – Wiesbaden, 1988.

In the paper discusses the history of Egyptian fortifications in Nubia and their influence on the manifestations of the military policy of the Pharaoh XVIII dynasty of Thutmose III, an analysis of the defense capabilities of the fortresses, and the peculiarities of the military campaigns of Thutmose III in Nubia.

Key words: Thutmose III, Nubia, Kush, Semna, Buchen.

Отримано: 15.12.2017

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 903.5(477-43)

А. Ф. Гуцал

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ШУТНІВЕЦЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

У статті на підставі вивчення матеріалів, виявлених у курганах розташованих біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району, подано характеристику поховально-го обряду місцевого населення VII-VI ст. до н.е. Захоронення здійснювалися у дерев'яних гробницях, заглиблених у ґрунт та ямах з кам'яними деталями і супроводжувалися різноманітним інвентарем у вигляді глиняного посуду, зброї, ювелірних виробів. Практикувалося як тілопокладення так і тілоспалення. Над захороненням споруджувалися насипи із каміння та землі. Всі вони зазнали пограбування. Аналіз отриманої в процесі розкопок інформації дозволяє зробити висновки про те, що такі поховальні конструкції призначалися для поховань представників вищих верст населення.

Ключові слова: Шутнівці, курган, дерев'яний склеп, плем'я, вождь, обряд.

Вивчення поховальної обрядовості племен Середнього Подністров'я VII-VI ст. до н.е. бере початок з кінця XIX ст., коли вперше були досліджені кургани біля сс. Івахнівці, Сирватинці, Скіпче і ін. [1, с.3-39; 2, с. 45-95]. У другій половині XX ст. такі роботи проведені на правому березі Дністра Г. Мелюковою у с. Ленківці [3], Г. Смирною у сс. Круглик [4], Долиняни [5], Перебиківці [6], Б. Тимошуком у сс. Білоусівці, Новосілці [7]. На Дністровському Лівобережжі велися розкопки курганів М. Бандрівським та В. Захар'євим у Миньківцях [8], Ю. Малесвим у Мишківцях [9] та Зозулинцях [10], М. Бандрівським у Швайківцях [11] і Коцюбинчиках [12]. В останні роки у цьому плані чимало працює експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Нею досліджені курганні некрополі біля сс. Тарасівка [13], Чабанівка [14], Малинівці [15], Колодівка [16], Теклівка [17], Спасівка [18]. Загалом число розкопаних курганів значно зросло. Це дало можливість вивчати різні сторони соціально-економічного і культурного життя мешканців давнього Поділля. Проте, до остаточного вирішення цих складних питань, отриманих матеріалів ще недостатньо. У цій статті ставиться завдання поглибити опрацювання окремих аспектів проблеми за рахунок характеристики поховальних комплексів групи курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району, досліджених протягом 1996-1999 рр. археологічною експедицією тодішнього Кам'янець-Подільського педагогічного університету.

Кургани розташовувалися на лівому березі р. Смотрич за 0,3 км. південно-західніше села. Місцевість тут відносно рівна, перекожована терасоподібними підвищеннями, з незначним нахилом до річки. На її найвищій точці є кургани, які за рядом ознак можуть відноситися до епохи бронзи, а насипи, про які йде мова, займали територію дещо нижчу, ближче до річки. На час розкопок тут простежувалися сліди семи курганів, хоча їх могло було більше. Але в результаті обробітку землі для сільськогосподарських потреб частина з них виявилася розораною. За чотири літніх сезони були досліджені всі насипи, що дає підстави на конкретних матеріалах говорити про особливості поховального обряду, якого дотримувалося місцеве населення. В цілому він регламентувався певними спільними вимогами, але в кожному окремому випадку проявлявся індивідуально.

Простежимо це на таких прикладах.

У кургані №1 конструкція поховальної камери виглядала такою. На рівні давнього горизонту із переважно великих каменів зі сторонами близько 0,6х0,4х0,25 см. було складено споруду (склеп) прямокутної форми. Внутрішні розміри її 3,6х2,5 м, зовнішні 5,2х4,9 м, відповідно товщина стін становила 2,6 і 2,4 м, висота – 0,6 м. Дно камери було викладено кам'яними плитами впритул одна до одної. Серед них зустрічалися більші (40х20 см.) і менші (20х15 см.) при товщині 4-7 см. Окрім цього даний склеп мав ще і дерев'яні деталі, які були задіяні для стін її перекриття. Вся ця дерево-кам'яна конструкція була спалена та засипана землею і дрібним камінням. Сліди вогню простежувалися фактично по всій площі, але особливо помітними вони були біля південно-східної і північно-західної стінок, де лежав шар перепаленого ґрунту з уламками дерева (рис. 1).

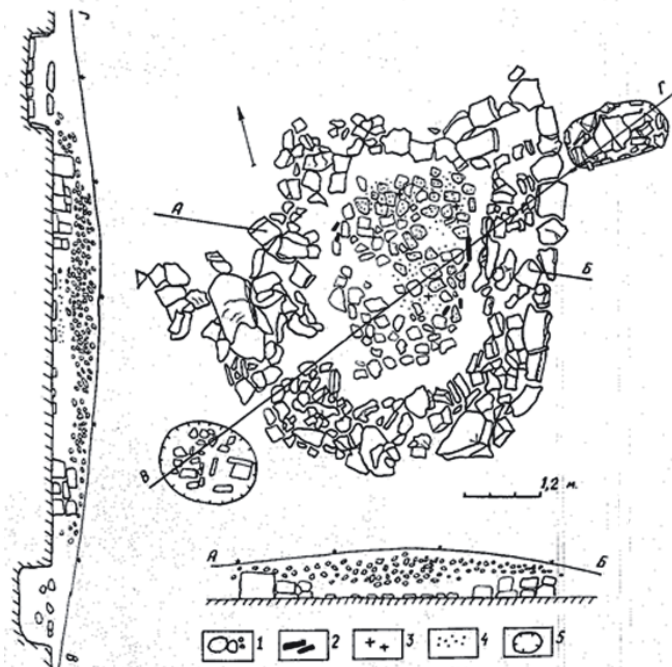

Рис. 1. План кургану № 1: 1 – каміння; 2 – горіле дерево; 3 – місця знахідок; 4 – попіл; 5 – яма

Для усипальниці у кургані №2 спочатку було викопано округлу в плані яму діаметром 5,3х5 м і глибиною 0,55 м. У ній попід стіни залишили уступи завширшки 0,3-0,6 м і заглибилися ще на 0,55 м. Отже загалом дно ями виявилось на глибині 1,1 м. У ній викопали вісім ям для закріплення опорних стовпів гробниці. По три ями розмістили вздовж південно-західної і північно-східної стінок і по одній – посередині двох інших (коротших) стін, але так що вони виходили за межі прямої лінії. За рахунок цього склеп набув шестикутної форми розмірами 4,5х2,7 м (рис. 2). Діаметри стовпових ям коливаються від 0,75 м до 1 м, глибина від 0,4 до 0,75 м. У п'яти ямах добре збереглися зотлілі рештки дерева, з яких видно, що стовпи у ямі стояли прихиленими до її зовнішніх стінок. Товщина стовпів – до 0,35 м. Між окремими із цих опор простежено зотлілі плахи завгрубшки 0,1-0,15 м, якими обшивалися стіни. Дно стовпових ям викладалося плитками каменя, а самі стовпи утрамбовувалися щебенем без будь-яких домішок землі. Із південно-західного боку до склепу вів похилий вхід (дромус). Підлога усипальниці по всій площі заощена кам'яними плитами і замащена глиною (рис. 2). Спостереження показують що глиною могла бути заштукатурена і стеля. Навколо склепу, але вже за межами ями, у яку він впущений, по всьому периметру споруджено кам'яну огорожу (стіну). Каміння, значне за величиною, смугою завширшки до 1,2 м і висотою 0,5-0,6 м, розставлене замкнутим колом.

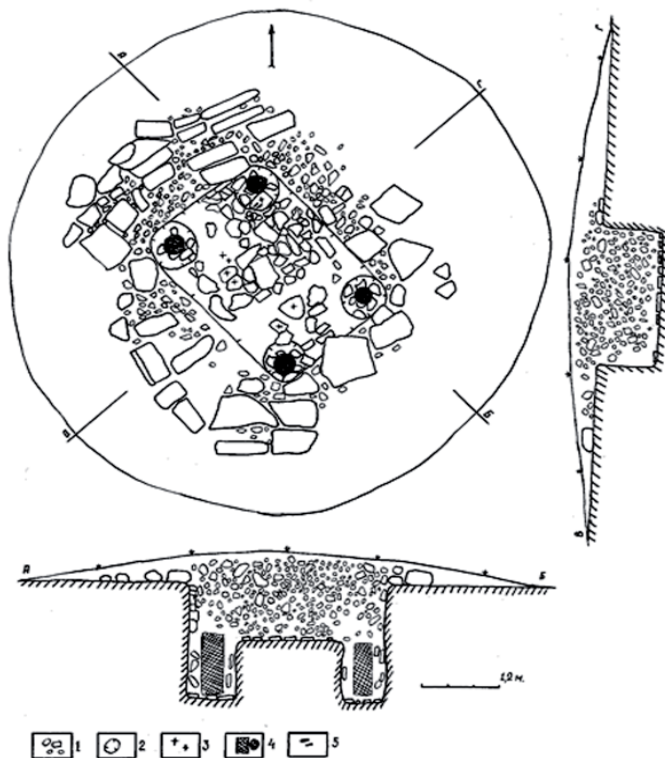

Рис. 2. План кургану № 2: 1 – каміння; 2 – зотліле дерево; 3 – глиняний викид; 4 – шар глини на підлозі; 5 – яма.

Курган №3. Могильна яма-прямокутник мала глибину 0,35 м, довжину сторін – 3,05х2,1 м. У кожному із кутів зафіксовано ями від стовпів, у яких збереглися трухлявина. Стовпові ями округлі в плані, заглиблені на 0,8-0,85 м від дна могили, діаметр – 0,7-0,8 м. Отже, у насипі №3 теж було споруджено дерев'яну гробницю. Кам'яне оточення її виглядало значно скромніше. Так, каміння відрізнялося навіть меншою величиною і кількістю. Це був кам'яний заклад над склепом, який після розкладу дерева провалився в яму.

Курган №4 вміщував три окремі могили (рис. 3) і лише в одній з них (№2) виявився дерев'яний склеп. Це невелика будівля, впущена в материк на 0,35 м з довжиною сторін 2,9х2,05 м. В кожному із чотирьох кутів знаходилася яма для стовпа, глибиною до 0,6 м з дном, викладеним плитками.

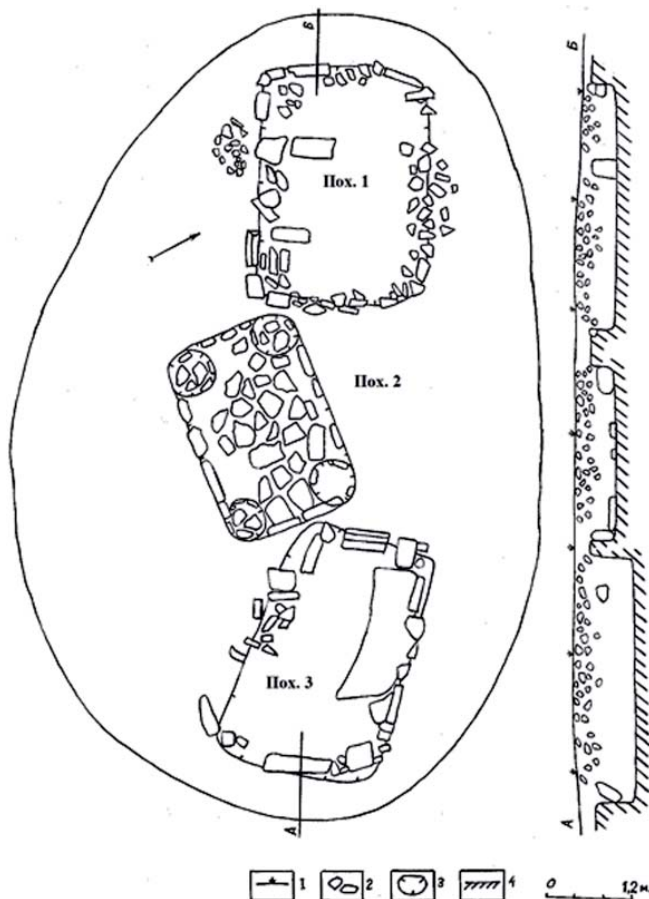

Рис. 3. План кургану №3: 1 – верхній дерновий шар; 2 – каміння; 3 – яма; 4 – материк

Для могили №1 було викопано яму завглибшки 0,35 м зі сторонами 3,2х2,55, вздовж яких стояло каміння, утворюючи щось на зразок стінок. Окрім цього камінням була заповнена і сама яма.

Щось подібне спостерігалось і у захороненні №3, яке було здійснене у ямі глибиною 0,6 м з розмірами сторін 2,55х3,6 м, у конструкції стін якої і перекриття було присутнє каміння.

Зовсім іншу поховальну споруду відкрито у кургані №5. Це солідний склеп, впушений у яму глибиною до 1 м і довжиною сторін 2,3х3,35 м. По її кутах розташовувалися ями під стовпові опори. Їх глибина і діаметр досить значні, вони досягали відповідно 0,97-1,15 м та 0,73-0,75 м. Стовпові ями мали дно, замощене кам'яними плитками. У ямах стояли колоди (добре збереглися їх зотлілі рештки) завтовшки 0,2-0,3 м, утрамбовані зверху камінням і сірою землею, а глибше – глиною, піском, галькою. Одна із стінок (північно-західна) гробниці була підмурована камінням, підлога замощена плоскими каменями, які щільно прилягали один до одного. Простір навколо ями, на рівні давнього горизонту, у вигляді прямокутника (4,5х5 м) був закладений камінням, великі глиби якого по 150-200 кг. у три ряди оточували склеп. Вся поховальна камера була заповнена дрібним камінням та землею (рис. 4). Від поховального інвентаря залишилося небагато. Це окремі глиняні посудини і їх фрагменти, бронзові шпильки, пастові та скляні намистини тощо. Судячи за цими знахідками, які все ж таки уціліли у перевернутому вверх дном заповненні склепу, захоронення супроводжувалося багатими дарами.

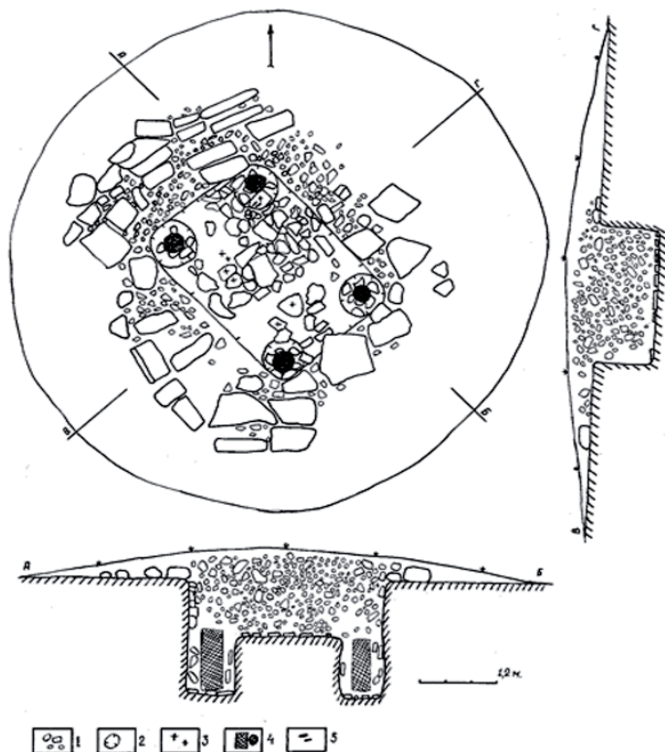

Рис. 4. План кургану №5: 1 – каміння; 2 – яма; 3 – місце знахідок; 4 – залишки стовпів; 5 – кістки

Під кам'яним насипом кургану №6 знаходилася поховальна камера, майже квадратна в плані розмірами 2,95x3 м, заглиблена на 0,55 м і засипана камінням впереміжку із темним ґрунтом. Попід стінами, утворюючи ніби облицювання, лежало більш масивне каміння, а місцями (особливо вздовж північно-східної та південно-західної сторін) воно розташовувалося так, що нагадувало муровану стіну. Підлога склепу не мала ніякої вимостки. По його кутах було вирито ями для стовпів, від яких залишилися трухляві колоди. У трьох місцях на долівці виявлені кальциновані людські кістки (рис. 5).

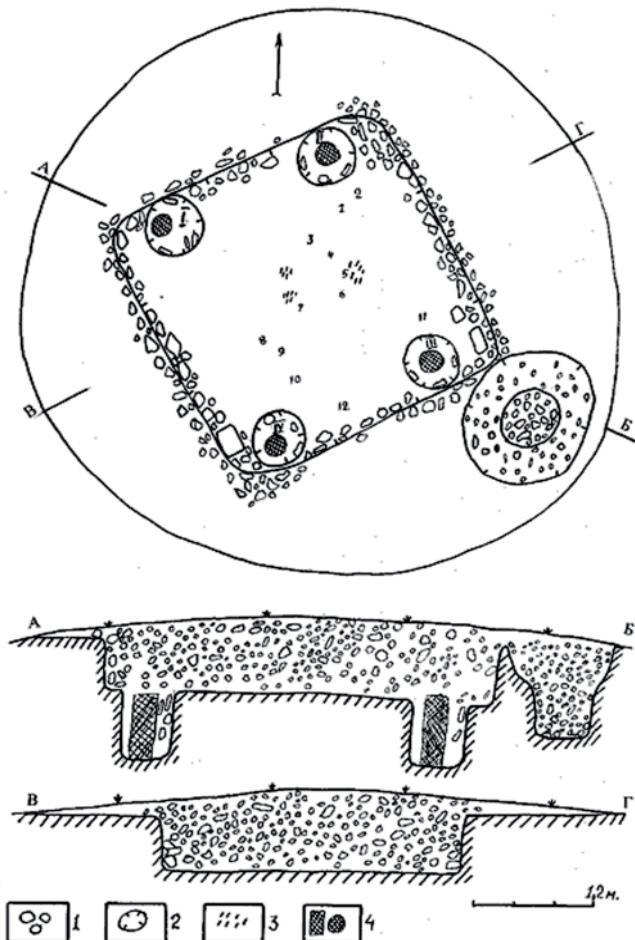

Рис. 5. План кургану № 6: 1 – каміння; 2 – яма; 3 – кальциновані кістки; 4 – залишки стовпів

На місці кургану №7 дрібне каміння виступало на поверхню орного шару. Воно закривало дві, розташовані впритул одна до одної, могили. Одна із них була споруджена, очевидно, першою. Вона мала розміри 1,3x3,3 м і глибину 0,55 м. Біля неї, на ту ж глибину викопали ще одну, сторони якої дорівню-

вали 1,3х2,4 м. Вздовж стінок ями простежувалися ознаки облицювання їх камінням. Окремі із каменів були поставлені так, що розділяли одну могилу від іншої. Дно ями встелене плитами, які краще уцілили у пізнішому захороненні (рис. 6). Від людських кістяків, яких тут було не менше двох, вдалося знайти кілька уламків черепної коробки, частини ліктевої та гомілкових кісток.

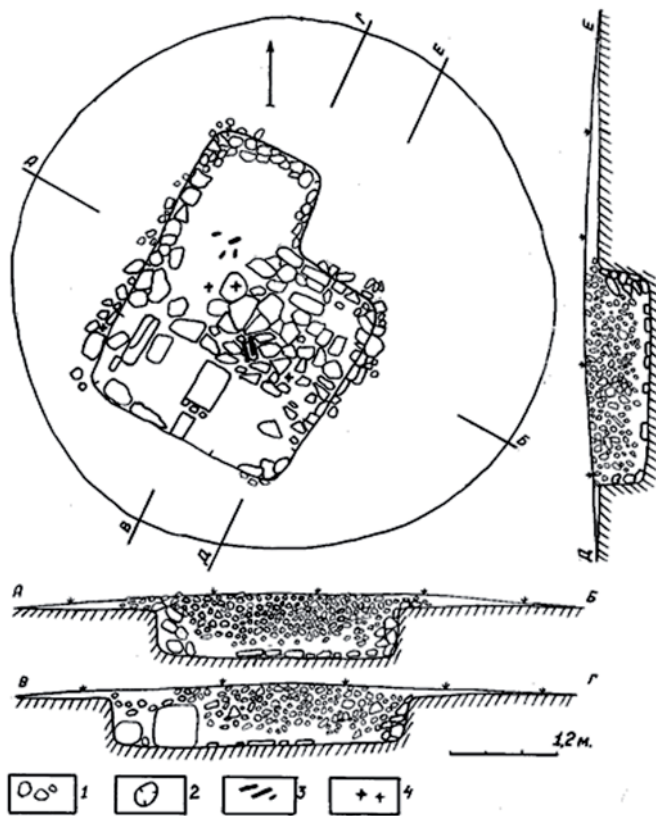

Рис. 6. План кургану № 7: 1 – каміння; 2 – яма; 3 – кістки; 4 – кераміка

У курганах присутній біритуальний обряд захоронення. Тобто мали місце тілопокладення (60%) і тілоспалення (40%), які часто зустрічаються разом. Через пограбування у курганах мало що збереглося. Уцілили лише окремі предмети. Серед знайдених речей назвемо унікальне бронзове дзеркало [19], залізні списи, бронзові шпильки, бронзові, кістяні та залізні наконечники стріл, залізні вудила, бронзові і залізні панцирні пластини, пастове і скляне намисто, кераміка.

Таким чином, шутнівські кургани продемонстрували неодноманітний поховальний обряд. Перше, на що слід звернути увагу це наявність двох варіантів споруд для захоронень: дерев'яних склепів і звичайних ґрунтових ям. Склепи були монументальними будівлями. У Шутнівцях вони відкриті у шести курганах із семи. Можна не сумніватися в тому, що для зведення таких гробниць потрібні відповідні розрахунки, плани, знання і практика, якими могли володіти тільки досвідчені, спеціально підготовлені майстри.

Найпростішими виявилися поховальні споруди у курганах №3, 4 і 6. Це чотирихстовпові гробниці. Найменша – знаходилася у кургані №4. Не дивлячись на те, що у неї площа всього 5,94 м², при її спорудженні намагалися дотримуватися певних стандартів, властивих такого роду поховальним камерам: стовпи по кутах, дно вимощене плитами. У наступних двох курганах теж розкриті склепи з чотирма опорами, але трохи більших розмірів – 6,4 м² (курган №3) і 8,85 м² (курган №6). У всіх трьох випадках гробниці заглиблювалися в материк не більше як на 0,35-0,55 м.

Більш фундаментальні будівлі розкопані у курганах №2 і 5. Так, у першому споруда мали ніби два яруси висотою 0,55 м кожен, впущених в материк. Площа верхнього – 26,5 м² нижнього – 12,15 м². По периметру нижнього ярусу було вирито вісім ям для стовпів, розташованих так, що надавали гробниці шестикутної форми. До склепу з південно-західного напрямку вів похиллий коридор, у конструкцію якого входили ще два додаткові стовпи. Ця деталь у подільських курганах зустрічається вкрай рідко. Вона більше трапляється на Дніпровському Правобережжі [20; с.108; 21, с.66]. Використання глини для покриття кам'яної підлоги та стелі вказує на респектабельність будівлі.

По іншому виглядає підкурганна могильна конструкція кургану №5. Тут яма під склеп була заглиблена на 1 м. Вдалось зафіксувати, що одна із її стін була підмурована камінням більш-менш правильних форм. Глибокі і широкі ями під стовпи вказували на масивність дерев'яних елементів гробниці. Також привертає увагу потужний пласт каменів викладений навколо гробниці.

Окремо слід сказати про могильну споруду кургану №1, де усипальниця представляла собою наземну будівлю типу зруба. Тут було поховано знатну особу жіночої статі.

Стовпові дерев'яні склепи для поховань знаті в ранньоскіфську епоху досить часто використовувалися на широких просторах Євразії [22, с.56; 23, с.41; 24, с.81-85; 25; 26, с.376, рис.26, с.421, рис.71].

Захоронення у звичайних ґрунтових ямах зафіксовані у курганах №3 і 7. В облицюванні їх стін, а іноді і дна, використовувалося каміння. Воно ж служило і для закриття ями зверху. Як бачимо, навіть і тут була спроба, хоча б в якійсь мірі, надати місцю захоронення якогось комфорту. До цього прагнули родини кожного померлого. Але не кожному було це під силу.

У Подністров'ї на кілька населених пунктів (8-10) того часу, у яких могло в середньому проживати 400-500 чоловік, приходитьесьь всього по 4-5 курганів, в яких може бути поховано 10-20 осіб, що становить лише 2-4% від загального числа жителів. Стає зрозумілим, що курган зводився лише для захоронення найбільш заможних, привілейованих членів суспільства і його розміри, як правило, залежали від статусу похованого та фінансових можливостей його родини. Вже саме будівництво кургану було значною подією, воно не велося, як іноді можна думати стихійно, а за добре продуманим проектом. Безумовно для цього були підготовлені майстри, свого роду архітектори, які контролювали хід будівництва курганної споруди, для яких це була професія. Для тих часів курган був найбільш довершеною будівлею, нічого іншого, більш складного не існувало. Кожна курганна група відображає певну суспільну ієрархію. В ній чітко простежуються відмінності в рівні прижиттєвого матеріального забезпечення похованих і відповідно їх ролі в житті того чи іншого колективу. Найбільш багаті і складніші за конструкцією насипи зводилися найбагатшим представникам тогочасного суспільства, бідніші – потрапляли у значно скромніші поховальні хори.

Можна вважати, що поховання у курганах №2 і 5 належали найзаможнішій верхівці (вожді, жреці) місцевого племені, яке мешкало на території у кількох десятків квадратних кілометрів. На порядок нижче в ієрархічній системі стояли особи із числа вождівської свити, старійшини роду, великих сімей. Для їх по-

ховань слугували склепи, відкриті у курганах №3, 4, 6. Ще нижчі верстви ховали своїх близьких у простих ямах з використанням кам'яних деталей. Основна ж частина населення, яке знаходилося на найнижчому щаблі суспільного авторитету і майнового достатку не залишила явних слідів захоронень. Можна лише здогадуватися, що це здійснювалося у якийсь інший спосіб. Наприклад, тіло могли спалити і прах висипати у воду, або вчинити якісь інші дії. Подібних свідчень чимало у минулому і навіть сьогоднішньому житті багатьох народів.

Шутнівська курганна група не належить до числа найзнатніших некрополів того часу, досліджених у Подністров'ї таких як Перебиківці, Спасівка, Швайківці, де відкриті великі склепи з десятками опорних стовпів, розташованих з чотирьох сторін у два ряди. І хоча всі вони пограбовані, залишки поховального інвентаря говорять за те, що заупокійні дари були досить значні. Наприклад, у Швайківцях знайдено золоті прикраси, бронзовий і численний глиняний посуд, залізну зброю тощо. Можна лише здогадуватися, якими були супровідні предмети у інших усипальницях такого типу.

Такі кургани, і особливо з великими насипами по 6-8 м висотою, зустрічаються далеко не у кожній групі. Вони розосереджені по окремих регіонах і окреслюють межі проживання конкретного племінного союзу. Нема сумніву в тому, що в таких курганах були поховані наймогутніші вожді, влада яких поширювалася на дану територію. Складовою одиницею племінного об'єднання виступали окремі племена, фінансові можливості яких були меншими, що і виразилося у поховальному обряді. Саме такому племені і міг належати курганний могильник у Шутнівцях. Все це, в свою чергу, говорить за те, що суспільство епохи раннього заліза було добре структурованим в політичному плані, мало свою систему адміністративної організації і чітко визначені правила соціально-економічних взаємин різних верств.

Список використаних джерел:

1. Pulaski F. Mogily o nasypiekaminnym w powiecie Kamienieckim / F.Pulaski // Swiatowit. – Warszawa, 1902. – Т. IV. – С. 26-27.
2. Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwow, 1936. – 186 s.
3. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре / А.И. Мелюкова // КСИИМК. – 1953. – Вып. 51. – С. 68-71.
4. Смирнова Г.И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – Л., 1968. – С. 14-27.
5. Смирнова Г.И. Курганний могильник раннескифского времени у с. Долиняны / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1977, – Вып. 18. – С. 29-40.
6. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Г.И. Смирнова // ТГЭ. – 1979. – Т. 20. – С. 37-67.
7. Тимошук Б.О. Дослідження культової споруди ранньозалізного віку в с. Новосілка Кіцманського району / Б.О. Тимошук // Тези доповідей ювілейної наукової конференції Чернівецького університету. – Чернівці, 1965. – С. 97-99.
8. Бандрівський М.С. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (за матеріалами розкопок кургану – III в селі Сокильцях у 1999 році) / М.С. Бандрівський, В.А. Захар'єв // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. CCXLIV. – С. 545-562.
9. Малеев Ю.М. Курган скифского времени у села Мышковци в бассейне р. Збруч / Ю.М. Малеев // Курганы степной Скифии. – К., 1991. – С. 122-129.
10. Малеев Ю.М. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці / Ю.М. Малеев // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 162-181.
11. Бандрівський М.С. Новый ритуальный объект скифской архаики зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині / М.С. Бандрівський // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної Європи. – К.; Львів, 2009. – С. 202-235.

12. Бандрівський М.С. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства сколотів / М.С. Бандрівський // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 113-126.
13. Гуцал А.Ф. Тарасівські кургани / А.Ф. Гуцал // Актуальні проблеми археології тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура – Тернопіль : Астон, 2010. – С. 46-47.
14. Гуцал А.Ф. Археологічні дослідження села Чабанівки у 2000-2001 рр. / А.Ф. Гуцал // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя відділу старожитностей Кам'янець-Подільський держ. істор. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 44-51.
15. Гуцал А.Ф. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К. : Шлях, 2004. – С. 114-116.
16. Гуцал А.Ф. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодівка у Середньому Подністров'ї / А.Ф. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // Археологічні дослідження в Україні 2004. – К. ; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – С. 157-159.
17. Гуцал А.Ф. Теклівські кургани на Західному Поділлі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, О.Д. Могилов // Древности Восточной Европы : сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. – Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – С. 111-124.
18. Гуцал А.Ф. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати / А.Ф. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки: На пошану професора В.А. Смолія. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – Т. 24. – С. 149-160.
19. Гуцал А.Ф. Курганний комплекс з бронзовим дзеркалом із Шутновець / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал // Епоха раннього заліза. – К., 2009. – С. 125-134.
20. Махортых С.В. Общее и особенное в погребальной обрядности ранних скифов Лесостепной Украины / С.В. Махортых // Восточноевропейские древности. – Воронеж : Научная книга, 2012. – С. 106-118.
21. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне реки Рось / Г.Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 160 с.
22. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н. э.) / В.С. Ольховский. – М. : Наука, 1991. – 256 с.
23. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на среднем Дону / П.Д. Либеров // САИ. – 1965. – Вып. Д1-31. – 111 с.
24. Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного левобережья: (Курганы Посулья) / В.А. Ильинская. – К., 1968. – 267 с.
25. Гречко Д.С. О происхождении столбовых гробниц лесостепи скифского времени / Д.С. Гречко // Древности 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : ООО «НТМТ», 2013. – Вып. 12. – С. 137-154
26. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Серия: Археология СССР / [под ред. Б.А. Рыбакова]. – М., 1992. – Т. 10. – 494 с.

In the article, based on the study of materials found in the mounds, located near village Shutnivtsi of Kamyanets-Podilskyi district, the characteristics of the burial rite of the local population in the second – the first century BC. The burial was carried out in wooden tombs buried in the ground and in pits with stone details and accompanied by a diverse inventory in the form of clay dishes, weapons, jewelry. It was practiced both body laying and burning the body. Above the burials were built embankments of stones and earth. All burial mounds were robbed. The analysis, obtained in the process of data mining, allows us to conclude that such burial constructions were intended for the burial of representatives of the upper strata of the population.

Key words: Shutnivtsi, burialmound, woodencrypt, tribe, leader, rite.

Отримано: 20.12.2017

А. І. Бородій

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ ТА ЄВРЕЇ-ЗЕМЛЕРОБИ В УМОВАХ ТОВАРНО-РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Українці та євреї сотні років разом проживали на землях Східної Європи. Історія їх відносин не була безхмарною. Війни, революції, повстання, що відбулися протягом цих років – стали джерелом для неприязні, ворожнечі, виникнення антисемітизму. Але в мирні часи і одні і інші шукали можливостей для економічної взаємодії чи конкуренції на основі оренди землі, її обробітку, спільного проживання в сільській місцевості.

Ключові слова: євреї, українські селяни, земля, оренда, співпраця, колонії, купівля.

Товарно-ринкова економіка – це форма економічної організації, при якій координація дій здійснюється на основі взаємодії на ринках вільних приватних виробників і вільних індивідуальних споживачів. Протягом ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії економіка розвивалась надзвичайно повільно і загалом процес створення вільного ринку ускладнювався через політичні, соціальні, економічні, культурні та релігійні обставини. Революційні зміни відбулися лише після скасування кріпацтва в 1861 р. та низки інших реформ. В той час українська економіка здійснила потужний ривок намагаючись наздогнати передові країни світу. Важливими гвинтиками економічної системи цього періоду були українські селяни та євреї-торгівці.

Саме останні одними з перших знайшли свою нішу економічній системі світу виступаючи посередниками між виробниками продуктів та споживачами. З цього торговельного прошарку під впливом імперської політики виділились євреї-землероби та посіли свої позиції євреї-орендарі. Щодо українського селянства, то воно відіграло важливу роль як джерело робочої сили, як суб'єкт товарно-грошових операцій, що були пов'язані із земельною власністю. В той же час поза увагою вчених залишається питання взаємодії та протиріч між цими двома національними та економічними суб'єктами. Без осмислення цих проблем складно говорити про сучасне вирішення міжнаціональних протиріч, розуміння аграрної історії України та місця в ній окремих національних меншин. Вивчення цих явищ дозволить детальніше розглянути механізми господарської взаємодії українських селян та євреїв, зрозуміти причини побутового антисемітизму і відсутність в іудеїв бажання займатись землеробством.

Загалом відносини українських селян та євреїв-орендарів, колоністів не знайшли комплексного висвітлення в сучасній вітчизняній, радянській та дореволюційній літературі. Певний розгляд дане питання отримало у контексті вивчення причин неспроможності євреїв займатися землеробством, впливу законодавчих обмежень на їх проживання в сільській місцевості та ролі тут українських селян, а також як елемент класової чи міжнаціональної боротьби, що виливалась у страшні погроми. Зокрема, увагу цій проблемі присвятили М.П. Драгоманов [1], А.М. Анфімов [2], В. В. Павлюк [3] та Ю.П. Присяжнюк [4].

Мета. У статті робиться спроба проаналізувати взаємовідносини між українськими селянами та євреями-землеробами в контексті товарно-ринкової трансформації економіки.

Протягом XVII-XIX ст. Росія стала однією з найбільш багатонаціональних країн світу. На початку XX ст. в ній проживало близько 100 націй і національних меншин. Євреї склали вагомий частину населення імперії. Їх права яких визначались окремим законодавством. Чисельність євреїв України протягом другої половини XIX – поч. XX ст. зросла від 500 тис. до 2 млн. осіб. Більшість єврейського населення проживало на території Правобережної України

Російська влада намагалася зробити єврейське населення «корисним» і тому широко впроваджувала різноманітні законодавчі ініціативи для їх асиміляції. Одним з таких методів була колонізація, що мала за мету перетворення євреїв з торгівців на селян-землеробів.

Початок цій ініціативі було покладено на початку XIX ст. законодавчими актами 1804, 1835, 1844 рр. Завдяки закону від 1835 р. іудеї отримали звільнення на 25 років від подушного податку і рекрутської повинності, на 10 років – від грошових земельних повинностей. А «Положення про євреїв-землеробів» від 1844 р. [5, с.910-917], дозволило євреям селитися на землях у будь-якій кількості, а не по 25 родин, як раніше. Для запозичення землеробського досвіду євреям дозволялося перші три роки наймати для роботи селян. Кількість землі для поселення збільшувалася з 5 до 8 дес., а допомога на переселення зростала до 175 руб. на родину. Сума ця мала братися з коштів коробкового збору. Іудеї, які ставали землеробами, звільнялися від сплати недоїмок, що мали на період переселення, могли 10 років не платити податків, не виконували натуральних повинностей і на 25 років позбавлялися від рекрутчини [5, с.910-917].

5 березня 1847 р. було видано нові додаткові правила про поселення євреїв на державних землях, які мали за мету ще більше сприяти цій справі. Норма подушного наділу збільшувалась до 12-20 дес., скасовувався пункт про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських поселень. У той же час посилювалася відповідальність тих, хто не поспішав займатись землеробською працею, а саме: осіб, які за 6 років після переселення не розвинули своє господарство в достатній мірі, могли віддати у рекрути [6, с.177-181].

Такі дії уряду йшли в розріз із становищем українських селян, які лише в 1861 р. отримали звільнення від кріпацької залежності, протягом багатьох років виплачували вартість землі, виконували повинності в поміщиків і лише з 1882 р. мали змогу користуватися кредитами Селянського поземельного банку. Зокрема, після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покушців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів у середньому на 28%. 344 тисячі селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на рев'язку душу; близько 1,6 млн. осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми – 5 десятин на рев'язку душу. Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалось малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. рев'язких душ, тобто 87% цієї групи селянства. Взагалі без наділів залишилися 244 тис. душ (9%). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. рев'язких душ [7, с.363].

В кінці 50-х рр. змінилась політика російської влади і щодо євреїв. Так, 22 жовтня 1859 р. урядом було затверджено постанову єврейського комітету про припинення поселення євреїв на державних землях, а в 1864 р. припинено поселення іудеїв на приватних землях [8, с.32]. У 1874 р. євреї-землероби після введення нового статуту про загальну військову повинність втратили свою найбільш

шу пільгу – звільнення від рекрутської повинності, що спонукала їх переселятися в колонії. Їхні права та обов'язки ще більше зрівнювались із селянами. Після того, як було скасовано викупні платежі всім розрядам сільського населення, що отримали повні права селян-власників, євреї залишилися однією з нечисленних груп землеробського населення – не власниками, а лише наймачами казенних земель. Тобто після скасування єврейської колонізації євреї-колоністи перетворилися на звичайних селян. Це було відображено в їхніх повинностях і поборах. Їх прирівняли до православних у питаннях самоврядування, судової юрисдикції.

В основному, становище сільських жителів після 60-рр. XIX ст. майже не змінилось. Їхні права покращилися лише на папері, економічне і соціальне становище (панщина, оброк до певного часу) залишалось на тому ж рівні. Селяни справді не бачили різниці між кріпосницьким ґнобленням і виплатою викупних платежів та податків приватним власникам і державним установам. Але з часом, перейшовши з категорії тимчасовозобов'язаних до вільних, селяни отримали можливість повністю скористатись тими правами та можливостями, що проголошував «Маніфест» 19 лютого 1861 р. Створення Селянського поземельного банку в 1882 р., який давав кредити на придбання землі, пришвидшило викуп землі селянством, покращило матеріальне становище деяких категорій сільського населення. Внаслідок цих дій почав зростати відсоток найманої праці серед незаможного населення та селян, що відходили на промисли з метою отримання додаткових коштів і викупу землі, збільшилась кількість переселенців. Революція 1905-1907 рр. і Століпінська аграрна реформа 1906 р. посилили процес майнової диференціації українського селянства, остаточно зруйнували селянську общину, здійснили спробу спрямувати селян до господарства нового типу – фермерського.

Євреї-землероби вносили ті ж платежі, що і селяни, а саме: страхові, волосні і сільські збори. Аналогічним чином поселенці відробляли і різні натуральні повинності: виставляли десятників і сотників, ремонтували дороги, надавали підводи для військ. При нагоді євреї намагалися переводити ці натуральні повинності у грошову форму. Запасні магазини у них, як правило, були спільними із сусідніми селянами, але інколи були й окремими. Будівлі євреїв страхувалися в губернському взаємному страхуванні як за нормальною оцінкою, так і за особливою, на суму не більше 500 руб. [9, с.102].

Таким чином, становище селянства та єврейства мало свої особливості. Селяни, звільнені від кріпацтва, були змушені виплачувати викупні платежі, але могли володіти землею і займатись різноманітними промислами, переселялись як в межах сільської місцевості, так і по всій державі. Євреї-колоністи, тісно співпрацюючи із українськими селянами в питаннях оренди землі, найму робітників, самі займались торгівлею, ремісництвом. Маючи більше можливостей і знань в цих галузях, їм вдавалось досягати значних успіхів. У земельних відносинах влада, намагаючись захистити православне населення, здійснювала політику, спрямовану на заборону іудеям володіти, користуватись і проживати на сільськогосподарських землях. Військова реформа 1874 р. зрівняла становище єврейського та православного населення, а отже, послужила кроком до примирення цих народів.

Відносини між євреями та українськими селянами будувалися на конкурентній основі, а ціллю і перших та й других була земля, як засіб виживання в той складний для обох націй час. Ось, що писав про єврейську колонізацію та про вплив селянського фактору відомий польський діяч І. Крашевський: «Посеред лісу і болота виїздили на вулицю, оточену з обох боків будиночками. Ті хатки брудні, з одним вікном... Замість того, щоб самим господарювати, євреї наймають для роботи на землі навколишніх селян» [10, с.91].

Ось що пише про стан справ декількох київських колоній дослідник початку ХХ ст. Автор повідомляв, що наявні при будинках городи оброблялися колоністами. Але найбільш важку частину роботи в городах виконували селяни, отримуючи дрібну денну платню – 25-40 копійок [11, с.24]. Професор П.П. Чубинський оглядаючи єврейські колонії констатував: «Маса кинутих через невміння працювати господарств, будов та інвентарю в повному занепаді, єднання з сусідніми селянами немає» [12, с.189].

Така ж ситуація була на Поділлі. В єврейській колонії Абазівка у 1859 р. мешкала 71 родина. Як повідомляють чиновники, «землі вони не обробляли, а віддавали під випас торгівцям худобою під час ярмарку, який тут відбувається з 25 травня по 29 червня, виручаючи при цьому чималі суми» [13, с.240].

У 70-х рр. ХІХ ст. часто питання про те, чи займалися євреї землеробством, вирішували скликані на обговорення селяни. Достатньо було заяви про оренду землі в єврея будь-кого із селян, щоб ділянка була відібрана, а євреїв відселили з колонії [14, арк.18-19]. Щоправда в таких випадках від селян не можна було чекати об'єктивності, бо вони сподівалися (в деяких випадках як ми бачимо їх надії здійснювалися), що земля, відібрана в євреїв, буде нарізана їм.

Існувала конкуренція та співпраця між євреями та українськими селянами в орендній сфері. Головними орендарями поміщицьких земель були українські селяни, євреї-підприємці та дрібна польська шляхта. Попит на оренду у першій категорії землеробів обумовлювався значним індивідуальним малоземеллям, недостатнім забезпеченням громадською землею та прагненням розширити виробництво продукції.

Виникає запитання: як малоземелля українських селян і аграрне перенаселення на Правобережжі впливало на орендні відносини і, зокрема, діяльність євреїв в цій сфері? Вважаємо, що ціни на орендовані земельні ділянки постійно зростали, перебуваючи в залежності від її якості та кон'юнктури ринку. В цих умовах іудеям була вигідна довгострокова оренда, яка передбачала подальшу суборенду землі селянам за цінами, що були вищими. Останні через відсутність коштів, складнощі в організації громади, значну кількість працівників в сім'ях були змушені орендувати чи купувати землю в євреїв невеликими ділянками, гіршої якості і на короткий термін. В боротьбі за орендовану землю селянам доводилось конкурувати з єврейським населенням на нерівних умовах, а також між собою. Селянське малоземелля і перенаселення впливало також на зниження оплати праці у сільському господарстві, збільшення робочого часу та обсягів роботи. Відповідно, оренда за таких умов була високодохідною справою. Вищеназвані чинники сприяли зростанню кількості скарг і спроб виселення іудеїв з сіл, відчуження їхніх земель за фактивними та реальними звинуваченнями. Пізніше пошук причин власної бідності призвів до виливу гніву на представників єврейської національності у вигляді погромів. Отже, нестача землі і швидке зростання населення Правобережної України негативно відбилась на єврейській оренді і зокрема на відносинах між селянами та євреями-орендарями.

Часто євреї та селяни використовували один одного для отримання прибутків. Так, у Переяславському повіті Полтавської губернії євреї купували великі ділянки землі, не менше 300 дес. Селянам, на відміну від представників єврейського капіталу, було складно назбирати декілька тисяч карбованців на купівлю навіть 100 дес. землі. Придбавши землю, іудеї оголошували продаж землі частинами. Розпродавши її протягом року, двох із значними прибутками, брався за нову справу [15, с.2].

Згідно з інформацією, наданою Київською губернською комісією з єврейського питання, крім придбання великих поміщицьких маєтків, існували також

(у менших масштабах) фактичні купівлі за допомогою довготривалої оренди (на 15-30 років) невеликих селянських присадибних земель. У 1884 р. у зазначеній губернії таких угод нараховувалось 77. Наприклад, євреї Щур орендував землю у селян с. Бабина Липовецького повіту: в Нарова на 15 років, в Хабаня на 20 років. Іудей Кукла найняв в селянина с. Драбовка Черкаського повіту присадибну ділянку на 40 років. Єврейка Кривицька орендувала в селян с. Смокталі Сквирського повіту землю на 43 роки. Умови орендування були такими: після закінчення терміну оренди, селяни мають оплатити вартість господарських будівель на цій землі за ціну, яку скаже наймач. В іншому разі земля залишається в його власності [16, с.439-445].

На межі століть царський уряд розгорнув широку кампанію по відчуженню євреїв від орендування землі, млинів, заводів у володарів маєтків. Відповідно до «Тимчасових правил», селянській общині надавалося право виселяти із села іудеїв. 3 червня 1900 р. Летичівський повітовий справник повідомив Подільського губернатора, що жителі с. Гармаки Летичівського повіту вимагали негайного виселення всіх євреїв з сім'ями із населеного пункту [17, арк.2]. Іудей Б. Шпірт у травні 1907 р. отримав в орендне володіння на чуже ім'я ділянку землі біля с. Зелена Проскурівського повіту, розбив на частини та засіяв. Це викликало гнів місцевих селян, які використовували її для випасу худоби. Тому вони написали листа у Державну думу з проханням вплинути на вирішення питання на їхню користь, а єврея виселити згідно із законом 1882 р. Реакція влади була швидкою... [18, арк.209-210].

Часто сільські та міські жителі просили виселити євреїв зі своїх населених пунктів, мотивуючи це незаконною орендою землі, контрабандним промислом, споюванням селян, обдурюванням останніх. Все це поглиблювало серед жителів України, особливо серед сільських мешканців, побутовий антисемітизм.

Отже, порівнюючи становище євреїв, як колоністів, орендарів та інших сільськогосподарських виробників, особливо найчисельніших з них – українських селян, варто сказати, що соціально-економічне становище цих станів було складним. Основний вплив на їхнє життя та діяльність здійснювала влада за допомогою законодавчих актів. Євреї мали більше можливостей – матеріальних і фінансових – для розвитку господарства в межах свого поселення, «смуги осілості». Водночас лише поодинокі представники селянства могли легко вийти за межі свого стану, маючи кошти, необхідні зв'язки.

Список використаних джерел:

1. Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М.П. Драгоманов // Политические сочинения : в 2 т. / под. ред. И.М. Гревса, Б.А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1: Центр и окраины. – С. 217-267.
2. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века / А.М. Анфимов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 205 с.
3. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Павлюк. – Острог, 2000. – 193 с.
4. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX на початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с. : іл.
5. Декабря 26. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах // Полное Собрание Законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1844. – Собрание 2. – Т. 19. – №18562. – С. 910-917.

6. Марта 5. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 марта. — О дополнительных правилах для поселения евреев на казенных землях // ПСЗРИ. — СПб., 1847. — Собрание 2. — Т. 22. — № 20977. — С. 177-181.
7. Історія українського селянства : в 2 т. / [під. ред. В.М. Литвина]. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. I. — 632 с.
8. Мицюк О.К. Аграризація жидівства України / О.К. Мицюк. — Прага : Друк. «Legiografie», 1932. — 178 с.
9. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. — СПб. : Изд. Еврейского колонизационного об-ва, 1904. — Т. 1. — 410 с.
10. Іващенко О.М. Євреї Волині (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.) / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. — Житомир : Волинь, 1998. — 192 с.
11. Кельберин И. Фастовские и чигиринские еврейские земледельческие колонии / И. Кельберин. — К. : Тип. И.М. Розета, 1906. — 90 с.
12. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом собранные П.П. Чубинским : в 7 т. — СПб. : Тип. К.В. Трубникова, 1872. — Т. 7. — 608 с. : табл.
13. Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в I пол. ХІХ ст. / В.П. Рибинський // Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. — К., 1929. — Т. 2. — С. 199-239.
14. Державний архів Київської області, ф.1. Київське губернське правління, оп.295, спр.82654. Про зміни порядку переходу євреїв-землеробів в сільський стан, 1882 р., 275 арк.
15. Землевладение и покупка земель в Переяславском уезде // Киевлянин. — 1882. — №186. — С. 1-4.
16. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. — СПб. : Тип. Мин-ва внутренних дел, 1884. — Ч. 2. — 1242 с.
17. Державний архів Хмельницької області. — Канцелярія Подільського губернатора, ф. 228, оп. 1, спр. 7136. За ходатайством селян с. Гармаки Летичівського повіту про виселення усіх євреїв з сім'ями з села, 1903 р., 29 арк.
18. Державний архів Хмельницької області. — Канцелярія Подільського губернатора, оп.2, спр.152. Повідомлення начальника подільського губернського жандармського управління, прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, рапорти осіб, що перебувають під наглядом поліції, про політичну благонадійність осіб, прохання, що цікавлять губернатора, жителів губернії по судових й інших питаннях, 1907 р., 925 арк.

Ukrainians and Jews lived together for hundreds of years on the lands of Eastern Europe. The history of their relationship was not cloudless. The wars, revolutions, insurrections that have taken place during these years have become a source of hostility, enmity, and the emergence of anti-Semitism. But in times of peace, one and the other were looking for opportunities for economic interaction or competition on the basis of land lease, cultivation, and co-habitation in the countryside.

Key words: Jews, Ukrainian peasants, land, lease, cooperation, colonies, purchase.

Отримано: 18.12.2017

М. Е. Кругляк

Житомирський державний технологічний університет

РОЛЬ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті показано значення театру для формування студентської ідентичності і становлення українського національного руху, зокрема громадівського. Доведено, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. театр виступав для студентства найпопулярнішою формою проведення дозвілля. Автор наводить приклади активної участі молоді у театральних постановках в якості акторів і хористів, як організаторів власних аматорських колективів.

Ключові слова: театр корифеїв, студентство, підросійська Україна, дозвілля, національна ідентичність, патріотизм.

Для постіндустріальної людини ХХІ століття відвідування театру перестало бути основним способом проведення дозвілля. Це вічне мистецтво, про яке захоплено писали класики, поступово відмирає. Йому на зміну приходять принади масової культури у вигляді телешоу, Інтернету, соціальних мереж. Буття людей стає прагматичнішим, все більше з'являється формалізму, поверховості, гонитви за інформацією, все менше почуттів, глибини. Але ж театр – це найкращий спосіб прилучення до прекрасного, одна з ефективних форм естетичного виховання й формування всебічно й гармонійно розвинутої особистості.

За даними соціологічного дослідження «Молодь України – 2015» з усіх способів проведення дозвілля молоді ніколи не ходить в театр (54% опитаних), не відвідує спортивних секцій (56%) й не подорожує за кордон (64%). Отже, лише 46% молодих людей взагалі відвідує театральні вистави, причому лише 1% робить це щодня або майже щодня, 3% – принаймні раз на тиждень, 9% – принаймні раз на місяць, 32% – рідше, ніж раз на місяць. Для 18% опитаних причинами невідвідування театральних вистав є відсутність коштів [1, с.44-46]. З апатією молодого покоління до прекрасного приходять й байдужість до проблем повсякденного існування, до морального самовдосконалення. Людина перетворюється на пасивного споживача, який не замислюється над труднощами навколишньої дійсності, не вміє мислити й творити, не займає активної життєвої позиції, не бореться за кращі умови життя. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли українські землі перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій, в умовах русифікації, ополчення та онімічення, саме театр став способом формування прекрасного, завдяки відвідуванню театру студентство заявляло про себе як активного борця за свої права. Дівчата-курсисти, яким шлях до державної вищої освіти було закрито, саме через спектаклі показували, що нічим не гірші від чоловіків-студентів. Український театр корифеїв, шалено популярний в усій Російській імперії, доводив, що українська мова має право на існування, що український репертуар конкурентоспроможний, що український народ, врешті, повинен бути єдиним. В сучасних реаліях початку ХХІ століття тільки активне громадське залучення молоді до всіх сфер життєдіяльності суспільства здатне довести правильність обраного Україною історичного шляху. Й роль театру при цьому надзвичайно важлива.

Досліджувана проблема «студенти – театр» глибоко не розглядалася у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Так, з доробку представників радянської історичної науки варто згадати монографію В.В. Голоти [2], присвячену театральному життю Одеси. У працях сучасних науковців Т.В. Коломієць й А. Новикова [3; 4] головна увага приділена розвитку театру на Слобожанщині й лише подоколи є згадки про роль студентства в театральному житті краю. Натомість О. Кривобок вивчає значення мистецтва в житті студентства закладів закритого типу, зокрема Історико-філологічного інституту князя О.І. Безбородька в Ніжині [5]. Значно більше уваги театру як популярному способу проведення дозволя приділено в публікаціях російського науковця професора А.Є. Іванова [6; 7], щоправда значний інтерес в історика викликає саме московське й петербурзьке студентство й лише побіжно згадуються юнаки з вищів підросійської України. Отже, дана тема не знайшла широкого висвітлення у вітчизняній і світовій історичній науці.

При написанні статті головний акцент було зроблено на опрацювання спогадів про театр корифеїв й М.Л. Кропивницького [8], студентських мемуарів [9-11], неопублікованих документів з Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, матеріалів періодики (газети «Киевлянин», «Киевская мысль», «Киевский листок», «Одесский листок», «Южный край»).

Метою статті є визначення місця театру в повсякденному житті студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., його ролі у виробленні в молоді активної громадської позиції, світогляду, національної ідентичності.

Саме відвідування театру було найпопулярнішим способом відпочинку молоді другої половини XIX – початку XX ст. Принаймні так відповіли на запитання анкети понад 80 % респондентів – студентів московських й петербурзьких вищих навчальних закладів (на жаль, жоден з самопереписів студентства підросійської України не піднімав проблем культурного відпочинку молоді) [6, с.31]. І дійсно, в кожному університетському місті діяло безліч театрів, що пропонували широку програму. Так, тільки в Києві на початку XX ст. працювали такі театри, як Медведєва, П.Л. Скуратова, Бергоньє, Товариства грамотності, «Соловцов», Малий театр Крамського, міський та оперний театри тощо [12].

Квитки на вистави коштували не дешево. Але на початку XX століття юнаки, на відміну від сучасної молоді, це не зупиняло. Так, 1913 року, відвідування будь-якої вистави в одеському театрі чи оперети, привезеної Російським театром, обходилося від 22 коп. до 1 руб. 60 коп. [13]. Саме тому студенти прагнули розібрати найдешевші квитки й зайняти місця в «райках» (гальорка) і на балконах. Хоча інколи театральна адміністрація йшла назустріч молоді й робила суттєві знижки на квитки [14]. Наприклад, відвідування концертів української трупи в Києві 1907 року обійшлося студентам лише в 20 коп. [15]. Розповсюдженою формою заохочення незможних верств суспільства до високого мистецтва була організація у святкові та недільні дні ранкових спектаклів, програма яких не відрізнялася від вечірньої, проте вартість квитків була знижена вдвічі-втричі. Найкращим з незможних студентів дозволяли відвідувати подібні вистави безкоштовно [16]. І молодь радо користувалася такою нагодою, вщерть заповнюючи театральні зали [17]. Деякі театри радо погоджувалися підтримувати незможне студентство, надаючи можливість проводити у своїх приміщеннях вистави на користь навчальних закладів. Зокрема, київський театр «Соловцов» на початку театального сезону 1898 року встиг дати 20 подібних спектаклів [18].

Деякі режисери прагнули залучити молодь до театального мистецтва через організацію вистав-лекцій. Приміром, з 1907-1908 рр. в театрі «Соловцов» перед та-

кими спектаклями відомі професори читали лекції на цікаві культурологічні теми, ілюструючи їх уривками з п'єс, що демонструвалися безпосередньо на сцені [19].

Що являла собою театральна гальорка в Літньому театрі у Харкові, знаходимо у спогадах Л. Бубличенко: «... Як студент, природно, я міг потрапляти тільки на гальорку, а в цьому, з дозволу сказати, театрі гальорка являла собою широкий балкон без лавок для сидіння, з бар'єром попереду, біля якого, власне, і можна було бачити гру акторів, а далі, позаду, тільки чути. Тому, щоб не тільки чути, але і бачити, треба було зайняти місце біля бар'єра за півгодини до початку вистави і не залишати його в антрактах... Молодість і захоплююча гра на сцені змушували забувати цю маленьку тоді незручність...» [8, с.180].

Дуже тісно із театральним мистецтвом стояло музичне, адже оперні постановки проходили в приміщеннях театрів. Молодь просто обожнювала оперних співаків Ф. Шаляпіна, Л. Собінова, М. Батгістіні, Тіта Руффо, що часто гастролювали в підросійській Україні. На хвилі захоплення мистецтвом студенти Київського університету Святого Володимира Микола Лисенко та Михайло Старицький у 1864 р. взяли ся за створення власної опери «Аркуша» [20, с.332]. Широку популярність наприкінці XIX – початку XX ст. здобули циркове мистецтво й кінематограф, натомість мало відвідуваними студентами залишалися балетні постановки [3, с.152, 177-190].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мережа закладів відпочинку значною мірою розширилася, проте вартість пропонованих видовищ була по кишені далеко не кожному студентові. Зокрема, 1913 року квитки на концерт видатного скрипаля Генрі Марто коштували від 50 коп. до 5 руб. 10 коп., стільки ж треба було сплатити за відвідування концерту піаністки Ірини-Енері Горянової. Значно доступнішим був сінематограф (від 30 коп. за місце) [21].

Любов до мистецтва була настільки сильною, що студенти часто відмовляли собі в найбільш необхідному, аби потрапити на виставу. Так, у 1850-ті рр. казеннокоштні Університету Святого Володимира (студенти, які перебували на повному державному утриманні й проживали в інституті казеннокоштних студентів; їх годували, забезпечували одягом й речами, але не видавали грошей на руки), аби побачити на власні очі гру трагіка П. Мочалова, продали речі, які мали отримати в наступному півріччі [9, с.206].

Загалом театр являв собою невіддільну складову дозволя молоді, що навчається. Звичним було побачити натовп студентів біля театральної каси напередодні вистави, який не давав змоги іншим бажаючим придбати квитки. Причина цього явища крилася в тому, що нерозпродані до початку спектаклю квитки продавалися всім бажаючим зі значними знижками, і саме студенти скуповували їх, наповнюючи не лише райки, але й крісла та ложі [22, арк.5-8]. Подеколи студенти займалися скупкою та продажем квитків за спекулятивними цінами [23, арк.2]. Відомі й такі випадки, коли під час вистави студенти замість того, щоб сидіти в останніх рядах балкону, пересажувалися на вільні передні місця. Юнаки не боялися капельдинерів театру, які змушували їх займати лише визначені у квитках місця, і ладні були по 3-4 рази за виставу змінити місце свого розташування, випробовуючи цим спокій працівників театру [24].

Про популярність театральних акторів у студентському середовищі свідчать й такі факти. У 1870-х рр., захоплені грою акторки Пускової, студенти Київського університету розкидали у залі листівки, на яких були написані присвячені їй вірші. Це трапилось саме під час вистави. Коли ж у Києві була дощова погода, юнаки кидали свої пледи на бруківку, аби улюблена акторка могла, не замочивши черевиків, підійти до екіпажу [10, с.129-130].

У своїх спогадах О.О. Ярцев описує епізод, що стався у вересні 1887 року. Це була прощальна вистава трупи Кропивницького. Після вдалого спектаклю публіка зустріла Марка Лукича й Марію Заньковецьку тривалими оплесками, на сцену кидали квіти, різнокольорові папірці з написом: «Vivat! Vivat! Заньковецька!» Акторці піднесли два букети й вінок, Кропивницькому – вінок, адресу й папку. Швидше за все, адреса була від студентів, але читати її було заборонено. По закінченні водевілю «По ревізії» студенти тричі викликали акторів, але ті не виходили. Тоді молодь кинулася на сцену. Артисти ж прагнули втекти від неї. М. Садовський не встиг залишити сцени, і студенти взяли його на руки й стали качати при відкритій завісі. «Галас зчинився страшний, крісла партеру були зсунуті або перекинуті, декорації почали падати; поліція забігла, скла рами билися. Сяк-так все втихомирилось, завісу спустили...» – пише О.О. Ярцев. А потім додає, що студенти оточили акторів на вулиці, де Кропивницький, Садовський й Заньковецька подякували молодому поколінню за його любов до театру. Овації не вщухали й під час провідів трупи на вокзал [8, с.76].

На початку ХХ ст. після феноменального виступу оперного співака Л. Собінова київські студенти, на знак шани, впряглися замість коней до його екіпажу й відвезли артиста додому [25, арк.157]. Прикметно, що палку любов до театрального мистецтва поділяли також й курсистки, прихильністю яких користувалися актори Васильєв [26] та М. Іванов-Козельський. Так, 1881 року, в якості подяки за участь у благодійних виставах на користь незможних курсисток, слухачки вищих жіночих курсів м. Києва по закінченні спектаклю піднесли останньому на подушці лавровий вінок [27].

І артисти часто відповідали студентам взаємністю. Згадуваний вже Л. Собінов з радістю погоджувався взяти участь у благодійних концертах, причому «ніколи, ні з кого не брав жодної копійки грошей», навіть в якості погашення за витрати на дорогу й проживання в готелі. Втім, не завжди така позиція артиста до молоді знаходила в останньої схвалення. Зокрема, 1906 року студенти Університету Святого Володимира запросили Л. Собінова взяти участь у благодійному концерті на користь їхніх товаришів по навчанню. Але після вечора, який, до речі, дав хороший касовий збір, лише один студент вирішив провести втомленого співака до готелю. Навіть більше: юнаки образилися на артиста за його відмову від участі в урочистій вечері. А ті шість студентів, що проводжали Л. Собінова в Москву, потім почули від своїх колег нарікання за дві розпити на честь співака пляшки шампанського. Наступного разу, 1909 року, студенти Київського університету вступили із Л. Собіновим у торг, адже не бажали ділитися доходом від благодійного концерту із курсистками. На думку професора А.С. Іванова, рецидиви такого паразитичного ставлення молоді до артистів-благодійників свідчили про те, що в значних колах студентства міцніло переконання, що інститут благодійності вже вичерпав себе. На зміну йому має прийти дохідне комерційне підприємництво у вигляді студентської кооперації, що більш відповідала вимогам часу [7, с.152-153]. Неодноразово виступав на вечорах на користь незможних студентів і Марко Кропивницький [8, с.139].

Найпростішими ж формами вираження свого ставлення до акторської гри з боку студентства були бурхливі овації по закінченні вистави, гонитва за артистами з метою взяття в них автографу [25, арк.17], а також чекання на своїх кумирів біля під'здів театру, аби наостанку виразити їм свою прихильність [22, арк.5-5 зв.]. Смерть кумира-актора для студентства була важкою втрагою. С. Паньківський пригадає похорон М. Кропивницького у Харкові: «Ховати «батька українського театру» висипало все громадянство, студентство і шкільна молодь... Похорон був

величавий. Поліція злякалася такої української демонстрації, боялася ексцесів, бо тодішня молодь була гаряча й на все здатна. Зі страху поліція мобілізувала всі сили, лотувала й приймала «крутые мерь»» [8, с.122].

Не завжди, проте, молодь була задоволена акторською майстерністю. Своєю неприхильністю до гри артистів вона висловлювала гучними криками, свистами, шиканням та обуренням під час вистави [28, арк.33-33 зв.] або по її закінченні [29]. Зокрема, у серпні 1902 року невдоволені грою акторів київські студенти кидали на сцену солоні огірки, цікаво, що один навіть потрапив у голову артистові [23, арк.53]. Обурити студентів могла не лише погана гра акторів, але й сюжет вистави. 13 листопада 1868 року, в день бенефісу акторки Чарської, одеські студенти зірвали прем'єру вистави «Говоруни», адже не погоджувалися з тим, як у творі подано сучасну молодь (І. Мален, автор п'єси, зобразив, як молоде покоління веде аморальний спосіб життя, грабує й гвалтує, притому виголошуючи високі фрази). Спершу юнаки агітували публіку не відвідувати вистави, а коли це не спрацювало, самі кинулися всередину й почали кричати: «Геть дирекцію! Геть Чарську!» Й хоч студенти змушені були залишити приміщення театру після прибуття міського голови, вистава все одно провалилася: половина публіки одразу ж пішла після студентської акції, а невдовзі «Говоруни» взагалі вирішено було зняти з репертуару [2, с.53].

Прихильне ставлення до театрального мистецтва використовувалася владою у політичних цілях. Так, до 1881 року на сценах театрів підросійської України панувала російська драма. В такий спосіб реалізовувалося прагнення не стільки залучення до російської культури, скільки нівелювання впливу польської після придушення повстання 1863-1864 рр. [30]. Така сама ситуація спостерігалася й в оперному мистецтві. Репертуар більшості театрів складався з творів російської («Життя за царя», «Князь Ігор», «Садко», «Пікова дама», «Руслан і Людмила») та світової («Севільський цирульник», «Ромео і Джульєтта», «Фауст») класики, натомість вистави на українську тематику або за авторством місцевих композиторів були радше винятком із правил і публікою сприймалися не завжди прихильно [3, с.146-149].

Проте після появи на початку 1880-х рр. власного українського театру молодь із захопленням відвідувала вистави за участю М. Садовського, М. Кропивницького, М. Заньковецької [10, с.130]. Зокрема, студент Київського університету М. Стороженко передивився весь репертуар української трупи, щоденно відвідуючи театр Бергоньє [11, с.159-160]. Інколи студенти навіть брали участь у постановках українських митців в якості статистів, виконавців головних ролей (роль Семена у виставі «Дай серцю волю, заведе в неволю» в трупі Кропивницького грав київський студент Турбойський [8, с.81]) та ролей другого плану чи хористів (наприклад, студенти Харківського університету в грудні 1881 року співали у виставах М.Л. Кропивницького [8, с.79]). Інколи в М. Кропивницького співали й слухачки Київських вищих жіночих курсів, одягнені в національні костюми. Причому якщо з пошуком акторів могли виникнути труднощі, то відбою від бажаних співати в хорі студентів і курсисток ніколи не було [8, с.81].

Любов до театру стала поштовхом до організації студентських театральних гуртків. Так, 1859 року в приміщенні актової зали Київського університету Святого Володимира влаштувалися аматорські російські вистави, в яких грали студенти. За три роки ці вистави були перенесені на сцену міського театру, а з 1864 року поряд з російськими, на короткий час, в репертуарі театру з'явилися українські постановки («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка тощо), ролі в яких грав відо-

мий у майбутньому композитор М. Лисенко [20, с.332]. Репертуар студентського аматорського театру Харківського університету в ліберальну епоху, навпаки, складався здебільшого із російської класики («Горе от ума» О. Грибосдова, «Ревизор» М. Гоголя) [4, с.37]. Заборона за Емським указом вистав українською мовою (1876 р.) штовхнула молодь до організації студентських театральних гуртків, члени яких нелегально ставили спектаклі на приватних квартирах російською та українською мовами. За нетривалий час існування в 1860-і рр. організованого діячами Старої громади «Українського літературно-драматичного товариства» київські студенти встигли попрацювати в ньому й виконати ролі у ряді спектаклів («Назар Стодоля», «По ревізії», «Кум Мірошник», «Наталка Полтавка») [31, с.92-95]. Деякі студенти бралися за відкриття окремих театрів. Зокрема 1895 року студент Харківського технологічного інституту, відомий в майбутньому письменник Гнат Хоткевич заснував у с. Деркачах окремий театр, в якому влаштував вистави для селян [32, с.12]. Дозвіл на відкриття студентських організацій викликав на початку ХХ ст. появу драматичних секцій та гуртків, причому гра акторів-аматорів у постановках молоді часто викликала захоплені відгуки місцевих критиків [3, с.145-146].

Звичним для дозвілля молоді була організація студентських вечорів, виручка від проведення яких йшла на допомогу нужденній молоді. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ініціатива в їх проведенні лягла на плечі студентських земляцтв й товариств допомоги. Такі зустрічі найчастіше влаштовувалися в міських театрах у вигляді т. зв. студентських спектаклів, де студенти виконували ролі на сцені та грали в оркестрі, збираючи повні зали й отримуючи шквал оплесків [33, с.387]. Часто студенти та курсистки були лише організаторами дійства, а на сцені виступали звичайні артисти, подеколи – визначні. Так, восени 1881 року на користь незаможних слухачок Київських ВЖК було влаштовано декілька спектаклів за участю відомого актора М. Іванова-Козельського [34]. З метою отримання максимальної виручки за дійство, виступи корифеїв сцени поєднувалися із любительськими, тоді програма вечорів була представлена достатньо широко й включала декламації, співи, виступи студентських оркестру й хору, танці тощо [35]. На початку ХХ ст. подібні дійства із залученням професіональних акторів могли влаштовуватися в рамках роботи студентських гуртків. Зокрема, в листопаді 1913 року гурток киян, що діяв при Київському комерційному інституті, провів у театрі «Соловцов» художній вечір, присвячений письменнику В.Г. Короленку, на якому, поряд з читанням творів митця та інсценуванням деяких з них, виступали хор студентів інституту та бандуристів [36].

Варто зазначити, що студентство закладів закритого типу з меншим пієтетом ставилося до відвідування міських культурно-масових закладів, насамперед, через обов'язок дотримання розпорядку дня, відсутність кишенькових грошей. Так, вихованці Київської духовної академії пасивно сприймали театральні дійства, навіть попри заохочення з боку навчального керівництва [37, арк.18 зв.-19]. Студенти Історико-філологічного інституту князя О.І. Безбородька в Ніжині, натомість, більше цікавилися драматичним мистецтвом. З 1913 року вони брали участь у роботі відкритого при інституті студентського музично-драматичного гуртка [5, с.32]. Щоправда, до цього часу театральні постановки, в яких були задіяні студенти інституту, можна скоріше розглядати як один з напрямів виховної роботи, адже спектаклі презентувалися лише до ювілейних дат (1908 року інсценуванням «Ревизора» відмітили сторічний ювілей М.В. Гоголя) [38, с.17].

Отже, театральне мистецтво посідало значне місце в житті студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Можливо, причи-

на полягала у відсутності таких сучасних здобутків цивілізації, як телебачення, Інтернет й соціальні мережі, малодоступності автомобілів й літаків, обмеженості репертуару кінотеатрів. А можливо, саме через театр молодь прагнула самоствердитися, долучитися до культури, вписати своє ім'я в історію, заявити про себе на повний голос. Студентів і курсисток у «райках» завжди згадувала преса, своєю прихильністю до акторів-кумирів студенти нагадували про своє існування й висловлювали активну громадську позицію. Для курсисток відвідування театру стало однією з форм боротьби за рівноправ'я з чоловіками, зокрема в освітній сфері; для українського, національно-свідомого студентства, в умовах русифікації, український театр став нібито ковтком повітря й трампліном для формування політичних ідей автономії та незалежності. Хочеться вірити, що й сучасна молодь, врешті-решт, усвідомить, що через залучення до театру можна не лише стати Людиною, а й активним Громадянином і справжнім Патріотом.

Список використаних джерел:

1. Молодь України. – К. : ООН в Україні, 2015. – 88 с.
2. Голота В.В. Театральная Одесса / В.В. Голота. – К. : Мысльэцтво, 1990. – 245 с.
3. Коломієць Т.В. Культура Харкова на зламі століть: кінець XIX – початок XX ст. / Т.В. Коломієць, О. Н. Ярмиш. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 255 с.
4. Новиков А. Слобожанський драматичний театр : нариси історії / А. Новиков. – Харків : ХДПУ, 2002. – 109 с.
5. Кривобок О. Студентські осередки у Ніжинській вищій школі початку XX ст. / О. Кривобок // Сіверянський літопис. – 2002. – №1. – С. 30-35.
6. Иванов А.Е. Больше, чем досуг (театр и культура повседневности дореволюционного студенчества) / А.Е. Иванов // Новое литературное обозрение. – 2008. – №90. – С. 31-44.
7. Иванов А.Е. Мир российского студенчества. Конец XIX – начало XX века. Очерки / А.Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2010. – 360 с.
8. Спогади про Марка Кропивницького : збірник / [упоряд. П.П. Перепелиці, В.П. Яроша]. – К. : Мистецтво, 1990. – 216 с.
9. Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. / М. Чалий // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 т. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 195-208.
10. Білінський М. З минулого пережитого. 1870-1888 / М. Білінський // Україна. – 1928. – №2. – С. 117-132.
11. Стороженко М.В. З мого життя / [голов. ред.: С. Головка]. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.
12. Объявления // Киевская мысль. – 1909. – №39 (8 февр.). – С. 1.
13. Русский театр // Одесский листок. – 1913. – №3 (4 янв.). – С. 1.
14. На высших женских курсах. Петиция украинок // Киев. мысль. – 1907. – №251 (4 окт.). – С. 3.
15. Купеческое собрание // Киев. мысль. – 1907. – №115 (15 мая). – С. 5.
16. Спектакли для учащихся // Киевлянин. – 1891. – №200 (13 сент.). – С. 2.
17. Театральные заметки // Киевлянин. – 1891. – №202 (17 сент.). – С. 3.
18. Театральные заметки // Киевлянин. – 1898. – №25 (25 янв.). – С. 3.
19. Ольшанская Е. Анна Ахматова в Киеве [Электронный ресурс] / Е. Ольшанская. – Режим доступу: <http://www.akhmatova.org/articles/olshanskaia.htm>.
20. Історія української культури : у 5 т. / [М.П. Бондар, М.П. Загайкевич, Р.Я. Пилипчук та ін.] ; Г.А. Патон (голов. ред.). – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 4, кн. 2: Українська культура другої половини XIX століття. – 2005. – 1295 с.
21. Объявления // Одесский листок. – 1913. – №3 (4 янв.). – С. 1.
22. Державний архів м. Києва, ф.18. Київський політехнічний інститут, оп.1, спр. 148. Листування з губернським жандармським управлінням про арешт студентів, про встановлення за ними нагляду поліції та з інших питань, 127 арк.

23. Державний архів Київської області, ф.2. Канцелярія Київського губернатора, оп.218, спр.61. Про порушення вихованцями навчальних закладів м. Києва порядку і пристойності в громадських та публічних місцях, 59 арк.
24. Скандал в городском театре // Киевлянин. – 1911. – №50 (19 февр.). – С. 7.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.267. Особовий фонд Є.І. Чепур, спр. 17. Нариси з історії Вищої жіночої освіти на Україні, 166 арк.
26. Проектирующиеся овации г. Васильеву // Киев. листок. – 1879. – №19 (7 марта). – С. 2.
27. Спектакль // Киевлянин. – 1881. – №253 (18 нояб.). – С. 2.
28. Державний архів м. Києва, ф.16. Київський університет Св. Володимира, оп.368 (1870 р.), спр.18. Про проступки, здійснені студентами поза університетом, 35 арк.
29. Русский театр в Киеве. По поводу скандала // Киевлянин. – 1866. – №19 (12 февр.). – С. 73-74.
30. Киевский театр // Киевлянин. – 1865. – №138 (23 нояб.). – С. 548.
31. Маршинський А. Спомини (1884–1888 р.р.) / А. Маршинський // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1923 / [за ред. Л. Білецького і В. Завадського]. – Львів, 1923. – С. 92-104.
32. Спогади. Статті. Світлини / [упоряд.: А. Болабольченко, Г. Хоткевич]. – К. : УКСП «Кобза», 1994. – 166 с.
33. Любарский И.В. Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг. / И.В. Любарский // Ист. вестник. – 1891. – №8. – С. 373-393.
34. 16 ноября // Киевлянин. – 1881. – №251 (14 нояб.). – С. 1.
35. Театр и музыка // Южный край. – 1904. – №7978 (19 янв.). – С. 4.
36. Хроника студенческих организаций. Кружок Киевлян // Студенческий бюллетень Киев. коммерч. ин-та. – 1913. – №4 (24 нояб.). – Стб. 21-22.
37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.160. Київська духовна академія, спр.1852. Руткевич П. Академічні роки, 31 арк.
38. Отчет о состоянии Института за 1908-1909 учебный год // Известия ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1910. – Т. XXV. – С. 1-24.

The article shows the significance of the theater for the formation of the students' identity and the creation of the Ukrainian national movement, in particular, the community (hromadivsky) movement. It is proved that in the second half of the 19th – the beginning of the 20th cc. a theater was the most popular form of leisure for students. The author gives the examples of an active participation of the young people in the theatrical productions as the actors and choristers, as the organizers of their own amateur groups.

Key words: coryphaeus theater, students, Under-Russian Ukraine, leisure, national identity, patriotism.

Отримано: 22.12.2017

І. К. Левченко, О. А. Котляр, У. Р. Кухарук, О. О. Сморжевська
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ «СОБОРНІСТІ» ТА «РІДНОЇ МОВИ» У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (на прикладі світоглядів Олександра Кониського та Іллі Шрага)

У статті здійснено спробу проаналізувати ставлення до «мовного питання» в контексті українського національного відродження двох непересічних особистостей – Олександра Кониського та Іллі Шрага. Досліджено поняття «соборності» в мовно-політичному світогляді двох персоналій, яке було нерозривно пов'язане зі ставленням до українсько-польських відносин та реалізувалося через соборницьке мислення належності Великої України (Наддніпрянщини) та Галичини до єдиної держави.

Ключові слова: мовне питання, українське національне відродження, етноатрибуція, Олександр Кониський, Ілля Шраг, українсько-польське питання, соборність, Велика Україна, Галичина, український Пр'ємонт.

Друга половина XIX ст. – період українського національно-визвольного руху на території Галичини та Наддніпрянської України, що викликає особливий інтерес дослідників різних галузей науки через те, що саме в цей час сформувалося поняття національної свідомості, гостро постало питання самоідентифікації особи як частини певного народу (яке між іншим постає й сьогодні), а «інтелігенція», розгорнувши активну громадську, культурно-просвітницьку, а пізніше й політичну діяльність, документально обґрунтувала окремішність української мови, культури, а відповідно й окремішність цілого українського народу від «великоруського» та польського.

Проте конкретні історичні події, процеси не існують самі по собі, адже є діяльністю чи результатом діяльності конкретних осіб. Таким чином, історичні події та процеси й їхні сучасники є одним неподільним цілим. Тому глибоке вивчення того чи того процесу минувшини неможливе без аналізування та зіставлення життєписів його сучасників, з'ясування взаємин між передовими сподвижниками певної справи. У контексті національного відродження другої половини XIX ст. чимало праць присвячено окремим особистостям. Однак кожна людина щодня контактує з іншими, поглинаючи ідеї, переживання, пориви оточення чи сама впливає на нього, кристалізує власні погляди. Саме тому в наукових дослідженнях, присвячених певному історичному процесу, окрему увагу приділяють взаєминам тих чи тих осіб, порівнянню їхньої діяльності в певній сфері тощо.

У статті звернемо увагу на дві постаті, що невтомно працювали задля реалізації ідей українського національного відродження другої половини XIX ст. – Олександра Кониського та Іллю Шрага.

Насправді, про взаємини Іллі Людвиговича та Олександра Яковича відомо небагато. Головне джерело, у якому висвітлено взаємини діячів – збережена частина епістолярної спадщини Олександра Кониського, серед якої й листи до Іллі Шрага. Ці листи були упорядковані та видані істориками Т.П. Демченко та О.О. Мисюрою [37]. Також деякі аспекти їхніх стосунків висвітлені у праці Т. Демченко «Батько Шрага», у якій дослідниця також посилається в основному на епістолярій [37, с.40] О. Кониський – постать вольова, безкомпромісна (це не заперечували ні його прихильники, ні ідейні опоненти [36]), адже був людиною, яка не боялася відстоювати свої позиції, хоч як би вони різнилися від загалу.

Саме такі риси характеру й спровокували численні конфлікти між ним та більшістю представників тогочасного українського руху і, загалом, «*О. Кониський був для українського руху,- схильного до компромісності, похоловості перед владою, національної амбівалентності,- білою вороною*» [36]. Різницю між позиціями О. Кониського та Старої громади щодо національних питань чітко окреслив український історик І. Гирич [36]. Підтвердження цієї думки знаходимо й на сторінках «Щоденника» Олександра Яковича [2]. Ідея й знання – нематеріальні, а отже невмирущі допоки є особа, що втілює їх, тому людина, що присвячує себе якійсь справі й широко вірить у власні переконання, неодмінно розвиває в собі здатність до викладання, заохочення; для неї є природним бажання передати набуті знання, пояснити послідовність ідей. Дослідники різнобічної діяльності О. Кониського, серед яких Мисюра О.О., Дяченко О.В., Гирич І.Б. та інші, зазначають, що він був своєрідним наставником, учителем та натхненником для багатьох молодих людей, студентів зацікавлених українськими справами, які згодом продовжили працювати на ниві національного відродження на початку ХХ століття. І хоч, сам О. Кониський у своєму «Щоденнику» скаржиться на самотність: «*дак покажеться, що й цілий вік свій я прожив самотою між людьми*» [2]. Багато хто з відвідувачів, імовірно, переймав думки, погляди господаря дому чи принаймні дослухався до них. Одним із гостей був і І. Шраг, про що відомо зі спогадів С. Єфремова. У вступному слові до видання «Листи О. Кониського до І. Шрага» автори зазначають, що «*у листах О. Кониського виразно спостерігаються спроби керувати, спрямовувати зусилля чернігівських діячів у потрібне річище, контролювати їх*» [37, с.15].

Джерело дослідження мовної проблематики в світогляді О. Кониського «Щоденник» (авторська назва – «Думки і помітки»), який, попри невеликий обсяг, можна вважати автопортретом його творця, зліпком поглядів та віддзеркаленням ідейно-політичних переконань О. Кониського. У джерелі відображено перебіг справи, порушеної жандармами; родинні негаразди; майнові справи; оціночні дописи про відомих діячів тощо. Хронологія дописів – від 29.12.1883 р. до 24.02.1886 р.

Ілля Людвигович Шраг – громадський і політичний діяч, відомий адвокат Чернігівської губернії, член Української Центральної Ради, ідеолог чернігівської «Просвіти», засновник Української думської громади, активний учасник українського національного руху – залишив після себе значну кількість цінних матеріалів, які останнім часом все більше привертають увагу сучасних дослідників, які вивчають національно-політичні аспекти української історії кінця ХVІІІ – поч. ХІХ ст.

Однак серед усієї писемної спадщини І. Шрага ми маємо можливість керуватися лише небагатьма роботами діяча, які на даний момент є збереженими та опублікованими [2]. Джерельна база дослідження складається з автобіографії Іллі Людвиговича, опублікованої у 1919 р. [23], доведеної ним до 1915 р. свого життя, та публікацій І.Ш. Шрага в журналі «Правда» [24], який став справжнім «лучником» між західною і східною частинами українських земель [25].

Автобіографічні дані І.Ш. Шрага надають надзвичайно важливу джерельну інформацію, що демонструє еволюцію поглядів діяча на процес українського національного відродження, яке в кін. ХVІІІ вийшло на політичний рівень. Автобіографічна спадщина діячів науки, культури, політики України почала активно освоюватися лише останнім часом: дихотомічність автобіографії, її суб'єктивно-особистісний характер як історичного джерела відкривають нові можливості у вивченні багатьох аспектів української історії.

І.Ш. Шраг активно співпрацював із галицьким журналом «Правда», де його статті публікувалися з 1892 року, коли Ілля Людвигович, за його ж словами, по-

чав наблизитися до українського руху, який цілком його захопив [22, с.55]. В опублікованих у виданні так званих «Листах» автор торкається, в першу чергу, проблем міського та земського управління, в яких він безпосередньо брав участь; увага приділяється проблемі виборчих прав, некомпетентності чернігівських губернаторів, обмеженню громадської самостійності [22, с.65-71]. Отже, питання українського національного руху не стояло в центрі уваги І.Л. Шрага, поступаючи місцем у його діяльності скоріше локальним проблемам. Також найактивніша політична та культурна діяльність Іллі Людвиговича припадає на початок ХХ ст. – період, який, на жаль, майже не висвітлений в його роботах. Однак проаналізоване джерело несе цінну інформацію опосередкованого характеру, в якій простежується еволюція поглядів І.Л. Шрага стосовно українського питання, а також зачіпається питання україно-польських взаємовідносин, яке посідало помітне місце в тогочасному суспільстві.

У контексті українського національно-визвольного руху другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. гостро постає питання мови та її функцій. Ставлення Іллі Шрага щодо мовного питання найповніше висвітлене в його «Листі VII (Про науку в школах народних українською мовою)» (1894 р.), у якому автор описує становище української мови в тогочасній народній школі, звертає увагу на проблематику пов'язану з мовним питанням та аргументовано подає своє бачення способів її вирішення. Також погляди Іллі Людвиговича щодо цього питання можна простежити й в інших джерелах, зокрема, в окремих «Листах з Чернігівщини», опублікованих у 1895 році в журналі «Правда» (Лист VIII, Лист IX) та в його «Автобіографії» (1916), у якій автор стисло характеризує свою діяльність, щоправда, уникаючи багатьох подробиць та фактів.

Постать О. Кониського за останні десятиліття стала предметом численних публікацій у галузі історії, педагогіки, юридичних наук, літературознавства та мовознавства. Щодо мовосвіту Олександра Кониського напрацьовань, однак, не виявлено. Позаяк пошуки українцями духовних орієнтирів базуються передовсім на самовизначенні (етноатрибуції), важливим свідком є і залишається мовне питання, адже, за В. Німчуком, *мовна свідомість моделює етнічну й навпаки* [1, с.4]. Формування свідомості детерміноване як соціоісторичними чинниками, так і зміною самоідентифікації еліт. З огляду на це, актуальними є погляди представників культурної еліти ХІХ ст. на об'єднанче значення мови.

Іван Огієнко твердить, що О. Кониський був *небуденним знавцем нашої мови*, якого за писання було заслано 1863 р. до Вологди [3, с.242].

Для О. Кониського «цивілізованість» людини (мікросвіту) й народу (макросвіту) немислима поза морально-етичними догмами, які перш за все прищеплює освіта. Концепт «моралі» народолобець уписує в «релігію», ототожнюючи та роблячи ці поняття невіддільними. Водночас О. Кониський розмежовує поняття «віри» та «релігії». Не визнаючи подеколи будь-яких метафізичних основ та догм, а лише дотримуючись моральності, чоловік є релігійним. Віра ж – відданість своїй справі: *«Хлібороб не став би орати ниву і сіяти жито, коли б не вірив, що жито зійде, виросте і досягне»*. У цій світоглядній парадигмі О. Кониський зазначає, що вибратися українському народові *з темряви* у цивілізаційні виміри допоможе *проповідь на народній мові* та *освіта рідною мовою* [2]. Окрім освіти та церкви, українська мова мусить стати панівною й у судочинстві: інакше підсудний просто не розумітиме ходу слідства.

Усвідомлення мови як національного маркера з'явилося в зв'язку з життєвим досвідом. Зокрема, причиною відмови у друці «Споминів про Костомарова» в літературно-політичному журналі «Діло», де О. Кониський прямо відкидав ідеї

сепаратизму, було: «*Это на иностранном языке, которого мы не понимаем...*» [2]. Хоч журнал «Діло» випускали під цензурою й він не міг порушувати панівних політичних переконань, у самій цій репліці вміщено визнання окремішності української мови від російської, а відтак – і Української держави від Російської. Для О. Кониського Флориський і Соболевський – *обидва закляті вороги усього українського*, бо *обидва не тямлять української мови* [2].

У рецепції О. Кониського мова виконує етноатрибутивну функцію, є національним маркером, підвалиною, на якій постане українська держава. Розвиваючи мову як найголовнішу національну складову, можна досягти загальнолюдського щастя (*моральності*). Українська мусить панувати в трьох сферах – освіті, церкві, держаних справах (суді).

Одним з головних мовних питань постає питання про мову в сфері освіти. На той час у Наддніпрянщині в народній школі діти змушені були навчатися російською, у зв'язку з тим, що *«земські та міські уряди, уряди виборові, тепер у нас, на українській землі, не українські, а московські»* [22, с.100]. Це призводило до ряду перешкод на шляху до розвитку культури українського народу та збереження його самобутності: складність сприйняття інформації іноземною мовою, особливо в селі; відсутність українських осередків освіти, заборона книгодрукування українською тощо сприяли формуванню в свідомості людини «другорядності» рідної мови. І. Шраг обстоює непродуктивність такої мовної політики в Російській імперії, апелюючи до того, що вона формує школу, *«де викладова мова московська відрізняє учнів від сім'ї, від народу, навчає їх так, що більшість мандрує з села...і замість користі народові, шкодить єму, деморалізує его»* [22, с.96]. Очевидно, зважаючи на дію Емського указу (1876), Ілля Людвигович обережно й розважливо підводить підсумок щодо бажаного мовного режиму в школі, вказуючи на те, що навчання варто *«починати з рідної мови і потім уже доводити до знання мови державної»* [22, с.98].

Оскільки Ілля Людвигович був адвокатом, він паралельно порушував питання про мовний режим під час ведення судових процесів. Зокрема в «Листі VIII», критикуючи принципи роботи суду під час правління Олександра III, він не омине й мовного питання: *«коли постановлено було завести нові суди у остзейському краю, то мали поставити, на рівно з язиком державним, російським, і язика тубольців – німецький, лотиський і естський»* [22, с.108]. Таким чином, І. Шраг обстоює необхідність забезпечення права будь-якого народу Російської імперії на користування рідною мовою в державній установі в межах свого етнографічного регіону.

Звісно, І. Шраг не обмежувався розмовами про мовне питання, а й намагався втілити свої ідеї в життя. Ще в 90-х рр. XIX ст. в чернігівському земстві він обстоював такі три основні вимоги: *«1) дозволено було вживати народню мову по школах Чернігівської губ.; 2) дозволено було виданне українських учебників і народних читанок, і 3) дозволено було мати українські книжки по шкільних бібліотеках»* [22, с.96]. Однак навіть у самому земстві довго відкладали подібні позови для розгляду, тим більше їх подання до Уряду, а гласний Чернігівської губерньської земської управи Ф. Лизогуб *«знаходив, що справа про українську мову по школах «не відповідає» часу»*[22, с.125]. У 1905 році вимоги були викладені в записці про скасування обмежень українського слова, яка була подана прем'єр-міністру Російської імперії С. Вітте українською делегацією, до якої входили О.П. Косач, В.П. Науменко, М.А. Дмитрієв, І.Л. Шраг [22, с.57].

Також цікавими є роздуми й осмислення І. Шрагом поняття «мова» та її значення для людини. Він засуджує неусвідомлення людьми, а особливо самими українцями, значення їхньої мови й ставить читачеві питання: *«Чи можливий народ без*

своєї мови, чи можуть політичні сторони, що зуть себе народними, поступатися мовою?» [22, с.100]. Покликаючись на австрійського філософа та письменника Макса Нордау, І. Шраг приходить до думки, що мова є насамперед однією з головних ознак національності та можливістю до самовизначення особистості, адже за допомогою мови людина «*приймає світогляд того народу, що втворює сю мову, дав їй розвиток, втілює у себе найкращі розумові рухи...*» [22, с.101]. А в описі про власне навернення до українськості, уміщеному в «Автобіографії», І. Шраг звертає увагу на мову як засіб для пробудження національної свідомості.

Отож І. Шраг був активним борцем за розширення сфер вживання української мови на українських землях, зокрема, в народних школах, бібліотеках та судах. Він прагнув «*прилюдно піднести питання про українську мову, про її право на існування хоч би в школі*» [22, с.125], адже для нього мова постає одним із першочергових питань, оскільки вона сприймається ним як невід'ємний елемент у формуванні свідомості та самоідентифікації людини, постає основою світогляду. Саме тому Ілля Людвигович вбачає в зреченні від рідної мови найгірше приниження, ренегатство та духовну смерть.

Соборницькі ідеї О. Кониського реалізуються безпосередньо кризь призму україно-польського питання, адже саме він один із перших «*хвилює до згідного життя українців з поляками*», власне, заснування НТШ та нової кафедри при Львівському університеті можна вважати особистою заслугою О. Кониського [2], який ще 1862 р. писав: «*Не в тім, щоб, вибившись на волю, // З лахами знову воювать // Да кров слов'янську проливать // І засівать трупами поле. // Я даром сліз не проливаю:// Слов'ян усіх в одній сім'ї // Побачить хочеться мені*» [2]. У цій ранній поезії засвідчено характерну для того часу панславистську ідеологію. Відчувши пожвавлення в україно-польських відносинах 60-х рр., О. Кониський нотує в щоденнику (від 06.01.1886): «*Слава в вишніх Богу і на землі мир! [...] Аж дух радіє, чуючи звістки про цю згоду, але певно, що це згода тяжкими рефлексами обізветься на нас отут у Києві*» [2]. 1888 р. О. Кониський приїздить у Галичину до О. Барвінського та активно провадить дискусії щодо єднання двох народів, але галичани не могли сприйняти запропонованих О. Кониським ідей, тому він був змушений повернутися до Києва.

Олександр Кониський виводив свій рід із галицького середовища козацько-старшинської еліти XVII століття. Для еліти національна свідомість була немислима без розуміння свого коріння, пов'язаності роду та прадідівської землі (у цьому випадку – Галичини). Цей фактор був чи не найголовнішим під час формування світогляду в молоді роки. Імовірно, що на О. Кониського значне враження справили дід – «козак у рясі» – священник Корній Малинка та батько Яків. Про першого маємо надто мало свідчень, другий навряд чи мав великий вплив з огляду на те, що помер 1844 року, коли О. Кониському було 8 років [2].

Ліберальне ставлення до поляків у часи їх перманентного конфлікту з українцями І. Франко пояснює наддніпрянським походженням О. Кониського [19]. Об'єктивно, цей чинник мав місце, хоча й не був визначальним, бо як зізнається сам О. Кониський у щоденнику, *ані поляки, ані москалі не можуть зашкодити українській (русинській) державності, коли вона є справою життя, бо «вже чого-чого німіці, а ще більше поляки не робили, а не перевернули русинів ні в поляків, ні в католиків»* (запис від 16.01.1886) [2]. До того ж, як зазначає О. Лотоцький, через те, що «*знам чужі були політичні умови австрійської Галичини, галичаним так само чужі були умови політичного життя російської України*» [17, с.52].

На нашу думку, значний вплив на О. Кониського справила й історіософія Тараса Шевченка, який хоч і змальовує Гайдамаччину як адекватний від-

рух на кривди, проте порахунок також спустошує душу, саме тому гайдамаки – не лише «сини» й «орли», а й «нерозумні діти». І навіть конфедерати для поета «діти» – «Пекельніі», але «діти»! [15, с.19]. Проте варто зауважити, що період студювання творчості Т. Шевченка – це вже 1890-ті рр., тоді як виразно загальнослов'янські ідеї в творчості О. Кониського ми спостерігаємо ще з вірша 1862 р. Звісно, О. Кониський був знайомий із Шевченковою поезією з 11-12 років, але сумнівно, аби вона справила на нього такий вплив у такому юному віці, хоч саме творчість Т. Шевченка змусила Олександра Кониського змінити мову написання своїх віршів – із російської на українську.

Ідея єдності слов'янських народів була однією з визначальних у програмі Кирило-Методіївського братства, членами якого були Т. Шевченко, Дм. Пильничков та М. Куліш. Узаємини О. Кониського та Дм. Пильничка були різнобічними й мінливими. Дяченко О. зазначає, що вплив Пильничкова сприяв поглибленню любові О. Кониського до України [13, с.18]. М. Гніп твердить, що О. Кониський, приїхавши юнаком до Полтави, одразу опинився в ідейному полоні Пильничка [8, с.23]. Незаперечним є і той факт, що О. Кониський перебував під впливом «Книги буття українського народу» М. Куліша – програми Кирило-Методіївського братства. О. Мисюра твердить, що погляди О. Кониського є дуже близькими до світоглядних позицій кирило-методіївців. Після доносу на братчиків та арештів, їхні ідеї знайшли своє втілення в діяльності громад, до однієї з яких належав і О. Кониський. Отож, вплив середовища був одним із визначальних чинників.

Історичні умови також вагомо вплинули на О. Кониського й інтелігенцію загалом: з огляду на заборону друку Біблії П. Морачевського, Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), русифікацію школи, руйнацію звичаїв, пісні, Львів постає українським центром (а Галичина – «українським П'ємонтом»). У зв'язку з цим у О. Кониського, імовірно, і народжується месіанська концепція Галичини. Він зазначає: *«Я запевнився, що нема й гадати про прямування до України Руського ідеалу. Постає «Галицький» ідеал»* [16, арк.27]. Народжується певність, що *«Вже ж певна річ, що національному відродженню русинів в Галичині ніякими цензурними заборонами не пошкодити, не зупинити його»* (запис від 16.01.1886) [2].

На формування особистості І.Л. Шрага, німця за походженням, значно вплинула українська культура, знайомство з якою майбутнього діяча відбулося в дитинстві: батько Іллі Людвиговича був лікарем у седнівських дідичів – Лизогубів, які вважалися на той час *«людьми видатними, культурними та добре освіченими»*. В домі Лизогубів лунали українські пісні та, як згадував сам Ілля Людвигович, *«яскраво відбивалася українська стихія»* [22, с.40].

Вступивши в Медико-хірургічну академію, де навчався до 1869 р., І.Л. Шраг на довгий час позбувся українського середовища, що, безперечно, відбулося на майбутній діяльності Іллі Людвиговича: *«Видавали ми тоді писану часопись, в якій торкалися справ, які більше нас цікавили, між більшим і українського, але захоплення соціалізмом та творами талановитих російських публіцистів і критиків якое ставило все далі українську справу... Та, здається, в Петербурзі в ті часи не було українського життя, або було його дуже обмаль, і було воно мляве, не енергійне»* [22, с.54]. Навіть після повернення до Чернігова в 1869 р. майбутній відомий діяч і там не знайшов *«справжнього поважного українського руху»* [22, с.55].

Та 90-х рр. XIX ст. стали для І.Л. Шрага початком великого шляху до формування нового світогляду, в центрі якого в результаті постало українське питання. Випадково натрапивши на газету «Діло», – провідний часопис Галичини, її перший, найстаріший і впродовж багатьох років єдиний український щоденник [30] – Ілля Людвигович надихнувся промовою Ю. Романчука

в рейхстазі, в якій він доводив, що «галицькі руські – не москалі і не поляки, а належать до великого українського народу». Саме тоді в І.Л. Шрага зароджуються ідеї народної освіти, головної функції мови як ідентифікатора існування нації: «З того ж «Діла» я довідався, що в Галичині єсть поважна українська преса, що українці мають значне представництво в рейхстазі, мають свої школи. Я почав вишукувати все, що стосується до Галичини і до українського питання, почав добувати «Правду», «Народ», «Зорю», почав читати книги по історії України та українському письменництву» [22, с.55].

У 1899 р. І.Л. Шраг відвідав Львів: ця поїздка послужила для нього серйозним ґрунтом для формування нових ідей та шляхів їх реалізації. Ілля Людвигович зустрівся з М. Грушевським, Ю. Романчуком, О. Барвінським, Р. Шухевичем. В автобіографії І.Л. Шраг ділиться своїм спогадом, який залишив найбільше враження після відвідування Галичини, – розмовою зі звичайним візником у Львові: «...довідавшись, що я з російської України, він почав розповідати мені про віча, які у них одбуваються, про різні зібрання, промови, товариства. І запитав мене, чи буває це все на російській Україні? Я мусив дати неясну відповідь, і тоді він, подивившись на мене згори, подав свій висновок: «а у нас воля!» [22, с.57].

Отже, знайомство з Галичиною, вплив діячів української культури сформували І.Л. Шрага як постать, яка відзначилася значним внеском у поширення та розвиток українського національного відродження. У листопаді 1905 р. у Чернігові відбувся земський з'їзд за участю Іллі Людвиговича. В автобіографії він зазначає, що на з'їзді «значно виявився поворот частини управи, чому сприяли аграрні розрухи і яскраво революційний характер, якого набував визвольний рух» [22, с.49]. Найважливішою подією цього з'їзду було те, що на нього нарешті виносилося питання автономії України, і як на попередніх з'їздах, наприклад, в Харкові в 1904 р., більшість голосів висловилися за отримання Україною автономного статусу. Проте, як зазначає І.Л. Шраг, уряд усіма способами намагався обмежити повноваження таких зібрань, адже одне слово «самостійність» викликало у нього страх [22, с.71].

Проте ідеї соборності українських земель не висвітлені в роботах Іллі Людвиговича. Автобіографію доведено до 1915 р., а остання збережена публікація в «Правді» відбулася в 1895 р. Однак у своєму Листі IV І.Л. Шраг, засуджуючи російський псевдoliberalізм та відсутність «правдивого слова» в Росії, звертається до її ідей «зібрання всіх руських земель». Святкування 100-річного ювілею «возсодинення» частин правобережної України глибоко вразило І.Л. Шрага. Як обурено зазначав у Листі діяч, «чи вони справді вірують у те, що пишуть, чи вони вже такі завзяті лицеміри – і розібрати трудно» [22, с.88]. Ілля Людвигович, який перейнявся любов'ю та повагою до Галичини, виступає проти її звичечина російською політикою обрусіння, її парламентаризмом, невиносним галичачами. В кінці своєї статті І.Л. Шраг висловлює сподівання, що «Господь не пропустить Галичини зазнати нового хана» [22, с.88].

На думку Іллі Людвиговича, російський уряд не здатний вирішити українське питання, якого він ніколи не торкався та ніколи не торкатиметься, тому соборність українських земель під владою Російської імперії може означати лише їх остаточне культурно-політичне злиття із Росією, що для діяча є неприпустимим. Саме тому І.Л. Шраг вимагає розширення прав місцевих урядів, які були, як влучно зазначає діяч, «обрусательними» [22, с.100]. Така еволюція поглядів І.Л. Шрага зумовила його подальшу активну участь в українському національному русі, в якому він став ідейним натхненником, зробивши вагомий внесок у становлення української державності.

Отже, у контексті національного відродження другої пол. XIX – поч. XX ст. постали питання «соборності» та «рідної мови» для українців, які ми розглянули

крізь призму ідейно-політичних переконань сучасників тієї доби – Олександра Кониського та Іллі Шрага. Щодо мови, її функцій та ролі в тогочасному українському суспільстві обидва діячі мають фактично тотожні погляди. Вони сходяться на тому, що мова є визначальною рисою приналежності індивіда до нації, тобто виконує етноатрибутивну роль, а також формує світогляд та свідомість людини. Варто зазначити, що О. Кониський та І. Шраг насамперед прагнули до українізації в сфері освіти, адже для першого – розвиток мови та освіта народною мовою постають шляхом до моральності народу, а для другого – насильницьке навчання чужою мовою є деморалізацією та приниженням.

Щодо поняття «соборності» ми маємо дещо нечітко окреслені в джерелах позиції О. Кониського та І. Шрага. З одного боку, Олександр Якович відтворює ідею мирного співжиття українців і поляків та створення слов'янської сім'ї, угім, без зазначення місця українців у ній, а з іншого боку, переконаний у тому, що Галичина є тим осередком, навколо якого повинна об'єднатися українська нація. Щоправда, тут він не висловлює конкретної думки про те, чи мають українські землі утворити самостійну державу, чи об'єднатися в конфедерацію з іншими слов'янськими народами. Хоч І. Шраг, як і О. Кониський, відкидав перспективу культурно-політичного єднання соборної України з Російською імперією, у його роботах ідеї соборності фактично не висвітлені. Безперечно, обидві постаті були переконаними в мовно-культурній спільності галичан та наддніпрянців, що могла слугувати основою для єднання українських земель, на їхні погляди мали вплив відвідини Галичини, яка була для них символом української волі, проте яким чином має відбутися соборність українських земель І. Шраг не зазначав, зосереджуючи свою увагу на забезпеченні прав та діяльності місцевого уряду Чернігова, тамтешніх судів та шкіл тощо.

Список використаних джерел:

1. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В.В. Німчук // Мовознавство. – 1997. – №6. – С. 3-14.
2. Стариков Г.М. Щоденник Олександра Кониського / Г.М. Стариков // Записки наукового товариства імені Шевченка, праці Історично-філософської секції. – Львів, 2013. – Т. 265 – С. 387-450.
3. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / І.І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 434 с.
4. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О.Я. Кониський. – К. : КЛЮ, 2014. – 672 с.
5. Александров О.В. Погляди О. Кониського на національне питання: правові застави / О.В. Александров // Юридичний вісник. – К., 2013. – №2 (27) – С. 25-29.
6. Бурлака Г.М. Роль О. Кониського в переїзді М. Грушевського до Львова / Г.М. Бурлака // Слово і час. – 2011. – № 11 (611). – С. 80-83.
7. Гандзій О.В. Розпорядитись своїм майном гірше було неможливо / О. Гандзій // Країна: тижневий журнал по-українськи. – 2016. – №32 (335). – С. 47-50.
8. Гніп М.О. Громадський рух 1860 рр. на Україні / М.О. Гніп. – Харків, 1930. – 236 с.
9. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильникова до Василя Білозерського / В. Дудко // Київська Старовина. – 1998. – №2. – С. 155-178.
10. Дяченко О.В. Діяльність Олександра Кониського в НТШ / О.В. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць. – 2011. – №9. – С. 81-89.
11. Дяченко О.В. О.Я. Кониський і М.П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій / О.В. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць. – 2007. – №5. – С. 167-176.

12. Дяченко О.В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Дяченко. – Дніпропетровськ, 2008. – 24 с.
13. Дяченко О.В. Українські народолобці Олександр Кониський і Дмитро Пильчиков: парадокси взаємовідносин / О.В. Дяченко // Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал. – 2007. – №6. – С. 16-21.
14. Дяченко О.В. Громадська діяльність О.Я. Кониського у справі втілення соборницьких прагнень українців на початку 1890-х рр.: «політика нової ери» / О.В. Дяченко // Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал. – 2010. – №18. – С. 57-61.
15. Задорожна С.В. Шевченкове послання «живим і ненародженим» / С.В. Задорожна // Шевченкознавчі студії : збірник наукових праць. – К., 2015. – Вип. 18: За матеріалами Шевченківського міжнародного літературного конгресу, присвяченого 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – 688 с. – До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка.
16. ЛННБ. ВР, ф.11, оп.1, спр.1440, арк.21, 27.
17. Лотоцький О.Г. Сторінки минулого. Частина перша / О.Г. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. VI. – 286 с.
18. Огієнко І.І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с. – (Репринтне відтворення видання 1918 року).
19. Франко І.Я. Про життя і діяльність Олександра Кониського / І.Я. Франко. – Львів : Вид-во товариства «Просвіта», 1901. – 36 с.
20. Левченко І.К. Етноатрибутивна функція мови в рецепції О. Кониського / І.К. Левченко // Каразінські читання (історичні науки) Тези доповідей 70-ої міжнародної конференції. – 2017. – С. 117-118.
21. Левченко І.К. Становлення поглядів О. Кониського щодо україно-польського питання / І.К. Левченко // I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців». – 2016. – №8. – С. 63-67.
22. Шраг І.Л. Документи і матеріали / І.Л. Шраг. – Чернігів, 1997. – 163 с.
23. Наше минуле. – 1919. – №1-2. – С. 124-140.
24. Правда. – Львів, 1892-1895.
25. Українські часописи Львова 1848-1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження у 3 томах. – Львів : Світ, 2001. – Т. 1. 1848-1900 рр. – 744 с.
26. Шраг І.Л. Автобіографія / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 55.
27. Шраг І.Л. Листи з Чернігівщини. Лист I. Дещо про Анастасєва / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 65-71.
28. Шраг І.Л. Автобіографія / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 40.
29. Шраг І.Л. Автобіографія / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 54.
30. Енциклопедія Львова. – Львів : Часопис, 2008. – Т. 2. – 608 с.
31. Шраг І.Л. Автобіографія / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 57.
32. Шраг І.Л. Автобіографія / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 49.
33. Шраг І.Л. Лист III / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 71.
34. Шраг І.Л. Лист IV / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 88.
35. Шраг І.Л. Лист VII / І.Л. Шраг // Документи та матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 100.
36. Гирич І.Б. Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності [Електронний ресурс] / І.Б. Гирич. – 2012. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/>

- historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/413-ihor-hyrych-oleksandr-konyskyi-batko-ukrainskoi-kulturno-politychnoi-okremishnosti. Дата звернення: 20.10.17
37. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: Наукове видання / упорядкування; передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. — Чернівці: Просвіта, 2011. — 210 с.
38. Демченко Т.П. Батько Шраг: монографія / Т.П. Демченко. — Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2008. — 264 с.

In the article we attempts to analyze the attitude towards the «linguistic issue» in the context of the Ukrainian national revival of two outstanding individuals – Alexandr Konysky and Ilya Shrag. The concept of «unity» in the linguistic and political outlook of two personalities was explored.

Key words: language issue, Ukrainian national revival, ethnic, Alexander Konysky, Ilya Shrag, Ukrainian-Polish question, catholicity, Great Ukraine, Galicia, Ukrainian Piedmont.

Отримано: 15.12.2017

УДК 94(470+571):323.269.3

В. О. Магась

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ІНЖЕНЕРІВ ТА ТЕХНІКІВ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДОБУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Союз інженерів і техніків виник наприкінці 1904 року і розгорнув свою діяльність в Україні у 1905 році в таких містах як Київ, Харків, Миколаїв, Катеринослав, Одеса, Сімферополь та ін. Ця громадсько-політична організація не висувала ніяких професійних вимог, натомість її програма містила загальнодемократичні положення, а також пропозиції щодо вирішення робітничого та аграрного питання. Організація підтримала політичні страйки кінця 1905 р. Під впливом репресій та в зв'язку зі змінами умов діяльності організація зникає у 1906 р.

Ключові слова: Всеросійський союз інженерів та техніків, Союз інженерів Південно-Західного краю, науково-технічна інтелігенція, Перша російська революція, громадсько-політична організація

На початку ХХ ст. на хвилі революційного піднесення кінця 1904 р. та періоду Першої російської революції, посилилася громадсько-політична активність технічної інтелігенції, котра взяла активну участь у роботі партії і громадсько-політичних організацій. До останніх належав також Всеросійський союз інженерів і техніків, котрий утворився на хвилі т.зв. «банкетної компанії» і став першим з багатьох інших професійно-політичних організацій цього періоду [1, с.8].

Вивчення проблеми розпочалося ще в період Першої російської революції та продовжилося після її завершення. В «Супутнику виборця на 1906 рік» містяться цінні фактологічні відомості та кількісні підрахунки щодо діяльності Союзу інженерів та техніків [2, с.152]. Крім того, одним з діячів Союзу, С.Д. Кірпічниковим 1906 року було видано окрему брошуру, присвячену його функціонуванню, котра містила історичну довідку та програмні документи організації [3]. Активне дослідження громадсько-політичного руху інтелігенції проводили меншовики В. Меч [4] та Н. Череванін [5]. Ними була проаналізована діяльність Союзу інже-

нерів та техніків з соціал-демократичних позицій. Так, В. Меч, розглянувши програму організації, вказав, що вона містила політичні і соціально-економічну частини, однак не включала положень щодо захисту професійних інтересів самих інженерів та техніків, а, отже, це була програма не професійного, а політичного союзу за професійною ознакою [4, с.41]. В радянську добу Союз інженерів як організація непролетарська тривалий час не привертала уваги дослідників. Лише у 60-80-х рр. XX ст. у роботах Л.К. Єрмана [6, с.205-207] та В.Р. Лейкіної-Свірської [7, с.43-45], присвячених історії інтелігенції Російської імперії на початку XX ст., були розкриті окремі аспекти діяльності досліджуваної організації. Оцінка діяльності Союзу відбувалася з марксистсько-ленінських позицій, що призвело до окремих фактичних помилок. Так, Л.К. Єрман вказав, що в «Союз інженерів, як організацію, котра стояла на ліберально-буржуазній платформі, більшовики не входили» [6, с.206]. Насправді ж, один з найближчих друзів В.І. Леніна більшовик Г.М. Кржижановський входив до Бюро Союзу інженерів Південно-Західного краю та Постійний комітет з'їздів Всеросійського союзу інженерів і техніків, був активним учасником його всеросійського делегатського з'їзду про що мова йтиме нижче. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. діяльність Союзу інженерів та техніків досліджував С.М. Дмитрієв, котрий в контексті вивчення історії Союзу Союзів та професійно-політичних союзів в 1905-1906 рр. навіть окремі підрахунки та здійснив переосмислення ролі Всеросійського союзу інженерів і техніків та подібних до нього організацій в Першій російській революції, а, розглянувши платформу Всеросійського союзу інженерів і техніків, вказав, що вона мала розгорнутий характер та була подібна до програм політичних партій [1]. На сучасному етапі окремі аспекти діяльності досліджуваної організації в контексті вивчення історії російської технічної інтелігенції досліджує російська дослідниця Д.С. Лозовська [7; 8]. В Україні Союз інженерів вивчався співробітниками Інституту історії України в «Нарисах історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)». В названій колективній монографії подані окремі факти діяльності організації [10, с.65].

Загалом, діяльність Союзу інженерів і техніків досліджена слабо. Досі бракує спеціальних досліджень з означеної проблеми.

Метою публікації є вивчення діяльності Всеросійського союзу інженерів та техніків в підросійській Україні в 1905-1907 рр. Зазначена мета включає виконання таких завдань: охарактеризувати обставини зародження організації; проаналізувати програмні положення діяльності Союзу; розкрити особливості активності відділень Союзу інженерів і техніків в підросійській Україні; визначити характер взаємодії досліджуваної організації з владою.

Початок утворенню Всеросійського союзу інженерів та техніків було покладено на банкеті інженерів та техніків різних спеціальностей, котрий відбувся в Санкт-Петербурзі 5 грудня 1904 р. Це зібрання проходило на хвилі земських зібрань та банкетної компанії. Серед присутніх було 15 генералів, багато власників промислових підприємств, голів правлень та директорів найбільших заводів Російської імперії. Натомість зовсім не був представлений робітничий прошарок [5, с. 159-160]. Результатом обговорення стало написання колективної записки про потреби промисловості. В ній, зокрема, зазначалося, що «успіх російської промисловості можливий лише на ґрунті широкого розвитку громадської і особистої самодіяльності». Неодмінною умовою такої самодіяльності було визнано свободу зібрань та союзів, слова та друку, а також заміну існуючого бюрократичного ладу представницькою формою правління.

Також учасники зібрання наполягали на необхідності негайного скликання народних представників для вироблення нових засад державного життя, відміни положення про посилену охорону, запровадження свободи друку та повної амністії всіх засуджених, а також адміністративно висланих за політичні злочини. Ця записка одразу ж була підписана 492 особами.

На банкеті також схвально було прийнято пропозицію про утворення Союзу інженерів і техніків, а також було обрано Бюро Союзу, головою якого став професор В.Л. Кіріпчев [11, с.835].

Новим поштовхом для розвитку Всеросійського союзу інженерів та техніків стали події 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі, відомі як «кривава неділя». На засіданнях 13 та 14 січня була складена відома «Записка 198 інженерів». Кількість осіб, що приєдналися до неї з часом перевищила 800 осіб [2, с.152]. В записці йшлося про те, що причини подій 9 січня варто шукати не в агітації революціонерів чи іноземних впливах, а в «корінному облаштуванні громадянського життя», що особливо яскраво проявилось в становищі робітничого класу, позбавленого законних інструментів для захисту своїх інтересів. Тільки задоволення найважливіших потреб робітничого класу могло слугувати виходом зі становища, що склалося, зазначалося в записці. Останню було подано від Союзу інженерів та техніків голові комітету міністрів С.Ю. Вітте 23 січня 1905 р. [12, с.563]. Він визнав ґрунтовність та важливість викладених в записці положень та пообіцяв внести їх на обговорення Комітету міністрів [11, с.836].

В своїй діяльності Союз інженерів зустрів велику підтримку Імператорського російського технічного товариства, котре в своєму засіданні 29 січня 1905 р. виступило за всебічну розробку робітничого питання, скликання на цю тематику всеросійського з'їзду. Також зібрання висловилося за впровадження демократичних свобод та приєдналося до вимог зібрання інженерів різних спеціальностей 5-го грудня 1904 р. У розпорядження Бюро Союзу інженерів Технічне товариство надало приміщення. Крім того, Імператорським технічним товариством спільно з бюро Союзу інженерів було створено особливу комісію для з'ясування робітничого питання [11, с.837].

Бюро Союзу інженерів та техніків в січні-березні 1905 р. провело ряд зібрань та мітингів на яких була організована допомога постраждалим робітникам [2, с.152], вирішувалися питання про облаштування столових для голодуючих дітей робітників [13, с.1111-1112], було висловлено протест проти арешту робітників-делегатів обраних до комісії сенатора М.В. Шидловського (створеної для з'ясування причин невдоволення робітників, які призвели до подій «Кривавої неділі»), та їх подальшого усунення) [14, с.667], також інженери виступили за чесне розслідування та справедливий суд над винними у зіткненнях в бакінському промисловому районі на початку 1905 р. [15, с.659-67]

На початку 1905 р. думка про необхідність утворення місцевих союзів інженерів виникла майже одночасно та незалежно одна від одної серед інженерів Південно-Західного краю, харківського [11, с.840] та московського районів [16, с.675; 17, с.450] тощо. Союзи скрізь виникали під впливом новин зі столиці, особливо після подій «Кривавої неділі» [18, с.1395].

Діяльність досліджуваної організації та її відділень проходила цілком відкрито та гласно при активній взаємодії з пресою для постійного інформування громадськості про перебіг засідань та діяльність центральних органів Союзу та його відділень, а також публічного висловлювання позицій з актуальних суспільно-політичних питань [11, с.838].

В лютому 1905 р. з підтримкою постанов зібрання інженерів 5 грудня 1904 р., а також засідання Імператорського російського технічного товариства 29 січ-

ня 1905 р. виступили у своїй записці 39 інженерів різних спеціальностей району м. Катеринослава. Вони погодилися з висновками зазначених постанов про причини потрясінь у промисловості, висловилися за необхідність розробки робітничого питання за умови негайного проголошення повної свободи обговорень у зібраннях та пресі, а також наполягали на необхідності надання інших гарантій «на яких неодноразово наполягали інші громадські зібрання та установи» [19, с.504-505].

До початку квітня 1905 р. Союзи виникли у Києві та Харкові. Інженери і техніки Правобережної України у кількості 85 осіб підтримали петербурзьких інженерів у аналізі подій «Кривавої неділі», викладеному у «Записці 198 інженерів», а також висловилися за впровадження в країні представницької форми правління, організованій на основі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права [20, с.843-844]. Крім того, в Києві утворився Союз інженерів Південно-Західного краю [21, с.841]. Він нараховував 72 члени [18, с.1394]. В бюро Союзу увійшли професори, викладачі та лаборанти Київського політехнічного інституту К.А. Богомаз, А.Т. Драмінський, А.Н. Кованько, А.А. Радциг, М.М. Тихвинський, К.Г. Шиндлер [22, с.3], а також працівник Південно-Західної залізниці більшовик Г.М. Кржижановський [9, с.137]. У оголошенні, присвяченому утворенню Союзу інженерів Південно-Західного краю, вказувалося, що Союз організаційно зв'язаний з петербурзьким Союзом інженерів. Також зазначалося, що головним органом будуть спільні зібрання, а найбільша увага приділятиметься обговоренню аграрного та національного питань, хоча конкретний зміст «колективних занять» визначатиметься потребами життя. Вказувалося, що лише самодіяльність народу та діяльна участь громадськості можуть привести країну до процвітання, крім того, проміжне становище інженерів між «молотом капіталу та ковадлом праці» забезпечувало достатню неупередженість «третейського голосу» членів Союзу [21, с.842-843]. Вказане оголошення стало об'єктом критики з боку консервативної газети «Киевлянин», котра розкритикувала намір інженерів займатися обговоренням не властивих їм питань. Загалом же, в роботі Союзу інженерів Південно-Західного краю, як і передбачалося, в зв'язку з відносною нерозвинутістю промисловості Правобережної України, а також тим, що більшість заводів знаходилися в селах та тісно взаємодіяли з селянством, на перший план вийшло аграрне питання, вивченню та обговоренню якого присвячувалося багато часу [18, с.1384].

В Харкові Союзу інженерів і техніків довелося долати різні перешкоди з боку адміністрації. Перше зібрання Союзу за участю 35 осіб постановило вважати себе відділенням петербурзького Союзу. Станом на квітень 1905 р. відділення нараховувало 80 осіб [18, с.1395].

В Одесі Союз інженерів та техніків виник в квітні 1905 р. Він налічував близько 30 членів, але, мав потенціал для зростання [18, с.1394-1395].

22-25 квітня 1905 р. в Санкт-Петербурзі та м-ку Теріокі відбувся перший всеросійський делегатський з'їзд Союзу інженерів і техніків. На нього прибуло 125 делегатів, котрі представляли 3228 інженерів та техніків [23, с.1666]. Українські губернії Російської імперії представляли 12 делегатів. Так, Київ представляли Д.В. Нагорський, А.Н. Кованько, М.К. Названов, А.С. Кудашев, Харків – С.Л. Ренглерський, А.Н. Мойсенко, В.С. Городицький, Одесу – К.Є. Скачков, М.Ф. Безчастнов, Катеринослав – А.І. Мінцер, Юзівку Бахмутського повіту Катеринославської губернії – Б.Н. Соколов, а станцію Алмазну (Юр'ївський завод) тієї ж губернії – І.І. Федорович [23, с.1674]. Крім того, в Петербурзі був присутній член бюро Союзу інженерів Південно-Західного краю більшовик Г.М. Кржижановський [9, с.137].

На з'їзді були заслухані повідомлення про організацію та діяльність союзів інженерів і техніків в провінції, зокрема, були заслухані повідомлення київського, харківського та одеського делегатів.

Досить чисельна група делегатів-поляків (22 особи) поставили свою участь у з'їзді в залежність від підтримки присутніми вимоги автономії Царства Польського. Їхня заява була зустрінута оплесками та схвалена одностайно. З вимогою автономії Литви та загальнодемократичними вимогами виступила литовська делегація. З'їзд також зустрів дану заяву зі співчуттям [23, с.1667-1668].

З'їзд отримав привітальні телеграми від Союзу конторників і бухгалтерів та Союзу залізничників. В свою чергу з'їзд надіслав привітальні телеграми земському з'їзду, Академічному союзу, Союзу адвокатів та Пироговському з'їзду [18, с.1397]. Крім того, представники Центрального бюро Всеросійського залізничного союзу прийняли безпосередню участь у роботі Всеросійського з'їзду інженерів [24, арк.5].

В ході обговорення проекту майбутньої програми з'їзду представник Києва більшовик Г.М. Кржижановський запропонував включити в програму Союзу обов'язкову підтримку вимог робітників загальним страйком, для чого мав бути створений спеціальний страйковий фонд [18, с.1397].

Після тривалих обговорень була затверджена ідеологічна платформа Союзу та розроблені організаційні засади його діяльності.

Головною метою діяльності організації визнавалося об'єднання інженерів та техніків Російської імперії для спільної суспільно-політичної активності та захисту своїх професійних інтересів. З'їзд констатував, що в існуючих в країні політичних умовах відсутні можливості для нормального розвитку промисловості.

В програмі містилася вимога негайного скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного та таємного виборчого права для розробки демократичної Конституції. При цьому в різних частинах імперії мали бути скасовані положення про посилену охорону та обмежувальні закони, проведена повна амністія засуджених за політичними чи релігійними мотивами, а також впроваджені недоторканість особистості і житла, свободи совісті, слова, друку, страйків, зібрань, союзів і маніфестацій. Також обстоювалося право націй на самовизначення (надання автономії для окремих національних та територіальних частин, як, наприклад, Польщі, Литви чи Кавказу) за умови збереження державної єдності Росії.

Головну увагу у своїй платформі інженери всіх спеціальностей звернули на злиденне та безправне становище робітників та селян. Передбачалося розробка робітничого законодавства під контролем незалежних інспекцій праці для захисту усіх видів найманої праці в усіх можливих сферах (промисловості, сільському господарстві, транспорті, торгівлі тощо), а саме: зменшення робітничого дня до 8-и годин та запровадження державного соціального та пенсійного страхування під контролем робітничих організацій; охорона дитячої та жіночої праці; заборона нічних робіт в галузях в яких це не передбачено перебігом виробничого процесу; заборона понаднормових робіт, окрім випадків крайньої необхідності; запровадження обов'язкового 36-годинного безперервного відпочинку раз на тиждень. Також передбачалося створення т.зв. «примирювальних камер», до яких в рівній кількості мали входити представники підприємців та робітників, з метою вирішення трудових конфліктів. Крім того, нагальною визнавалася потреба корінної аграрної реформи, котра, як зазначалося, потребувала окремих законодавчих та фінансових умов і була несумісною з існуючим бюрократично-самодержавним устроєм.

В тактичній частині платформи зазначалося, що Союз інженерів і техніків в якості політичної організації в окремих випадках буде здійснювати тимчасову співпрацю з «прогресивними партіями, що прагнуть усунення поліційно-бюрократичного режиму». Крім того, передбачалося «словом і ділом» втілювати в життя рівноправ'я єврейського народу, що потерпав в імперії від всіляких переслідувань. Будь-які утиски першотравневої демонстрації Союз зобов'язався вва-

жати утисками громадянських прав. З'їзд також висловився за організацію всеросійського з'їзду робітників. Важливим завданням було визначено реалізацію свобод совісті, слова, друку, страйків, зібрань, союзів, маніфестацій та національного самовизначення. З'їзд визнав бажаним страйк інженерів і техніків та розпочав роботу з його організації. Також Союз взяв на себе обов'язок надання матеріальної та юридичної допомоги своїм членам, що постраждали від репресій з боку адміністрації, а також допомогу всім борцям за свободу слова в аналогічних випадках. Іншим напрямом діяльності мало стати поширення всебічної інформації про Союз а також ситуацію в країні усно, а також в друкованій формі за допомогою легальної та нелегальної преси. Мав пропагуватися бойкот акцизу і монополії, шляхом відмови від вживання алкоголю і тютюну. Принцип бойкоту мав застосовуватися щодо членів Союзу, котрі порушують його постанови, а також щодо інших осіб чи установ, що перешкоджають діяльності організації. Союз зобов'язувався діяти відкрито, як діяли інші визнані законом легальні організації. З цієї метою усілякі звернення до всіх установ, закладів, організацій та товариств мали здійснюватися від імені Союзу, його відділень та федерацій.

В організаційному відношенні передбачалося входження в Союз інженерів і техніків відділень та федерацій (зокрема на федеративних засадах до Всеросійського союзу увійшов Союз польських інженерів і техніків Царства Польського). Склад кожного відділення і федерації Всеросійського союзу інженерів та техніків мав визначатися ними самостійно. Прийняття платформи Союзу визначено обов'язковою умовою для вступу. Спільним органом Союзу мав бути періодичний З'їзд делегатів відділень та федерацій. Останні мали бути представлені на з'їзді пропорційно до визначеного попереднім з'їздом відсотка своїх членів. Перший з'їзд визначив цю норму у 4 відсотки. Виконавчим органом з'їзду було визначено Постійний комітет з'їздів, що склався з осіб, обраних з'їздом з числа його представників [25, с.191-195].

З'їзд обрав Постійний комітет з'їздів з 15 осіб в якій більшістю голосів було обрано 12 петербурзьких і 3 провінційних делегати. Членом Комітету від Києва став згадуваний Г.М. Кржижановський [23, с.1674], котрий у 1905-1906 рр. періодично перебував у столиці імперії [9, с.137].

Одразу після закінчення з'їзду відбувся арешт владою ряду керівних діячів Союзу інженерів та техніків за статтю 126 Кримінального уложення, котра передбачала відповідальність за участь у товаристві, що мало на меті повалення існуючого державного устрою. З метою захисту своїх колег і однодумців ряд інженерів, а також представники союзу медичного персоналу та організації майстрів та техніків звернулися до жандармських органів з заявою про свою притягненість до Союзу інженерів і техніків, або ж аналогічних організацій, заявили про повну підтримку поглядів осіб, котрі потрапили під слідство, та прохали притягнути їх до судової відповідальності [26, с.2001]. Масовістю заяв, що подавалися до відповідних установ, зазначені особи прагнули паралізувати каральну систему та досягнути визволення заарештованих. В подальшому, у відповідь на таку тактику з метою залякування поліція в окремих місцевостях притягала до відповідальності членів Союзу за згаданою статтю [27, с.3100]. 28 липня 1905 р. Департамент поліції розіслав по Охоронним відділенням агентурні дані зі списком 22 адресатів, котрі використовував Постійний комітет з'їздів Всеросійського союзу інженерів і техніків для листування. В списку містилися відомості про адресатів з Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, Катеринослава та Юріївського заводу Катеринославської губернії [28, арк.316-316 зв.]. Таким чином, нагляд за осередками Союзу на місцях зі сторони жандармських органів поступово посилювався.

Крім того, після повернення делегатів з Всеросійського з'їзду в Харків, з дозволу губернатора відбулося засідання харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків. Одноголосно була схвалена платформа Союзу інженерів та техніків, прийнята на Всеросійському з'їзді. Решта засідання була присвячена обговоренню питання, щодо доцільності і можливості залучення інженерами збройної сили задля вирішення конфліктів праці та капіталу. Прихильники використання насилля зазначали, що страйки часто переходять в погроми та пограбування, тому відмовлятися від використання збройної сили не можна. Натомість, їх опоненти зазначали, що варто відокремлювати погроми, котрі є кримінальними злочинами, і конфлікти мирного характеру. Зрештою, збори інженерів більшістю в 5 голосів визнали, що використання збройної сили при конфліктах «праці і капіталу» є несумісним з гідністю інженера [26, с.2000-2001].

2 червня 1905 р. в м. Миколаєві відбулося засідання інженерів і техніків, котрі зібралися в кількості 19 осіб і, ознайомившись з платформою та організацією Всеросійського союзу інженерів і техніків, вирішили приєднатися до нього та утворили відділення. Було обрано Бюро, що складалося з трьох осіб та двох кандидатів до нього. До відділення згодом увійшло ще кілька нових членів [29, с.2078].

Продовжило свою роботу відділення Союзу і у інших місцевостях. Так, наприкінці серпня 1905 р. начальних Харківського охоронного відділення звітував перед директором Департаменту поліції про діяльність в Харкові революційних організацій. До останніх він відніс і Харківське бюро Союзу інженерів, а також констатував відсутність у нього власної типографії [30, арк.132]. Останнє було законотримним, оскільки принципово позицією діяльності Всеросійського союзу інженерів і техніків та його відділень була повна відкритість, публічність та взаємодія з легальною пресою. Потреби у власній типографії не існувало.

Всеросійський союз інженерів взяв активну участь у створенні Союзу Союзів. На згаданому першому всеросійському з'їзді було зроблено звернення до всіх «прогресивних організацій» з пропозицією створити на виборних засадах Союз Союзів. В новоутворену організацію Союз інженерів та техніків планували надіслати своїх делегатів та підтримати там вимоги Установчих зборів, свободи, народовладдя та захисту праці [31, арк.101 зв.]. У квітні 1905 р. розпочалася підготовча робота з організації Установчого з'їзду Союзу Союзів. Підготовчі збори до скликання з'їзду Союзу Союзів пройшли в Москві 14 та 22 квітня 1904 р. На них були присутні члени центральних бюро союзів, котрі знаходилися в Москві, а також окремих членів іногородніх бюро, котрі випадково опинилися в місті [32, арк.61-61 зв.; 33, арк.322-322 зв.]. Так, на зібранні 22 квітня 1905 р. був присутній член бюро Харківського союзу інженерів [34, с.102]. Перший установчий з'їзд Союзу Союзів пройшов 8-9 травня 1905 р. Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. пройшло ще три з'їзди Союзу. Представники Всеросійського союзу інженерів і техніків всіх спеціальностей стали активними учасниками усіх чотирьох з'їздів Союзу Союзів, брали участь в обговоренні та прийнятті постанов цієї організації [1, с.10].

Діячі Союзу інженерів і техніків стали активними учасниками двох загальноімперських політичних страйків кінця 1905 року [2, с.153; 35, с.113-114]. Окремі представники Союзу використовували свої інженерні знання для сприяння збройній боротьбі робітників. Так, представник Києва, член Постійного комітету з'їздів Всеросійського союзу інженерів і техніків більшовик Г.М. Кржижановський в 1905 р, перебуваючи в Санкт-Петербурзі, займався виготовленням бомб для бойової організації більшовиків [9, с. 137]. В іншому випадку, член Харківського відділення Союзу О.М. Кузнєцов в жовтні 1905 р. керував виготовленням бомб в приміщенні електричної станції Харківського паро-

вобудівного заводу. Готові вироби доставлялися робітниками в Харків. В подальшому, Кузнецов відійшов від керівництва процесом [36, арк.67; 37, арк.37]. Зазначені випадки не набули масового поширення і залежали від партійної приналежності та особистих переконань технічної інтелігенції.

Наприкінці 1905 р. в Бюро Харківського відділення Союзу інженерів і техніків входили такі особи: В.С. Городецький, І.М. Виноградський, М.П. Винокуров, А.М. Моїсеєнко, Л.Г. Рабинович, С.Л. Ренчлерський, О.В. Десятов, Ф.О. Кондратьєв, Л.Д. Косякін, П.П. Литвинов, І.Н. Ніколаєв, І.Є. Трескін [38, арк.1-1 зв.]. Загалом же, до відділення Союзу входило 109 осіб (включно з членами його Бюро) [39, арк.30-30 зв.; 40, арк.18]. 28 листопада 1905 р. загальні збори Харківського відділення досліджуваної організації постановили заснувати «Фонд боротьби» для допомоги як членам свого відділення, так і іншим організаціям та союзам, що брали активну участь у т.зв. «визвольному русі». Фонд мав складатися з одноразових внесків (3-10% від заробітку, залежно його розміру). Такі внески мали повторюватися після вичерпування фонду. Завідувачем цим фондом було обрано гірничого інженера Л.Г. Рабиновича, якому і необхідно було сплачувати означений внесок [41, арк.52].

На загальних зборах було також розглянуто звільнення адміністрацією шести представників педагогічного персоналу Харківського технологічного інституту за проведену акцію мирного протесту проти суворого ставлення керівництва навчального закладу до студентів. Протестуючи проти сваволі адміністрації, з ВНЗ звільнилося ще ряд працівників і, як наслідок, утворилася велика кількість вакантних місць. На засіданні присутні від імені Союзу інженерів і техніків оголосили бойкот особам, котрі вирішать зайняти ці місця [42, с.3-4]

Крім того, на цих же зборах було схвалено постанову з висловленням презирства до старшого маклера торгівельної біржі М.П. Мінаєва за його чорносотенні погляди. Виконуючи постанову зборів, Бюро Союзу надрукувало 9 січня 1905 р. в місцевій газеті «Мир» запрошення приєднатися до означеного бойкоту як членів Союзу, так і всіх «заводчиків і фабрикантів» [43, с.4]. Отже, Харківське відділення Союзу інженерів і техніків використовувало проти опонентів тактику морального осуду і бойкоту.

Станом на грудень 1905 р. змінився склад Бюро Союзу інженерів в Києві. Так, його головою став інженер М.Г. Яцевич, заступником – інженер шляхів сполучення Д.Д. Тиць, секретарем – інженер В.В. Башинський, членами: працівники Південно-Західної залізниці А.П. Рузький, Б.А. Скупієвський, І.М. Хижняков, а також співробітники Київського політехнічного інституту Д.П. Рузький та М.М. Тихвинський [44, арк.2; 45, арк.22]. Таким чином, частина представників КПІ вийшла з Бюро, натомість воно доповнилося представниками Південно-Західної залізниці, частина з яких входила одночасно до Всеросійського залізничного союзу [45, арк.18-20 зв.].

На початку 1906 р. мережа Всеросійського союзу інженерів і техніків нараховувала вже 26 відділень, які об'єднували близько 4000 членів [2, с.153] (відповідно до перепису 1897 р. інженерів і технологів нараховувалося 4010, механіків, техніків і машиністів – 35125 [8, с.44]). Союз інженерів об'єднав представників цих професій, що працювали в різних галузях виробництва [1, с.71]. В українських губерніях Російської імперії відділення розташовувалися в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Сімферополі, Катеринославі, Юзівці, а також на Юр'ївському заводі Словоносербського повіту Катеринославської губернії [2, с.153].

З листа від 10 січня 1906 р., знайденого поліцією в ході обшуку у професора Київського політехнічного інституту М.М. Тихвинського, можна зроби-

ти висновок про те, що на початку 1906 р. планувалося провести з'їзд інженерів всіх спеціальностей в Москві [31, арк.15 зв.], однак в зв'язку зі зміною політичною ситуації в країні цього так і не вдалося зробити.

На початку 1906 р. проти центральних органів Союзу інженерів і техніків та його представників на місцях посилюлися утиски та репресії з боку адміністрації. Так, 27 січня 1906 р. в Петербурзі з дозволу градоначальника мало відбутися закрите засідання Бюро Всеросійського союзу інженерів і техніків. На засідання для контролю за його перебігом прибув представник поліції, що, на думку Бюро, було порушенням закону від 12 жовтня 1905 р. У відповідь на такі зауваження на засідання прибули пристав та городові, котрі й примусили зібрання розійтися [46, с.531-532]. Таке ставлення влади до громадянської активності інженерів і техніків, зважаючи на тактику відкритості та гласності Союзу, завдало нищівного удару по організації Союзу та його осередкам.

Юридичні наслідки для членів місцевих відділень Всеросійського союзу інженерів і техніків за активну участь в діяльності зазначеної організації в період репресій та переслідувань були різними.

Так, обшуки проведені поліцією у М.М. Тихвинського 23 червня 1905 р. [47, арк.51] та 1 січня 1906 р. [48, арк.37] засвідчили його одночасну участь у діяльності Союзу інженерів, Союзу Союзів та Академічному союзу [31, арк.15-16]. Зрештою, в березні 1906 р. начальник Київського губернського жандармського управління порушив перед Київським губернатором клопотання про його звільнення з Київського політехнічного інституту з подальшою заборонаю педагогічної діяльності [31, арк.16 зв.]. Незважаючи на це, М.М. Тихвинський і надалі продовжив свою роботу у Київському політехнічному інституті [49, арк.1 зв.; 50, арк.2].

Не був притягнутий до відповідальності [51, арк.16, 28] за членство у Бюро Харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків [52, арк.7] інженер-технолог С.Л. Ренчлерський, хоча начальник Харківського губернського жандармського управління клопотав перед Харківським губернатором про необхідність застосування щодо нього адміністративної висилки за межі міста [51, арк.1].

В вересні 1906 р. начальник Харківського охоронного відділення направив начальнику Харківського губернського жандармського управління відношення щодо інженера-технолога О.М. Моїсеєнка. У ньому мова йшла про членство останнього у Союзі інженерів і техніків, а також у організаційному комітеті Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, де він керував страйковою боротьбою наприкінці 1905 р. У відношенні зазначалося, що немає потреби заарештовувати Моїсеєнка, однак не бажано поновлювати його на роботі на залізниці, у зв'язку з посиленням там профспілкового руху, активним учасником якого він може стати [53, арк.393].

Ряд інших діячів Харківського бюро були вислані. Зокрема, інженера-технолога П.П. Литвинова за участь в названій організації та створення робітничих гуртків на паровозобудівному заводі було вислано до Вологодської губернії терміном на два роки. В іншому випадку інженера-технолога з дворян О.В. Десятова за участь в Харківському бюро Союзу інженерів і техніків, приналежність до соціал-демократичної партії, а також агітацію серед селян Вовчанського повіту за програмою Всеросійського селянського союзу було вислано до Архангельської губернії терміном на чотири роки, однак невдовзі заслання йому було замінено на виїзд за межі імперії [55, арк.325-326].

Існувало також клопотання Начальника Харківського губернського жандармського управління Харківському губернатору про необхідність адміністративного виселення заарештованого завідувача «Фонду боротьби» Харківського відділення Союзу інженерів і техніків Л.Г. Рабиновича [56, арк.6]. Останній був

дуже шанованою і авторитетною особистістю в своїх колах, членом Ради з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії [56, арк.8], крім того, він брав участь у роботі великих комерційних підприємств [56, арк.12]. Його арешт супроводжувався клопотанням згаданої Ради з'їзду до Харківського губернатора у лютому 1906 р. про терміновий розгляд справи, щоб «розвіяти непорозуміння, які могли викликати арешт Л.Г. Рабиновича» [56, арк.8 зв.]. Крім того, за Рабиновича клопотало і ряд інших впливових осіб [56, арк.12-12 зв.]. Дані обставини змусили Харківського губернатора направити Міністру внутрішніх справ таємне донесення з зазначенням всіх підстав для арешту, а саме – його завідування «Фондом боротьби» у Союзі інженерів і техніків, а також сприяння загостренню робітничого руху в Донецькому кам'яновугільному басейні, оскільки Рабинович у себе на рудниках ввів 8-и годинний робочий день. У зв'язку з цим губернатор клопотав про адміністративне виселення Рабиновича «у віддалені місцевості Росії» під гласний нагляд поліції на термін визначений Міністром [56, арк.12-13]. Зрештою, відповідно до розпорядження Міністра внутрішніх справ його було звільнено з вимогою негайного виїзду за кордон імперії з зобов'язанням не повертатися впродовж трьох років. Однак вже в липні 1906 р. Рабинович знову отримав дозвіл повернутися в Російську імперію [56, арк.35].

Ще одним членом Харківського відділення Союзу інженерів і техніків, якому вдалося уникнути покарання був інженер Ф.О. Кондратьєв. Поряд з участю в досліджуваній організації Кондратьєв разом з групою робітників утворив в першій половині 1905 р. організацію «Союз робітників для захисту своїх прав». До кінця 1905 р. організація вже налічувала 3000 робітників. До того ж часу організація тісно взаємодіяла з меншовиками та більшовиками та діяла за програмою-мінімум соціал-демократичної партії [57]. Після провалу грудневого збройного повстання Союз робітників для захисту своїх прав вийшов з усіх спільних органів з РСДРП. Ним було взято курс на участь у виборах до Державної Думи, а Кондратьєвим була розроблена оригінальна програма організації. У лютому 1906 р. відбулися арешти організаторів та членів Союзу [58, с.143-144]. Ф.О. Кондратьєву підготували вирок за організацію Союзу робітників та участь у Союзі інженерів і техніків за яким він засуджувався до трирічної висилки у Нармський край. Однак в квітні 1906 р. його та інших членів Союзу, котрі знаходилися у в'язниці було обрано виборщиками до Державної Думи. За клопотанням Партії Народної Свободи їх усіх звільнили без вироку [57]. Наприкінці 1907 р. дізнання проти робітників припинили [59, арк.152-152 зв.], натомість Ф.О. Кондратьєву в лютому 1908 р. Міністерством внутрішніх справ висилка в Наримський край була замінена на висилку за межі Харкова на той самий термін [57].

Отже, ряду видних діячів Союзу вдалося уникнути переслідувань, окремих було відсторонено від професійної діяльності, а деякі були відправлені за заслання чи виїхали за кордон. Такі порівняно слабкі репресії можна пояснити досить високим місцем, котрі займали інженери в структурі тогочасного суспільства. Крім того, з наведених фактів бачимо, що окремі діячі Союзу суміщали роботу одразу в кількох громадсько-політичних організаціях та партіях, пропагували свої ідеї у містах, селах, на залізницях тощо. Деякі інженери, навіть, брали участь у виготовленні бомб. Причиною цьому були їхні особисті політичні погляди та революційна ситуація в країні. Крім того, у різних опрацьованих нами справах, присвячених діяльності Харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків, зазначалося, що згадуваний «Фонд боротьби» було створено для фінансування «бойових дружин», хоча в самій постанові про створення фонду мова йшла лише про «допомогу своїм членам, а також організаціям та

союзам, що борються за звільнення Росії» [51, арк.14]. Отже, перебільшення революційності та своєрідна оцінка місця громадсько-політичних організацій в політичному спектрі країни були характерними рисами тогочасних жандармських органів та влади загалом. Так, наприклад, у списку професорів, приват-доцентів та викладачів Харківських ВНЗ, котрі притримуються лівих поглядів були прихильники не лише революційних соціалістичних партій, а й кадети, а також члени Союзу інженерів і техніків та інших подібних громадсько-політичних організацій [60, арк.21-37 зв.; 61, арк.8-26].

4 березня 1906 р. були введені в дію «Тимчасові правила про товариства і союзи», котрі унеможливили подальше існування опозиційно налаштованих громадсько-політичних організацій, оскільки вони надавали міністрові внутрішніх справ право в будь-який час на власний розсуд припиняти діяльність товариств та союзів. Таким чином, це стало основною законодавчою перешкодою для відкритого функціонування Всеросійського союзу інженерів і техніків [62, с.201].

Таким чином, Всеросійський союз інженерів і техніків став політичним об'єднанням технічної інтелігенції імперії і виробив свою власну розгорнуту програму, котра включала вимоги демократичних перетворень, покращення становища робітників і розробки з цією метою спеціального законодавства, а також корінної аграрної реформи. Осередки Союзу утворилися в ряді населених пунктів українських губерній. Відкритість і гласність були базовими принципами роботи Союзу. Члени місцевих відділень Організації стали активними учасниками революційних подій кінця 1905 р. Крім того, вони стали об'єктом переслідувань з боку адміністрації та жандармських органів. Різноманітні перешкоди та репресії, а також зміна законодавства про товариства і союзи унеможливили подальшу відкрити діяльність Союзу інженерів і техніків. Загалом, організація технічної інтелігенції відіграла важливу роль на етапі піднесення та найвищого підйому Першої російської революції, засвідчила ліберальну орієнтацію зазначеного прошарку, стала для багатьох її членів місцем набуття політичного досвіду.

Список використаних джерел:

1. Дмитриев С.Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905-1906 / С.Н. Дмитриев. – М. : Молодая гвардия, 1992. – 204 с.
2. Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. – СПб. : Издание И.И. Ефрона, [1906]. – 312 с.
3. Кирпичников С.Д. Всероссийский союз инженеров и техников / С.Д. Кирпичников. – СПб. : Тип. Я. Трей, 1906. – 31 с.
4. Громан В.Г. Борьба общественных сил в русской революции [в 1905 и 1906 гг.] / В.Г. Горн, В. Меч, Н. Череванин. – М. : Движение, 1907. – Вып. 4. Меч В. Либеральная и демократическая буржуазия. – 1907. – 89 с.
5. Череванин Н. Движение интеллигенции / Н. Череванин // Общественное движение в России в начале XX-го века : в 3-х т. / под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб., 1910. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 146-202.
6. Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции / Л.К. Ерман. – М. : Наука, 1966. – 373 с.
7. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / В.Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981 – 285 с.
8. Лозовская Д.С. Российская техническая интеллигенция в годы Первой русской революции / Д.С. Лозовская // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. – 2015. – № 87. – Ч. 2. – С. 44-48.

9. Лозовская Д.С. Российская техническая интеллигенция в начале XX века / Д.С. Лозовская // Великая Российская революция 1917 года в истории и судьбах народов и регионов России, Беларуси, Европы и мира в контексте исторических реалий XX – начале XXI века : материалы междунар. науч. конференции, Витебск-Псков, 27 февраля – 3 марта 2017 г. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2017. – С. 136-139.
10. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) : у 3 кн. / відп. ред. Ю.О. Курносів ; авт.: С.І. Білокінь, О.Д. Бойко, Г.С. Брега та ін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
11. Союз инженеров и техников // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №11. – 20 марта. – С. 833-840.
12. Троцкий Л.Д. Сочинения / Л.Д. Троцкий. – М. ; Л. : Госиздат, 1924-1927. – Сер. 1: Историческое подготование Октября. – Т. 2: Наша первая революция. – Ч. 1: [От кануна кровавого воскресенья до начала 1907 г.]. – 1925. – XII, 648 с.
13. Заявление бюро союза инженеров в городскую думу // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №14. – 10 апреля. – С. 1111-1112.
14. Письмо бюро союза инженеров сенатору Н.В. Шидловському // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №9. – 6 марта. – С. 667.
15. Всеподданнейшие адреса, заявления, записки, резолюции и др. // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №9. – 6 марта. – С. 659-677.
16. Заявление союза инженеров в Москве // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №9. – 6 марта. – С. 675.
17. Хроника // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №6. – 13 февраля. – С. 436-456.
18. Всероссийский союз инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №17. – 1 мая. – С. 1393-1397.
19. Записка инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №7. – 20 февраля. – С. 504-505.
20. Записка инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №11. – 20 марта. – С. 843-844.
21. Союз инженеров Юго-Западного края // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №11. – 20 марта. – С. 841-843.
22. Как думают юго-западные инженеры о юго-западных землевладельцах? // Киевлянин. – 1905. – №77. – 18 марта. – С. 3.
23. I всероссийский делегатский съезд инженеров и техников // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №20. – 22 мая. – С. 1666-1674.
24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф.275, оп.1, спр.682, 193 арк.
25. Российские партии, союзы и лиги: Сб. программ, уставов и справ. сведений о рос. полит. партиях, всерос. проф.-полит. и проф. союзах и всерос. лигах / сост. В. Ивановичем [псевд.] ; ред. Г. Фальброка и В. Чарнолуского. – СПб. : Типолит. Б.М. Вольфа, 1906. – 252 с.;
26. Хроника // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №20. – 22 мая. – С. 1998-2017.
27. Хроника // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №37. – 18 сентября. – С. 3095-3111.
28. ЦДАК України, ф.1597, оп.1, спр.76, 516 арк.
29. Записка инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1905. – №25. – 26 июня. – С. 2073-2097.
30. ЦДАК України, ф.304, оп.2, спр.18, 236 арк.
31. ЦДАК України, ф.274, оп.1, спр.1113, 277 арк.
32. ЦДАК України, ф.275, оп.2, спр.1, 276 арк.
33. ЦДАК України, ф.386, оп.1, спр.805, 211 арк.

34. ЦДІАК України, ф.304, оп.1, спр.85, 127 арк.
35. Хроника октябрьских дней // Право. Еженедельная юридическая газета. — 1905. — №48-49. — 4 декабря. — С. 90-214.
36. ЦДІАК України, ф.705, оп.2, спр.61, 214 арк.
37. ЦДІАК України, ф.705, оп.2, спр.62, 262 арк.
38. ЦДІАК України, ф.304, оп.1, спр.137, 34 арк.
39. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.3265, 250 арк.
40. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.3554, 288 арк.
41. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.918, 230 арк.
42. Вниманию академического союза // Мир. — 1905. — №9. — 6 декабря (19 декабря). — С. 3-4.
43. Письма в редакцию // Мир. — 1905. — №11. — 9 декабря (22 декабря). — С. 4.
44. ЦДІАК України, ф.275, оп.1, спр.862, 6 арк.
45. ЦДІАК України, ф.275, оп.1, спр.1122, 35 арк.
46. Заявление бюро союза инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. — 1906. — №6. — 11 февраля. — С. 531-532.
47. Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф.18, оп.1, спр.447, 95 арк.
48. ДАК, ф.18, оп.1, спр.256, 114 арк.
49. ДАК, ф.18, оп.1, спр.559, 54 арк.
50. ДАК, ф.18, оп.1, спр.708, 62 арк.
51. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф.3, оп.287, спр.1323, 28 арк.
52. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.1254, 11 арк.
53. ЦДІАК України, ф.304, оп.1, спр.146, 465 арк.
54. ДАХО, ф.3, оп.287, спр.1281, 16 арк.
55. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.3727, 178 арк.
56. ДАХО, ф.3, оп.287, спр.1248, 35 арк.
57. Ф.А.Кондратьев: автобиография [Электронный ресурс] / публикация Ю.В. Дьяченко. — Режим доступа: <https://ngeorgij.livejournal.com/117139.html>
58. Магась В.О. Союз робітників для захисту своїх прав та влада в роки Першої російської революції в Харкові / В.О. Магась // Каразінські читання (історичні науки) : тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). — Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. — С. 143-144.
59. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.1718, 220 арк.
60. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.3726, 210 арк.
61. ЦДІАК України, ф.705, оп.1, спр.699, 89 арк.
62. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (7 марта 1906 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. — [3-е собр.]. — СПб., 1881-1913. — Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. — 1909. — С. 201-207.

The Union of Engineers and Technicians was founded at the end of 1904 and launched its activities in Ukraine in 1905 at such cities as Kiev, Kharkiv, Nikolaev, Ekaterinoslav, Odessa, Simferopol and others. This socio-political organization did not put forward any professional requirements; instead, its program contained general democratic rules, as well as proposals for the solution of the labor and agrarian issues. The organization supported the political strikes at the end of 1905. Under the influence of repressions and in connection with changes in the working conditions, the organization disappeared in 1906.

Key words: The All-Russian Union of Engineers and Technicians, Union of Engineers of the South-Western Region, scientific and technical intelligentsia, The First Russian Revolution, public and political organization

Отримано: 6.12.2017

А. А. Савчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

КВІТНЕВА ПРОГРАМА 1858 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПІДГОТОВКУ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ В РОСІЇ

Стаття представляє характеристику Квітневої програми 1858 року як важливого етапу діяльності Головного Комітету з селянської справи і політичної боротьби, яка розгорілась навколо її затвердження. Також досліджено результати Програми для підготовчого процесу реформи 1861 року.

Особливий акцент робиться на дослідження доступних джерел: власне Квітневої програми, а також ряду нормативно-правових документів, що передували її прийняттю чи були викликані Програмою.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., Квітнева програма 1858 р. Росія, Головний Комітет із селянської справи, кріпацтво, Олександр II.

Важливим, але малодослідженим етапом реформи 1861 року є її підготовчий період, зокрема – проміжок від заснування Секретного Комітету до створення Редакційних Комісій. Головними джерелами для дослідження цієї проблеми є Журнали Головного Комітету [1-3], а також – опубліковані нормативно-правові акти, такі як рескрипти генерал-губернаторам Ігнат'єву та Назімову, видані у грудні 1857-го й Квітнева програма 1858 року. Попри значну актуальність цих документів для розуміння процесу підготовки Селянської реформи, вони нечасто згадуються в радянській [9] чи західній [8] історіографії, до сучасного наукового обігу [10] їх вперше ввела дослідник Лариса Захарова у монографії «Самодержавие и отмена крепостного права в России (1856-1861)» [4], виданій у 1984 році.

Після опублікування рескриптів і в зв'язку з визнанням гласності підготовки реформи Секретний комітет 1857 року став Головним комітетом з селянської справи. Розпорядження Олександра II про це перейменування було оприлюднено в указі Сенату 18 лютого 1858 року.

Паралельно з цієї подією у вищих ешелонах влади імперії почали виявлятися перші крупні протиріччя щодо вирішення селянського питання. Зіткнулися дві позиції: Міністерства внутрішніх справ і власне Головного комітету. 30 грудня 1857 року міністр Сергій Ланський представив записку з пропозицією дозволити публікувати в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» статті, «що можуть поступово знайомити публіку з майбутнім новим порядком» [1, с.53]. Секретний комітет 3 січня 1858 року постановив доручити міністрові внутрішніх справ «скласти та подати Комітету проект циркулярного відношення до начальників губерній і губернських предводителів дворянства, де були б ясно висловлені мета і бажання уряду щодо задуманого ними звільнення кріпосного стану» [1, с.57]. 22 січня Ланський розіслав проект циркуляра всім членам Секретного комітету. Цей проект не був затверджений і дав початок тривалій боротьбі за нову програму реформи, яка завершилася лише 4 грудня 1858 року.

Проект циркуляру демонстрував першу реакцію імперської влади на розмежування консервативного та ліберального дворянства. Міністерство внутрішніх справ обрало позицію протистояння прагненням московського дворянства позбавити селян права викупу їх садибної осілости та підтримало позицію тверських лібералів поширити викуп на польові наділи.

Втім, після розгляду циркуляру на засіданні 25 січня, з проголошенням своєї позиції не забарився і Таємний комітет: проект Ланського було визнано невідпо-

відним, подальша робота над ним була передана членам Комітету Дмитру Блудову, Михайлу Муравйову, Костянтину Чевкіну та Якову Ростовцеву. Саме останній і підготував новий проект, який було оприлюднено 17 лютого. Але цей варіант циркуляру фактично нічим не доповнював засади, викладені у рескриптах, і тому Олександр II велів Ланському підготувати загальну програму для Губернських комітетів.

Робота над цією програмою проводилася в заснованому 4 березня 1858 року Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. Серед повноважень Земського відділу були «попереднє обговорення і обробка всіх справ з питань земської-господарського устрою імперії» [3, с.67], тобто, фактично, підготовка селянської реформи. Сюди надходили матеріали Губернських комітетів, донесення начальників губерній і предводителів дворянства про селянські заворушення. Незмінним членом Земського відділу став взятий до Міністерства в грудні 1857 року Яків Олександрович Соловійов, який зарекомендував себе людиною ліберальних поглядів.

Вже 17 березня 1858 року в Земському відділі було підготовлено «Проект плану робіт, передбачених дворянським Губернським комітетам по влаштуванню селянського побуту» [2, с.162-167]. Проект налічував 6 глав, які містили програмні установки та головні ідеї загального для всіх губерній положення. Перша, основна глава стосувалась земельного питання. На відміну від рескрипту, в якому поміщикам гарантувалось збереження права власності землею, у проекті селянські наділи планувалось залишити або в громадському користуванні, або в обшинній власності. Також у програмному документі Міністерства вперше ставиться питання про розміри селянського землекористування, з'являється формулювання: «звичайний наділ» з роз'ясненням, що він включає орні, сінокісні та лісові землі. Ще раз, як у не затвердженому проекті циркуляру, наголошується думка про поширення викупу на польові ділянки. У четвертому розділі говориться про поділ всіх поміщицьких маєтків на сільські товариства та створення волостей і волосних судів. І, зрештою, у шостому розділі поставлено питання про механізм реалізації реформи. Це або «взаємна згода між власниками і селянами» [3, с.70], або рішення тимчасових комісій, що представляли би інтереси селян. Тобто, вносився абсолютно новий елемент – участь самого селянства в місцевих установах.

Даний проект став черговим етапом і черговою жертвою боротьби ліберальних та консервативних кіл у Головному Комітеті. Робота представників Міністерства внутрішніх справ була піддана критиці, задачу підготовки програми для Губернських комітетів було передано Ростовцеву. У новій редакції документ було затверджено Головним Комітетом і схвалено Олександром II. За підписами автора, а також Ланського і Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня. Як і рескрипт, вона була обов'язковим документом для комітетів.

Те нове, що полягало в Квітневій програмі в порівнянні з рескриптами, – це значно розширена компетенція Губернських комітетів. Передбачалося три періоди їх діяльності. Перший, 6-місячний, – складання проектів на підставі урядових рішень; другий – реалізація затверджених проектів; третій – «накреслення проектів спільного сільського статуту» [11, с.167-168], який би визначив новий устрій пореформеного села. Губернським дворянським комітетам передавалися, таким чином, не тільки підготовка, а й реалізація реформи. Якщо під час розробки та прийняття рескриптів уряд пробуджував ініціативу дворянства, залишаючи важелі у своїх руках, то Квітнева програма вже багато в чому передавала ініціативу в справі реформи дворянству. В умовах, коли більшість дворянства було вороже налаштоване щодо реформи та домагалось збереження повного, нероздільного права власності на всю землю, це могло призвести до далекосяжних наслідків – визначити сутність реформи та шляхи подальшої аграрної еволюції.

Квітнева програма вирішувала питання форми для проектів Губернських комітетів, надаючи зразок, що складалася з 10 глав, але сам зміст вирішення земельного питання викладений у ній був ще більш розпливчато, ніж у рескрипті. Контекст програми не виключав безземельного звільнення селян після зобов'язаного періоду. Із введенням трьох періодів діяльності Губернських комітетів остаточне вирішення питання про майбутній статус відносин на селі передавалося самим поміщикам. Сам Ростовцев, як свідчить проект програми за його підписом, не мав на увазі безземельне звільнення селян. У проекті говорилося: «орні, сінокісні та інші поземельні угіддя розділяються раз і назавжди при введенні нового положення» [1, с.67]. Але у затвердженому варіанті Програми це положення не збереглося.

Незабаром після квітневої програми були прийняті та розіслані начальникам губерній при двох циркулярах від 16 травня 1858 року [11, с.172-182] «основні засади» про устрій сільських товариств і волостей, про повітове управління та поліції, про заснування мирових суддів (в подальшому перейменовано у мирових посередників). Стверджувалося повне панування поміщика над органами селянського управління, його вотчина влада. Інститут мирових суддів розглядався в цей час як частина механізму реалізації реформи. Його компетенція обмежувалася вирішенням спірних справ між поміщиками та селянами при реалізації затвердженого для кожної губернії окремого положення. Введення цих положень в дію, згідно Квітневої програми, покладалося на дворянські комітети.

Наступним кроком Комітету, що став наслідком прийняття Квітневої програми для Губернських комітетів, був Проект повсюдного створення в Росії генерал-губернаторств, розроблений укладачами програми – Ростовцевим і тасмним радником Михайлом Позеном. Цей внутрішній зв'язок двох програмних документів позначився у листі Позена Ростовцеву від 2 травня 1858 року [6, с.59-63], в якому дається оцінка прийнятої Квітневої програми та намічається план подальшої співпраці.

Позен вважав, що затверджена урядом програма відступила від початкового задуму, а переробки відняли «половину її гідності» [6, с.60]. Мається на увазі, що термін зобов'язаного періоду в ній не визначено, а раніше він передбачався в 28 років, що право викупу садиби зберігалось за селянами і після закінчення зобов'язаних відносин. «Такого посягання на власність дворян государ вірно не допустить» [6, с. 60], вважав тасмний радник, але зауважував, що «програма і в теперішньому вигляді надзвичайно полегшує перебіг занять Губернських комітетів» [6, с.60]. Він ставив у цьому листі перед Ростовцевим нове завдання – утворити на період реалізації реформи тимчасову військово-адміністративну владу на місцях в особі генерал-губернаторів, по одному на дві або три губернії. «Власне у селянському питанні треба доставити їм владу вживати всіх заходів, які виявляться необхідними» [6, с.60], – наставляв Позен. На короткий термін розрахунки його виправдалися. Ростовцев незабаром подав Олександрові II записку про генерал-губернаторах, ще деякий час квітнева програма залишалася в силі.

Проект «Положення про тимчасових генерал-губернаторів» був схвалений Олександром II і вже 17 травня 1858 року міністр внутрішніх справ отримав вказівку розробити інструкцію для реалізації цього Положення. До проекту додавався поіменний список генерал-губернаторів для всієї Росії. Вони наділялися необмеженою владою, повинні були спостерігати за діяльністю Губернських комітетів і надавати їм сприяння в реалізації реформи. Введення нових законів про повітове управління та поліцію становило особливий обов'язок генерал-губернаторів. Передбачалося також, що вони будуть стежити за діяльністю мирових суддів. Але головним їх обов'язком ставало забезпечення громадського порядку та спокою в

губерніях. У разі непокори селян під час проведення реформи генерал-губернатори зобов'язані були приймати найсуворіші заходи. Підкорялися вони безпосередньо царю і Сенату. Складається враження, що Проект цей заздалегідь виходив з того, що селяни не можуть бути задоволені реформою, і введення генерал-губернаторів з необмеженими повноваженнями мало забезпечити громадський порядок. Через два місяці, заперечуючи аргументи противників проекту, Олександр II напише: «Хто може поручитися, що, коли нове положення буде проводитися у виконання і народ побачить, що очікування його, тобто, свобода, на його погляд, не збулася, чи не настане для нього хвилинка розчарування? Тоді вже буде пізно посилати звідси особливих осіб для упокорення. Треба, щоб вони були на місцях» [1, с.97].

Серед факторів, що сприяли зміні урядової політики в селянському питанні, після прийняття Квітневої програми, найважливішим було зростаюче невдоволення селян у зв'язку з тривалим очікуванням скасування кріпосного права, посилення селянських заворушень і – в цій обстановці – виступ селян в Естляндії в травні-липні 1858 року. Всього селянських заворушень за 1858 рік, згідно з хронікою збірки «Селянський рух в Росії в 1857-1861 рр.» [5] налічувалось 378. Ще одним важливим елементом суспільно-політичної обстановки в країні були настрої в середовищі панівного класу, що позначились виділенням різних напрямків і течій, розмежуванням ліберальних і консервативних сил. Ці тенденції знайшли відображення в діяльності Губернських дворянських комітетів, що розгорнулася в другій половині 1858 року повсюдно.

Ставши на непросту дорогу скасування кріпосного права, уряд пильно стежив не лише за реакцією селянства на урядові заходи. Не в меншій мірі увага уряду була прикута до пануючого класу. У перші місяці після рескриптів Назімову й Ігнат'єву Ланський повідомляв у своїх щотижневих доповідях Олександр II про згоду дворянства відкрити у себе в губерніях комітети, або незгоду підтримати розпочаті урядом заходи. Коли Губернські комітети були створені, в доповідях міністра з'явився матеріал про протиріччя між більшістю і меншістю членів. Це особливо помітно в матеріалах за літо і осінь 1858 року.

Одне з перших серйозних зіткнень в середовищі дворянства відбулося у Нижегородському губернському комітеті в червні 1858 року. Більшість Комітету постановила встановити викуп за особисте звільнення селян. Згідно доповіді Ланському від губернатора Муравйова, при цьому були допущені «зухвали й образливі» [3, с.82] висловлювання на адресу членів меншини Комітету, які виступили проти викупу селянами особистої свободи. Кілька членів меншини і голова Губернського комітету, предводитель дворянства Микола Петрович Болтін покинули засідання. Четверо інших «скривджених членів» [3, с.82] представили губернатору доповідну записку, в якій пояснили, що вони не мають наміру віддалятися від покладеного на них обов'язку.

У зв'язку з повідомленнями Муравйова Ланський представив Олександр II записку від 26 липня 1858 року «Про незгоду між членами Нижегородського комітету» [3, с.87]. Міністр пропонував: підписану більшістю Нижегородського комітету думку про викуп селянами особистої свободи відкинути; «голови й тим членам, які в думках своїх керувалися засадами людинолюбства і державної користі, оголосити благовоління вашої величності» [3, с.89]; начальнику губернії особисто відкрити перервані засідання комітету, оголосивши «найвищу волю» строго дотримуватися змісту рескрипту. На наступний день Олександр II на доповіді міністра написав: «Виконати і внести в Головний комітет» [3, с.87]. На це рішення Комітет послыався в подальшому при спробах інших Губернських комітетів домогтися прямої грошової винагороди за скасування кріпосного права. Так, 24 грудня 1858 року було відхилено клопотання Воронежського комітету «про винагороду поміщиків за відміну кріпосного права» [1, с.305]. Однак саме рішен-

ня по Нижегородському комітету від 27 липня 1858 року не було опубліковано. У виданих журналах Головного комітету воно теж відсутнє. Заслуговує на увагу те, що Ланської представив Нижегородську справу напряду Олександрю II, минаючи Головний комітет, й імператор, вирішивши її, поставив Комітет перед dokonаним фактом. Соловійов, який брав участь в складанні цієї записки Ланського, відзначав, що такий результат Нижегородської справи знімав відкриту постановку питання про викуп особистості і зруйнував ілюзії консервативних членів Головного комітету про можливість безземельного звільнення селян з грошовою винагородою поміщиків. Соловійов звертав увагу на те, що, в зв'язку з нижегородською справою, вперше явно означився поділ дворянства в Губернських комітетах на більшість та меншість, і влада відкрито встала на сторону меншості. Загальний висновок Соловійова наступний: «Нижегородська справа була видимою межею, з якої пасивне положення Міністерства внутрішніх справ перетворюється в активне, оборонне становище – в наступальне» [7, с.410].

Майже одночасно з вирішенням інциденту в Нижегородському комітеті Ланський поставив питання про направлення в потрібне русло роботи північно-західних Губернських комітетів, на цей раз вже перед Головним комітетом. Поштовою до подання міністра послужили рішення Віленського та Ковенського комітетів. У відношенні до Ланського від 9 липня 1858 року [1, с.139] Назімов повідомляв, що ці комітети знаходять незручним за місцевими умовами окремий викуп садиби. Що стосується польової землі, то Віленський комітет схилився до визнання постійного користування, а Ковенський пропонував викуп її селянами у власність на основі добровільних угод і заміну панщини оброком, а після перехідного періоду – обов'язковий викуп. Обидві постанови не забезпечували збереження за селянами в їх невід'ємне користування існуючих наділів на час перехідного періоду. Тому здійснення кінцевої мети проєктів – постійного користування наділами у Віленському комітеті й обов'язковий викуп у власність в Ковенському – реально могло відбуватися вже після процесу обезземелення, який з'явився б неминучим наслідком невизначеності перехідного періоду.

У своєму Міркуванні [1, с.212] з приводу цієї справи, представленою в Головний комітет, Ланський зробив такий висновок: «Основну думку західних комітетів про заміну викупу садиб викупом взагалі селянських угідь не можна не схвалити» [1, с.212]. При цьому міністр допускав явну натяжку: Віленський комітет не виносив постанови про викуп польових наділів. Підтримуючи ідею викупу наділів у власність, міністр, разом з тим, висловлював занепокоєння про невизначеному становищі селян до здійснення цього заходу, попереджав про небезпеку обезземелення. Він підкреслював: «Відповідно до вказівок уряду, має бути визнано корінним началом, що раз віддана селянам земля у них не відбирається» [1, с.213]. Тим часом, такої вказівки не було у рескриптах і, тим більше, в Квітневій програмі, а тільки у відношеннях міністра до начальників губерній, що не було обов'язковим для дворянства. І, судячи з контексту, ця неточність Ланського не є випадковою. Заміна панщини оброком, запропонована Комітетами, визнавалася міністром доцільною. Вносячи своє подання до Головного комітету, міністр намагався, використовуючи окремі формулювання постанов Комітетів, надати своїм Міркуванням силу офіційних урядових вказівок дворянським Комітетам Віленського генерал-губернаторства. Втім, Головний комітет не прийняв Міркування міністра. Спроба Ланського провести в урядовому документі ідею викупу польових наділів селянами у власність закінчилася невдачею. І все ж, вона цікава для характеристики розстановки сил в урядовому таборі.

Обидві справи, і нижегородська, і північно-західних комітетів, виявляють ініціативну позицію Міністерства внутрішніх справ відносно Губернських комітетів і Головного комітету. У той же період в Міністерстві був складений ще один

документ, мета якого полягала в тому, щоб довести непотрібність і навіть небезпеку для селянської справи повсюдного введення генерал-губернаторств: «Записка про наслідки ймовірного встановлення тимчасових генерал-губернаторів» [1, с.341], представлена Ланским Олександром II 1 серпня 1858 року. Записка була спрямована проти введення надзвичайних заходів. Укладачі нагадували царю, що в правління Олександра I і Миколи I пропозицію про повсюдне введення генерал-губернаторів неодноразово відкидалося. Автори записки вселяли Олександрові II думку про довіру народу до монарха-визволителя, вони бачили політичну роль монархії у рівномірному захисті інтересів дворянства та селянства. Чи було це переконанням або тактичним прийомом? Міллотін, Ланський, Ростовцев під час головування у редакційних комісіях, будуть не раз вдаватися до цього аргументу. Водночас, вони визнавали, що безпосередньою опорою в проведенні селянської реформи на основі викупу селянами землі у власність може бути тільки «освічене», тобто, ліберальне, дворянство. Аргумент про роль монарха як захисника інтересів дворянства та селянства можна витлумачити і як тактичний крок, і, разом з тим, як своєрідне відображення просвітницьких ілюзій, властивих ліберальній бюрократії в цей період. Уявлення про державу як надкласового суддю та регулятора дисгармонійних інтересів різних станів і груп було ілюзією, характерною для багатьох напрямків суспільно-політичної думки того часу.

Список використаних джерел:

1. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : в 2-х т. // Архив Гос. Совета. – Пг. : Гос. тип., 1915. – Т. 1 – 522 с.
2. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : в 2-х т. // Архив Гос. Совета. – Пг. : Гос. тип., 1915. – Т. 2 – 450 с.
3. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : в 2-х т. // Архив Гос. Совета. – Пг. : Гос. тип., 1915. – Т. 3. Приложения к Журналу Главного комитета по крестьянскому делу по заседаниям. – 558 с.
4. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России (1856-1861) / Л.Г. Захарова. – М. : Изд. МГУ, 1984 – 256 с.
5. Крестьянское движение в России в 1857 – 1861 гг. Сборник. / под. ред. Н.М. Дружинин. – М. : Соцэкгиз, 1963 – 882 с.
6. Позен Михаил Павлович (1798-1871). Бумаги по крестьянскому делу. – Dresden : В. Wienecke, 1864. – 331 с
7. Русская старина. Томь XXXIV. 1882. Выпу. 4-6. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1882. – 880 с.
8. Савчук А.А. Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії / А.А. Савчук // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – №11-12. – С. 217-223
9. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в радянській історіографії 1950-1960-х років / А.А. Савчук // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 120 (5). – С. 69-72
10. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії / А.А. Савчук // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2017. – Вип. 25. – С. 341-347
11. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян. – СПб. : В типографии Министерства Внутренних дел, 1861-1884. – Т. 1. – 138 с.

The article presents the characteristics of the April Program of 1858 as an important stage in the activities of the Main Committee on Peasant Affairs and political fight around it. Also has been researched the results of the Program for the preparatory reform process of 1861.

Particular emphasis is placed on the study of available sources: the actual April program and a number of legal documents preceding its adoption or were called by the Program.

Key words: Emancipation reform 1861, April Program 1858, Russia, Main Committee of Peasant's affairs, serfdom, Alexander II of Russia

Отримано: 21.12.2017

УДК 378.011.3-051(373.3(477.4)«18-19»

І. В. Сесак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Досліджуються навчальні заклади Київської, Подільської і Волинської губерній, у яких здійснювалася підготовка вчителів початкових шкіл. Вони в основному підпорядковувались Міністерству народної освіти і Святішому Синоду православної віри. Показано нестачу шкіл, вчителів та їх низький освітній рівень тощо, а також реакційну політику царизму в галузі освіти.

Дуалізм в управлінні та підпорядкуванні початкових шкіл краю зумовив і відповідну систему підготовки педагогічних кадрів. Так, для народних училищ Міністерства народної освіти вчителів готували: учительські інститути, учительські семінарії, 8-мі педагогічні класи жіночих гімназій, прогімназії та інші. Підготовку вчителів для церковнопарафіяльних шкіл здійснювали церковно-вчительські школи, духовні чоловічі і жіночі та єпархіальні жіночі училища, а для шкіл грамоти-другокласні церковнопарафіяльні школи. Разом з тим, підготовка вчителів здійснювалася у духовних семінаріях, на педагогічних курсах, через екстернат тощо. Бажаними вчителями у початкових школах були випускники духовних семінарій та єпархіальних училищ, вищих та середніх навчальних закладів (гімназій). Вважає мала кількість вчителів з вищою освітою.

У дослідженні вказано, що підготовку вчителів також здійснювали навчальні заклади Відомства установа імператриці Марії, зокрема: Київський інститут шляхетних дівчат (з 1838 р.) та маріїнські жіночі гімназії з кінця 60-х років XIX ст. та інші.

Помітну роль у підготовці учительських кадрів та покращенні їх освітнього рівня відіграли з 1904 р. земські установи, які не тільки виділяли кошти на заснування нових педагогічних шкіл, але й турбувались про покращення освітнього рівня вчителів, організували педагогічні курси, утримували стипендіатів, матеріально і морально підтримували престиж вчителя.

З'ясовано, що низький рівень розвитку освіти у правобережних губерніях України впродовж XIX ст. – на початку XX ст. вимагав сотень і тисяч нових шкіл, а відповідно підготовлених вчителів, особливо у зв'язку із запровадженням загальної початкової освіти. Царський уряд виявився не в змозі вирішити цю проблему, хоч над нею працювали і були певні успіхи.

Ключові слова: початкова школа (однокласна і двокласна), міністерське училище, церковнопарафіяльна школа, школа грамоти, учительський інститут, семінарія, духовна, учительська, церковно-вчительська школа, другокласна церковнопарафіяльна школа, екстернат та інші.

Проблема підготовки вчительських кадрів завжди була злободенною та досить важкою проблемою. Вона була, є і залишається актуальною. До початку 60-х років XIX століття у Правобережній Україні не було спеціально організованої підготовки вчителів, хоч у першій половині XX ст. діяли духовні семінарії, духовні і

повітові училища, пансіони, а також Кременецька гімназія з 1805 р., а з 1819 р. лицей, Київська (1811 р.) і Вінницька (1812 р.) чоловічі гімназії та інші. Тільки з початком буржуазно-демократичних перетворень, коли потреби соціально-економічного розвитку краю, ліквідація кріпацтва (1861р.), російсько-польське протистояння, гостро поставили задачу розвитку шкільної мережі, введення загального початкового навчання, під впливом суспільно-педагогічного руху, були зроблені перші кроки до організації систематичної підготовки вчителів. Виникають перші спеціальні педагогічні навчальні заклади, які готували вчителів для початкових шкіл, зокрема, Київська педагогічна школа (1862-1864 рр.), учительські семінарії та інші.

Проблеми вчителів та їх професійної підготовки хвилювали не одне покоління дослідників дореволюційної, радянської та сучасної епохи. Так, серед дореволюційних дослідників виділяються роботи В. Акімова, Д. Тихомирова, В. Фармаковського, М. Ветошкіна, М. Чехова та інших. Їхні роботи, хоч і мають описовий характер, написані в основному на першоджерелах, містять цінний фактичний матеріал. У радянські часи підготовку вчителів досліджували Ф.Г. Паначін, А.М. Вежлев, М.М. Кузьмін, М.Г. Заволока, М.С. Поліщук, О.В. Ососков та багато інших. Радянські дослідники вивчали дану проблему з класових позицій, огульно критикували дорадянську систему підготовки вчителів початкових шкіл. У роботах Ф.Г. Паначіна найбільш повно висвітлено проблему, однак, у всеросійському масштабі.

Серед сучасних українських дослідників виділяються роботи Н.М. Дем'яненко, В.Е. Майбороди, І.П. Важинського, І.В. Сесака, Т.О. Столярчук, Н. Андрійчук, Н.Ю. Балубуст, В.С. Перерви та багатьох інших. У них автори, в умовах незалежності України, всебічно висвітлюють різні аспекти підготовки вчителів в окремих педагогічних навчальних закладах, політику царизму в галузі педагогічної освіти тощо. Їхні дослідження, як правило, мають регіональний характер, висвітлюють особливості становлення та розвитку педагогічних навчальних закладів на теренах Правобережжя.

Із зарубіжних дослідників історії педагогічної освіти XIX – початку XX ст. виділяються роботи російських вчених: С. Кітурової, Г. Окушевої, С. Качуриної, С. Царьової, І. Сучкової, В. Смірнова та інших. Заслугує на увагу унікальне дослідження С. Сірополка.

Однак, комплексного дослідження про підготовку вчителів для початкових шкіл Міністерства народної освіти та Святішого Синоду українська історико-педагогічна наука немає. Тому завданням даної роботи є спроба висвітлити історію підготовки педагогічних кадрів у навчальних закладах Правобережної України протягом XIX – на початку XX ст., в умовах російського поневолення, коли більшість сучасних українських земель були у складі Російської імперії.

З кінця XVIII століття і до початку 30-х років XIX століття у Правобережній Україні домінувало польське шкільництво. Навчання в освітніх закладах велося польською мовою. Спеціально підготовлених вчителів не було. Кожний наступний заклад освіти готував учителів для попереднього (повітове училище для парафіяльного, семінарія і гімназія для повітового, університет для гімназії, Київська духовна академія для духовної семінарії). Вчительські посади займали особи з різним освітнім рівнем та фаховою підготовкою. Так, у парафіяльних училищах учителями, як правило, були вигнані зі служби чиновники, недоучки різних навчальних закладів, відставні солдати, писарі, які не знали педагогіки. До речі, педагогіка вперше почала вивчатися в Україні у духовних семінаріях у 1843 р., а з 1850 р. у Київському університеті св. Володимира.

Впродовж XIX століття у деяких парафіяльних училищах працювали випускники духовних училищ, рідше – семінарій, але вони займались учительською ді-

яльністю тільки до отримання місця священника або дяка. Тому основу педагогічних кадрів у народних школах складали випускники початкових шкіл та з званням народного вчителя, а також особи, які не закінчили ніякого навчального закладу або, у кращому випадку, були виключені з нього і мали досить поверхову уяву про методику викладання. Царські освітні чиновники були мало знайомі зі шкільною справою. Турбота про школу проявлялась лише в тому, щоб прослідкувати виконання інструкцій, правил, щоб на школі була вивіска з орлом, а у приміщенні школи розміщені плакати з правилами та розкладами занять. Учні твердо повинні були знати привітання начальству, жваво говорити завчені молитви і відповідати на питання. При подібних вимогах знання педагогіки були не обов'язкові для вчителя.

Вчителювали у початкових школах Правобережної України випускники загальноосвітніх середніх і, рідко, вищих навчальних закладів, відповідних духовних шкіл. Особи з незакінченою вищою і середньою, а також з початковою і домашньою освітою для отримання дозволу на вчителювання у початкових школах здавали спеціальний екзамен. Потреба в учителях для початкових шкіл була настільки великою, що Міністерство народної освіти дозволило вчителювати малограмотним особам.

У досліджуваній період розвивалась і на початку ХХ ст. сформувалась розгалужена мережа початкових шкіл, які підпорядковувались в основному двом відомствам – церковному (св. Синоду) і Міністерству народної освіти. Дуалізм в управлінні початковими школами зумовив і відповідну систему підготовки вчителів для них.

Підготовка вчителів початкових шкіл в першій половині ХІХ ст. здійснювалася духовними семінаріями з 1807 р. (за реформою духовної освіти 1803-1814 рр.), повітовими училищами, чоловічими гімназіями (на основі наказу Міністерства народної освіти «Про започаткування групи учительських стипендіатів при гімназіях» (1819 р.).

Підготовку вчителів для сільських початкових шкіл здійснював Кременецький ліцей (1819-1831 рр.). Це був польський елітний навчальний заклад, який готував вчителів-католиків для католицьких шкіл, які масово почали з'являтися на території регіону і діяли протягом першої третини ХІХ ст.

Існувала також система підготовки домашніх вчителів (наставників) у приватних пансіонах та Київському інституті шляхетних дівчат (з 1838 р.). Навчальні плани інституту включали: Закон Божий, російська мова і словесників, педагогіка, французька, німецька, польська мови і словесність, математика, історія, географія, фізика, природнича історія, чистописання, малювання, рукоділля, домашнє господарство. Засвоєння курсу педагогіки, а згодом – окремих методик надавало можливість випускникам працювати і в початковій школі.

З кінця 30-х років ХІХ ст. при гімназіях і повітових училищах, але вже російських, не польських, було запроваджено екстернат – специфічну форму іспитів для отримання посади вчителя – відповідно повітового училища і парафіяльної школи, а пізніше – звання вчителя міністерського училища і церковнопарафіяльної школи.

У першій половині ХІХ ст., внаслідок широкого реформування сфери освіти (освітні реформи 1802-1805 і 1828-1835 років), було відструктуровано державну (російську) систему освіти: парафіяльне училище, повітове, гімназія, університет. Кожний наступний заклад освіти готував учителів для попереднього.

Зауважимо, що шкільні «Статути» 1804 і 1828 років не вимагали ніяких спеціальних знань від наставників. Лише у 1846 р. було прийнято «Положення про випробування кандидатів на учительські місця», у відповідності з яким, претенденти повинні були підтвердити знання правил викладання навчальних планів і підручників.

До створення спеціальних навчальних закладів основними осередками підготовки вчителів для початкових шкіл Міністерства народної освіти були чоловічі гімназії, пансіони, повітові училища, екстернат, а вчителів для церковних шкіл Відомства православного віросповідання готували духовні училища та семінарії, єпархіальні училища з 1843 р., а також екстернат тощо.

У травні 1862 р. інтелігенцією, по проекту бувшого інспектора державних училищ Тулова, була заснована при Київському університеті св. Володимира Тимчасова педагогічна школа, в якій спеціально велася підготовка вчителів для початкових шкіл Київської, Подільської і Волинської губерній. У ній безкоштовно і добровільно викладали професори Київського університету та вчителі київських гімназій, або студенти, під безпосереднім керівництвом тих же вчителів. Практичні заняття проводились у Києво-Подільському початковому училищі. Спочатку педагогічна школа була відкрита на 20, а потім на 40 чоловік, які отримували стипендії в розмірі 5 руб. щомісячно. Контингент студентів складався з гімназистів, семінаристів, учнів повітових училищ та інших [4, с.29-30].

Курс навчання в школі було встановлено шестимісячний. Викладались такі предмети: Закон Божий, російська мова з читанням зразкових пам'ятників і творів народної словесності, відомості з історії, географії і російська історія (особлива увага зверталась на місцеві події). Поряд з російськими підручниками, тут готувалась «Книга для читання в народних школах Київського навчального округу» на теми українського життя. Пізніше школа була переведена в будинок 1-ої Київської чоловічої гімназії. При ній для практичних занять була заснована елементарна школа. Після 14 місячного існування педагогічної школи деякі вчителі гімназій відмовились навчати в школі і здійснювати керівництво заняттями. У 1864 р. педагогічна школа була закрита [4, с.29-30]. Вона встигла підготувати кілька десятків вчителів за скороченою програмою навчання.

Друга педагогічна школа була відкрита у Харкові в 1863 р. з ініціативи професора Харківського університету М.М. Бенетова. Вона готувала сільських учителів для шкіл Харківської і Полтавської губерній. Однак, вона була розрахована на значно меншу кількість учнів (5-9 чол.).

Лише у 1869 р. у Правобережній Україні була відкрита Міністерством народної освіти перша учительська семінарія в Києві, яку пізніше переведено до містечка Коростішів на Київщині. 1875 року учительську семінарію відкрито в м. Острогож на Волині, яка згодом була переведена в с. Дедеркалі Волинської губернії. Обидві учительські семінарії на 1900 р. підготували більше як 1.043 вчителів [16, с.20].

Початкові школи Правобережної України, особливо сільські, постійно відчували нестачу кваліфікованих вчителів. Зокрема, в кінці XIX ст. у міністерських училищах Подільської губернії 27,3% учителів не мали свідоцтва на право викладання [29, с.142-143]. Ще більшою була недостатня кількість кваліфікованих учителів у церковно-парафіяльних школах і школах грамоти, які перебували і віданні Св. Синоду. Так, у 1903 р. з 1929 учителів цих шкіл, мали педагогічну освіту або мали свідоцтва на звання вчителя по особливому екзаміну – 888 осіб, або 46% (у 1902 р. – 35,5%), а решта мали тільки початкову або домашню – 1041 чол. або 54% (у 1902 р. – 64,5%) [5, с.169-170].

У 1901 р. освітній рівень вчителів міністерських початкових шкіл Київської губернії був наступним. З 622 вчителів, без врахування 237 законовчителів, 229 чол. мали спеціальну підготовку, 206 чол. – закінчили середні навчальні заклади, 113 чол. – випускники наших навчальних закладів і витримали екзамени на звання вчителя або вчительки, 24 чол. мали вищу освіту і 64 чол. – не мали права на викладання (вчителі ремесел, гімнастики, окремі вчителі співів, рукоділля) [7].

Як свідчать статистичні дані, зібрані в Управлінні попечителя Київського навчального округу на 1 січня 1913 р. освітній рівень вчителів початкових міністерських училищ Правобережної України, за нашими підрахунками, був таким. З 5.036 вчителів трьох правобережних губерній України, без 1953 законовчителів тільки 225 мали вищу освіту, 1959 чол. були з спеціальною підготовкою і освітою (1642 вчителів і 317 вчительок) і 2459 чол. (1022 вчителів і 1437 вчительок) – з середньою і початковою освітою, а 593 чол. (549 вчителів і 44 вчительок) – без освітнього цензу. Отже, найбільше вчителів (2459 чол.) були з середньою і початковою освітою, частина яких здала спеціальний екзамен на звання вчителя міністерського училища, причому, серед них переважали жінки (1437 жінок і 1022 чоловіків). Однак, з 1959 вчителів з спеціальною підготовкою і освітою жінок було тільки 317 чол., тоді як чоловіків було 1642 чол., тобто у 3 рази більше. Це свідчення того, що царизм протягом ХІХ ст. штучно стримував розвиток середньої педагогічної освіти жінок, не надавав права заміжнім жінкам працювати в початкових школах. Із загальної кількості (5036) вчителів жінок було 1810 чол., а вчителів чоловіків 3226 чол. (тобто більше, ніж у 2 рази). Майже кожен восьмий вчитель початкових міністерських шкіл не мав освітнього цензу [9].

Варто зауважити, що народні училища Міністерства народної освіти вважались кращими початковими школами порівняно з церковними – церковно-парафіяльними та школами грамоти, яких у Правобережній Україні в 1900 р. було у 8 разів більше (відповідно 6235 і 779), у 1905 р. – у 3 рази більше (5915 і 1032), у 1911 р. – більше як у 2 рази (4858 і 2122) [28, с.26]. Отже, при загальній стабільності кількості початкових шкіл, число церковних шкіл зменшувалось, а міністерських, навпаки, збільшувалось. Найкращим був освітній рівень вчителів земських (міністерських, які утримували земства) шкіл. Зокрема, у Київській губернії освітній рівень 617 вчителів земських шкіл напередодні Першої світової війни на 79,8 відсотків складався з вчителів з вищою і середньою освітою, тоді як у церковно-парафіяльних школах таких осіб було тільки 22,4 відсотка [3, с.133].

Царський уряд мало турбувався про належну підготовку вчителів і не утруднював себе турботами про заснування відповідної кількості педагогічних навчальних закладів. Так, в офіційному звіті міністра народної освіти за 1872 рік вказувалось, що «величезна кількість наших народних училищ повинна задольовитись поки напівграмотними вчителями» [17, с.315]. Бездушність уряду до становища вчителів, відсутність розумного керівництва освітою відштовхнула багатьох людей від педагогічної діяльності, принижувала її значення.

Гальмуючи розвиток мережі педагогічних навчальних закладів, зокрема учительських інститутів і семінарій, царизм надав перевагу більш дешевим способам підготовки вчителів: педагогічні класи при жіночих гімназіях і єпархіальних училищах, другокласні церковнопарафіяльні школи, одержання свідоцтва на звання народного вчителя шляхом здачі екстерном екзаменів тощо. Так, міністр освіти Російської імперії Д. Толстой вказував, що потреба в учительських школах не спричинюється справжнім становищем справи і для народу потрібна лише розумна грамотність, для чого не потрібні дорогі вчителі [18, с.749]. Отже, міністр освіти практично заперечував потребу в таких навчальних закладах.

Особливо гостро стояла проблема педагогічної освіти на початку ХХ ст. Розробка царськими чиновниками і прогресивними діячами (особливо земцями) питань запровадження загальної початкової освіти, необхідність піднесення загального культурного рівня населення тощо, з новою силою поставила проблему розвитку педагогічних навчальних закладів.

За підрахунками діячів Подільського земства для того, щоб щорічно ряди вчителів початкових шкіл поповнювало більше 600 нових педагогів, у зв'язку

із запровадженням загального початкового навчання, щоб забезпечити необхідну мережу початкових шкіл, необхідно було відкрити в губернії не менше 15 учительських семінарій, крім діючих у Вінниці, Кам'янці-Подільському та Ольгополі [24, с.283-285]. Подільським губернським земством у 1912-1914 роках було порушено клопотання про відкриття спочатку 5 учительських семінарій – у Балті, Барі, Брацлаві, Могилів-Подільському та Проскурві. У період Першої світової війни планувалось відкрити учительську семінарію у Новій Ушиці.

Отже, тільки на початку ХХ ст. у Правобережній Україні починають більш масово відкриватися спеціальні педагогічні навчальні заклади – учительські семінарські та учительські інститути. Зокрема, учительські семінарії засновуються: у Подільській губернії у Вінниці (1909 р.), Кам'янці-Подільському (1913 р.), Ольгополі (1914 р.); у Київській губернії – у Києві (1911 р.), Черкасах (1912 р.), правда з 1869 р. діяла в губернії Коростишівська семінарія; Волинській губернії – Житомирська (1913 р.), з 1874 р. – діяла Дедеркальська. Вперше виникають учительські інститути – Київський (1909 р.) та Вінницький (1912 р.), хоч закон про учительські інститути було видано ще у 1872 р. З 1903 р. починають діяти постійні однорічні, а з 1909 р. – дворічні педагогічні курси, а також тимчасові – літні курси. Продовжував діяти екстернат, який давав до 20 відсотків вчителів для міністерських початкових шкіл та до 40-70 для церковних.

Певний вплив на освітній рівень вчителів їх професійну підготовку, особливо на початку ХХ ст., справила загальна і педагогічна періодична преса, на сторінках якої піднімалися питання організації навчання і виховання учнів, учителі ділились своїм досвідом і спостереженнями. У педагогічних виданнях розкривались недоліки в організації слабкої підготовки вчительських кадрів, ставились вимоги створення більш ширшої мережі педагогічних навчальних закладів, розширення змісту освіти, зв'язку школи з життям тощо. Частими були публікації про важке матеріальне і духовне життя народних вчителів, їх безправне становище та інші. Вчителі відчували в своїй діяльності строгі обмеження з боку царського уряду, що принижувало їх гідність і змушувало шукати вихід з такого становища у суспільно-політичній діяльності.

Велике значення в справі формування учительських кадрів мало видання педагогічної і навчальної методичної літератури. Швидкий розвиток видавничої діяльності, поява значної кількості педагогічної літератури, як вітчизняної, так і перевідної, у певній мірі компенсували відсутність необхідної кількості педагогічних навчальних закладів, сприяло самоосвіті вчителів, зростанню їх професійної майстерності.

При низькій загальноосвітній і педагогічній підготовці в здобутті і розширенні загальноосвітніх і спеціальних знань відіграла самоосвіта народних вчителів. Багато сільських вчителів відчували слабкість своєї підготовки, прагнули підвищити її шляхом читання педагогічної і загальноосвітньої літератури. Однак, царизм, міністерські інспектори, церковні наглядачі були незадоволені такою формою підготовки вчителів. Основним способом самоосвіти були книги, які вчителі могли брати в спеціальних педагогічних бібліотеках. На жаль, таких бібліотек було дуже мало, вкрай мізерними були і їхні фонди.

Варто зазначити, що навіть на початку ХХ ст. підготовка учительських кадрів для початкових шкіл у Правобережній Україні мала вкрай обмежений характер. Зокрема, на 1 листопада 1913 р. тут діяло два учительських інститути – Київський (1909 р.) і Вінницький (1912 р.), 7 учительських семінарій: 3 у Київській губернії і по 2 у Волинській та Подільській, а також 9 педагогічних курсів: 4 у Подільській губернії, 3 – у Київській і 2 у Волинській [12, с.IX].

Так, за нашими підрахунками, учительські семінарії Київського навчального округу у 1901-1911 роках закінчили 740 чоловік, тоді як кількість семінарій збільшилась з 2 до 8 [26, с.54].

Крім вище вказаних педагогічних навчальних закладів учителів для початкових шкіл Міністерства народної освіти готували ще: додаткові (8-мі) педагогічні класи при жіночих гімназіях, діяв екстернат, завдяки якому, після здачі відповідних екзаменів, особи здобували звання народного вчителя.

Варто вказати, що не всі випускники учительського інституту і учительських семінарій приступали вчителювати. Частина з них продовжувала навчання у вищих навчальних закладах, окремі поступали на службу в державні органи влади, і лише найбільш, які не мали коштів для продовження навчання і не могли влаштуватися на більш дохідне місце в царській системі державного управління, змушені були працювати у початкових школах.

За нашими підрахунками, зробленими на основі статистичних даних Київського навчального округу, з 1912 по 1916 року кількість учительських семінарій у Правобережній Україні збільшилась з 4 до 8, кількість учнів у них з 385 чол. до 796 чол., тобто більше, ніж у 2 рази. Однак, пізніше заснування учительських семінарій (напередодні або в період Першої світової війни) та 4-річний термін навчання у них, зумовили те, що на початку 1915 р. половина семінарій ще не дали випусків, а випуски у діючих були малими. Зокрема, у 1912 р. три семінарії Правобережжя випустили 73 вчителів (Коростишівська – 16 чол., Дедекальська – 21 чол., Вінницька – 36 чол.), а в 1915 р. чотири семінарії – 106 вчителів (Коростишівська – 26 чол., Дедекальська – 16 чол., Вінницька – 29 чол. і Київська – 35 чол.) [9, 10].

Освітній рівень вчителів початкових шкіл різних типів підпорядкованих Міністерству народної освіти на початок 1916 р. у правобережних губерніях України був таким [27].

Таблиця 1

Губернії	Загальна кількість вчителів на 01.01.1916	Законовчителів і віровчителів	Освітній рівень вчителів			
			з вищою освітою	з спеціальною підготовкою і освітою	з середньою і нижчою освітою	без освітнього цензу
Київська	3265	725	31	1313	1118	78
Подільська	2574	836	2	1153	526	54
Волинська	2423	752	–	981	504	186
Разом	8262	2316	33	3447	1148	318

Особливо гостро стояла проблема підготовки учительських кадрів для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, які з середини 80-х років XIX ст. почали масово з'являтися у правобережних губерніях України, згідно затверджених у 1884 р. «Правил про церковнопарафіяльні школи». Адже якість знань, які учні отримували в церковних початкових школах, у значній мірі залежала від педагогічних кадрів. Спеціальних навчальних закладів, де б готували вчителів для початкових церковних шкіл (шкіл грамоти і церковнопарафіяльних шкіл) до початку XX ст. не було. Значну кількість учителів становили випускники духовних училищ і семінарій, жіночих спархіяльних училищ, світських навчальних закладів, а найбільше тих, хто мав свідоцтво на звання вчителя церковнопарафіяльної школи. Працювали у церковних школах і особи без будь-якої закінченої освіти, тобто самоучки.

Вперше на державному рівні вчителів у Правобережній Україні для церковних шкіл почали готувати тільки у кінці – на початку XX ст. Згідно «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання»

1902 року до учительських шкіл належали два типи навчальних закладів: дружокласні церковнопарафіяльні школи [19] і церковно-вчительські школи [21].

Церковно-вчительські школи призначались для підготовки вчителів для однокласних і двокласних церковно-парафіяльних шкіл, а також для друго-класних. Термін навчання у них становив 3 роки. Такі школи були у Вінниці, Житомирі та у Києві. На початку ХХ ст. у Росії діяло всього 18 церковно-учительських шкіл, в яких навчалось 1977 чол. [14, с.107].

Другокласні школи з трирічним терміном навчання почали відкриватися у 1896/1897 навчальному році і готували вчителів для шкіл грамоти. Однак, варто зазначити, що багато випускників другокласних учительських шкіл, здобувши право викладання тільки в школах грамоти, прагнули отримати свідоцтво на звання народного вчителя, щоб мати право працювати в церковно-парафіяльній школі.

Згідно статистичним даним на 1908 рік, за нашими підрахунками, у 36 другокласних школах трьох правобережних губерній України навчалось 2023 учнів. Зауважимо, що у 1896-1907 рр. другокласні школи закінчили у Волинській губернії 751 чол., Київській – 1066 чол. і Подільській – 1206 чол., разом – 3023 чол. [31, с.54]. Якщо врахувати, що церковні школи в регіоні мали домінуюче становище (переважали міністерські у 2, у 8 разів) і велику біжучість вчительських кадрів, вони не змогли, разом з іншими типами шкіл, кардинально змінити якісний рівень професійної підготовки вчителів.

Варто вказати, що порівняно з 6-ма українськими підросійськими губерніями України, 3 правобережні губернії мали більшу кількість другокласних шкіл і, відповідно, більше випускників, що зумовлювалось потребами забезпечення більшої кількості церковних шкіл.

Другокласні церковні школи не тільки навчали майбутніх вчителів грамоти, але й були поширювачами передового педагогічного досвіду. Досить часто при них організовувались як короткотермінові так і постійні (одно і дворічні) педагогічні курси. Так, у 1913-1914 навчальному році у Волинській губернії на дворічних курсах у другокласних школах Почасва і Свято-Володимирській навчалось відповідно 20 і 14 чол., а на другорічник при 3-х другокласних школах було разом 50 чол. [7, с.68].

Підсумовуючи підготовку вчителів для церковних шкіл у правобережних єпархіях України можна вказати наступне.

1. Найкращими вчителями для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти вважались вихованці духовних семінарій, як особи, що прослухали курс педагогіки і дидактики (офіційно введений з 1843 р.), а також проходили практику в зразковій церковнопарафіяльній школі, організований при кожній семінарії. Духовні семінарії готували не тільки «церковних пастерів» та законовчителів, але й учителів загальноосвітніх предметів. Однак, випускники духовних семінарій неохоче йшли вчителювати у початкові школи, а якщо і працювали, то недовго. Причина зрозуміла, – зарплата за вчительську працю була мізерною і вони знаходили місця більш матеріально забезпечені.

2. Дещо більше у церковнопарафіяльних школах Правобережжя працювало випускниць єпархіальних училищ, при яких на початку ХХ ст. діяли, після 6-річного навчання, 7-мі педагогічні класи. Так, за період діяльності з 1864 р. по 1891 р. Тульчинського єпархіального училища (Вінницькій повіт Подільської губернії) було 11 випусків, які разом випустили 322 вихованки [2, с.41]. Однак, вихованки цього типу церковних шкіл, як і жіночих гімназій Міністерства народної освіти та середніх шкіл в цілому, неохоче йшли в школу і то, нерідко із-за бідності.

3. Не могли забезпечити існуючу мережу церковних шкіл підготовленими педагогічними кадрами. Три церковно-вчительські школи та 37 другокласних учительських шкіл, педагогічні курси тощо. Однак, церковне відомство православного віросповідання створило на Правобережній Україні досить струнку і розгалужену систему навчальних закладів, по своїй структурі аналогічну світській. Однак, діючі навчальні заклади з підготовки вчительських кадрів для церковно-парафіяльних шкіл, як і міністерських, не змогли кардинально змінити на краще освітній рівень вчителів.

Створення спеціальної системи підготовчої освіти дозволило в певній мірі забезпечити початкові школи більш або менш підготовленими вчителями. Однак, навіть у кінці XIX ст. багато шкіл, і в першу чергу сільські, залишались без будь-яких кваліфікованих вчителів. Навіть у міністерських училищах України 11% учителів не мали свідоцтв на право викладання. А в Подільській губернії, наприклад, цього права не мали 27,3% вчителів, Волинській – 40,1% [11, с.379].

Нестача вчителів – хронічна хвороба початкових шкіл на всьому періоді їх існування. За неповними даними Міністерства народної освіти в Російській імперії не вистачало 8 тис. вчителів, в тому числі 1592 для новостворених шкіл. Фактично кожна десята народна школа в 1900 р. не мала вчителя і більше 33% нових шкіл отримали вчителів без необхідної підготовки [13, с.85].

Особливо низьким був освітній рівень вчителів церковних шкіл, про що багато говорилось в суспільстві в ті часи. Учителів, які б мали спеціальну педагогічну підготовку було мало. Так, 1902 р. у церковних школах Правобережжя, крім осіб церковного причту, мали право на викладання у Київській губернії 642 чол., у Подільській 683 чол. і у Волинській – 538 чол., тобто всього 1.863 вчителів [30, арк.19]. У сільських однокласних школах, які складали більшість початкових шкіл, працювали навіть особи без достатньої загальної освіти («без освітнього цензу»), тобто самоучки. Загалом у Росії в церковних школах у 1907 р. було лише 37% вчителів, які мали право навчати [1, с.12].

Однак, на початку XX ст. із запровадженням земських установ з літа 1904 р. та особливо під впливом революції 1905-1907 років, освітній рівень вчителів церковних шкіл Правобережної України значно покращився. Наприклад, якщо у 1905 р. у Подільській губернії було 45,54% вчителів церковних шкіл, які не мали ніяких свідоцтв на викладання, то у 1913 р. тільки 5,61% тоді як загальна кількість вчителів за ці роки була стабільною [15, с.LVI].

Як свідчать дані звіту Волинського єпархіального училища наглядача про стан церковних шкіл за 1913-1914 навчальний рік, освітній рівень 1,468 учителів загальноосвітніх предметів однокласних і двокласних церковно-парафіяльних шкіл був таким: закінчили середні і спеціальні навчальні заклади – 402 чол., отримали звання вчителя за екзаменами – 763 чол. (в т.ч. закінчили другокласні школи), а 303 чол. не мали учительського звання. Як бачимо, майже кожен п'ятий учитель церковно-парафіяльної школи не мав права на вчителювання [6, с.14-15].

Міністерство народної освіти для своїх початкових шкіл – народних училищ, повітових, міських і вищих початкових училищах поповнювало ряди вчителства випускниками середніх загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, чоловічих і жіночих гімназій. Останніх, за нашими підрахунками у 1916 р. на Правобережжі було 42 чоловічих і 62 жіночих, разом 104 [22, с.209]. Діяли 2 учительські інститути [23], 8 учительських семінарій [25], педагогічні курси та екстернати [20]. Їх роль у підготовці вчителів початкових шкіл, частково, висвітлено нами у вище вказаних статтях.

Церковне відомство православної віри при Святішому Синоді створило свою систему підготовки вчителів для одно і двокласних церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, Діяли 3 духовні семінарії, 3 епархіальні жіночі училища, чоловічі та жіночі духовні училища, а також педагогічні курси. Найбільше у церковнопарафіяльних школах працювало вчителів із знанням народного вчителя початкової школи, тобто тих, хто здобув право на вчителювання через екстернат. Їх кількість у церковних школах сягала, іноді, 40-70 відсотків від загальної кількості вчителів. Спеціальні педагогічні заклади – другокласні церковнопарафіяльні школи (з 1895 р.), як і церковно-вчительські (з 1902 р.) з'явилися, як бачимо, у кінці XIX – на початку XX ст. і їх роль у підготовці вчителів для церковних шкіл була незначною, особливо останніх.

Варто зауважити, що певна частина вчителів початкових шкіл поповнювалася випускниками Київського інституту шляхетних дівчат (з 1838 р.) та 4 маріїнських жіночих гімназій, що перебували у віданні Відомства установ імператриці Марії. Серед них перша в Україні жіноча гімназія – Києво-Фундуклеївська з 1859 р. Крім цього, у початкових школах Правобережжя частина вчителів була з «корінних» російських губерній, яких царський уряд направляв для зміцнення свого впливу і російщення українського народу, за що їм щедро доплачував до зарплати.

Загалом, як показує дослідження, підготовка вчителів початкових шкіл у Київській, Подільській і Волинській губерніях, здійснювалася в умовах російського поневолення і польського впливу, мала дуалістичний характер. В основному два відомства: церковне і Міністерство народної освіти створили і розвивали свої системи підготовки вчителів. Царський уряд не спішив давати освіту народу, а тим більше готувати вчителів для початкових шкіл. Однак, учительські кадри, підготовлені у педагогічних та інших навчальних закладах Правобережної України служили поширенням знань, релігійної ідеології і моралі, сіяли «розумне, добре, вічне».

Як бачимо, внаслідок реакційної політики царизму в галузі освіти, спеціальна педагогічна підготовка вчителів у регіоні тільки започатковувалася, особливо для церковнопарафіяльних шкіл, які становили 2/3 від загальної кількості початкових шкіл. Освітній рівень вчителів продовжував залишатись на низькому рівні. Мало було вчителів з вищою освітою. Значний контингент, особливо в однокласних церковних школах, становили особи, які здали екзамен на отримання звання народного вчителя початкової школи (екстернат). Збільшилась кількість вчителів з середньою та спеціальною освітою, одночасно зменшилась кількість вчителів з початковою освітою та без права на вчителювання. Загалом, у досліджуваній період освітній рівень вчителів початкових шкіл помітно покращився. Вихованці педагогічних та інших навчальних закладів Правобережної України служили поширенням знань, релігійної ідеології і моралі, сіяли «розумне, добре, вічне», прагнули підняти народ з темряви неграмотності.

Список використаних джерел:

1. Ванчаков А.М. Краткий историко-статистический обзор развития церковной школы с 1884 г. до настоящего времени (1884-1909 гг.) / А.М. Ванчаков. – СПб., 1909.
2. Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище. Собраны преподавателем того же училища Иваном Якушевским. – Каменец-Подольск : Печатано в Типографии Подольского губернского правления, 1892. – 51 с.
3. Киевская земская справочная книжка – календарь на 1914 год. 4-й год издания.
4. Мукалов Н. Народная школа в Юго-западном крае (Историко-статистический очерк) / Н. Мукалов. – К., 1892. – 60 с.
5. Обзор Подольской губернии за 1903 год.

6. Отчёт Вольинского епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Вольинской губернии в учебно-воспитательном отношении за 1913-1914 учебный год. – Вольнская губернская типография, 1915.
7. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии народных училищ: 1) в губерниях Юго-Западного края: Киевской, Подольской и Вольинской и 2) в губерниях Черниговской и Полтавской за 1901. – К., 1902. – Частные статистические ведомости к отчёту о состоянии народных училищ Киевской губернии за 1901 год. – Ведомость 2.
8. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии народных училищ за 1912 год. – Отдел IX. – Ведомость 3. (О числе учащихся в начальных училищах разных типов и распределение их по полу и образовательному цензу к 1 января 1913 года).
9. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1912 год. – Ч. II. – Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчёту... – К., 1913. – Ведомость 1.
10. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1915 год. – Ч. II. – Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчёту... – К., 1916. – Ведомость 1.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.
12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913-14 учебный год. – К., 1913. – Ч. II.
13. Паначин Ф. Учительство России на заре XX столетия / Ф. Паначин // Народное образование. – 1973. – №9. – С. 83-89.
14. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки / Ф.Г. Паначин. – М. : Педагогика, 1979. – 216 с.
15. Подольское губернское земство. Отчёт по отделу народного образования за 1912 год. – Каменец-Подольск : Электр. тип.-лит. Под. Губ. Прав., 1913. – 45, LIX с.
16. Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. «Історія України» / М.С. Поліщук. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 1998. – 23 с.
17. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.): Статистические очерки / А.Г. Рашин ; под ред. С.Г. Струмилина. – М. : Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
18. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / С.В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
19. Сесак І. Другокласні церковнопарафіяльні школи Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / Іван Сесак // Матеріали IV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: С.А. Копилов (співголова), О.П. Реєнт (співголова), Л.В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.П., 2017. – С. 336-341.
20. Сесак І. Екстернат Правобережної України – як одна з форм підготовки вчителів початкової школи у другій половині XIX – на початку XX століття / Іван Сесак // Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Лабунець]. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. 23 (2-2017). – Ч. 1. – С. 198-204.
21. Сесак І. Церковно-вчительські школи Правобережної України – як одна з форм підготовки вчителів початкової школи у кінці XIX – на початку XX століття / Іван Сесак // Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Лабунець]. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип. 20 (1-2016). – Ч. 1. – С. 172-177.
22. Сесак І.В. Гімназійна освіта Правобережної України у XIX – на початку XX ст.: етапи становлення та розвитку / І.В. Сесак // Матеріали XIV Подільської науко-

- вої історико-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014 року). – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О.В., 2014. – С. 204-212.
23. Сесак І.В. Учительські інститути Правобережної України на початку ХХ століття / І.В.Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2016. – Т. 23. Присвячено 150-річчю від дня народження М.С. Грушевського. – С. 81-96.
  24. Сесак І.В. Учительські семінарії Поділля на початку ХХ століття (1907-1914 рр.) / І.В. Сесак // Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали другої науково-практичної конференції присвяченої 500-річчю міста Хмельницького. 27-29 серпня 1993 р. – Хмельницький, 1993. – С. 283-285.
  25. Сесак І.В. Учительські семінарії Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2015. – Т. 22. Присвячено 150-річчю від дня народження академіка П. Тронька. – С. 77-89.
  26. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. – К., 1913.
  27. Статистические таблицы о состоянии начальных училищ Киевского учебного округа за 1915 год //Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных и уездных училищ за 1915 год. – Тип-я И.Н. Кушнеров и К^о, 1915. – Ведомость 3.
  28. Степанович Є.П. Мережа учбових закладів України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. (початкові, середні та спеціальні) / Є.П. Степанович // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1986. – Вип.11. – С.24-29.
  29. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного образования (по официальным источникам) / В. Фармаковский. – СПб.: Типография Д.М. Кодрина, 1900. – 200 с.
  30. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф.442, оп.656, спр.132, ч.5.
  31. Школьный календарь. 1909-1910 уч. г. – СПб., 1909.

The educational institutions of the Kyiv, Podil and Volyn provinces were studied, in which the training of primary school teachers was carried out. They were mainly subordinate to the Ministry of Education and the Holy Synod of the Orthodox Faith. Shown the lack of schools, teachers and their low educational level, etc., as well as the reactionary policy of tsarism in the field of education.

Dualism in the management and subordination of elementary schools in the region has led to the creation of an appropriate system of teacher training. For example, for public schools of the Ministry of Public Education, teachers trained in the: Teacher's Institutions, Teacher's Seminary, 8 Teaching Classes for Women's Gymnasium, Profgymnasia, and others. Teachers' training for church parish schools was carried out by church-pedagogical schools and eparchial women's schools, as well as for literacy schools-the second class of church parish schools. At the same time, the training of teachers was carried out in theological seminaries, in pedagogical courses, through externats, etc. The preferable teachers in the primary school was the graduates of theological seminaries and diocesan schools, higher and secondary schools (gymnasiums). A small number of teachers with higher education is impressive.

The study indicated that the training of teachers was also carried out by the educational institutions of the Office of the Empress Maria, in particular: the Kiev Institute of noble girls (since 1838) and Mariinsky women's gymnasia from the late 60's of the nineteenth century. and other.

Since 1904, local authorities have played a significant role in training teachers' training and improving their educational level, which not only earmarked funds for the establishment of new pedagogical schools but also cared for improving the edu-

cational level of teachers, organized pedagogical courses, supported scholarship, materially and morally supported teacher's prestige.

It is stated that the low level of education in the right-bank provinces of Ukraine during the XIX century – at the beginning of the XX century, demanded hundreds and thousands of new schools and, accordingly, trained teachers, especially in connection with the introduction of general elementary education. The tsarist government was not in a position to solve this problem, but it worked on it and had some success.

Key words: elementary school (one and two classes), the ministry school, the church parish school, the school of letters, the teacher's institute, the seminary, the spiritual, the teacher, the church-teacher's school, the second-class church parish school, the external school and others.

Отримано: 27.12.2017

УДК 94(477.4)«18»:352.07

А. Ю. Скрипник

*Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний
соціально-економічний коледж*

ІНТЕГРАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ У СОЦІУМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

З кінця XVIII століття в російській державі поступово починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, що представляє собою принципово інше соціально-демографічне явище зі всіма атрибутами і передумовами розвитку в перспективі як окрема каста або група мешканців імперії. Відправною точкою служив той факт, що рекрути, потрапляючи до збройних сил, майже відразу ж втрачали свої старі соціальні зв'язки, і з часом потроху усвідомлювали себе представниками іншої спільності, поступово адаптуючись до нових реалій і поширюючи свій статус у майбутньому на власні сім'ї. Держава зробила все необхідне для того, щоб військова служба для цього стану стала довичною і спадковою, разом з тим, у вигляді заохочення звільняючи його представників від сплати податків і виконання численних повинностей.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, регулярна армія, відставні солдати, соціальна адаптація.

Мілітарна сутність Російської імперії, політичним змістом якої протягом XVIII-XIX ст. були майже безперервні наступальні загарбницькі війни, втілювалася за допомогою досить ефективної регулярної армії. Цей державний інститут, подібно ненажерливій істоті, постійно вимагав нових людських ресурсів, що поповнювалися черговими або позачерговими рекрутськими наборами до регулярних армійських полків. З плином часу особовий склад виснажувався фізично і морально, вимагав заміни на більш молодий і здоровий контингент. Відомо, що ставлення до солдатів в європейських арміях того часу як до живих бездумних механізмів не передбачало комплексного соціального піклування або опіки з боку держави. Російська не була винятком. Тих хто не могли нести військову службу через старість чи погане здоров'я відправляли у відставку «на власний прожиток», як відпрацьований матеріал.

Соціально-становий склад населення міст і містечок Правобережної України та його поступові зміни, а відповідно й поява нового соціального про-

парку – відставних і безтерміно-відпускних солдат – досліджуються в працях Я. Верменич [1, с.7-27], О. Карліної [2, с.123-125; 3, с.11-23], В. Кундельського [4, с.101-108], М. Петрова [5, с.53-59]. З'ясовано, що з моменту анексії краю поступово почала змінюватися соціальна структура в населених пунктах. З'явилася тенденція до виникнення нових соціальних груп, які мали яскраво виражений мілітарний характер, однак суттєво не впливали на соціальну структуру населення та її традиційні зв'язки.

Існувала логічна закономірність і взаємозалежність між експансіоністським просуванням московської імперії зі сходу на захід і південь, в якості історичної першопричини; і насильницьким становленням нових суспільних реалій і форм – як похідного результату. Є підстави вважати, що на цих територіях в досліджуваний хронологічний період такого поширеного соціального явища, як літні і хворі відставні російські солдати майже не спостерігалось. Військо Речі Посполитої в кінці XVIII століття було регулярним лише частково, а його ядро становили підрозділи, сформовані за територіальним принципом «народових бригад». Нечисленні професійні ветерани за свої заслуги, як правило, облаштовувалися у сільській місцевості як вільні селяни або дрібна шляхта. Тільки з приходом і вкоріненням великих мас російських військових поступово почало зароджуватися і розвиватися таке суспільне явище, як відставні солдати, які з часом все більше стали впливати на соціально-економічні та політичні реалії в регіоні.

Після укладення Кайнарджийського миру з Оттоманською Портою Катериною II у своєму маніфесті від 2 вересня 1793 р. наказала розпочати демобілізацію літніх і хворих солдатів з бойових полків [6, с.459]. Однак, загальна політична нестабільність на території Правобережної України, польське повстання на чолі з Т. Костюшком (1794 р.) і третій розділ Польщі (1795 р.) не давали підстав для масового звільнення ветеранів. Це могло б негативно позначитися на боєздатності більшої частини полків. Тільки через два роки, у жовтні 1795 р. Військова колегія видала указ про «Порядок відставки від служби військових нижніх чинів». Таких військових розділили на дві категорії: ті, хто не придатний до служби за станом здоров'я і віком; і ті, хто вислужив свої довгі 25 років. Для перших підставою для звільнення могли стати особисті огляди генералів і медичних чинів, які звільняли від служби «тих, хто має хворобливі напади, старі роками і не здатні до польової служби». Їх відправляли дослужувати до гарнізонних батальйонів. Друга категорія мала вибір: солдат, що мали родичів, які погодились утримувати їх до смерті, відправляли з належними документами до місця проживання; а тих, кому нікуди йти – в гарнізонні батальйони та інвалідні команди [7, с.811]. Вважаємо, що саме з цього часу почав зароджуватися новий соціальний прошарок в населених пунктах краю, який поступово зростав і зміцнювався протягом наступних десятиліть, але довгий час не мав серйозного впливу на соціальні реалії.

Починалося з невеликих груп відставних солдатів, що оселялися як правило, у містах; там їм легше було прожити, швидше знайти роботу і в перспективі обзавестися сім'єю. Так в одному з «Описів» жителів Кам'янця-Подільського, датованому 1795 р., повідомляється про те, що в місті налічувалося 68 людей осілих військових [8, с.93-104]. Крім польських відставників, серед них могли бути ветерани тих російських частин, що перебували на той час в самому місті та його околицях: Новоингенмарландский, Володимирський, Чернігівський мушкетерські полки і два батальйони з Єгерського корпусу. Підставою для умовного, можливо, нерівномірного розподілу цієї категорії жителів міста служить той факт, що на 1793 р. тодішній польський гарнізон налічував майже 5 тисяч солдатів і офіцерів. Логічно припустити, що частина з них після капітуляції і

розформування залишилися в місті. Схожу ситуацію можна було спостерігати і в інших населених пунктах краю, особливо вздовж старого російсько-польського кордону. Наприклад, в таких маленьких містечках, як Кременець, офіційно на 1798 р. налічувалося ні багато, ні мало 840 осіб відставників [9, с.13]. Ймовірно, більшість з них були солдатами, а потім і відставниками збройних сил польської держави і записані в офіційні звіти як одна з категорій з загальною кількістю жителів. Тому, вважати точними і остаточними наведені вище цифри, що ніби відображають суто російський військовий елемент, не варто.

Облаштування та адаптація відставних солдатів на Правобережжі була значно уповільнена тодішніми військово-політичними подіями в Європі, у яких активно брала участь й Російська імперія. У зв'язку з різким збільшенням кількості армійських полків в 1805-1806 рр. стала відчуватися гостра нестача досвідчених солдат. Цар Олександр I звернувся до ветеранів з закликом повернутися до армії: «У теперішніх військових обставинах, коли всі верстви населення готуються до оборони Батьківщини, немає сумніву, що і відставні нижні чини повинні в цьому взяти участь, якщо їм дозволяє здоров'я і вік». У всіх повітових містах кожної області відкрили пункти для збору та медичного огляду бажаних. Кандидатів розділяли на чотири категорії: ті, хто повністю підходить для служби в армії; хто більше підходить до служби в міліції (ополченні); хто міг служити в губернських і повітових штатних командах; і ті, хто за віком і здоров'ям зовсім не підходили до служби [10, с.1006-1007]. Такі пункти відкрилися в адміністративних центрах новоприсоединених губерній: Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, а також у містах Луцьку, Вінниці та Меджибожі. Але бажані головним чином були тільки серед відставників, що служили в гарнізонних батальйонах і повітових інвалідних командах, і які за станом здоров'я ще були здатні до подальшої фронтової служби.

Продовження процесу наповнення території регіону відставниками почався тільки з 20-х років XIX століття. У вересні 1820 р. вийшов сенатський указ про «Відставку нижніх військових чинів, які вислужили встановлені строки», тобто 25 років в армії і 22 роки в гвардії. Були введені нові зразки відпускних паспортів, які мали три форми залежно від станової приналежності солдата. «Форма 1» видавалася «зарахованим до рекрутів міщанам і людям казенного відомства, солдатським і піддячим дітям, церковникам і селянам, відпущеним поміщиками на волю», які в перспективі повинні були проживати у великих населених пунктах, в повітових містах і містечках. Найпоширеніша, зважаючи на переважно селянське комплектування російської армії, «Форма 2» видавалася всім, хто був на військовій службі «з поміщицьких селян і дворових людей», вони повинні були повернутися до хліборобської праці. І «Форма 3» – видавалася вихідцям з «орних солдатських дітей», які після 15 років служби повинні були повернутися на свої місця проживання до 15 червня 1831 р. До кожного з таких паспортів додавався повний послужний список власника з відмітками про місце служби, нагороди, описом зовнішності (фотографій ще не існувало – А.С.), віку, сімейного стану, а також обов'язків та прав відпущеника. Йому наказували «[...] поводити себе чесно і доброзичливо, одягатися акуратно, бороду голити, по світу не ходити, від протиправних вчинків утримуватися [...] і підкорятися Начальству [...]» [11, с.445-449].

З квітня 1832 р. була введена ще одна форма паспортів для тих військовослужбовців, які звільнялися не за вислугою років з армії і гвардії, а на підставі окремих царських указів. У цьому випадку ідея Миколи I перлягола в наданні дворічної відпустки солдатам з умовою за першим викликом терміново з'явитися на місце служби. Ці паспорти також мали дві форми: перша для міщан і казенних людей, а друга – загальна, для поміщицьких і дворових селян. До них обов'язково дода-

вався послужний список і настанови щодо поведінки солдата в цивільному житті, його права і обов'язки. Місцева поліція повинна була скласти списки і контролювати зміни місць проживання солдата. Якщо протягом цих двох років тимчасово відпущений не викликався на службу, а її загальний термін закінчився, то він автоматично опинявся у відставці. Відповідні відмітки робилися в паспорті командиром губернського батальйону і цивільним губернатором [12, с.202-206].

Звільнялися ветерани обов'язково у військових одностроях, вихід за межі полку в цивільному одязі був заборонений особисто царем Миколою I. У вересні 1832 р. вийшов указ щодо звільнених солдатів за віком, неміччю і каліцтвами, які були неспроможні прогодувати себе під час перебування до місця проживання. Військовий міністр наказав відправляти цих бідолах з конвоями Внутрішньої варти, тобто разом із злочинцями, але з належним харчуванням на кошти Провіантського департаменту зі сплатою обивателям кормових грошей [13, с.597].

Ось як описує свою зустріч з таким солдатом письменник Тадей Булгарін: «Командири змилювалися – дали відставку, благословили та нагородили на дорогу, і я, помолившись і попросившись з товаришами, пішов на батьківщину» – розповідав ветеран. «Потім відставний солдат розстібнув кітель, вийняв гаманець, що висів на грудях, і розгорнув його. Я побачив папери, атестати і послужний список, чотири сині асигнації, а на срібній пряжці знак Військового ордена, Анненський знак і медалі 1812 р. за взяття Парижа» [14, с.231-240]. Ось такий набір документів і нагород мали більшість старих солдатів, які, отримавши відставку, вирішувалися вирушити у рідні краї.

У жовтні 1829 р. до Головного військового штабу почали надходити повідомлення з губерній про випадки жебрацтва серед відставних солдатів. Реакція царя була миттєвою, він особисто визначив послідовність дій місцевої влади в таких ситуаціях. Перш за все, міська або повітова поліція відводила жебрака до цивільного губернатора, той з командиром внутрішнього губернського батальйону перевіряли документи, з'ясовували, чому солдат не може себе прогодувати і за його бажанням влаштували «[...] служити до Присутніх місць [...]». Разом з тим, несподівано виявилось, що частина таких відставників згодна служити у тюрмах в якості наглядачів. Губернські правління рекомендували місцевим органам влади брати на службу до повітових в'язниць з метою «[...] належного дотримання порядку в палатах (у камерах – А.С.) інвалідів і відставних солдатів. З повним утриманням за рахунок міських доходів, а саме – забезпечення формою і грошима». В залежності від розмірів повітових тюрем і числа ув'язнених набирали на службу від 2 до 8 осіб [15, арк.1-2].

У разі відмови від подібної служби, з міських земель відставникові повинні були надати ділянку землі під овочі, а на кошти, виділені з губернського казначейства у розмірі 50 рублів, він мав побудувати собі житло. Зовсім старезних, старих і хворих забирали до казарм губернських батальйонів на утримання без виконання службових обов'язків, а божевільних, сліпих і повних інвалідів направляли в Прикази громадської опіки [16, с.770-771].

Після закінчення російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Микола I вирішив скоротити армію шляхом надання відставок старим солдатам. Враховуючи їх участь у воєнних баталіях, обгрунтовуючи це рішення мужністю і героїзмом, продемонстрованих полками на Балканах, він наказав звільняти нижніх чинів, що прослужили у гвардії 20 років, а в інших родах військ – 22 роки, у відставку. Це були солдати, що служили в полках і дивізіях 2-го, 3-го і 4-го піхотних корпусів. Саме їх виводили на відпочинок і переформування на територію Правобережної України. В руслі тогочасної державної політики щодо створення

і розвитку військових поселень планувалося облаштувати прикордонні населені пункти по річці Дністер в Бессарабії і Подільської губернії, та заселити їх відставними нижніми чинами [17, л.36-37; 45об-46]. Таким чином, в майбутньому це б допомогло вирішити два важливі завдання: по-перше, створити з військових поселень надійний захист південно-західних кордонів імперії, а по-друге, мати біля цих меж завжди готові до виступу частини. Однак, у цьому випадку військовослужбовці звільнялися не в остаточну відставку, а у відпустку на 5 років, і тільки після закінчення цього строку остаточно звільнялися від служби, як тоді говорили, «в чисту відставку». Крім того, сам термін «безстрокова відпустка» не вважався абсолютним поняттям, тобто таке звільнення передбачало при необхідності ймовірність призову солдата в будь-який момент в армію [18, с.757]. На думку російських військових теоретиків кінця XIX – початку XX ст., «[...] таким порядком звільнення з лав збройних сил Російської імперії в першій половині XIX ст. було закладено підвалини постійного запасу армії» [19, с.51].

Початком наступного етапу розвитку відпускнуї системи у збройних силах Російської імперії стало «Положення про звільнення нижніх чинів військово-сухопутного відомства у безстрокові відпустки», датоване серпнем 1834 р. Воно поділялося на чотири глави: перша визначала загальний строк служби, порядок переходу з діючих військ до резервних, право на одержання, та порядок звільнення у відпустку; друга регламентувала права і обов'язки відпускнуїх в місцях проживання і правила зарахування до запасних частин; третя – містила порядок обліку відпускнуїх на місцях проживання, як важливий обов'язок місцевого цивільного і військового начальства, та звільнення у відставку; четверта визначала порядок призову відпускнуїх на службу в разі необхідності та звільнення за непотребою [20, с.845-886].

«Положення» не тільки докладно регламентувало всі стадії процесу переходу солдат до мирного життя під постійним контролем держави, але й законодавчо закріпило створення так званих «запасних військ» у складі Резервної армії з безтерміново-відпускнуїх солдат. Метою запровадження такої моделі було: по-перше, скорочення чисельності збройних сил і витрат на них при одночасному збереженні їх боєздатності і можливості швидкого поповнення до штатів воєнного часу; по-друге – повернення сім'ям ще не остаточно покалічених військовою службою чоловіків [21, с.244]. У грудні того ж року відбулося велике звільнення у відпустку вояків з Гвардійського корпусу. За спогадами сучасника, у відповідності з наказом Миколи I одночасно відпустили 5000 осіб у так звану «кавалерську відпустку». Тобто, в першу чергу звільняли воїнів, які мали ордени і медалі за військові подвиги [22, с.548-549].

Саме з цього часу в населених пунктах Правобережної України стало з'являтися все більше відставних, а потім і безтерміново-відпускнуїх солдат. Одні з них – місцеві жителі, які поверталися після 20-річної служби в рідні краї, інші – ті, які вирішили не повертатися до рідних домівок, а залишатися там, де стояли їхні полки. Якщо взяти до уваги, що старий солдат звільняється в 1834-1837 рр., після визначеного законами терміну, то логічно допустити, що він потрапив в армію рекрутом ще на початку XIX ст., під час форсованого збільшення чисельності збройних сил для боротьби з Наполеоном. За статистичними підрахунками, на 1836 р. по всій Російській імперії статус відставного солдата мали 120852 особи чоловічої статі, тобто це власне самі солдати-ветерани, і 192147 членів їх сімей жіночої статі [23, с.55].

До середини XIX століття визначилися райони найбільшої концентрації військового стану у Російській імперії. Головною причиною було розташування регу-

лярних військ у стратегічних пунктах, що створювало скупчення звільнених військовослужбовців. З урахуванням військових поселень і кількості рекрутських наборів за три десятиліття XIX століття чимала частка припадає на територію Київського генерал-губернаторства, зокрема, на Київську і Подільську губернії [24, с.5]. Тобто, з 20-х рр. виникла тенденція не тільки появи, але й неухильного зростання представників цього стану на території краю, кількість якого до початку 40-х рр. досягла майже 1,5% від загального числа відставників по всій державі [25, с.164].

З кінця 30-х років XIX ст. відставні і відпускні солдати стали несподіваним джерелом поповнення кадрів інших силових установ окружного та місцевого рівня. В «Губернських відомостях» Волинської та Подільської губерній у серпні 1838 р. з'явилися оголошення про «Виклик відставних, які перебувають у безстроковій відпустці, нижніх військових чинів для заповнення місць у прикордонній варті». Начальник Скулянського митного округу повідомляв, що з причини великого некомплекту стражників – близько 40 осіб – дозволено набрати охочих з солдатів, крім «[...] калік і немічних». Передбачалося укладання «підписки» (офіційного контракту – А.С.) терміном на два роки на посади кінних об'їждчиків або піших стражників з забезпеченням формою, зброєю і грошима. «Прикордонники зобов'язані стояти на постах біля кордону і захищати його від тасмних перетинів і передач, а за всі затримані товари і втікачів – отримувати грошові винагороди» [26, с.4]. З лютого 1839 р. було дозволено комплектувати Лісову службу нижніми чинами, які перебували у безстрокових відпустках. Вчорашні солдати із задоволенням йшли на таку роботу в якості об'їждчиків і лісових сторожів, а Лісовий і Межовий інститути ліквідували брак кадрів. Вимагалось письмове підтвердження місцевого начальства про «благонадійність нижнього чину» [27, с.4]. Такі працівники звільнялися від обов'язкової присутності на періодичних військових зборах та оглядах.

З 1840 р. у повітах губерній при Земських судах і Станових квартирах сформували Розсильні команди, де відставні і безтерміново-відпускні солдати використовувалися в якості кур'єрів, супроводжуючих та конвоївних. Однак, під час перевірки цих підрозділів у лютому 1842 р. за наказом київського генерал-губернатора майором Сальтисовим в Подільській і Волинській губерніях виявили не зовсім належний стан забезпечення та оснащення службовців всім необхідним, крім Проскурівської команди [28, арк.2; 41]. Сама служба в таких командах була далеко не безпечною. Пристав 2-го стану Ковельського повіту Волинської губернії за наказом станового пристава в лютому 1843 р. відправив двох своїх помічників з числа солдатів до поміщика Т. Хойнацького з повідомленням про виплату до скарбниці недоїмок. Той у відповідь жорстоко їх побив при виконанні службових обов'язків, що і засвідчив повітовий лікар [29, арк.1-2; 784-789].

Відставні солдати зі своїми сім'ями селились в містах краю, де вони розраховували знайти засоби для прожитку. Саме там їх із задоволенням брали на посади сторожів, двірників, швейцарів і подібну роботу [30, с.64]. Збільшення кількості відставних і відпускних солдатів на ринку праці підтверджує й офіційна статистика. Саме в період з 1829 по 1839 рік відбулися різкі коливання чисельності звільнених з армії нижніх чинів: відразу ж після закінчення російсько-турецької війни 1828-1829 рр., через великі втрати у полках, отримали відставку лише 3052 людини; а у 1839 р. – в руслі політики скорочення витрат на армію, було відпущено по домівках відразу 63503 військовослужбовців [31, с.41].

Вивчення архівних матеріалів і праць істориків кінця XIX – початку XX століття, їх систематизація та аналіз змін у державній політиці з даного кола питань дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, умови для виникнення воєнного

стану на нових територіях формувалися під впливом мілітарно-політичних реалій у Правобережній Україні, визначальним чинником яких стали частини регулярних військ імперії; по-друге, зародження досліджуваного стану стало відправною точкою для поступового зміни загальної соціальної структури тогочасного суспільства, особливо в містах і містечках регіону; по-третє, до середини XIX століття відставні і відпускні солдати завдяки своєму авторитету серед селян і міщан, оскільки вважалося, що «[...] вони за час служби багато побачили і багато знають», стали все більше впливати на суспільну свідомість представників бідних станів, до їх думки все більше стали прислухатися на загальних зборах та сільських сходах; в-четверте – згідно з офіційною статистикою того часу відсоток належних до військового стану був досить низьким, але демонстрував тенденцію зростання і зміцнення, що сталося впродовж другої половини XIX – початку XX століття.

Список використаних джерел:

1. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії / Я. Верменич // Регіональна історія України : зб. наук. статей. – К. : Ін-т історії України, 2010. – Вип. 4. – С. 7-27.
2. Карліна О. Соціально-економічна характеристика волинських міст наприкінці XVIII ст. / О. Карліна // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжн. наук.-пр. конф. – Рівне, 1993. – С. 123-125.
3. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття / О. Карліна // Волинські Афіни. 1805-1833 : зб. наук. праць. – Тернопіль : Богдан, 2006. – С. 11-23.
4. Кундельський В.В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах кінця XVIII – першої половини XIX століття: сучасна історіографія проблеми / В.В. Кундельський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 101-108.
5. Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVI-XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2003. – Т. 11. – С. 53-59.
6. О разных дарованных народу милостях // ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. – Т. XXIII. – №17149. – С. 459.
7. О порядке отставки от службы нижних воинских чинов // ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. – Т. XXIII. – №17402. – С. 811.
8. Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVI-XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2003. – Т. 11. – С. 93-104.
9. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття / О. Карліна // Волинські Афіни. 1805-1833 : зб. наук. праць. – Тернопіль : Богдан, 2006. – С. 13.
10. О приглашении отставных нижних воинских чинов на службу// ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. – Т. XXIX. – №22448. – С. 1006-1007.
11. О даче отставки нижним воинским чинам, выслужившим установленные сроки // ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. – Т. XXXVII. – №28420. – С. 445-449.
12. О формах паспортам, выдаваемым нижним воинским чинам, увольняемым по Всемилостивейшим указам не за выслугу лет // ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. – Т. VII. – №5294. – С. 202-206.
13. Об отпращении нижних чинов, уволенных в отставку за выслугу лет, посредством Внутренней Стражи// ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. – Т. VII. – №5595. – С. 597.

14. Булгарин Ф. Сочинения. Часть одиннадцатая. № VIII. Отставной солдат / Ф. Булгарин. – 2-е изд. исправленное. – СПб. : В тип. А. Смирдина, 1830. – 258 с.
15. Державний архів Черкаської області, ф.8. Об'єднаний фонд. Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа, оп.1, спр.83. Укази Київського губерньського правління і переписка з Черкаською міською поліцією про призначення інвалідів і відставних солдат наглядачами, 11 арк.
16. О призреии отставных военных нижних чинов, снискивающих себе пропитание милостынею // ПСЗРИ-II. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. – Т. IV. – №3263. – С. 770-771.
17. Российский Государственный военно-исторический архив, ф.405. Департамент военных поселений, оп.2, д.447. Проект строительства пограничных населенных пунктов по реке Днестр, 46 л.
18. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С.Н. Южакова, П.Н. Милокова. – СПб. : Книгоиздательское тов-во Просвещение, 1900. – Т. 2, Арбуа де Жюбанвиль – Беллинггаузен. Безсрочный отпуск. – 794 с.
19. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Часть II. Комплектование русской армии (исторический очерк) / А.Ф. Редигер // Российский военный сборник. – М. : Изд. ГА ВС, 1994. – Вып. IV. История русской армии. – 277 с.
20. Высочайше утвержденное Положение об увольнении нижних чинов военно-сухопутного ведомства в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-II. – СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. – Т. IX. – Отд. 1. – №7374. – С. 845-886.
21. Военная энциклопедия Том IV. Б-Бомба / под ред. В.Ф. Новицкого. – М. : Типография т-ва И.Д. Сытина, 1911. – 399 с.
22. Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана, 1792-1839 гг. // Русская старина. Год девятый. – СПбю : Тип. В.С. Балашева, 1878. – Т. XXII. – Вып. 8. – 746 с.
23. Сборник статистических сведений о России. Книжка I. / под ред. М.П. Заблочкиго. – СПбю : Издано статистическим отделением Императорского русского географического общества, 1851. – 276 с.
24. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике самодержавия: монография / К.М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверська думка, 2006. – 444 с.
25. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб. : В тип. МВД, 1852. – Ч. 1. – 578 с.
26. О вызове отставных и состоящих в безсрочном отпуске нижних воинских чинов для занятия мест в пограничной страже. Объявления и извещения // Подольские губернские ведомости. – 1838. – № 35. (27 августа). – С. 4.
27. Объявления. Отдел второй (местный). Часть официальная // Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 31. (1 августа). – С. 4.
28. Державний архів Волинської області, ф.368. Володимир-Волинський міський магістрат, оп.1, спр.63. Циркулярі Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1842 рік, 46 арк.
29. Державний архів Волинської області, ф.363. Ковельський повітовий земський суд, оп.1, спр.785. Справа по обвинуваченню поміщика Хойнацького Теодора в нанесенні побіів відставним солдатам Іллі Евтушку і Андрію Югвичу, 798 арк.
30. Рашин А.Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – в начале XX вв. / А.Г. Рашин // Исторические записки. – 1950. – Т. 34. – С. 64.
31. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825-1850. – СПб. : Печатано в военной типографии, 1850. – 193 с.

From the end of the 18th century, the Russian state begins to form a new stratum of society with pronounced military peculiarities. It was a radically different socio-demographic phenomenon with all the properties and preconditions of development into a

separate caste or a group of the Empire population. The starting point was the fact that recruits entering the armed forces almost immediately lost their old social ties, and with the course of time they started to realize themselves as representatives of other community, gradually adapting to the new realities and spreading their status in the future for their own families. The military service for these people was made lifelong and hereditary, however, they were relieved of all state taxes and performing numerous duties.

Keywords: Russian Empire, the Right-Bank Ukraine, regular army, retired soldiers, social adaptation.

Отримано: 14.12.2017

УДК 94:329.14(477)«1905/1907»

О. М. Федьков

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СПРОБА ОБ'ЄДНАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙ БУНДУ ТА РСДРП В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.: ПЕРЕДУМОВИ, НЕВДАЛІ ПЕРЕМОВИНИ, НАСЛІДКИ

У квітні 1906 р. відбувся IV з'їзд РСДРП на якому прийнято принципове рішення про прийняття Бунду до складу російської марксистської партії. В українських губерніях Російської імперії Українська соціал-демократична спілка вела перемовини про об'єднання з бундівськими організаціями, проте внаслідок розбіжностей досягнути бажаного результату не вдалося. Зазначена невдача не завадила координації дій бундівських і спілчанських організацій, особливо під час виборів до II Державної думи.

Ключові слова: Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд), Українська соціал-демократична спілка, РСДРП, об'єднання, II Державна дума.

Наприкінці XIX ст. перед євреями, як і перед іншими недержавними народами, стояла проблема національної самоідентифікації. Починаючи з 1880-х рр., під впливом етнічного насилля, відбувалася політизація єврейства Російської імперії на основі відстоювання національних інтересів. Оскільки йшлося про саме збереження нації, то зазначений процес охоплював усе ширші кола юдеїв. З'явилися нові форми самоорганізації, політичні інститути єврейської громади, які впливали на соціалізацію євреїв, розвиток національної свідомості, формування ідейно-політичних течій національного руху [2, с.17-18]. Один із напрямів єврейського політичного руху складав автономізм, прихильники якого прагнули обстоювати права єврейської нації в діаспорі за допомогою екстериторіальної автономії [1, с.147]. Представником цього напрямку був Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (на їдиші скорочено – Бунд – О.Ф.). Бундівці вважали, що боротьба єврейського пролетаріату в лавах міжнародного робітничого та соціалістичного руху призведе до його соціального та національного визволення в межах Російської держави. Національна програма єврейських соціал-демократів склалася на межі XIX і XX ст. і передбачала досягнення національно-персональної автономії в складі Російської соціалістичної федеративної республіки.

Діяльність Бунду, зокрема, на теренах українських губерній, спрямовувалася на відстоювання інтересів насамперед єврейського пролетаріату як частинки або, за марксистською термінологією, – «загону» світового робітничого кла-

су «проти гніту капіталу». Тому, разом з іншими соціал-демократичними партіями Бунд вів боротьбу з представниками інших політичних сил, які діяли в Російській імперії – ліберальних, консервативних, націоналістичних. Водночас, посилилася ідейно-політична диференціація в єврейській спільноті. Бундівці змагалися за впливи з різними єврейськими, насамперед територіалістськими сіоністсько-соціалістичними партіями. Провідники останніх дорікали бундівцям за їхню автономістську програму, яку вважали недостатньою для захисту національних прав єврейського пролетаріату та загалом народу [6, с.229-243].

Відомо, що IV з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії (далі – РСДРП) у квітні 1906 р. прийняв рішення про входження Бунду до свого складу. У більшості українських губерній Наддніпрянщини – Київській, Подільській, Волинській, Полтавській і Чернігівській – РСДРП представляло велике соціал-демократичне об'єднання російських марксистів – Українська соціал-демократична спілка [7]. Об'єднання організацій Спілки та Бунду мало важливе практичне значення для діяльності обох організацій, які одночасно функціонували в тих же містах і містечках регіону.

Для практичного проведення об'єднання на місцях, ЦК РСДРП, за участі двох єврейських марксистів, прийняв на своєму засіданні постанову «Про умови об'єднання на місцях організацій Партії та Бунду». Вона передбачала вибори до загальноміського комітету РСДРП проводити за територіальним принципом або за професією. Загальноміський комітет мав здійснювати «загальнополітичне керівництво всією місцевою роботою, яка стосується пролетаріату цього міста». ЦК визнавав бажаним, щоб цей комітет здійснював провід організаційно-партійною діяльністю «небундівської частини організації». Водночас, рішення загальноміського комітету щодо бундівської частини організації мало впроваджуватися єврейським соціал-демократичним комітетом під контролем загальноміського. Якщо в місті існувала перевага бундівців над іншими соціал-демократами, то керівна установа мала називатися «Загальноміський об'єднаний комітет РСДРП» (вона могла так називатися і тоді, коли не було такої переваги, але небундівська частина не заперечувала проти назви) [15, л.54]. Зазначене рішення ЦК РСДРП керівний орган Спілки розіслав в усі організації [15, л.53, 53 об.].

Попри принципове рішення про об'єднання, керівники Бунду виступали за збереження автономії своєї організації, а очільник єврейських марксистів В. Медем писав в ЦК Бунду, що в ньому має ствердитися настрій: «ми вступаємо в партію озброєні з голови до ніг». Відтак від збереження дисципліни «залежить усе» й бундівці мають перебувати «під знаком непримиримої готовності до неослабної відсічі і, де потрібно, нападу» [20, л.6, 7]. Він пропонував, щоб у створених керівних комітетах був проведений федеративний принцип і вони формувалися на засадах, однакових для всіх організацій (пропорційно кількості їхніх членів). В. Медем закликав остерігатися більшовиків, а меншовиків уважав морально відповідальними за те, щоб входження відбулося і всілякі небезпеки були подолані [20, л.5, 6]. Як засвідчує звіт ЦК Бунду VII з'їзду (серпень-вересень 1906 р.), попри його вступ у РСДРП, серед єврейських марксистів залишалася супротивники об'єднання [4, с.191-192; 17, л.14, 15]. За таких обставин існували труднощі в практичній реалізації об'єднання на місцях.

Створене після VII з'їзду Бунду Центральне Південне Бюро (далі – ЦПБ) мало здійснювати керівництво роботою південних бундівських організацій, зокрема й тих, які функціонували поряд із спілчанськими (Київ, Бердичів, Житомир, Одеса, Катеринослав, Кишинів). ЦПБ намітило скликання 10 листопада 1906 р. Південної конференції Бунду для розв'язання низки організа-

ційних і тактичних питань. Одним із таких питань було об'єднання на місцях. ЦПБ пропонувало діяти на основі угоди між ЦК Бунду та ЦК РСДРП і створювати об'єднані загальноміські комітети пропорційно кількості організованих членів (бундівців і небундівців) за однакових критеріїв щодо членства в осередках [18, л.13]. Фактичне об'єднання проходило вкрай повільно і на Тамерфорській конференції РСДРП (листопад 1906 р.) лідер більшовиків В. Ленін висловив думку, що «фактично на місцях об'єднання не відбувається». Йому заперечили представники південних організацій РСДРП Берг і Ісай [19, л.13]. Зазначена словесна перепалка лише засвідчила існування проблеми.

Процес об'єднання спілчанських і бундівських організацій в українських губерніях також відбувався непростю. Посвячений у зазначені справи єврейській соціал-демократичний діяч «Міхаїл» 3 грудня 1906 р. повідомляв: «поки що наше об'єднання не могло відбутися – наш проєкт об'єднання був «Спілкою» відкинутий» [16, л.7]. Урешті, подолати розбіжності не вдалося, тому РК Бунду та ГК Спілки вирішили «відкласти складне питання про об'єднання на майбутнє, коли виявиться більше вільного часу». Та, попри невдалу спробу об'єднатися, співпраця Спілки та Бунду не припинилася; зокрема, керівники обох організацій вирішили спільно вести виборчу кампанію до II Державної думи [16, л.7].

Проте невдача зі справою об'єднання не завадила тісно взаємодіяти Українській соціал-демократичній спілці та Загальному єврейському робітничому союзу у Литві, Польщі та Росії. Як засвідчують факти, ГК Спілки та РК Бунду співпрацювали в процесі виборів до II Державної думи. Водночас, єврейські марксистів залишалися автономними в питаннях роботи серед єврейських робітників, зокрема й під час виборчої кампанії.

У період виборів УСДС і Бунд створили обласне виборче бюро, яке обслуговувало соціал-демократичні організації п'яти українських губерній та прилеглих теренів, в яких працювали спілчани. Метою діяльності цих бюро, за даними начальника Київської охранки М. Кулябка, було надання юридичних порад і довідок, випуск відповідної легальної літератури [16, о.1]. Посилилася координація діяльності з Київським комітетом російських соціал-демократів і Вузловим бюро РСДРП Південно-Західної залізниці [5, с.58]. «Виборчі бюро» спілчан і бундівців створювалися на рівні губерній, повітів і міст [5, с.58; 14, арк.22, 23; 13, арк.6, 6 зв.]. Подекуди до зазначених органів входили представники національної Української соціал-демократичної робітничої партії. Для інформування та координації діяльності соціалістичних партій, з ініціативи Головного комітету УСДС, створювалися обласне та місцеві соціалістичні інформаційні бюро в складі російських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, сіоністів-соціалістів, єврейських соціалістів і українських соціал-демократів [5, с.58].

Під час підготовки до виборів, між керівниками УСДС і Бунду, за словами вже згаданого провідника єврейських марксистів «Міхаїла», існували «деякі принципові розбіжності» щодо тактики ведення кампанії. Найперше, керівники УСДС вважали, що соціал-демократи мають значні шанси провести своїх кандидатів у Думу і тому метою виборів є реалізація зазначених можливостей. Бундівські провідники, очевидно, не сподівалися на подібний успіх, тому гадали, що марксистів повинні використати виборчу кампанію для зміцнення партійних організацій та здійснення агітації для поширення соціал-демократичних ідей у суспільстві. Друга незгода стосувалася угоди із ліберальною опозицією. Керівники УСДС схилилися до якнайшвидшого укладання угоди із лібералами на губерньському рівні та виступали за негайне формування з нею спільних списків. Бундівці вважали за доцільне обговорити це питання на загальноміських кон-

ференціях, після чого затверджувати їх керівними органами – ГК і РК [16, л.7]. Отже, єврейські соціал-демократи займали лівішу позицію, ніж спілчани, й вона призводила до зволікання при укладенні угод із лібералами. Попри це, як засвідчує спільне рішення ГК Спілки та РК Бунду, опубліковане у вже згаданому директивному листі № 12, перемогла точка зору бундівців.

Для остаточного вироблення умов угоди з кадетами й єврейськими організаціями та з питань, що стосувалися практичного проведення виборів до Державної думи 17 грудня 1906 р в Києві зібралася губернська соціал-демократична конференція за участі Бунду [8, арк.211]. Проте, на вказане зібрання несподівано заявили жандарми, які заарештували його учасників. Попри те, що правоохоронці не виявили ніяких компрометуючих матеріалів, соціал-демократів спочатку ув'язнили на 3 місяці, після чого вивисли в адміністративному порядку під особливий нагляд поліції [8, арк.211; 9, арк.1-362зв.]. Врешті, досягти передвиборчої угоди з лібералами так і не вдалося.

Тим часом, Бунд автономно розгортав передвиборчу діяльність серед єврейського населення. На початку виборчої кампанії бундівський районний комітет надіслав у місцеві організації гектографовані відозви, в яких охарактеризував становище та розстановку соціально-політичних сил у єврейській спільноті. Єврейські соціал-демократи, як засвідчує прокламація, претендували на політичне представництво єврейського пролетаріату, що оцінювався ними, як «найбільш експлуатований та пригнічений клас». Бундівці закликали широкі маси згуртуватися навколо революційної Думи в союзі і під керівництвом пролетаріату [16, л.19]. Отже, під час виборів Бунд заявляв претензії на провідну роль в єврейському суспільстві.

Окремо Бундівці видрукували відозву до виборців «Граждане избиратели!», в якій охарактеризували суспільно-політичну ситуацію в імперії, викладали вимоги політичного, національного та соціального змісту, позиціонували себе як представників інтересів єврейського робітництва та закликали голосувати за соціал-демократів та членів Бунду [16, л.28-32 с об.]. Для роботи бундівських агітаторів «група ораторів при центральному бюро південного району» підготувала популярний виклад політичної платформи для роботи з «непролетарськими виборцями». У документі розглядалися три важливих питання, навколо яких велися дискусії серед євреїв: ставлення до Державної думи, національне питання та «Дума і широкі народні маси» [16, л.41, 41 об.]. Зазначений матеріал мав допомогти єврейським соціал-демократичним активістам у роботі з виборцями-юдеями.

Бунд розпочав передвиборчу діяльність вже в листопаді 1906 р. Про це засвідчував лист їхнього діяча «Николая», написаний наприкінці місяця. Він повідомляв, що вони «зараз страшенно зайняті роботою в Київській губернії», де мають «багато шансів на виборах». Водночас, він націлював партійних товаришів із Глухова Чернігівської губернії покладатися головним чином на власні сили та давав рекомендації щодо ведення виборчої кампанії. Він рекомендував розпочати зі створення комітету для роботи «по виборчій кампанії серед широких верств населення», залучати до агітації «свідомих робітників», використовувати синагоги, влаштовувати зібрання з бідних виборців, організувати «широкий збір» грошей на вибори, створювати різні технічні комісії з впливових робітників і інтелігентів для допомоги в зборі грошей та влаштуванні зборів... Зазначалося, що бундівський виборчий комітет мав об'єднатися з виборчим комітетом РСДРП. Водночас, як національна соціал-демократична організація, Бунд мав відстоювати національні права євреїв. «Ми, звичайно, повсюди виставляємо нашу національну програму і випускаємо також листки від нашого імені», – повідомляв «Николай». Водночас, лист засвідчував про співпрацю єврейських і українських

національних соціал-демократій; бундівцям із Глухова рекомендувалося укласти угоду з «Українською рев[олюційною] партією» (УСДРП – О.Ф.) – «обидві сторони повинні загалом старатися дійти згоди» [16, л.6, 6 об.]. Отже, розпочавши передвиборчу кампанію, Бунд використовував різноманітні форми роботи. Свої зусилля бундівці об'єднували з організаціями РСДРП. Прикметно, що провідники єврейських соціал-демократів націлювали однопартійців на укладання угод і тисну взаємодію з національною УСДРП.

У Київській губернії, як повідомляв бундівець «Іосіф» своєму керівництву у Варшаву, єврейські соціал-демократи створили губернське виборче бюро в складі «Ніколая», «Данііла» та «Міхаіла». Для зручності роботи, кожен повіт поділили на дві-три виборчі дільниці. Створили також регіональні бюро в містах і містечках краю: Бердичіві, Білій Церкві, Василькові, Радомишлі та Черкасах (в останньому випадку – разом із спілчанами та українськими соціал-демократами). Проте, бундівець визнавав, що існують вони номінально, оскільки, через нестачу людей, не здатні працювати. Окрім згаданих населених пунктів, як уважав «Іосіф», шанси на перемогу були в Смілій, Богуславі, Станищах і Ходоркові [10, арк.2]. Немає сумніву, що в зазначених поселеннях Бунд розраховував на підтримку існуючих там спілчанських організацій.

Міцніші позиції, за даними «Іосіфа», Бунд займав у Волинській губернії; «тут на місцях є більше людей і більше зроблено, ніж у Київській губ[ернії]». Там також створили виборче бюро у складі п'яти осіб. Чисельність єврейських соціал-демократів складала, крім Житомира, 1440 осіб. Однак, ситуація на Волині виявилася куди гіршою. Єврейський соціал-демократ пояснював це кількома чинниками. По-перше, давався знак значний вплив Почаївської лаври, яка «наповнює губернію листками й агітаторами». По-друге, єврейські робітники Волині, очевидно під тиском чорносотенної пропаганди, ставилися до виборчої кампанії «з крайнім індіферентизмом». По-третє, однопартійна Українська Спілка, за його словами, «нічого немає»; всього 210 соціал-демократів. Головними конкурентами Бунду серед євреїв у Волинській губернії «Іосіф» називав лідера сіоністів В. Жаботинського, дяча ПСР, СЕРП і, водночас, члена Союзу для досягнення повноправності єврейського народу М. Ратнера та якогось Кроля (можливо, місцевого дяча) [10, арк.3, 3 зв.; 3, с.316, 325]. Наявність у єсерів планів щодо Волинської губернії було цілком прогнозованим; там, за даними спілчанського керівництва, міцні позиції мав Селянський союз ПСР, який складався з єврейських юнаків-підмайстрів із Житомира [16, л.58]. Отже, бундівські провідники оцінювали шанси соціал-демократів на перемогу у виборчій кампанії на Волині як дуже незначні. Однією з причин цього була слабкість організації Української соціал-демократичної спілки.

Як вже згадувалось, у Черкасах бундівці створили спільне виборче бюро разом із Спілкою та УСДРП. Проте, за словами єврейського соціал-демократичного дяча, воно не працювало через відсутність людей. Деяка робота в місті велася лише тоді, коли туди приїжджали члени губернського бюро [16, л.25 об.]. У Черкасах відбувся розподіл місць виборщиків між партіями та безпартійною групою. Про зазначене засвідчує лист спілчанського дяча зі Шполи, організація якої входила в Південно-Київський район УСДС. Він повідомляв про створення технічної та агітаційної груп для проведення виборчої кампанії в Черкасах. Указував на проведення розподілу місць у місті; на засіданнях коаліційної ради соціал-демократів «прийняли рішення розпочати переговори із «буржуазією» (так в документі – О.Ф.). Загалом, із п'яти місць виборщиків два віддавали лібералам, два «українцям» (очевидно – УСДРП), або одне «українцям», а одне соціал-демократам (Спілці). На п'яте, спірне місце, претендувала якась «безпартійна російська група» («каде-

ти, або, можливо, лівіше»). Проте, якщо останні не змогли б забезпечити велику кількість голосів, то це місце мало залишитися для соціал-демократів [16, л.12]. Отже, в Черкасах Спілка тісно взаємодіяла на виборах із Бундом і УСДРП. Велся також переговори з лібералами з приводу розподілу місць по міській курії.

Подібний альянс утворився в Ніжині Чернігівської губернії, де було створено «Бюро передвборної кампанії при Ніжинських організаціях Російської соціал-демократичної робітничої партії, Бунду та Української соціал-демократичної робітничої партії» [12, арк.2]. У спільній відозві зазначені організації закликали добиватися такої Думи, яку вибере весь народ, а не одні багаті, на основі прямих виборів і яка називатиметься «Всенародні Установчі Збори». Вона «поставить народний уряд і дасть народу всю землю і волю та встановить у Росії порядок...». Соціал-демократи закликали обирати «наших представників», які скасують військовий стан і проголосять «повну амністію тим, які постраждали за народ» [12, арк.2, 2 зв., 3]. Друга відозва «До громадян», видрукувана українською мовою від імені РСДРП і УСДРП, спрямовувалася проти «Союзу руського народу». У ній стверджувалося, що СРН утворений урядом і «панством». Відтак, громадян закликали не вступати до його лав і не підтримувати на виборах до Державної думи [12, арк.2, 2 зв., 3]. Отже, випадок у Ніжині засвідчує, що в період виборів спостерігалася консолідація соціал-демократичних партій.

Отже, попри офіційне прийняття Бунду до складу РСДРП на її ІV з'їзді, до кінця 1906 р. в українських губерніях Російської імперії це рішення так і не вдалося реалізувати. Це зумовлювалося різницею в підходах до питань об'єднання та розходженнями в тактиці. Та, не зважаючи на це, посилюлася координація дій бундівських і спілчанських організацій, особливо під час виборів до II Державної думи.

Список використаних джерел:

1. Гаухман М.В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905-1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі / М.В. Гаухман // Дриновський збірник. – 2011. – Т. IV. – С. 141-150.
2. Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття 1903 р.) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.05 / С.Є. Кальян. – К., 2009. – 31 с.
3. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859-1914 / Н. Меїр. – К. : Дух і літера, 2016. – 416 с.
4. Рафес М. Очерки по истории «Бунда» / М. Рафес. – М. : Московский рабочий, 1923. – 440 с.
5. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки» / А. Риш. – Харьков : Пролетарий, 1926. – 141 с.
6. Федьков О.М. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX на початку XX ст. / О.М. Федьков // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 8. – С. 229-243.
7. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності / О. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – 600 с.
8. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДАК України), ф.274, оп.1, спр.1653.
9. ЦДАК України, ф.274, оп.1, спр.1654.
10. ЦДАК України, ф.275, оп.1, спр.1986.

11. ЦДІАК України, ф.318, оп.1, спр.1251.
12. ЦДІАК України, ф.1439, оп.1, спр.482.
13. Хмельницький обласний державний архів, ф.281, оп.1, спр.8129.
14. Государственный архив Российской Федерации (дальше ГАРФ), ф.102 ДП ОО. 1906 г. / I отд, оп.235, д.25, ч.50.
15. ГАР, ф.102 ДП ОО. 1906 г. / I отд, оп.235, д.725, ч.32.
16. Российский государственный архив социально-политической истории (дальше РГАСПИ), ф.271, оп.1, ед. хр.263.
17. РГАСПИ, ф.271, оп.1, ед. хр.266.
18. РГАСПИ, ф.271, оп.1, ед. хр.271.
19. РГАСПИ, ф.271, оп.1, ед. хр.284.

In April 1906, the Fourth Congress of the RSDLP took place at which the decision was made to adopt the Bund into the membership of the Russian Marxist Party. In Ukrainian provinces of the Russian Empire, the Ukrainian Social-Democratic Union conducted negotiations on association with the Bund organizations, however, as a result of dissidences, the desired result was not achieved. The mentioned failure did not baffle the coordination of Bund's actions and community organizations, especially during the elections to the Second State Duma.

Key words: General Jewish Workers' Union in Lithuania, Poland and Russia (Bund), Ukrainian Social Democratic Union, RSDLP, association, II State Duma.

Отримано: 12.12.2017

ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 314.151.3-054.75(=112.2)+(=162.1)(477)«193»

В. І. Адамовський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕРЕСЕЛЕННЯ, ВИСЕЛЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО І НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються масові виселення, переселення та депортації громадян України за національною ознакою, що здійснювались в другій половині 30-х років. Висвітлюється діяльність спеціальних комісій по переселенню, що створювалися в областях та проблеми організації спецпоселень в Казахстані.

Ключові слова: переселення, виселення, депортація, спеціальні комісії, родини.

Проблема масових депортацій населення України в першій половині ХХ століття останнім часом привертає все більшу увагу дослідників. На жаль, в сучасній літературі, інформаційно-довідкових виданнях відсутнє необхідне тлумачення термінів депортація, вислання, заслання. В законодавстві деяких країн, енциклопедичних виданнях вони виводяться від латинського слова *deportatio* і фактично ототожнюються.

В той же час вислання трактувалося як вид кримінального покарання, яке полягало у вилученні засудженого як в судовому, так і позасудовому порядку з місць його проживання і з заборонаю мешкати в певних місцевостях.

Поняття заслання розглядається як один з видів основного або додаткового кримінального покарання, який полягав у виселенні особи з місця її постійного чи тимчасового проживання.

В контексті дослідження масових депортацій населення СРСР і в тому числі України привертає увагу дослідницька діяльність І. Винниченка, В. Земскова, І. Зеленина, М. Бугая та інших дослідників.

Виселення поляків і німців, переселення євреїв не лише не мали під собою обґрунтованих правових підстав, а й здійснювались за відсутності елементарних умов для розміщення і розселення спецпереселенців.

В ході операції щодо поляків згідно з наказом Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу його керівник Г. Ягода звертався 24 грудня 1937 року до Голови РНК СРСР В.М. Молотова з проханням виділити з резервного фонду уряду 75 млн. крб. на облаштування депортованих [1].

Операцію з переселення 1500 польських родин з Вінницької області до Харківської та Донецької областей пропонувалось розпочати 5 січня 1936 р. та закінчити 15 січня цього року [2]. Керувати нею мала спеціальна комісія, затверджена постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 3 листопада 1935 року та ЦК КП(б)У від 4 листопада 1935 року. До її складу увійшли І. Шелехес, М. Попов, А. Литвин, А. Шувалов, О. Александровський, М. Левицький (НКЗем), П. Орлов (ПУКВО) [3].

Очевидно, на думку вищого політичного керівництва країни і республіки, вжитих заходів було недостатньо, оскільки вже в листопаді на порядок денний було поставлене питання про виселення за межі України 6-7 тисяч господарств, головним чином, з числа польського і німецького населення. Конкретні пропозиції з цього приводу було доручено нести комісії у складі С. Косіора (голова), П. Постишева, П. Любченка, М. Попова, І. Шелехеса, В. Балицького, Й. Якіра, О. Ільїна, М. Василенка, А. Налімова, М. Шарова, В. Чернявського, С. Триліського, Д. Соколинського, М. Паперного [4].

Важко, як твердить В. Жезицький, сказати, хто з названих членів комісії керував підготовкою інструкції з виселення, яка за своїм змістом не відповідає елементарним нормам людської моралі.

Спеціальні комісії створювались і в областях. У Вінницькій області її очолював перший секретар обкому КП(б)У В. Чернявський, а до її складу входили керівники місцевих партійних, радянських органів, обласного управління НКВС [5]. Активність обласних комісій, в тому числі Вінницької, була винятково високою. В числі перших кроків здійснених нею було здійснено всебічний облік польських і німецьких родин, які підлягали виселенню. Зокрема, з Берездовського району планувалось виселити 250 господарств, з них 249 польських родин та 3 німецьких, 2 господарства про всяк випадок залишалися як резервні [6].

До речі, створення резерву на виселення виглядало особливо цинічним, оскільки свідчило не про наявність оперативних матеріалів, щодо «політичної неблагонадійності» польських та німецьких родин, а про наперед встановлені нормативи, які допускали можливість польським та німецьким населенням вчинення дій, які б були спрямовані проти радянської влади і радянського суспільного устрою. Так, по Базалійському району було «зарезервовано» на виселення 94 родини, в Городоцькому – 129, Сатанівському – 91, Ярмолинському – 108, Смотрицькому – 128, Кам'янець-Подільському – 101, Оринському – 45, Чемировецькому – 95, Антонінському – 300, Лопонському – 60, Ляховецькому – 78, Ізяславському – 47, Старо-Костянтинівському – 46 [7].

Після попередньої підготовчої роботи комісія з переселення, зібравшись 2 квітня 1936 року на своє перше засідання, затвердила перелік районів так званої «першої черги», в яких пропонувалось виселити 5567 польських та німецьких родин. Серед них: в Городницькому – 900, Олевському – 560, Яруньському – 693, Баранівському – 608, Новоград-Волинському – 556. Всього по Київській області планувалось виселити 3317 господарств, по Вінницькій (Проскурівський, Шепетівський, Берездівський, Славутський, Плужненський, Волочеський райони) – 2250 господарств. Передбачалося розпочати відправку ешелонів з виселеними з 20 травня, оголосивши про це останнім за 7-8 днів до вантаження [8].

17 травня 1936 р. бюро Вінницького обкому КП(б)У заслухала доповідь начальника Вінницького обласного управління НКВС Д. Соколинського про стан підготовчої роботи з переселення. В схваленій з цього приводу постанові говорилося: «Схвалити роботу комісії з підбору контингентів переселенців.

Зобов'язати уповноважених обласної комісії та райвідділи НКВС сумлінно перевірити списки переселенців, з'ясувати чи серед родин переселенців нема

родин червоноармійців та комсомольців. Виявлені родини червоноармійців та комсомольців зі списку переселенців виключити, замінивши їх резервом.

Про наслідки цієї перевірки і виконання цієї директиви зобов'язати уповноважених обласної комісії та райвідділи НКВС сповістити обласну комісію спеціальною запискою не пізніше 25 травня.

Някі нормативи встановлені в ході операції щодо виселення населення України в цілому та польського і німецького зокрема, ніяким чином не витримувались. Вони повністю залежали від позиції союзних, республіканських, місцевих партійних та радянських органів, спецслужб, їх пропозиціями у окремих регіонах.

Так попередньо планувалося виселити з території України, в першу чергу, до Казахстану 6-7 тис. родин. Однак ці ліміти, очевидно, вважалися недостатніми. Тому вже на початку 1936 року в усіх партійно-державних документах проходить вже зовсім інша цифра – 15 тис. родин.

Пізніше в листі народного комісара внутрішніх справ Г. Ягоди чомусь фігурувала вже зовсім інша цифра – 17 тис. господарств. «З цього контингенту 3 тис. господарств вселяють до існуючих трудпоселень НКВС Карагандинської області, з них на 1 тис. господарств побудову житла проводити непотрібно; 2 тис. господарств розселяються тимчасово в клубах, школах і так далі. Ці переселенці будуть використані на будівництві для інших переселенців, які у міру закінчення будівництва будуть селитися в нові селища.

17 тис. господарств будуть розселені на знову відведених земорендах в Акмолинському і Сталінському районах Карагандинської області, для чого потрібно організувати нові 14 селищ і облаштувати житлове, комунально-побутове і господарське будівництво.

Це будівництво, а також сільськогосподарський устрій переселених буде проведено ГУЛАГом НКВС» [9].

Пізніше з'ясувалося, що Казахстан практично не був готовий до переселення такої кількості осіб. У першого секретаря Карагандинського району ВКП(б) Амосова не залишалося ніякого виходу, як 17 липня 1936 року звернутися з листом до Й. Сталіна, в якому він виклав всі ті нездоланні труднощі, перед якими опинився Карагандинський обласний комітет партії: «Так на виконання рішення ЦК і Раднаркому СРСР від 28 квітня 1936 року в Карагандинську область Казахської АРСР повинно бути розселено 15 тис. господарств переселенців з України, загальною кількістю населення 45 тис. чоловік, рахуючи за середній склад сім'ї – 3 особи. За станом на 10 липня ц.р. фактично вже завезено в область 5535 переселенських господарств з кількістю душ населення 26778 чоловік, або в середньому на одну родину – 4,8 чоловік, замість запланованих 3-х. Ця обставина, при завізї 15 тис. господарств збільшить контингент до 72 господарств, замість 45 тис., або рівно на 27 тис. – 60% накресленого плану. План житлового будівництва НКВС, складений з розрахунку забезпечення житловою площею 45 тис. чоловік у нормі 2,5 квадратні метри на чоловіка обсягом 731983 кубометри; вказаний обсяг житлового будівництва на фактично збільшуваний контингент (до 72 тис. чол.) складає лише 1,5 квадратні метри на людину, що створить надмірну житлову перенаселеність з витіканочими з цього наслідками» [10].

Подібна ситуація обумовила постанову Раднаркому СРСР від 5 вересня 1936 року в якій Народні комісаріати внутрішніх справ СРСР та УРСР, Раднарком УРСР зобов'язувалися дотримуватися тієї кількості переселюваних, яка була визначена попередніми нормативами [11].

Створення спецпоселень, як правило, здійснювалось з нульового циклу у найвіддаленіших степових районах Казахстану. Лише працелюбність українців, поля-

ків і німців дозволила звести, хоча і примітивні, але придатні до життя бараки і будинки, побудувати медичні пункти, школи, приміщення господарського призначення. Для подальшої розбудови спецпоселень практично не вистачало коштів. В зв'язку з цим 22 квітня 1937 року голова Раднаркому Казахстану І. Ісаєв звернувся до голови союзного уряду В.М. Молотова з проханням виділити більше 5 млн. крб. для подальшого житлового, промислового і господарського будівництва [12].

Однак цих мізерних коштів не вистачало для розміщення і облаштування депортованих, організацію їх праці, налагодження необхідного харчування їх надалі. 21 вересня 1937 року політбюро ЦК ВКП(б) було змушене піти назустріч наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову про виділення з резервного фонду союзного уряду 30 млн. крб. для покриття витрат по організації семи лісозаготівельних таборів» [13].

Депортації польського та німецького населення здійснювалися також в ході масових операцій, розроблених органами НКВС та санкціонованих вищим політичним керівництвом країни. 11 серпня 1937 року Народний комісаріат внутрішніх справ Союзу РСР видав наказ про заходи по розгрому антирадянської роботи польської розвідки та диверсійно-повстанської низівки «ПОВ» – «Польської організації військової». У місцеві органи НКВС був направлений лист наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, в якому викривалась «фашистсько-повстанська та терористична діяльність» польської розвідки в СРСР. На виконання зазначеного наказу 16 серпня 1937 року нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський зобов'язав місцеві органи НКВС: «з 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, в першу чергу, по Червоній Армії, військових заводах, оборонних цехах, по залізничному, водному, повітряному транспорті, в електросиловому господарстві, на газових та нафтопереробних заводах» [14].

Масштабність цієї операції засвідчує доповідна записка І. Леплевського М. Єжову, в якій повідомлялося, що на 1 листопада 1937 року в Україні по польській операції заарештовано 19030 чол. Одночасно з цим висловлювалося прохання щодо продовження терміну польської операції.

Не менш масштабно здійснювалася в областях республіки операція «по німецькій лінії», скерована Наркоматом внутрішніх справ СРСР і підтверджена наказом НКВС УРСР від 25 липня 1937 року [15].

Характерно, що масові депортації населення здійснювалися на тлі безцеремонного згорання політики коренізації, яка широко популяризувалася більшовицькою партією на початку 20-х років. Виконавши свою роль у великій багатонаціональній країні, вона перестала відповідати установкам партійно-державного керівництва СРСР, яке взяло курс на ствердження і зміцнення тоталітарної системи.

У Вінницькій області, зокрема, масові депортації польського населення супроводжувалися скороченням польських сільрад. Так якщо на початку 30 років в зазначених областях нараховувалась 71 польська сільрада, то після перевірки, проведеної Вінницьким обкомом партії за дорученням ЦК КП(б)У було реорганізовано з польських на українські 20 сільрад, в 1935 р. – 39 сільрад, на початку 1936 року залишилось лише 12 польських сільрад, які доживали свої останні дні [16].

Більше ніж по 51-й польській сільраді була проведена перевірка складу голів, заступників, секретарів і членів сільрад. В результаті цієї перевірки було знято з роботи 155 керівників місцевих сільрад.

Як повідомляло обласне управління НКВС, перевірка викрила «велику засміченість ряду СР класово ворожим контрреволюційним елементом». В документах спецслужб особливо акцентувалась увага на сільрадах с. Тріски (Антонінського району), а також Слобідки-Красилівської, Таденушпалю [17].

Керівники польських сільрад, місцева інтелігенція штучно притягувалася до розгорнутої у всесоюзному масштабі т.зв. антирадянської контрреволюційної

організації «Польська організація військова». Про свою роботу у ліквідації згаданої «антирадянської організації» було чим звітуватися начальнику управління НКВС по Вінницькій області майору державної безпеки Д. Соколинському, який в своїй довідці Вінницькому обкому КП(б)У від 13 липня 1936 року писав: «В 1935 році на території Вінницької області існували 52 польські національні сільради та 151 польська школа. Ці сільради і школи були створені завдяки широко розгорнутій контрреволюційній націоналістичній роботі польської КР організації «ПОВ» з штучного ополчення українського населення. В результаті проведеної роботи з підбору і вивченню матеріалів по національних сільрадах і польських школах було встановлено, що переважна більшість таких створювалось штучно. Згідно з рішенням директивних органів обласним партійним комітетом проведена реорганізація польських національних сільрад і шкіл, в результаті чого на території Вінницької області залишено тільки 13 національних сільрад і 35 польських шкіл. В процесі ретельної проробки нашим апаратом учительських кадрів польських шкіл і складу національних сільрад була виявлена надзвичайна засміченість таких контрреволюційним і націоналістичним елементом. З 430 польських вчителів, компрометуючі матеріали здобуто на 134. Також здобуто компрометуючі матеріали на 27 голів національних сільрад та 21 секретаря. Всі ці особи зняті з роботи і піддані оперативній розробці [18].

В ході масових депортацій населення та інших репресивних заходів були практично ліквідовані громади священнослужителів та віруючих католиків. Якщо в кінці 1935 на початку 1936 років на Поділлі здійснювало богослужіння 10 ксьондзів, то на липень 1936 року – лише 2-х в м. Кам'янець-Подільському та Ярмолинецькому районі. Місцеві владні структури ставили собі в заслугу, що на зазначений період регулярно діючих костьолів на території Вінниччини практично не існувало, а священнослужителі і віруючі були або репресовані судовими та позасудовими органами, або депортовані за межі республіки. Вже згадуваний нами Д. Соколинський був змушений визнати: «Арешти ксьондзів і контрреволюційного релігійного активу супроводжувались реагуванням з боку контрреволюційних релігійників, в основному, які зводяться до того, що Радянська влада квапить закривати костьоли і заарештовувати ксьондзів в зв'язку з підсиленою підготовкою до війни, для звільнення тилу від підозрілого елемента, який може в момент війни організовано під керівництвом ксьондзів виступити проти Радянської влади. В основному, переселення розцінюється поляками як підготовчий захід до війни між РСРП і Польщею» [19].

Неправдивість цього твердження полягає в тому, що переважна більшість поляків, які проживали в Україні, вже давно втратила зв'язок з своєю історичною батьківщиною, погано володіла польською мовою, мала серйозні прогалини в знанні своєї рідної культури. Однак, це ніякою мірою не завадило партійно-державному керівництву РСРП та УРСР розглядати їх як потенційних зрадників своєї батьківщини, чинити масові і нічим невинувачені злочиння проти них і їх сімей. Відомо, що переважна більшість звинувачених у зв'язку з «Польською організацією військовою» отримала найсуворіші вироки, включаючи вищу міру покарання. Однак жертвами сваволі стали й члени їх сімей, які в особливому порядку виселялися за межі України. Не маючи змоги зробити глибокий аналіз загальної кількості всіх засланих членів родин в межах усієї України або якоїсь окремо взятої області ми взяли для прикладу Антонінський район сучасної Хмельницької (на той момент Вінницької) області, в якому протягом 1934-1936 років було депортовано за межі України, або у східні області УРСР близько 3 тис. родичів, звинувачених у справі «ПОВ» [20].

Список використаних джерел:

1. Бугай М.Ф. 20-40-е годы: депортация населения с территории европейской России / М.Ф. Бугай // Отечественная история. – 1992. – №4. – С. 40.
2. ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.12, арк.354.
3. Там само, арк.344.
4. Там само, арк.346.
5. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.3, спр.57, арк.9.
6. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.3, спр.362, арк.2.
7. Там само, арк.25-34.
8. Там само, арк.50.
9. ДАРФ, ф.5446, оп.12, спр.209, арк.72.
10. Там само, арк.2.
11. Там само, арк.1.
12. ДАРФ, ф.20-сс, оп.20, спр.447, арк.25-27.
13. РДАНИ, ф.89, оп.73, спр.28, арк.1.
14. Ковтун Г. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк // Реабілітовані історією. – К. ; Полтава, 1992. – С. 43.
15. Там само. – С. 22-23.
16. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.3, спр.371, арк.1.
17. Там само, арк.3.
18. Там само, арк.5-6.
19. Там само, арк.5-6.
20. Підрахунки здійснені на основі анкет опитування в процесі реалізації Державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

The paper investigates mass evictions, resettlement and deportations of Ukrainian citizens by national traits, which took place in the second half of the 1930's. The activities of special commissions on resettlement, created in the regions and problems of the organization of special settlements in Kazakhstan, are covered.

Key words: resettlement, eviction, deportation, special commissions, families.

Отримано: 22.12.2017

УДК 353.2+323.14+908

А. Л. Зінченко

Науково-дослідний інститут українознавства

**ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ВЛАДНИХ СТРУКТУР ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПОЧАТКУ 2000-х**

Проаналізовано ідейне наповнення, кадрові орієнтири гуманітарної політики та політики пам'яті властей Луганщини, її залежність від російської імперської пропаганди.

Ключові слова: інформаційна агресія, мовно-культурна агресія, гуманітарна політика, гуманітарна криза, політика пам'яті, війна пам'ятників.

Гуманітарна криза в Донецькому краї розгорталася як криза певної системи відносин між соціальними групами: визначальні риси поведінкових моделей одних сформувалися ще в советській системі соціокультурних орієнтирів, інші ж стали носіями нових соціокультурних й політичних реалій, сформо-

ваних в українському культурному полі. Окрему роль тут відігравали кланово-олігархічні групи постали як соціальний новотвір пострадянської доби, як симбіоз компартиїно-комсомольської номенклатури, службістів КГБ (СБУ), МВС та кримінальних вождів. Ці групи в системі соціальної дії оперували ретроградною частиною населення краю, апелюючи до патерналістських настроїв цих соціальних груп. В наборі соціальних орієнтирів цих груп були відсутні українські культурні феномени, визначні діячі, які в советські часи асоціювалися з націоналізмом, на видушуванні якого чи то в компартиїних та прокурських кабінетах, чи в кабінетах КГБ вони робили кар'єру. Суттєвим чинником посилення соціально-політичного напруження стала інформаційна та мовно-культурна агресія Росії, яка несла заперечення й відверте руйнування українського культурного простору. Зрештою, це наростання напруження шораз більше набувало ознак гострого соціально-політичного конфлікту, що вибухнув саме на теренах Донецького краю, де інформаційна й ідейно-політична присутність Росії була домінуючою. Складовими цього конфлікту стали масові порушення прав людини, зокрема нехтування правом на життя й свободу, руйнування засад правопорядку, руйнування українського культурно-освітнього поля, панування російському шовінізму й українофобії.

Саме з цих причин значна частина жителів Донецького краю вважала Українську державу «тимчасовим непорозумінням», і вимагала її федералізації з метою консервації своєї ідентичності та приєднання у перспективі до «стабільного» та «зачинного» «русского мира» ... Саме сепаратизм цього прошарку і було використано владою РФ для впровадження диверсійної війни проти України, в якій «місцевий сепаратизм» став не лише розмінною картою, а й гарматним м'ясом [15, 9].

Кадровий добір. Трагедія Донецького краю полягає в тому, що ці моделі поведінки під зовнішнім інформаційним впливом набули масового характеру, але саме по собі це має цілком конкретне соціокультурне й історичне пояснення. Але артикуляція проросійської та українофобської ідеології в політичному, пропагандистському й соціально-психологічному дискурсі була справою цілком певного кола людей та політичних груп. Ці групи в моменті кризи української політичної системи в 2004 і особливо 2013 р. зуміли спровокувати ефект доміно й викликати детонацію антидержавних, антизахідних, українофобських політичних настроїв і здійснити на цій основі мобілізацію сепаратистського кадрового потенціалу. Однак, як зазначає письменник і громадський діяч Сергій Жадан, виходець із Луганщини, «слід пам'ятати, що там і до війни настрої були різні. Сьогодні це багато хто забуває. Забуває, що і в Донецьку, і в Луганську, в багатьох районних містах на Донбасі під час революції були свої Майдани. Там теж були люди, які не підтримували чинну владу, не підтримували Януковича, не підтримували «Партію регіонів». Ці люди завжди там були. Інша справа, що тривалий час вони знаходилися в глибокому підпіллі» [8]. А це означає, що придушення цього спротиву з урахуванням посиленої силової та кримінальної складової в культурі соціальних відносин регіону не могло не викликати масового насильства, яке ще більше поглибило кризу гуманітарних відносин в краї.

Однак, ще раз повторимо, розгортання цих сценаріїв відбувалося не спонтанно й стихійно. Це був результат послідовної й системної діяльності певних політичних груп регіону. Ключовою фігурою владного бомонду Партії регіонів та її керівництва на Луганщині тривалий час був Александр Єфремов. Кадровий працівник КПСС, в минулому – перший секретар Луганського міського комсомолу. До обрання до Верховної Ради України за списком Партії регіонів у 2006 р., тривалий час у 1998-2005 рр. очолював Луганську обласну державну ад-

міністрацію. З 2012 р. А. Єфремов став головою фракції цієї партії у Верховній Раді України, а тим самим несе відповідальність і за економічну і за політичну та ідеологічну, і за гуманітарну складову діяльності цієї партії. В роки незалежності України А. Єфремов, завдяки зв'язкам з номенклатурними, а також правоохоронними й кримінальними структурами, узяв активну участь в привласненні державного майна й став одним з найбагатших людей в Україні, причетним до нещадного пограбування т. зв. робітничого класу, до якого невтомно звертаються ідеологи Партії регіонів та Комуністичної партії (в боротьбі вплив і за голоси безправного робітничого плебсу вони виступають як союзники-конкуренти) під час різноманітних виборів. Штучне банкрутство підприємств, напівлегальні способи захоплення власності, використання адміністративного ресурсу з метою особистого збагачення – таким був його шлях вхідження до маєтної верхівки Луганщини [3; 4], а разом з тим і до керівного ядра Партії регіонів. І після обрання до Верховної Ради в руках А. Єфремова залишилися ключові важелі впливу на економічну й політичну ситуацію в Луганській області.

Тим часом, ще за часів його безпосереднього керівництва областю смертність в регіоні перевищувала народжуваність утричі. Луганщина стала лідером серед областей України за рівнем смертності. В області було зафіксовано найвищий показник заборгованості за заробітною платою. А. Єфремов разом з партнерами за бізнесовими оборудками через низку фінансово-політичних схем і махінацій збанкрутіли й зруйнували широкую мережу економічно привабливих промислових підприємств Луганщини, залишивши без роботи тисячі працівників гірничо-будівельної галузі. Безробіття й бідність стали безпосередньою причиною поширення таких хвороб як туберкульоз, гепатит ВІЛ – СНІД [4]. Подібні показники є першорядними для характеристики гуманітарної кризи в регіоні, а з іншого боку – гуманітарної складової діяльності цього провідного очільника Партії регіонів не тільки на Луганщині, але й в Україні загалом. Для прикриття не просто провального, але злочинного характеру цієї політики було розроблено агресивну наступальну ідеологічно-інформаційну систему, яка, з одного боку підтримувала совкову модель соціально-політичних мотивацій виборців, і відповідно орієнтувала на російсько-советські соціокультурні орієнтири й символи, а з іншого, заперечувала відторгнення в масовій свідомості українського культурного простору.

Під опікою А. Єфремова створена й функціювала громадська організація «Молода гвардія», яка апелює в своїй назві до героїчної совкової мітології, а насправді гуртує молодь, об'єднану в низку спортивних клубів і організацій. Її найпершим завданням є організація силового впливу на виборчі комісії та під час різноманітних політичних акцій, звичайно ж, на користь Партії регіонів [1].

Відповідно до моделі формування владної команди за типом закритого кланово-партійного клубу і здійснювалися кадрові призначення, в тому числі й ті, що визначали гуманітарно-інформаційну політику. Так, у Луганській обласній раді кілька років поспіль оплачувала послуги за висвітлення своєї діяльності ТОВ «Телерадіокомпанія «Регіональна телевізійна система»» (майже мільйон гривень річно). Цю телерадіокомпанію заснував у 2005 р. Родіон Мірошник – чинний на той час депутат Луганської обласної ради (фракція Партії регіонів) [11]. У квітні 2010 року Родіон Мірошник був призначений на посаду заступника голови Луганської обласної держадміністрації (ОДА) з питань гуманітарної політики. У листопаді 2011 року у зв'язку з адміністративною реформою його звільнено з посади заступника голови ОДА і він знову став генеральним директором Луганської обласної державної телерадіокомпанії. Родіон Мірошник відомий, зокрема, ще й тим, що 2012 році в ході засі-

дання позачергової сесії Луганської обласної ради Родіон Мірошник назвав дітей, яких навчають українською мовою, «недорасою»¹. Не випадає дивуватися, що після захоплення російськими окупантами Луганська Родіона Мірошника призначено заступником керівника так званої «ЛНР» Ігоря Плотницького [6].

Ці кадрові «регулювальники» і здійснювали відповідний підбір фігур на виконання політичних завдань Партії регіонів та її совєтсько-російських пропагандистських акцій. Відповідно українське культурне й освітнє поле було приречене на зникнення. «Яксь невидима сила так вдало розставила керівні кадри в гуманітарній сфері, що на кожному кроці бачимо приклади зневажання інтересів титульної нації», – відзначає І. Магрицька [19]. Яскравим свідченням цього було те, що на Луганщині не виходила жодна обласна україномовної газета. У Луганську всі дитячі садки, школи (за винятком однієї – №59), а також вищі навчальні заклади є російськомовними. Система виховної роботи в навчальних закладах спрямована або на виховання людини без батьківщини, або «містечкового патріота», сформованого на подвигах молодоговардійців чи земляків-афганців. На проведення днів української мови чи запрошення в аудиторію українських письменників було накладено фактичну заборону. Схвалювався лише стандартні обивательські заходи «інтернаціонального стибу» – КВН, День святого Валентина тощо.

Показовим є приклад Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля О. Голубенка. Саме він дозволив будівництво на території університету житлового комплексу «Москва-сіті», фінансованого мером Москви Ю. Лужковим. Цей ректор та проректора з виховної роботи Г. Щедрової невольно називали університет «далєвським», а студентів – «далєвцями», моделюючи тим самим російські культурні орієнтири. Серед кадрів університету шовіністичного спрямування був і завідувач кафедри журналістики М.О. Євдокимов, який стверджував, що немає такої нації – українців, і української мови немає. На іспиті він робив зауваження студентам, що відповідали українською мовою: «Прошу перейти на русский язык, я вас не понимаю!»

Декан найбільшого гуманітарного факультету – мовознавства, журналістики і соціології Східноукраїнського національного університету імені В. Даля Борис Нагорний (він же завідувач кафедри соціології) під час виборів Президента виступав на обласному телебаченні і стверджував, що помаранчевий колір шкідливий для здоров'я і споріднений з коричневим. Викладачі факультету відкрито агітували студентів за провладного кандидата під час занять і переконували їх в необхідності створення Південно-Східноукраїнської автономної республіки і навіть приєднання Донбасу до Росії.

Гимн Луганщини на замовлення перших керівників області (Єфремова і Тихонова) пише й виконує російський гурт «Лесопопал». Керівник обласного відділу культури М. Голубович наклав вето на перейменування обласної наукової бібліотеки ім. Горького, відомого тим, що вважав українську мову діалектом російської й не давав згоди на переклад українською свого роману «Мать». Вчителів початкових класів Луганщини під егідою посла Росії В. Черномірдіна регулярно возили підвищувати свою кваліфікацію в Ростові-на-Дону, де їм нада-

¹ Організаторами фестивалю ставилася мета «возрождение и популяризация патриотической песни в Украине и за ее пределами, выявление талантливой и одаренной молодежи, содействие творческому развитию и самосовершенствованию исполнителей, привлечение их к активному участию в культурной жизни страны, а также активизация творческого обмена со странами СНГ». Фестиваль почав проводитися ще з 2001 р. Його завдання й пропагандистський антураж стали типовою демонстрацією совєтських культурно-ідеологічних кліше.

ють готельні умови, а при від'їзді наділяють дорогими продуктовими наборами і методичною літературою, призначеною до російських шкіл.

Ці факти мали не окремих, точковий характер, вони цілком відповідали цілям імперської політики Російської Федерації. Як зазначають аналітики, «однією з найбільш значущих загроз формуванню єдиного гуманітарного та культурного поля є системне здійснення іноземними державами, зокрема Російською Федерацією, негативного інформаційно-психологічного впливу на українське суспільство способом проведення інформаційних акцій, операцій, кампаній, які дедалі більше поглиблюють кризу ідентичності в Україні та сприяють відчуженню від суспільства національної культури, переорієнтації споживача на іноземний продукт» [15, 8].

Як бачимо, кадри, розставлені обласними керівниками Партії регіонів, стояли на відверто українофобських позиціях і в своїй практичній діяльності сприяли поширенню сепаратистських настроїв серед мешканців краю. Ця антиукраїнська й антидержавницька гуманітарна політика що активно проводиться на Луганщині, мала свої очевидні явно негативні наслідки.

Місцеве телебачення і друковані ЗМІ перетворили Луганщину на «інформаційний концтабір», пропагуючи міф про вищість російськомовних донбасівців і розпалюючи ненависть і страх до західної України, до всього українського. Чимало представників навіть молодшого покоління, у тому числі школярі, не хочуть ідентифікувати себе з Україною. Вони носять футболки з написом «СССР», бояться «бендерівщини». Відомі прикрі факти, коли після прочитання просвітницької лекції на тему голодомору 1932-1933 рр. школярі писали колективні листи на ім'я голови Асоціації дослідників голодоморів Левка Лук'яненка, в яких на його адресу вживають ненормативну лексику і ганьблять українську незалежність [19].

Кадрова політика та політичні акценти, які підкреслено робили керівники Луганської області, їхня практична діяльність вказують на те, що гуманітарна політика Партії регіонів на території Луганської області підтверджувала нерозлучність місцевої влади з ідеологією совка. Свідченням цього стали п'ятий Міжнародний фестиваль патріотичної пісні «Молодая гвардия», проведений у Луганську та в Краснодоні в жовтні 2013 р. [21], гра «Зірниця» яку продовжували проводити в школах області, першотравневі демонстрації, акції «Георгіївська стрічка», білборди зі Сталіним, відкриття пам'ятників Леніну тощо [20]. Прикметно, що і в сепаратистській ЛНР ці акції продовжували проводити з аналогічним імейно-мотиваційним наповненням. Так, зокрема було і 22 червня 2017 р., коли в Луганську в сквері імені Героїв «Молодої гвардії», було проведено дійство, в якому взяли участь і прибульці з ДНО та Ростовської області [23]. Очевидно, що ці й подібні акції ґрунтувалися на пропагованих ще в СРСР ідеологічних кліше й ставили основним завданням закріплення совєтсько-консервативних ідеологем у пам'яті мешканців Луганщини.

Війна пам'ятей. Невдовзі після обрання Віктора Януковича Президентом України, він прибув до Луганська «з робочою поїздкою», під час якої виявився й певні наголоси в гуманітарній політиці. 20 травня 2010 р. в Луганську відбулося урочисте відкриття пам'ятника авторові «Толкового словаря великорусского наречія русского языка», лексикографові, лікареві й письменникові Володимирові Далю. У ньому взяв участь і Віктор Янукович. Однак у місті на той час вже були два пам'ятники вченому – у дворіку перед будинком-музеєм В. Дала і на вулиці, що має його ім'я [5]. Демонстративність і навмисність цієї акції була очевидною: ім'я В. Дала було використане з явною метою наголосування на проросійських ідейно-культурних орієнтирах влади. Ця акція ще більше загострила тривалу війну пам'ятників, що велася в Донецькому краї.

У цій війні пам'ятників, на переконання І. Магрицької, проявляється «боротьба двох Україн – власне української, або європейської, і радянсько-євразійської». Це спостерігається у мовній, історичній, конфесійній сферах, а також в культурно-монументальній. Це був своєрідний, хоча й цілком визначений фронт, його лідери позначали цивілізаційно-ментальністув війну й проходить через південно-східну Україну й насамперед через Луганськ.

Показовим є те, що в 500-тисячному Луганську було аж сім пам'ятників «вождю світового пролетаріату» Володимиру Леніну, причому три з яких були віднесені до об'єктів культурної та історичної спадщини й охороняються законом. Ні міську владу, ні більшість жителів не бентежить, що саме Ленін був натхненником людинонависницької ідеології, за наказами якого знищили мільйони людей. В тому числі й тисячі жителів Луганська. Пам'ятник К. Ворошилову, два пам'ятники засновнику ВЧК Ф.Е. Дзержинському, стільки ж – червоному командирові Пархоменкові.

Тоталітарну монументальну пропаганду «Победи» продовжують нести пам'ятник героям Великої Вітчизняної війни; героям-молодогвардійцям; меморіальний комплекс «Гостра Могила» на честь подвигу бійців Червоної армії. Є численні пам'ятні знаки на братських могилах – луганським червоногвардійцям, луганським робітникам, які загинули за радянську владу, офіцерам Радянської армії, учасникам революції та громадянської війни, борцям революції тощо. Іншою складовою цієї політики формування пам'яті були пам'ятники на відзначення «трудящихся», а саме, пам'ятник Трудівникові Луганщини та навіть спеціальний меморіал, що влаштували на місці вручення ордена Червоного прапора трудящим Луганська.

Тим часом, у незалежній Україні певні зміни все ж почали відбуватися. Ще в 90-ті, на хвилі демократизації в Первомайську місцеві мешканці звалили пам'ятник Леніну. Майже через 20 років, після указу Віктора Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні», де-не-де на Луганщині за квазіково місцевої влади ще були знесені пам'ятники вождів світового пролетаріату – у селах Новосвітлівка Краснодонського району, Троїцькому – Попаснянського, Чорнухиному – Перевальського, у райцентрі Новопскові. Того ж року в Луганську на Театральній площі пам'ятник Леніну хтось облив червоною фарбою, 2009-го хлопець-відчайдух підірвав пам'ятник Леніну в Рубіжному, а такі ж сміливці написали слово «кат» на його постаменті в Алчевську. Однак луганські комунисти відразу бралися за відновлення своїх кам'яних ідолів.

Після 1991 року за підтримки чи за згодою місцевої влади в Луганській області було встановлено ряд монументів, що виразно засвідчують її ментально-монументальні орієнтири. У самому Луганську споруджено пам'ятники воїнам-афганцям, донським козакам. Пам'ятником шотландцеві Карлові Гаскойну промосковські чини підкреслили пошану до імператриці Єкатеріни II, яку разом з Гаскойном місцеві владники нарекли засновниками Луганська. У дусі начебто шанобливого ставлення до «трудящихся» споруджено пам'ятник робітників-ливарнику. Відповідно до модних проімперських смаків поставлено погруддя першому міському голові Луганська (1883-1891 рр.) Миколі Холодиліну, уродженцю Орловщини. Було відзначено й діячів російської радянської культури: у Старобільську на подвір'ї університету імені Тараса Шевченка встановили пам'ятник Остапові Бендеру, в Луганську – авторів пісні «Подмосковные вечера» Михайлові Матусовському. Пам'ятним знаком «За Державу» вшанували Павла Луспекаєва, який у фільмі «Белое солнце пустыни» відтворив образ не-підкупного імперського чиновника Павла Верещагіна (з розтиражованим в со-

ветські часи кліше «за Державу обидно»). Депутати Ровеньківської міськради прийняли в подарунок від російського міста-побратима Ровеньки Белгородської області погруддя імператора Алксандра II – на знак нашої з Росією «спільної історії». Цей перелік акцій монументальної пропаганди однозначно вказує на ностальгійно-прорадянське, нероз’ємно сплавлене з проросійським наповненням монументальної пропаганди, яке закріплювало в свідомості невибагливого обивателя Луганщини його ментальнісні орієнтири не на Україну, а на російсько-імперсько-радянські гібриди. І все ж, як бачимо, в молодіжному середовищі час від часу спалахували іскри спротиву й протидії цій цілеспрямованій інтелектуальній деградації ідеологів і творців російського пам’ятникотворення.

Акції української державної політики пам’яті обласні керманічі з призначуваної з Києва президентської вертикалі хоча й проводилися, але натрапляли на потужний спротив імперських та проросійських сил. Зокрема, до 75-річчя Голодомору-геноциду місцеве керівництво змушене було виконувати відповідний указ президента Віктора Ющенка. В обласному центрі встановили пам’ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр. на Луганщині – його розмістили у сквері Пам’яті навпроти приміщення СБУ (колишнього КГБ-НКВД). По селах Луганщини, де лютував Голодомор, де-не-де поставили хрести, але на них часто писалися формальні написи, які не вказували на трагедію Голодомору, щось на зразок: «Упокой, Господи, души невинноубиенных рабов твоих», на тих хрестах не було жодного прізвища реальних жертв Голодомору, а самі хрести ставилися, як правило, не на місцях масових поховань [12].

У противагу меморіалізації української історії, російська партія у владному середовищі Луганської області впросто впроваджувала не тільки проросійську, але й її сталінсько-енкаведистську версію. Так, всупереч протестам української громадськості [2], 8 травня 2010 року за ініціативи Арсена Клімчасва, депутата Луганської міськради від Партії регіонів, у центрі Луганська встановлено пам’ятник «Жителям Луганщини, павшим в 1943-1956 гг. от рук карателей-националистов из ОУН-УПА». Цей великогабаритний монумент вартістю більше мільйона гривень для луганської влади був настільки значущим, що разом зі скульптором Миколою Можасвим його розробниками були тодішній голова Луганської держадміністрації Валерій Голенко і колишній голова обласної ради Віктор Тихонов. А в церемонії відкриття взяли участь, тоді вже віце-прем’єр України Віктор Тихонов, голова Луганської ОДА Валерій Голенко, Луганський міський голова Сергій Кравченко, голова фракції Партії регіонів у Верховній Раді Олександр Єфремов та відомий антиукраїнськими висловленнями російський політик Костянтин Затулін. Для масовості було зігнано держслужбовців і представників навчальних закладів. Луганська міська рада, – підкреслювалося в протестах громадськості, – «фактично бере участь у політичних іграх однієї партії – Партії регіонів, яка у пошуках дешевого піару продовжує спекулювати на історичному минулому та протистоянні Сходу та Заходу України». З іншого боку, протестувальники відзначали, що це спотворення історії також є підіграванням Кремлю в дискредитації українського визвольного руху. «Ми за суджуємо практику реставрації сталінізму, бо відкриття такого пам’ятника стоїть в одному ряду з відкриттям пам’ятника Сталінові в Запоріжжі, встановленням десятків білбордів із зображенням Сталіна в Луганську» [9]. Реальна спрямованість цієї споруди діяла як пропаганда, направлена на формування у свідомості громадян образу ворога всередині самої країни. Ректор Національного університету «Острозька академія» психолог Ігор Решетилів вбачає соціопсихологію сучасної української суспільної драми в тому, що в різних регіонах унаслі-

док інформаційно-політичного тиску усталюються різні бачення власної країни. Українці, формально будучи співгромадянами, у своїх уявленнях живуть у різних державах, а часто навіть у різних часах і просторах [16]. Однак, на наше переконання, ця драма формується й розвивається не сама собою, а є результатом свідомо підримованого й політично керованого ідейного обскурантизму. Саме так і діяла керівна верхівка Партії регіонів і, зокрема, в Луганській області.

І. Магрицька з повною підставою виділяє в окрему групу пам'ятники й меморіальні дошки «не від влади». Це пам'ятники, пов'язані з видатними діями української історії та культури. Ще 1988 року в селі Олексіївка Перевальського району встановлено пам'ятник Борисові Грінченку на подвір'ї школи, в якій він учителював. 1991 року члени товариства «Меморіал» у Сучій Балці на околиці Луганська поставили хрест на місці розстрілу земляків комуністсько-більшовицькою владою у 1937-1942 роках, його тричі руйнували і тричі відновлювали – у 1994, 1997 і 2005 роках. Ще на зорі незалежності Василь Каплунов, дослідивши історію рідного краю, встановив хрест на могилі поблизу Можняківки Новопокровського району, де поховані кінні гайдамаки Запорозького корпусу армії УНР, що захищали кордони України в 1918 році від більшовиків і денікінців. 2003 року противники української незалежності обстріляли з мисливської зброї табличку на цьому хресті, згодом над нею ще раз поглумилися, проїхавшись по ній трактором, а 2007 року взагалі зламали дубовий хрест на цьому місці.

Пам'ятник Тарасові Шевченку 1998 року постав у центрі Луганська завдяки спонсорській підтримці Василя Іваницького з Канади. Прикметно, що місцеві комуністи на чолі з їхніми вождями – Челишевим, Герасимовим, Смірновим фізично перешкоджали його встановленню. В Стаханові 2011 року невідомі вандали вщент зруйнували погруддя Тараса Шевченка, яке стояло тут з 1961 року, і відтягли його уламки в невідомому напрямку. Винуватців жодного з названих злочинів не знайдено. У 90-ті на будинку в селі Половинкине на Старобільщині, де народився і жив Іван Світличний, відомий український дисидент, шанувальники його таланту встановили меморіальну дошку. Однак згодом її було зірвано.

Тривале протистояння між проукраїнською громадою і міськими депутатами за майбутній пам'ятник на вже підготовленому постаменті в сквері Пам'яті на місці колишнього Гусинівського цвинтаря в центрі Луганська. Депутати регіонали й комуністи хотіли встановити тут фігуру Катерини II як «засновниці Луганська». Громада ж (понад 30 організацій) – скульптуру Янгола-охоронця. Були численні мітинги проти Катерини як символу імперії та розпусу, колективні листи до міського голови Сергія Кравченка з вимогою не допустити такої ганьби; були громадські слухання з гнівними виступами представників громадськості. Нарешті, 2011 року луганські депутати стали на позицію здорового глузду й погодилися таки на пам'ятник, запропонований громадою.

Тим часом новопризначений архієпископ Луганський та Алчевський Української православної церкви Московського патріархату Митрофан висловив «власну» точку зору, звернувшись до влади з листом з вимогою не розглядати більше питання щодо встановлення пам'ятника Янголові. За його твердженням, Янгол, є не православним, а католицьким символом, що начебто провокуватиме міжконфесійні конфлікти. Питання про пам'ятник Янголові-охоронцю було відкладене. «Складається враження, – підсумовує І. Магрицька, – що луганська влада своєю монументальною політикою нібито намагалася довести, що Луганськ є суто російським містом, де ніколи не було ані самих українців, ані їхньої культури. Незважаючи на те, що він був заснований українськими селянами та козаками приблизно за 150 років до указу Катерини II» [12].

У 2010 р. луганська обласна влада розгорнула заходи, спрямовані на пропаганду одного з одіозних діячів більшовицького тоталітаризму Климента Ворошилова. Відзначення провадилося за ініціативи навіть не комуністів, а «регіоналів»: з місцевого бюджету було виділено чималі кошти на реставрацію пам'ятника Ворошилову на коні, що стоїть перед міською радою (хоча сам пам'ятник такої реставрації аж ніяк не потребує), створення циклу передач і документальних фільмів – хвалебних од про цю особу, у Луганську було відкрито його музей, куди вже почали водити численні групи школярів, а класні керівники в усіх класах розповідали дітям про те, яким героєм був Ворошилов. Тим часом, у противагу цьому політичному шабашу довкола імені одного із сталінських поплічників, 4 лютого 2011 р. в Луганську відбулася презентація книжки Ірини Магрицької «Справжній Ворошилов» [18].

Те, що стало очевидним для аналітика, за посадою скромного доцента луганського Східно-українського університету Ірини Магрицької, яка вбачала серйозну загрозу для морально-політичного здоров'я всієї нації і особливо Донецького краю, було байдужим для київської влади. Висновок громадської діячки тоді звучав як остережливий прогноз, а нині є присудом політичної неспроможності влади: «влада в Києві, яка за всіх наших президентів не помічала цих відвертих антидержавних дій, уже в недалекому майбутньому ризикує пожинати гіркі плоди такої своєї страусячої позиції» [12].

Ірина Магрицька ґрунтовно проаналізувала політичні й психологічні аспекти сприйняття різними верствами населення Луганщини такої важливої з гуманістичного погляду для розуміння й сприймання й адекватного реагування теми як Голодомор 1932-1933 років. Сама І. Магрицька має щодо цієї теми сформовану громадянську позицію, що базується передовсім на тому, що сама записала й розшифрувала не одну сотню спогадів своїх земляків про ці трагічні для українського народу роки. Підсумком цієї праці стала книжка «Врятована пам'ять. Голодомор 1932-1933 років на Луганщині: Свідчення очевидців». У ході її підготування й після виходу авторка мала численні зустрічі зі своїми земляками, під час яких обговорювала цю проблему. Вона переконана, що без історичної пам'яті нашому суспільству ніколи не стати на цивілізований та демократичний шлях розвитку, і що без усвідомлення цієї трагічної сторінки історії не можна говорити про адекватність історичної пам'яті [10].

І. Магрицька, міркуючи про важкі генетичні та націоурійнівні наслідки Голодомору для нашого народу й, зокрема про труднощі нашого теперішнього державотворення, ставить болюче питання, що лежить на межі між життям і смертю для всієї Нації: «а чи не має цей нищівний етноудар 33-го характеру незворотної дії для українства?» Так ставити питання її спонукало ставлення багатьох мешканців Луганщини до самої цієї теми й спрямованість їхнього думання про Голодомор.

«Дуже мало зустрічаю своїх однодумців», – відзначає І. Магрицька і це коротке речення є своєрідним соціологічним індикатором. «Більшість же людей, навіть наділених інтелектом, мало що знають про цю подію – елементарно через брак інформації», – шукає пояснення журналістка. І далі, знову як індикатор настроїв: «Можливо, тому виступи Президента щодо Голодомору (йдеться про Віктора Ющенка) сприймають як політично заангажовані й часом набридливі».

І. Магрицька активно працює зі студентською молоддю, позбавленою національної свідомості й орієнтованою на споживацькі цінності. Тут не раз їй трапляються молоді люди, що «не можуть приховати свого психологічного дискомфорту від самого слова «голодомор»». Слід сказати, що подібні настрої фіксуються не лише серед луганської молоді, але й київської. Цей соціопсихологічний момент – відтручування болючих тем, що розкривають помежів'я зі

смертю, голодних мук, граничного страждання – один виявив глибокої психологічної кризи, уникання межової психологічної травми, оборонного рефлексу, що охопив багатьох в Україні і є одним з наслідків Голодомору.

І серед старшого покоління дослідниці доводилося доволі часто зустрічати людей, «яких у пряму розумінні нудить від слів «голодомор» і «геноцид»». В розмові про це вони не можуть стримати своєї агресії щодо людини, яка має іншу думку, і до Президента, що, на їхній погляд, винайшов цей Голодомор, щоб догодити американцям і «бандерівцям»». І. Магрицька відзначає, що це переважно – «малоосвічені люди, свого часу зомбовані комуністичною ідеологією; вони так і залишилися у полоні тогочасних міфів і легко підпадають під сучасні антиукраїнські міфи». Проте, вона вказує й на своєрідний ментальний парадокс: «серед цих людей чимало (як не дивно!) вихідців із сіл або районів, найбільш вражених Голодомором». Пояснення цьому вона бачить у тому, що «така поведінка моїх співрозмовників із цієї категорії умотивована страхом перед голодною смертю в їхніх батьків, який має властивість передаватися наступним поколінням» [14].

Серед представників влади І. Магрицька виділяє два типи поведінки. Представники президентської вертикалі на Луганщині навчилася приховувати цей психологічний дискомфорт у зв'язку з необхідністю діяти на втілення президентського курсу, адже для них бажаним було зберегти посади, залишатися при владі, виконуючи президентські політичні завдання. Тим часом представники місцевої влади, не підпорядковані безпосередньо Президентові (це функціонери органів місцевого самоврядування), і близькі до них регіональні журналісти «принципово опозиційні до будь-яких дій і висловів В. Ющенка». Щодо медійників, зазначає І. Магрицька, то вони «майже всуціль або ворожі до всього українського, про яке говорить Президент, і прихильні до всього інтернаціонального (розумій «російського») або, навіть якщо й мають відмінну від своїх колег думку, змушені писати й озвучувати в ефірі те, що їм скажуть їхні господарі – обл- або райради чи місцеві олігархи, в чийх руках ці медіа. Внаслідок цього, в місцевих ЗМІ все, що стосується Голодомору, як правило, «або інтерпретується журналістами явно не з української, державницької точки зору, або взагалі замовчується, зводиться нанівець».

Тим часом, звичною практикою багатьох місцевих газет стало надання своїх шпальт позаштатним авторам – так званим ветеранам Великої вітчизняної війни, які «з усіх сил доводять, що Голодомор 1932-1933 років не був для українців геноцидом, а від голоду тоді постраждали всі народи Радянського Союзу, повторюючи те, що стверджують російські політики і вчені. Депутати місцевих рад незмінно ігнорували такі заходи, як покладання квітів до пам'ятних знаків жертвам Голодомору на Луганщині, відкриття пам'ятників і виставок, присвячених цій події тощо. Зате часто з'являлися на телепередачах, де можна було висловитися з запереченнями щодо Голодомору.

Тим часом дуже популярними в ЗМІ обласних і районних рад на об'єктивне висвітлення теми Голодомору було фактично накладене табу, натомість пропагуватися теми, контроверсійні проблематиці Голодомору. Так, у Сватівському районі, який під час Голодомору втратив не менше половини своїх мешканців, уже встановили не лише пам'ятник його жертвам, а й «жертвам ОУН-УПА» на підставі чуток, що одна сватівчанка за комсомольською путівкою поїхала після війни на Івано-Франківщину й була там закатована «бандерівцями».

Незважаючи на це, деякі вчителі шкіл і ліцеїв, все ж підтримували І. Магрицьку в її журналістській діяльності та організації просвітницької роботи, організували зустрічі зі своїми вихованцями. Проте в багатьох середніх навчальних закладах Луганської області зараз працює чимало вчителів, як

пише журналістка, «не хочуть подивитися на нашу історію українськими очима й не дають це зробити своїм учням. Естафету від таких учителів згодом переймуть викладачі вишів, які мало чим відрізняються від своїх шкільних колег. І. Магрицька вказує на кадрову та концептуально-програмову проблему, яка має стратегічне значення: «незалежній українській державі треба докласти всіх зусиль, щоб об'єктивна історія стала надбанням молододі генерации українців. Інакше сама держава Україна не матиме майбутнього».

У протигагу самому статусу незалежності поряд з «інтернаціональними», на наш погляд, не просто безмістовними, а імперськи орієнтованими, реставраційними назвами, поширилися і в Луганську, як і в інших населених пунктах України, в Луганську поширилися суто російські з чисто «імперським» відтінком: магазини «КоммерсантЪ», «АнтикварЪ», готель «ПетербургЪ», млинцева (блинная) «Лепота». Найбільший супермаркет називається «Россия», а престижні крамниці в центрі міста дістали назву «ГУМ» і «Пассаж» – також за московською аналогією [13]. В обласному центрі та інших населених пунктах області цілковито переважає радянська топоніміка: вулиці і квартали імені Леніна, Якіра, Косіора, Карла Маркса, Розі Люксембург, Клари Цеткін, Карла Лібкнехта, Советська, ОСО («Особое совещание» – репресивний орган сталінської доби), Старих Большевиків, Юних Піонерів, Ленінського Комсомолу, 50-річчя Жовтня, Красная Площадь і багато інших. За роки незалежності жодна вулиця не названа ім'ям оборонців національних прав і свобод українців та українських культурних діячів.

В Луганській області фактично як агресивний прийом політичної пропаганди скеровувалася навіть ... українська національна символіка, яка використовувалася в низькому, пейоративному контексті. З іншого боку, таке використання відбивало загальний невисокий рівень запитів місцевого люду. «Єдина сфера, де безальтернативно використовується державна мова на Луганщині, – це реклама горілки й тютюну, розміщена на бігбордах, – зазначає І. Магрицька. – Гостей міста на залізничному вокзалі зустріне величезний плакат: «Вас вітає найкраща марка України – «Луга-Нова» (це виробник горілки). А напередодні українського національного свята в обласному центрі з'явилися бігборди, на яких зображено пофарбовану в колір державного прапора карту України, а поруч – пляшку горілки марки «Хортиця»; текст реклами такий: «24 серпня – День Незалежності України. Шануй якість! Ціную свободу!». Людина, наділена інтелектом, відразу зрозуміє, яку свободу пропонують автори реклами нащадкам запорозьких козаків. Луганськ нині просто рясніє кольорами, що символізують національну свідомість: майже всі ломбарди, гральні автомати, казино (а їх розвелосся безліч) пофарбовані саме так, навіть старенький катафалк, який постійно їздить вулицями міста, теж жовто-синій».

Владні структури Луганська ще задовго до російського вторгнення привчали місцевого обивателя до пропаганди проросійської ідеології. Так, під час виборів до Верховної Ради 2012 р. можна було спостерігати політичну агітацію з використанням імені Володимира Путіна. Політична пропаганда кандидатів на виборах 2012 р. включала обіцянки проведення референдуму про «об'єднання з братніми народами» і входження України до Євразійського союзу. Серйозна політична проблема передвиборної Луганщини полягала в складі окружних комісій, зокрема в тому, що помітну частку в них займали відверто проросійські сили: «Російський блок», «Російська єдність», «Русь єдина». Депутати луганської обласної ради у багатьох виступах розгортали міркування про те, як убезпечити Донецький кам'яновугільний басейн від нібито ворожого антиросійського впливу. Місцева влада вивішувала червоний прапор і надала російській мові статус регіональної ще задовго до закону Ківалова-Колесніченка [17].

Як бачимо, на початку 2000-х років проросійські, імперські сили на Луганщині мобілізувалися й перейшли в наступ проти української держави. «Тут уже хто кого переможе, наголошувала Грина Магрицька, – або реліктові імперські сили – спадкоємці репресивних органів, що здійснили супротив України злочин 1932-1933 років і які сьогодні мають міцні позиції в усіх державних і недержавних українських структурах, – або українська держава, яка спроможеться врешті-решт налагодити й систематизувати роботу з проблем історичної пам'яті й донести її, передусім, до свого молодого покоління» [14]. На лихо, державні структури, заповнені проросійськими силами, діяли якраз навпаки і наслідки нехтування національними засадами в розгортанні політики пам'яті в 2014 р. проявилися в ході захоплення значної частини Луганщини окупаційними військами.

Список використаних джерел:

1. Пам'ятник жертвам ОУН-УПА в Луганську розколе Україну. – 2008. – 30 квіт. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/life/_quotpamyatnik-zhertvam-ounupa-v-lugansku-rozkole-ukrayinuquot/224750.
2. «Стахановский могильщик»: как Александр Ефремов в «лихие 90-е» планомерно уничтожал Луганскую область. – Режим доступу: <http://panoptikon.org/articles/90246-stakhanovskijj-mogilshhik-kak-aleksandr-efremov-v-likhie-90-e.html>.
3. «Заначка» Александра Ефремова. Подпольная империя фракционного вожака Партии Регионов. – Режим доступу: <http://crime.in.ua/statti/20140129/efremov-dengi>.
4. В Луганске открыт памятник Владимиру Далю // Известия. – 2010. – 20 мая.
5. Генеральный директор Луганської обласної державної телерадіокомпанії Родіон Мірошник призначений заступником керівника так званої «ЛНР» Ігоря Плотницького. – Режим доступу: <http://ru.telekritika.ua/kontekst/2014-12-04/101154>.
6. Гречаник Анна. «Готовий голодувати, поки депутат не перепросить». Луганчанин Валентин Крالیч збирається судитися з представниками ПР за мову.
7. Жадан Сергій. Багато хто забуваєщо і в Донецьку, і в Луганську під час революції були свої Майдани» – Режим доступу: http://espreso.tv/article/2016/07/04/zhadan_bagato_khto_zabuvaye_scho_v_donecku_i_lugansku_buly_svoyi_maydany.
8. Заява Луганського народного комітету порятунку України з приводу встановлення пам'ятника жертвам націоналістів з ОУН-УПА у Луганську // Слово. – 2008 – 8 трав.
9. Крамаренко О. Дієвий патріотизм Ігини Магрицької / О. Крамаренко // Універсум. – 2011. – №11-12.
10. Луганська облрада заплатить за висвітлення своєї діяльності майже мільйон гривень фірмі депутата. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/80574/2013-04-04-luganska-oblrada-zaplatit-za-visvitlennya-svoei-diyalnosti-maizhe-milion-griven-firmi-deputata>.
11. Магрицька І. Війна пам'ятників на Луганщині. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24944930.html>.
12. Магрицька І. Українська мова як чинник державотворення / І. Магрицька // Універсум. – 2004. – №10-12.
13. Магрицька І. Чому на сході в Президента так мало однодумців / І. Магрицька // День. – 2008. – 2 лип.
14. Проблеми та пріоритети модернізації української культурної політики : аналіт. доп. / С.І. Здіорук, А.О. Астаф'єв, М.Т. Степико [та ін.] ; за заг. ред. С.І. Здіорука. – К. : НІСД, 2014. – 68 с.
15. Решетилова О. Українці, формально будучи співгромадянами, у своїх уявленнях живуть у різних державах»: інтерв'ю з Ігорем Решетилівим / О. Решетилова // День. – 2012. – 19 жовт.

16. Стратієвський Є. Дух Ворошиловграда: Про політичне й естетичне обличчя Луганська / Є. Стратієвський // День. – 2012. – 19 жовт.
17. У Луганську відбулася презентація книжки Ірини Магрицької «Справжній Ворошилов». – Режим доступу: <http://www.old.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/019328>
18. Українське небо над Луганщиною! [На основі виступу Ірини Магрицької на XIV з'їзді УРП «Собор»] // «Ярослов», студентська газета філологічного факультету. – Режим доступу: http://students.lnu.edu.ua/periodicals/jaroslov/archive/no_4/pohlyad/
19. Режим доступу: <http://unp.ua/arkhiv-novyn/novyny-z-oblastei-arkhiv/510-viddzerkalenyam-luganskoi-politichnoi-eliti-i-vsogo-shcho-budue-na-luganshchini-vladanazvali-v-luganski-oblasni-organizatsiji-ukrajinskoji-narodnoji-partiji-neshchodavni-vislovyuanna-novopriznachenogo-posla-ukrajini-v-respublitsi-bilorus-luganskogo>.
20. Режим доступу: <http://www.cultura.kh.ua/ru/activities/folk-art/previews/2543-moloda-gvardija-chekae-vikonavstv-patriotichnoi-pisni>.
21. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/gotoviy-goloduvati-poki-deputat-ne-pereprosit>. 12 липня 2012 р.
22. Режим доступу: <https://sovminlr.ru/novosti/9273-v-stolice-respubliki-proshel-festival-patrioticheskoy-pesni-i-poezii-obereg-pamyati.html>.

The article contains analysis of ideological references, human resources approaches related to humanitarian politics and historical memory politics carried out by public authorities in Lugansk region, their dependence on Russian pro-empire propaganda

Key words: informational aggression, language and cultural aggression, humanitarian politics, humanitarian crisis, memory policy, war of monuments.

Отримано: 28.12.2017

УДК 94:347.235(477)

А. А. Лубчинський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОДАЖ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ: PRO ET CONTRA

У статті охарактеризовано конституційне право громадян України на вільне володіння, користування та розпорядження землею сільськогосподарсько-го призначення, що знаходиться у їхній власності. Наведено основні аргументи прибічників та противників мораторію на продаж сільськогосподарських земель. Досліджено вплив мораторію на власників земельних ділянок, земельних паїв та економіку держави в цілому. Проаналізовано можливі наслідки скасування та продовження мораторію.

Ключові слова: сільське господарство, продаж землі, мораторій, право власності на землю, ринок землі, корупційні схеми.

Земля є унікальним творінням природи, основою життя та діяльності людства. Важливість землі для існування людства неможливо оцінити. Родючим землям належить особлива роль у сфері сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Земля виконує дві основні функції: виступає основним засобом виробництва у сільському і лісовому господарстві, а також є просторово-територіальним базисом життєдіяльності людей – місцем розміщення населених пунктів, народного господарства тощо. Окрім цього, земельні ділянки – це нерухоме майно, об'єкт права власності та інших речових прав.

Питання тимчасової заборони (мораторію) на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні отримало широкий суспільний відгук та досліджувалося багатьма українськими науковцями у галузі земельного та аграрного права. Зокрема, це питання аналізується у працях вітчизняних та зарубіжних юристів та економістів Євдокимова М.О., Коваленко Т.О. [4], Кулинич П.Ф.[5], Греков Л.Д., Юрченко А.Д. [6], Літошенко О.С. [11], Аслунд А. [12] та інших вчених. Вагомий внесок у дослідження питання мораторію зроблений Мірошніченком А.М. [7; 8].

Згідно ч. 1 ст. 14 Конституції України [1], а також ч. 1 ст. 1 Земельного кодексу України [2] (далі – ЗК України) земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, яка полягає у забезпеченні раціонального використання земельних ресурсів, збереженні й відтворенні родючості ґрунтів, захисті їх від псування та забруднення, реалізації громадянами, юридичними особами та державою їхніх прав власності та землекористування відповідно до правових норм.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону [1]. Важлива роль у захисті прав і законних інтересів суб'єктів у земельних та пов'язаних із ними майнових правовідносинах належить судам.

Водночас в Україні тимчасово запроваджений мораторій, який обмежує конституційні права власників земельних ділянок, що закріплені також у ч. 1 ст. 90 ЗК України: «Власники земельних ділянок мають право продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину» [2].

Діюче земельне законодавство відносить до категорії сільськогосподарського призначення ті землі, основне цільове призначення яких – використання у сільськогосподарському виробництві. Відповідно до ст. 22 ЗК України [2] землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

Відповідність земель для використання у сільському господарстві встановлюється на підставі даних державного земельного кадастру (облік кількості та якості земель тощо) органами, які здійснюють експертизу та затверджують відповідну земельнопорядкову документацію (ст. 118, 123, 186 та ін. ЗК України) [2].

Землі не сільськогосподарського призначення використовуються як територіальний базис для розміщення відповідних об'єктів (населених пунктів, промислових підприємств, об'єктів транспортної та інженерної інфраструктури тощо). Землі сільськогосподарського призначення є основним засобом виробництва у сільському господарстві (засобом виробництва продуктів харчування, кормів для тварин і сировини для суміжних галузей промисловості). Це є магістральною рисою зазначеної категорії земель та зумовлює встановлення особливого правового режиму використання, запровадження різноманітних засобів охорони сільськогосподарських земель, підвищення родючості ґрунтів, а також недопущення вилучення їх з сільськогосподарського обігу.

Заборона на відчуження земельних часток (паїв) був запроваджений іще Законом України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» від 18.01.2001 р. Закон тимчасово забороняв укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю), або іншим способом відчужувати зазначені частки (паї), окрім передачі їх у спадщину та при купівлі земельних

ділянок для державних і громадських потреб. Мораторій мав діяти до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом України.

Втім, з прийняттям Земельного кодексу України від 25.10.2001 р. зазначений мораторій не тільки не був знятий, а навпаки, п. 15 Розділу Х «Перехідні положення» ЗК України заборонив відчуження не лише земельних часток (паїв), а й земельних ділянок для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва [2]. Спочатку заборона мала діяти до 1 січня 2005 року, проте згодом іншими нормативними актами дія мораторію була продовжена до 1 січня 2018 р. [2]

До набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2018 р., не допускається:

- а) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб;
- б) купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення(використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб, а також крім зміни цільового призначення (використання) земельних ділянок з метою їх надання інвесторам – учасникам угод про розподіл продукції для здійснення діяльності за такими угодами.

Угоди (у т. ч. довірності), укладені під час дії заборони на купівлю-продаж або іншим способом відчуження цих земельних ділянок та земельних часток (паїв) в частині їх купівлі-продажу та іншим способом відчуження, а так само в частині передачі прав на відчуження цих земельних ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє є недійсними з моменту їх укладення (посвідчення) [2].

Як вбачається із даних положень, мораторій поширюється на відчуження таких видів земель сільськогосподарського призначення: земельних ділянок державної та комунальної власності; земельних ділянок приватної власності, наданих для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (зокрема, фермерського господарства); земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства. При цьому під мораторій не підпадає відчуження таких видів земель сільськогосподарського призначення, як землі, надані громадянам на підставі ст. 121 ЗК України для ведення особистого селянського господарства та садівництва [2].

Мораторій не поширюється на відчуження земель сільськогосподарського призначення на підставі договору міни, за умови, що обидві сторони за договором міни відчужують земельні ділянки. Крім того, мораторій не поширюється на такі види переходу права власності на землю, як успадкування ділянки за законом чи заповітом, вилучення(викуп) земельних ділянок для суспільних потреб, а також у разі призначення стягнення на земельну ділянку за рішенням суду [5, с.31].

Разом із тим, як зазначають прибічники мораторію на продаж сільськогосподарських земель [10, с.56], його скасування може спричинити низку негативних явищ суспільно-економічного характеру, зокрема:

- скуповування значних площ сільськогосподарського призначення фінансово-промисловими групами, що матиме своїм наслідком «обезземелення» селян та утворення «латифундій» латиноамериканського типу з найманими працівниками;
- відчуження селянами земельних ділянок сільськогосподарського призначення за ціною, що є істотно нижчою за економічно обґрунтовану;
- концентрація значних площ сільськогосподарського призначення у власності фінансових установ (банків) під час переходу заставної землі у власність заставоутримувача;
- виникнення явища «спекуляції» земельними ділянками, коли значні площі земель сільськогосподарського призначення скуповуватимуться фінансовими спекулянтами з метою подальшого їх перепродажу за більш високою ціною, що призведе до зростання вартості аграрної продукції і спричинить інфляцію;
- неконтрольована зміна цільового призначення та урбанізація сільськогосподарських земель.

Одночасно існування мораторію на продаж сільськогосподарських земель не знаходить абсолютної підтримки у правознавців та істориків-аграрників [10, с.60-61], оскільки має цілу низку негативних наслідків [6, с.32-33] таких як:

- заблокована оптимізація землеволодінь і землекористувань, що утворюються внаслідок паювання земель сільськогосподарського призначення, стимулюються негативні явища землекористування – черезсмузжя, вкрупнення, малоземелля, далекоземелля тощо;
- селяни старших вікових груп та їх спадкоємці не можуть реалізувати своє право власності на землю; блокується створення великих, конкурентоспроможних сільськогосподарських підприємств;
- знижується кредитоспроможність сільськогосподарських виробників через неможливість іпотечного кредитування [11].

Заборона на відчуження земельних ділянок, яка була прийнята як тимчасовий захід, задля врегулювання та вдосконалення українського законодавства переросла в об'єкт маніпулювання депутатів та органів державної влади.

Попри те, що Верховною Радою України конституційною більшістю голосів постійно продовжується дія мораторію, дане питання жваво і гостро обговорюють правознавці, економісти, політологи та зазначають, що існування мораторію на продаж сільськогосподарських земель має цілу низку негативних наслідків.

А. Мірошніченко звертає увагу на те, що мораторій – це істотна перешкода на шляху здійснення земельної реформи, успішне проведення якої не можливе без створення правових передумов для обігу земель [8, с.240].

Єдиної думки з приводу скасування мораторію на сьогодні не існує, тому необхідна політична воля до прийняття правильних та виважених рішень щодо запуску ринку. Зрозуміло, що надто важко знайти формат, який би зміг задовольнити всіх зацікавлених осіб і це є практично неможливо. Адже кращі сільськогосподарські землі розпайовані. Більша частка сільськогосподарських угідь належить пайовикам, котрі не в змозі її обробити, тому вони повинні перейти до тих, хто хоче і може займатися агробізнесом.

Як зазначено у ст. 14 Конституції України [1] «Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону», а згідно ч. 1 ст. 41 Конституції України «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» [1].

У відповідності до норм Конституції ЗК України у ч. 1 ст. 78 також встановлює, що «Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками» [1]. Тобто власник земельної ділянки в змозі вирішувати її юридичну та фактичну долю. Причому дана норма має загальний характер та не містить винятків для власників тієї або іншої категорії земель, оскільки саме у ч. 3 ст. 22 Конституції України зазначено, що «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [1]. Втім, саме таке звуження відбулося при запровадженні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Без запровадження ринку сільськогосподарських земель зростання продуктивності сільського господарства та розвитку сільських територій майже неможливе. Це підтверджують економічні розрахунки, озвучені вітчизняними та іноземними фахівцями. Шведський економіст Андерс Аслунд назвав легалізацію продажу сільськогосподарських земель в Україні «найбільшим доступним джерелом економічного зростання», яким держава не зуміла скористатися [12]. До речі, це стало однією з причин відмови МВФ виділити Україні наступний транш у листопаді 2016 р. Але Україна в змозі виконати всі умови членства СЕФТА (Центрально-Європейської асоціації вільної торгівлі) вже впродовж 2018 р., щоб до січня 2019 р. стати повноправним членом Організації. Це може стати наступним важливим кроком на шляху України до західної інтеграції [12].

Земельну реформу в Україні уже близько двох десятиріч стримує популізм політиків і низька поінформованість громадян про ті можливості, які їм особисто дає ринок земель. Політики вважають скасування мораторію «політичним самогубством» – але лише тому, що такий крок непопулярний серед громадян. А громадяни бояться скасування мораторію тому, що ситуацію постійно нагнітають політики, які не поспішають розповідати про те, які можливості їх електорат отримає для свого бізнесу та сімейного бюджету.

Важливим елементом земельної реформи має стати інформування громадян щодо тих економічних можливостей, які дає їм ринок сільськогосподарських земель, їх прав та можливостей захистити свої конституційні права.

Найбільшою проблемою земельної реформи за останні 20 років була і залишається її заполітизованість, популізм та маніпуляції думкою громадян, які у переважній більшості не обізнані не тільки з соціально-економічним призначенням земельного ринку, а й мають недостатньо знань про свої права, способи їх захисту та суть реформи.

Інша (фінансова) проблема пов'язана із нерівним доступом до кредитів, що має бути враховано у вигляді відповідних запобіжників, адже може призвести до обезземелення селян та накопичення надзвичайно великих масивів землі невеликою кількістю власників. Тому найважливішими інструментами відкриття ринку мають стати просвітницька кампанія щодо прав громадян, створення інструментів прийняття непопулярних політичних рішень, розвиток ринку іпотечного кредитування тощо.

Ринок землі повинен бути прозорим, справедливим, конкурентним, ефективним і запобігти тіншовим оборудкам – на сьогодні ці передумови не забезпечені, а належне правове поле відсутнє.

Таким чином, на даний момент питання мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення залишається вкрай актуальним і гостро дискутується не лише у наукових економічних колах, серед народних депутатів України та юристів-практиків, а також серед простих громадян і, особливо, сільгоспвиробників.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – С. 141.
2. Земельний кодекс України від 28.09.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // https://urist-ua.net/кодекси/земельний_кодекс.
3. Євдокимов М.О. Внесення змін і доповнень до Земельного кодексу України – необхідна передумова вдосконалення державного управління землями / М.О. Євдокимов, О.В. Кравченко // Землевпорядний вісник. – 2004. – №4. – 267 с.
4. Коваленко Т.О. Право на землю і банкрутство: теоретичні та практичні проблеми / Т.О. Коваленко // Земельне право України. – 2006. – №1. – 645 с.
5. Кулинич П.Ф. Правочини щодо земельних ділянок: деякі теоретичні та практичні аспекти / П.Ф. Кулинич // Земельне право України. – 2006. – №4. – 420 с.
6. Горбулін В.П. Земельні відносини, земельні ресурси і продовольча безпека: аналітичні матеріали / В.П. Горбулін, Л.Д. Греков, А.Д. Юрченко. – К. : Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 48 с.
7. Мірошниченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошниченко, Р.І. Марусенко. – 3-є вид., змінене і доповнене. – К. : Алерта, ЦУЛ, 2011. – 516 с.
8. Мірошниченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні : монографія / А.М. Мірошниченко. – К. : Алерта, ЦУЛ, 2009. – 268 с.
9. Закон України від 20.11.2012 р. «Про внесення змін до Земельного кодексу України» // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – №1. – С. 3.
10. Даниленко О.П. Організаційно-правові проблеми розвитку аграрного і земельного ринку в Україні: Наукова доповідь / О.П. Даниленко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – 88 с.
11. Літошенко О.С. Проблема мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення / О.С. Літошенко // Правове регулювання економіки. – 2014. – №14. – С. 284-293. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pre_2014_14_26.
12. Аслунд А. Європейська інтеграція. Що потрібно Україні? / А. Аслунд. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/aslund/jevropejska-integratsija-shcho-potribno-ukrajini-1960837.html>.

This article grounds a constitutional right for the citizens of Ukraine on a free domain, use and disposing of earth of the agricultural setting which is in their property. In the articles resulted basic arguments of supporters and opponents of moratorium are on the sale of agricultural earths. Investigational influence of moratorium on the proprietors of lot lands, landed shares, and economy of the state on the whole. The possible consequences of abolition and continuation of moratorium are analysed.

Key words: agriculture, sale of earth, moratorium, right of ownership, is on earth, market of earth, corruption charts.

Отримано: 5.12.2017

В. М. Яблонський

Національний інститут стратегічних досліджень

МІЖЕМІГРАЦІЙНИЙ РІК: ДИРЕКТОРІЯ ТА УРЯД УНР У 1920 РОЦІ

У статті розглядаються зусилля урядових чинників спрямовані на збереження УНР та підготовча діяльність щодо вимушеної еміграції з території України. Важливим у цьому контексті була трансформація Директорії УНР із колективного органу в одноосібний з одночасним підсиленням ролі Ради народних міністрів. Кінець 1919 р. – перша половина 1920 р. – період коли вище керівництво держави перебувало в еміграції у Польщі, готуючи ґрунт для визвольного наступу проти більшовицької окупації України. На територіях контрольованих польськими союзниками, перебував «уряд Головноуповноваженого УНР», який репрезентував українську владу та через «Експедицію Заготовок Державних Паперів» займався видруком українських грошей.

Голова Директорії зосередив у своїх руках велику повноту влади, що дозволяло говорити про певні диктаторські повноваження. Однак сильні демократичні настрої в політичному середовищі УНР завжди прагнули до встановлення республіканської форми правління. Підтвердженням цьому може бути діяльність конституційних комісій влітку-восени 1920 р. та скликання у 1921 р. вже на еміграції Ради республіки як екзильного передпарламенту.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Директорія УНР, уряд Головноуповноваженого, українська еміграція, передпарламент.

Рік 1920 став останнім роком присутності власне української легітимної влади на своїй території. Більше того, у грудні 1919 – квітні 1920 рр., Голова Директорії з частиною урядовців фактично вже перебували на короткочасній еміграції в Речі Посполитій, хоча більша частина уряду та частина війська продовжували боротися з окупаційною владою. Перед тим, опинившись перед проблемою втрати держави і території, керівництво УНР дійшло висновку про «диверсифікацію владної присутності». Тимчасово створювалися чотири владних центри із чітким підпорядкуванням, які за певних умов могли б самостійно представляти владу УНР. Ієрархія виглядала наступним чином: Голова Директорії – Рада Народних Міністрів – члени Директорії за кордоном з особливими повноваженнями – уряд Головноуповноваженого у Кам'янці-Подільському. Голова Директорії мав перед собою завдання завершити переговорний процес із польським урядом про спільний військово-політичний союз.

Було також ухвалене рішення про доцільність перебування членів Директорії Ф. Швеца та А. Макаренка за кордоном. Їм надавалися досить широкі повноваження: брати участь у міжнародних урядових конференціях, стверджувати всі військові і економічні угоди, укладені посадовими особами УНР в межах своїх повноважень, контролювати діяльність усіх урядових інституцій та окремих осіб, які перебувають за кордоном за дорученням уряду.

У документі також зазначалося, що у разі «припинення фізичного існування Верховного уряду УНР на території України, вживати всіх заходів для збереження державного майна і коштів УНР за кордоном, для чого заключати і підписувати відповідні акти від імені УНР» [1, арк.45]. Постанову підписали голова Директорії С. Петлюра, голова Ради Народних Міністрів І. Мазепа та державний секретар М. Шрамченко 15 листопада 1919 року.

Того ж дня було прийнято іншу постанову Директорії, яка робила С. Петлюру одноосібним лідером УНР: «На час відсутности на території Української Народної Республіки членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеція Верховне Керування Справами Республіки покладається на Голову Директорії п. Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів» [1, арк.45].

На думку А. Яковліва, «постановою 15 листопада 1919 року Директорія оформила порядок законодавства, який не був означений Трудовим Конгресом (в арт[икулі] 3-му закону 28 січня було сказано лише, що Директорія має... «видавати закони»), але який було встановлено *via facti*, а саме: закони й постанови виготовляла й ухвалювала Рада Нар. Міністрів, а затверджувала іменем У.Н.Р. Директорія» [2, с.45-46]. Таким чином, цим документом Директорія розвинула механізм ухвалення законів у республіці.

Згадана постанова і далі удосконалювала закон Трудового Конгресу, частково передбачаючи механізм заміщення вищої державної посади у країні. У постанові йшлося про те, що на випадок смерті голови Директорії його обов'язки повинні виконувати інші члени Директорії до обрання «представництва від українського народу» [1, с.45].

Після цих постанов і вибуття всіх членів Директорії з української території, владу УНР з середини листопада 1919 року по кінець квітня 1920 року репрезентував Головноуповноважений уряду, міністр ісповідань Іван Огієнко.

З огляду на те, що ситуація з перебуванням польських військ на території УНР не була закріплена у правовому відношенні, а регламентувалася усними домовленостями лідерів двох держав (України та Польщі), адміністратія (уряд) І. Огієнка також знаходилася у невизначеному правовому становищі. Коли наприкінці лютого через згадані причини поляки перебрали цивільну владу до своїх рук, уряд Головноуповноваженого зосередив свою увагу в основному на соціальних та культурних проблемах. Безперечним досягненням, за умов польської окупації, було визнання екстериторіальності Кам'янецького університету і надання дієвої допомоги викладачам та студентам. Проводилися заходи щодо забезпечення нормальних умов праці іншим навчальним, просвітнім та культурним установам. Однак не ця діяльність уряду І. Огієнка була визначальною. Значна робота проводилася по підтримці великої кількості українських урядовців, військових (у тому числі поранених і хворих) й інших громадян, які за різних обставин залишилися в Кам'янці-Подільському [1, арк.25-25 зв].

Дуже важливим напрямом діяльності цієї адміністрації було збереження І. Огієнком, всупереч рішенню уряду, «Експедиції Заготовок Державних Паперів», основним завданням якої став випуск українських грошей. 21 листопада Головноуповноважений отримав «Охоронну Грамоту від вищої військової польської влади на Експедицію... й дозвіл і далі друкувати українські гроші» [3, с.26]. Правильність такого кроку стала очевидною пізніше. Завдяки наявності коштів стало можливим утримувати кілька тисяч військових, центральні державні установи, Кам'янецький український державний університет, юнацьку військову школу, всі українські школи, видавати щоденну газету «Наш шлях». Разом з тим надавалася суттєва фінансова допомога Дипломатичній місії у Варшаві і тасмна – Київському університетові та Українській Галицькій армії.

Водночас для фіксування збитків, яких завдавали польські війська, було утворено «Комісію для запису польських грабунків» [3, с.47].

Діяльність уряду Головноуповноваженого продовжувалася і після вступу українсько-польської армії в Україну. Неприйняття відставки І. Огієнка, якої він

домагався кілька разів після повернення Директорії, пояснюється його високим авторитетом як серед польської влади, так і серед українського населення.

Отже, завдяки уряду І. Огієнка на українській території, на той час повністю окупованій силами, більш або менш вороже налаштованими проти УНР, залишалася частка землі з центром у Кам'янці на Поділлі. Тут порівняно вільно могли збиратися сили, що згодом стали стрижнем відновленої Української Народної Республіки.

У той період, окрім І. Огієнка, у Кам'янці-Подільському перебували й інші члени уряду, зокрема його голова І. Мазепа, А. Лівницький, Й. Безпалко. З огляду на відсутність членів Директорії на території України, серед різних кіл українських політиків почали з'являтися різні плани «спасіння батьківщини». Творилися вони задля визначення статусу однієї постаті – С. Петлюри. Суть пропозицій одних зводилася до повного усунення його від влади (В. Винниченко, ліві есери), других – до скасування інституту Директорії (Всеукраїнська Національна Рада), а інші взагалі пропонували надати Головному отаманові ще більші повноваження (частина УСДРП).

Так, 14 лютого 1920 року уряд прийняв проект закону «Про тимчасове урегулювання в Українській Народній Республіці», передавши його на затвердження голові держави, Головному отаманові у Варшаву. За цим проектом закону С. Петлюра мав стати президентом Української Народної Республіки, а уряд – скликати передпарламент [4, арк.25]. Однак даний закон не був затверджений головою Директорії, а отже й не набрав чинності. Тому неможливо погодитись із авторами наукових коментарів видання Конституційні акти України... про те, що «14 лютого фактично неіснуюча Рада Народних Міністрів УНР формально передала С. Петлюрі функції президента і головнокомандуючого, а разом – і права проведення зовнішньої політики...» [5, с.33].

До речі, висновок про «фактично неіснуючу Раду Народних Міністрів» зроблено із твердження, «що 11 лютого в Кам'янці поляками заарештовано республіканський уряд, очолюваний І. Мазепою» [5, с.33].

Проте арешт цей виник через непорозуміння з польським міністром Східних територій Антонієм Мінькевичем і був домашнім. Міністри перебували під ним у ніч з 11-го на 12 лютого [4, арк.19]. Таким чином, говорити про «фактично неіснуючу Раду Міністрів» на 14 лютого щонайменше неправомірно. Окрім того, як вже зазначалося, існував уряд Головноуповноваженого УНР.

Незважаючи на те, що урядовий проект не став законом, це дало підставу лівим силам говорити про державний переворот 14 лютого 1920 року, який мав «поставити Петлюру Президентом, всю фактичну владу сконцентрувати в руках міністрів гуртка Мазепи під назвою «кабінету» [6, с.32]. Як стверджує А. Яковлів, для С. Петлюри це був найкращий час для узурпації влади, однак усі ці пропозиції «були зустрінуті ним з розпачем і сумом» [2, с.49]. С. Петлюра не пішов на такий крок насамперед тому, що узаконена концентрація влади в одних руках остаточно відкинула б від нього ті політичні сили, які до цього часу були союзниками Директорії. Іншою, не менш важливою причиною було і те, що окрім нього залишалося ще два цілком легітимних члени вищого державного органу – Ф. Швець та А. Макаренко.

Тому С. Петлюра не сприйняв запропоновані надзвичайні повноваження і після укладення українсько-польських квітневих угод 1920 року сформував 5-й уряд Директорії УНР на чолі з В. Прокоповичем. Враховуючи негативний досвід партійних урядів 1919 року, при формуванні нового уряду враховувався головним чином принцип професійності, а не партійна приналежність. Разом з такими питаннями, як скликання Парламенту і зміцнення армії, уряд у своїй Декларації ставив цілу низку завдань.

В економічній частині своєї програми дій Рада Народних Міністрів зобов'язувалася залучити «приватну ініціативу і засоби по відбудові зруйнованої промисловості», підтримати «кооперативні установи» через «посильне оподаткування... налагодити фінансове становище» і відновити нормальну роботу транспорту [1, арк.28зв.].

Декларацією уряду визнавалася необхідність утворення «міцних органів місцевого демократичного самоврядування, на які і спиратиметься в своїй діяльності майбутнє народне представництво». До звільнення всієї території мав скликатися «Передпарламент із представників населення, місцевих самоврядувань та визначних громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій». В черговий раз до скликання парламенту відкладалося остаточне вирішення земельного питання: «земля і надалі повинна залишатися в користуванні селян, котрі її обробляють» [1, арк.28зв-29].

У заключній частині документу говорилося про необхідність розвитку української культури на державному рівні, неприпустимість «національних утисків» і про деякі зрушення у розумінні країнами Антанти та їх союзниками проблем самостійної України.

Проте ця програма через нестабільність, а згодом і ліквідацію фронту так і не була втілена урядом у життя.

З поверненням навесні 1920 р. в Україну голови Директорії С. Петлюри і відновленням української влади на значній території, виникла потреба у відкликанні членів Директорії Андрія Макаренка та Федора Швеця із-за кордону. Тим більше, що їх повноваження стосувалися головним чином зовнішньополітичної діяльності. З відновленням у повному обсязі роботи Міністерства закордонних справ відпала необхідність у перебуванні членів Директорії поза межами країни.

Це і було зроблено постановою Ради Народних Міністрів від 21 червня 1920 р.¹ В ній говорилося про скасування повноважень наданих А. Макаренку та Ф. Швецю в листопаді 1919 р. та про необхідність їх повернення в Україну [7, арк.7]. Цією постановою скасовувалися повноваження А. Макаренка і Ф. Швеця не як членів Директорії, а як відряджених за кордон урядовців для виконання особливих повноважень, у відповідності до чинного законодавства.

Не отримавши відповіді з Відня, Рада Міністрів поновила свою попередню постанову новою, від 17 жовтня 1920 р. [7, арк.138 зв.]. Однак, і цього разу відповіді від колишніх членів Директорії не було.

Таке небажання колишніх соратників голови Директорії повертатися до України, очевидно, пояснювалося тим, що вони почали проводити політику, яка йшла врозріз із політикою С. Петлюри. За свідченнями тогочасної французької преси, у Відні створилася «група з Макаренком на чолі. В склад її входять, окрім Макаренка, ще такі визначні особи як Вітик і Швець. Макаренко і Швець хоч і лічаться у складі Директорії з Петлюрою, але фактично не мають з нею нічого спільного. Макаренко організує свій уряд...» [1, с.14]. Уряд колишнім членам Директорії створити не вдалося, але вони активно шукали спільників для протидії С. Петлюрі.

У такому разі виникають запитання: чому А. Макаренко та Ф. Швець стали в неоднозначну опозицію до голови Директорії і чому колишні соратники Головного отамана не хотіли повертатися в Україну? Припущення щодо тиску на них з боку С. Петлюри у листопаді 1919 р. (чи пізніше) з метою відмови їх від

¹ На перший погляд, відкликання Радою Народних Міністрів членів Директорії є перевищенням повноважень першої. Однак, якщо пригадати постанову Директорії від 15 листопада 1919 року, то таке рішення видається цілком легітимним.

влади не витримують критики. Насамперед, як А. Макаренко так і Ф. Швець ніколи не становили самостійної і реальної сили, не були достатньо популярними в армії та у масах і не проводили (до відрядження за межі УНР) самостійної політики. Тому вони як політичні супротивники для Голови Директорії не становили загрози. Однак, відірвавшись від уряду і від реальної української політики, А. Макаренко і Ф. Швець позбавили себе прав членів Директорії. Скоріш за все, вони реально оцінили всі обставини і всі шанси УНР і вирішили не повертатися, позаяк не бачили у цьому реальної перспективи для себе.

Як відомо, С. Петлюра згодом також писав про своє бачення української визвольної боротьби, зокрема періоду Директорії. «Я прийшов до керуючої ролі в проводі української політики пізно, тоді, коли не можна було направити пороблених іншими блудів і недоглядів... Для мене, як для реального політика, який базує свою діяльність на підрахункові дійсних сил, як своїх так і ворожих, було вже ясно в кінці 1918 року, що ми свою справу на деякий час програли» [8, с.329]. Тому цілком правомірним буде припущення про те, що і Ф. Швець, і А. Макаренко також дійшли подібних висновків і не знайшли у собі сил повернутися до виконання державних обов'язків.

Відсутність чітких правових засад, Конституції республіки постійно створювала проблеми для діяльності Директорії. І тому з літа 1920 року, під тиском зовнішніх чинників і внутрішньої опозиції, урядом УНР було утворено кілька конституційних комісій, які виробили проект Конституції УНР. Проте через неможливість скликання Установчих Зборів головою Директорії було затверджено вироблений комісією «Закон про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР». Згідно з цим законом, до скликання повноважного представницького органу функції Директорії виконував її голова [9, арк.1-2].

Тому і пізніше, вже перебуваючи в еміграції, С. Петлюра був єдиним легітимним представником Директорії УНР. Останнім рецидивом боротьби за право репрезентування Директорії був виступ у місті Відні 8 грудня 1920 року колишніх членів Директорії УНР О. Андрієвського, А. Макаренка та Ф. Швеця [7, арк.137-139 зв]. Але і ця спроба закінчилася невдало. Директорію продовжував репрезентувати створений Державний центр УНР на чолі з С. Петлюрою.

Директорія УНР, як орган, що був покликаний ліквідувати гетьманський режим в Україні і встановити республіканську форму устрою, не тільки справилася з цим завданням, а й легітимізувала свою владу і стала головною державною інституцією. Водночас тодішнє політичне життя показало неадекватність існування такого колективного державного органу і вже з листопада 1919 року Директорію репрезентував лише її голова – С. Петлюра.

Внутрішньодиректоріанські кадрові трансформації засвідчили, що в тогочасному політичному суспільстві бракувало загальнонаціональних лідерів: п'ять із шести членів Директорії, в силу різних причини відійшли від державного життя. А основні політичні сили, які, як вже говорилося, були одноостайними лише в період антигетьманського повстання, не спромоглися на рівноцінну заміну цим державним діячам.

Отже, Директорія УНР з початку 1919 до кінця 1920 рр. функціонувала як диктатура. Представницький законодавчий орган був відсутній, а голова Директорії фактично виконував функції диктатора: його повноваження зростали із зменшенням кількісного складу Директорії. Феномен Симона Петлюри полягає в тому, що він ступив на найвищий щабель державної ієрархії УНР не прагнучи диктаторських повноважень. Вже наприкінці 1920 року конституційними документами передбачалося скликання повноцінного парламенту, а повноваження і статус С. Петлюри закріплювалися введенням посади президента.

Пізніше оформлений Державний центр УНР в екзилі уособлював державницькі демократичні традиції, репрезентуючи у світі український антиталітарний, національно-визвольний рух окупованої України аж до часу передачі у 1992 році владних повноважень легітимно обраній українській владі.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф.1429, оп.1, спр.4, арк.45.
2. Яковлів А. Основи конституції УНР / А. Яковлів. – Нью-Йорк, 1964. – С. 45-46.
3. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові / І. Огієнко. – Вінніпег : Волинь, 1968. – С. 26.
4. ЦДАВО України, ф.3809, оп.2, спр.9, арк.25.
5. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 33.
6. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928. – С. 32.
7. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.405, арк.7.
8. Петлюра С. Лист до Ю. Гуменюка / С. Петлюра. – К., 1993. – С. 329.
9. ЦДАВО України, ф.1065, оп.2, спр.263, арк.1-2.

The article considers the strains of the governmental factors which were concentrated onto the conservation of the UNR and preparatory actions concerning forced immigration from the territory of Ukraine. The most important in this context was transformation of the Directory of the UNR from the collective organ to the personal leadership with simultaneous enforcement of the role of the Rada of the national ministers. At the end of the 1919 – the first part of the 1920 is the period when the supreme government of the country was in immigration in Poland, preparing the base for the liberation attack against the Bolshevik occupation of Ukraine. On the territories which were controlled by the Polish alliances, there positioned the «Government of the Chief Commissioner of the UNR», which represented the Ukrainian authorities and via «Expedition of the Government blanks» printed Ukrainian money.

The Chief of the Directory concentrated the absolute power that allowed to identify certain dictatorial powers. However strong democratic spirits in the political milieu of the UNR always wanted to establish republican form of ruling. The activity of constitutional commissions in summer and autumn of the 1920 and call for the Rada of the Republic as an exile fore-parliament is the confirmation to this.

Key words: Ukrainian National Republic (The UNR), Directory of the UNR, the Government of the Chief Commissioner of the UNR, Ukrainian immigration, fore-parliament.

Отримано: 20.12.2017

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 77.071.1(477.43)(092)

Д. С. Бабюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЛЕОН РАКОВСЬКИЙ У КУЛЬТУРНОМУ І ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано життєвий шлях мецената і фотографа Леона Раковського, його творчий доробок у галузі скульптури, фотографічної справи та фотомистецтва. Висвітлено його професійну зацікавленість у розвитку останнього, зокрема влаштування фотографічного павільйону в Кам'янці-Подільському, створення макетів поштових карток із зображенням колажів видів міста та їх випуск. Досліджено його участь у громадському житті міста Поділля, зокрема в творчому об'єднанні молодих польських поетів, Подільському церковно-історичному товаристві та ін.

Ключові слова: Леон Раковський, фотографія, поштівка, фотопавільйон, Кам'янець-Подільський, Поділля.

Дослідження творчого доробку поета, мецената та фотографа Леона (Леона-Войцеха-Людвіга) Раковського (1856-1908 рр.) демонструє вагомість його спадку в культурному і громадському житті Поділля, зокрема розвитку тут фотографічної справи. Його життя і діяльність фрагментарно висвітлювали С. Єсунін, О. Ковалевська, Г. Осетрова, О. Прусевич і Є. Сікора, але розпорошеність джерельної бази щодо творчості Л. Раковського по різних архівах і приватних колекціях не дозволяла відтворити цілісної картини його діяльності, а відтак був втрачений один із сегментів культурного життя Поділля кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Метою статті є висвітлення на підставі опублікованих та неопублікованих документів, зокрема атрибутованих фотографій, життєвого шляху та творчого доробку Л. Раковського, визначення його ролі в культурному і громадському житті Поділля.

Леон Раковський народився у 1856 р. у с. Юрківцях Кам'янецького повіту [10, с.415]. Його батько Теофіл Раковський, походив з дрібномасткової польської шляхти, мати була зі старовинної вірменської родини Макаревичів. У документах Кам'янець-Подільського магістрату кінця ХVІІІ-ХІХ ст. трапляються відомості про членів цієї родини. За словами історика О. Прусевича, «вірменське походження Раковського позначилось на його зовнішності та живому темпераменті» [6, с.523].

Навчався Л. Раковський слюсарській справі та механіці на одному із цукрових заводів, а вже 20-річним юнаком почав працювати в магазинах Львова та

Києва. У 1879 р. він відкрив у с. Юрківцях майстерню з виготовлення дерев'яних штор-жалюзів, які художньо розписував власноруч. Його вироби були неодноразово нагороджені на місцевих і закордонних виставках та мали великий попит. Крім того, він виготовляв вивіски і таблиці на металевих дошках та жести. У 1880-х роках він переніс свою майстерню до Кам'яниці [10, с.415]. Його вироби відзначали численними грамотами і похвальними листами, що зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [2].

У Кам'яниці-Подільському родина Макаревичів, з яких походила мати Л. Раковського, володіла будинками по вулицях П'ятницькій та Зарванській (згодом – Поштова, Троїцька та Раковського). Садиба розташовувалася на розі вулиць Зарванської і Вузького провулку (мав також назву Макаревського) і складалася з 3 двоповерхових та 2 одноповерхових будинків. Садиба належала Валерії Раковській, уродженій Макаревич, а згодом перейшла у спадок Леону, Вацлаву, Генріху, Теодору, Марії та Вікторії Раковським у рівних частинах [6, с.522-523].

У 1890-х рр. Л. Раковський став відомою і шанованою людиною у місті, брав участь у його громадському житті [5]. У 1895 р. на його замовлення був розроблений проєкт на перебудову частини другого поверху південного флігеля садиби Раковських під фотографічний павільйон [9, с.8]. Останній представив велику кімнату, центральна частина якої освітлювалася через скляний дах. У 1903-му році фотографічний зазнав часткових перебудов [9, с.5]. У Державному архіві Хмельницької області є досить багато креслень цієї садиби, зокрема й фотографічного павільйону [6, с.524]. Згідно з описами будинку, цей павільйон мав засклений дах і стіну – скляну галерею, площею 55 м² [11, с.7]. Над вікнами галереї і під ними була дерев'яна балка. Нижче вікон галереї частина фасаду була декорована дерев'яними елементами у вигляді лопаток. Фасад завершувався профільованим карнизом та односхилим дахом [9, с.4]. У середині приміщення розташовувались велика та дві бічних кімнати менших розмірів [9, с.5]. В описі будинку від 10 серпня 1925 р. зазначено, що в кімнаті 2-го поверху будинку «В», що слугує павільйоном для фотографічних зйомок, частина даху і стіна скляні [9, с.7].

У 1902 р. Л. Раковський брав активну участь у Першій промисловосільськогосподарській виставці у Кам'яниці-Подільському, для якої він спорудив оригінальний, один із найкращих павільйонів на виставці. Тут продавали пам'ятні листівки авторства Л. Раковського, на яких було розміщено колажі кам'янецької старовини та вірші місцевої поетеси Яніни Гурської [6, с.523].

За спогадами О. Прусевича, Леон Раковський почав займатися фотографічною справою в останні роки свого життя, хоча вона не приносила йому заробітку [10, с.415], втім він досягнув неабиякого успіху у цій справі. Об'єктами для зйомок слугували пам'ятки архітектури міста Кам'яниці-Подільського, предмети старожитностей, народні типи Поділля, одяг та ін. [5]. Імовірно, Л. Раковський хотів отримувати прибуток із фотографічної студії, тому в 1905 р. він здав її в оренду відомому фотографу С. Гіллеру, який до квітня 1905 р. працював у будинку Студниць по Петропавлівському провулку [13], а з серпня на своїх фотографічних бланках він вказував нову адресу по Поштової вулиці в будинку Раковського [7]. Згодом С. Гіллер оселився в садибі Раковських, що зафіксовано в акті від березня 1924 року, де у списку мешканців будинку, в квартирі за номером 2, знаходимо його прізвище [9, с.13].

Леон Раковський цікавився предметами старожитностей, які постійно фотографував, зберігаючи пам'ять про них для нащадків. На його переконання, історичні предмети мають зберігатися не у приватних зібраннях, а в музейних колекціях і бути доступними для громадськості [10, с.416].

Автор статті віднайшов і атрибутував 10 фоторобіт Л. Раковського. Перша робота – фото колаж, який був надрукований у книзі віршів Яніни Гурської у 1903 р.

(рис. 1) [16], на основі текстури крокодилової шкіри. Центральним зображенням є вид Турецької фортеці зі східного боку, крізь імпровізовану кам'яну арку. Над аркою був титульний напис «Janina Górska», нижче, з лівого боку, було розміщено стилізоване зображення восьмипроменевого сонця, у правий бік від якого тягнувся прямокутний щиток із вміщеним у нього написом великими літерами «POEZYE». Під щитком маленькими літерами розміщено напис «Sęwa druga». По нижньому краю на імпровізованих листках пергаменту було розміщено п'ять видів Кам'яця-Подільського, а з лівого боку – фотографію Яніни Гурської. Між цими видами і портретом подекуди вплетено квіти ромашки. Під видами міста з лівого боку розташовано напис великими літерами «1901. Warszawa. Teodor Paprocki i Ska». З правого боку маленькими літерами було видно підпис автора «Ft Leon Rakowski. Kamieniec». На сьогодні це одна з ранніх датованих робіт Л. Раковського.

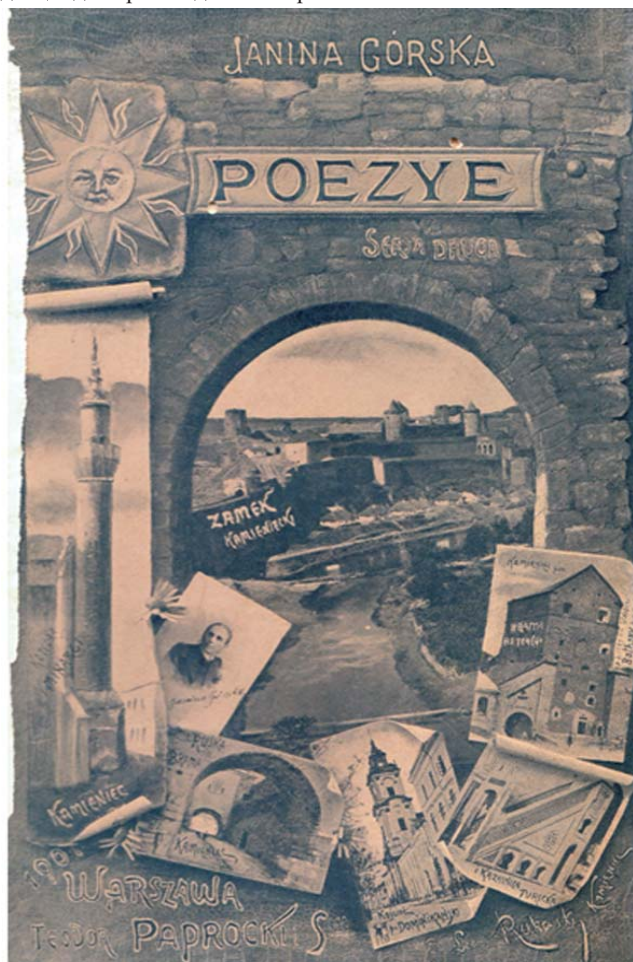

Рис. 1. Перша сторінка книги з віршами Я. Гурської

За спогадами групи туристів, які записав Г. Завадський, у 1914 р. вони відвідали Кам'янець-Подільський та придбали кілька поштівок, що продавали в магазинчику поруч з аптекою Хомського [17]. Садиба Раковських знаходилася поблизу цієї аптеки. Саме будинку був невеликий магазинчик жалюзіролетів де, серед іншого, продавалися також і листівки. [9, с. 13].

Одна поштівка була колажем (рис. 2), у центрі якого була кам'яна арка, в якій вміщено вид Турецької фортеці зі сходу. У нижніх кутах були фотографії виду фортеці із заходу і брами Станіслава Августа, а в лівому верхньому, на імпровізованому клаптику паперу, – вірш Яніни Гурської польською мовою «U stóp Kamienieckiego Zamku». У правому нижньому куті був прихований напис «Własność Leona Rakowskiego w Kamieńcu Podolskim Ser. II Nr, 15.10.1902» [17].

Рис. 2. Листівка-колаж 1

Основою колажу другої поштівки (рис. 3) була така ж кам'яна арка, але дещо більшого розміру, через яку проглядається вид Турецької фортеці зі сходу. У правому нижньому куті – фото брами Станіслава Августа, а в лівому верхньому – імпровізований клаптик паперу з віршем Яніни Гурської «Stoi zamek, orle gniazdo». Внизу по обидва боки зображені чавунні ядра з кайданами, а з правого боку приховано напис «Własność Leona Rakowskiego w Kamieńcu Podolskim». З лівого боку вказано дату «17.1.1902». У центрі із зміщенням ліворуч розміщено дещо більший і не прихований напис «z Kamieńca Podolskiego» [17].

Рис. 3. Листівка-колаж 2

На іншій поштівці зображено Вітряну браму й місцевого жителя, а зі зворотнього боку є штемпель світло-фіолетового кольору «Leon Rakowski, Kamieniec Pod. 1904.» [17].

Ще одна поштівка (рис. 4), датована 1906-м р., має фон дерев'яної дошки, на якій у стилізованій круглій рамці вміщено жіночий портрет із написом «Janina Górska», виконаним із художнім смаком. Праворуч трохи неохайним почерком написано: «Poetka z Kamienska Pod.». З-під рамки видно стилізований клаптик паперу, на якому ледь помітно виведено: «L. Rakowski» [15].

Рис. 4. Листівка-колаж з портретом поетеси Я. Гурської

На іншій листівці з приватної колекції бачимо гіпсовий барельєф із зображенням Турецької фортеці на темному тлі. У його верхній частині розміщено напис великими літерами «ZAMEK KAMIENIECKI», а у правому нижньому кутку – підпис дрібними літерами «L. Rakowski» [1].

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника ми виявили фотографію авторства Л. Раковського, наклеєну на велике паспарту (рис. 5). Це фотоколаж із 43 зображень історичних пам'яток Кам'янця-Подільського, кожне з яких має підпис. У центрі вгорі є напис «Z Kamienska», а нижче на імпровізованому клаптику паперу – вірш поетеси Яніни Гурської «Do Jego Excelencyi Karola Niedziałkowskiego biskupa Lucko-Zytomierskiego», датований 1904-м роком. У лівому нижньому куті є фото Леона Раковського з його власноручним підписом. Уся композиція обрамлена вишитим рушником із типовим подільським орнаментом [12].

Рис. 5. Фотографія-колаж

Високо оцінюючи зацікавлення Л. Раковського місцевими історичними пам'ятками, які він відображав у численних високохудожніх фотографічних роботах, у 1904 р. Подільське історично-архітектурне товариство обрало його своїм дійсним членом. Натхненний цією подією, він був одним із найплідніших його діячів, поповнював місцевий музей різними експонатами, переконував інших городян дарувати історичні цінності музею.

Л. Раковський був частим відвідувачем музейних експозицій, проводив екскурсії туристам і городянам [10, с.416]. Він подарував музею портрети Йосипа Ігнатовського, невідомої пані, літнього чоловіка в хутрянній шапці, картини невідомого автора «Омовіння ніг католицькими монахами» та з образом жінки, яка годує груддю немовля [4 с.147]. Особливу цінність має поясний портрет гадацького полковника І. Чарниша (1709–1715 рр.), який однією рукою тримає булаву, а іншою – суддівську лиску, а одягнений у темно-зелений візерунковий жупан, червону оксамитову шубу, оточений темно-коричневим бобриним хутром і підперезану слуцьким поясом. Цей портрет Л. Раковський придбав у Києві на ринку та передав до музею у 1905 р. з дарчим підписом на зворотньому боці «Dla Kamienieckiego Historyczno-Archeologicznego Muzeum z własnych zbiorów ofiarował Leon Rakowski. 28.III.1905» [4, с.146].

Крім того, Л. Раковський був членом Кам'янецького вільного пожежного товариства і протягом 15 років членом-казначем Сирітського суду, за що був нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня [10, с.416].

Л. Раковський входив до кола інтелігенції Кам'янця-Подільського, представниками якої були лікар та історик А. Ролле, О. Прусевич, фотограф і колекціонер М. Грейм, історик польської літератури Ю. Каленбах, які зробили великий внесок у культуру Кам'янця і Поділля загалом [5]. Молодші члени цих родин створили свій гурток поціновувачів поезії. Леон Раковський також входив до гуртка молодих поетів. Дотепер у збірниках Оссолінеума (Польща) зберігається рукописний збірник «Кам'янецьке віршування та поетичний гурток...», до якого увійшли поетичні твори Л. Раковського, М. Грейм, Л. Каленбаха та ін. [5].

У 1885 р. Л. Раковський виступив з ініціативою провести у м. Кам'янці-Подільському телефонний зв'язок. У червні 1889 р. Міністерство внутрішніх справ дало дозвіл на телефонізацію, а 12 травня 1890 р. телефонна міська мережа почала працювати [3, с.211], а вже у 1913 р. міська телефонна мережа налічувала 140 абонентів [8, с.308].

8 травня 1908 р., Л. Раковський продав частку свого домоволодіння родичці Марії Антонівні Раковській, що було зафіксовано в реєстрі Кам'янець-Подільського нотаріального архіву [9, с.66].

31 жовтня 1908 р. Л. Раковський помер від розриву серця. Згідно із заповітом, його дружина передала до місцевого музею чимало експонатів, серед яких барельєфний вид Кам'янецької фортеці, дві урни, що колись прикрашали карниз Кармелітського костелу, декілька чавунних ядер, кайданки із підземелля польського магістрату та ін. [10, с.416]. Також музею були подаровані численні фотографічні знімки видів і старожитностей Кам'янця-Подільського, два гіпсові барельєфи з видом Кам'янецької фортеці, один з яких розфарбований, відзначений почесною відзнакою на місцевій виставці [10, с.416]. Загалом у Кам'янець-Подільському музеї, станом на 1909 р. було близько 600 предметів із колекції Л. Раковського, подарованих ним особисто чи за його бажанням [4, с.147].

Л. Раковський з пошаною ставився до української культури, про що, зокрема, свідчать деякі його художні роботи. Однією з таких є гіпсовий портрет Т.Г. Шевченка та серія із трьох листівок-фотоколажів з нагоди 45-х роковин з дня смерті поета, які були надруковані в м. Кам'янці-Подільському в 1906 р. [14, с.326]. На першій листівці (рис. 6) зображено колаж із портрета Т.Г. Шевченка,

барельєфа Турецької фортеці, кобзи, ліри, чавунних ядер, шістнадцятипроменевого сонця, двох панорамних сільських видів. Уся композиція обрамлена гілками черсаку. Поруч у лавровому вінку вміщено фігурну таблицю з написом польською мовою «Співцєви України Тарасові Шевченку від поляків Кам'янця». Поряд з портретом поета є рядки з поеми «Єретик». У нижній частині – напис «Кам'янець-Под» та прихований підпис Л. Раковського українською мовою. Листівка містить дати життя поета «1814-1861», дату роковин «45» та дубльовану дату латиною «XLV». На другій листівці також зображено колаж із портрета Т.Г. Шевченка, барельєф Турецької фортеці, кобзи, ліри, лаврового вінка з аналогічним написом попередньої листівки та рядків з поеми «Єретик» [6, с.524]. На третій листівці теж зображено колаж із портрета Тараса Григоровича Шевченка, обрамлений у вишиваний рушник, під яким розміщено квітковий вінок, стилізований під ліру та бандуру. Між ними у круглій розетці зображено латинську цифру «XLV». Нижче у великому круглому щитку є напис великими літерами «Слава не поляже», а нижче: «Подільське українське товариство Просвіта». Глом для колажу слугує візерунковий килим і квіти бузку [7].

Рис. 6. Пам'ятна листівка в честь 45 роковин смерті Т.Г. Шевченка

У 1911 р. в Кам'янці-Подільському із нагоди 50-х роковин з дня смерті поета місцеве товариство «Просвіта» перевидало серію із вищевказаних листівок, але із виправленими датами роковин латинськими і римськими цифрами (рис. 7).

Рис. 7. Перевидана серія листівок в честь 50 роковин смерті Т.Г. Шевченка

За словами сучасника О. Прусевича, Л. Раковський був скромним любителем старовини із художньою іскрою в душі. На засіданнях товариства завжди жваво говорив про історію, постійно ходив у музей, куди часто приводив когось, щоб показати експонати та розказати про історію міста Кам'янець-Подільського. Він часто бігав вулицями, щоб сфотографувати якусь башту чи цікаву табличку. Також О. Прусевич писав, що за день до смерті Л. Раковського, був у нього в гостях, де вони обговорювали старі будівлі, таблички, башти та ін. [10, с.416].

У 1918 р. садиба Раковських зі всіма прибудовами і закладами стала власністю Хаїма Пейсатого, який купив її за 150.000 рублів [9, с.66]. У 1924 р. садиба була націоналізована і передана жилкоопу «Робос», і призвело її до занепаду разом із фотографічним павільйоном [9, с.8]. У 1926 р. вул. Троїцька, на якій знаходилась ця садиба, була перейменована на вул. Раковського, про що зафіксовано в акті обстеження домоволодіння по вул. Раковського 2, складеного 10 грудня 1926 р. У цьому ж акті також вказано, що дощата стеля в приміщенні фотографічного павільйону потребує заміни дощок, у закленій стіні стійки для рам – заміни, а цегляна частина – перекладки [9, с.54].

Садиба Леона Раковського по сучасній вулиці Зарванській отримала значні пошкодження у роки Другої світової війни 1939-1945 рр., а тому в післявоєнні роки двоповерховий будинок, що виходив західним фасадом на вулицю,

був перебудований. Сьогодні у ньому розташовано магазин «Ратуша». Інший будинок цієї садиби, в якому у першій третині ХХ ст. знаходився фотографічний павільйон, не зберігся [6, с.524].

Отже, меценат і фотограф Л. Раковський відіграв помітну роль у розвитку фотографічної справи, в культурному і громадському житті Поділля. Розуміючи важливість документальної фіксації унікальних культурно-мистецьких пам'яток історії Кам'янця-Подільського, він фотографував їх, а зображення часто використовував для поштових листівок.

Список використаних джерел:

1. Аукціон антикваріату Віоліті. Каменец-Подольський замок сувенірна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://auction.violity.com/42583025-kamenec-podolskij-zamok-suvenirna> – Назва з екрану.
2. Грамоти і похвальні листи Л. Раковського // Фонди К-ПДІМЗ, ДО д/п – 869-875, 899.
3. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін. – Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. – С. 211.
4. Ковалевська О. Портрети полковника І. Чарниша у зібрання українських музеїв / О. Ковалевська // Український історичний журнал. – 2015. – С. 146-147.
5. Осетрова Г. Леон Раковський (1856-1908) Наші земляки / Г. Осетрова // Кам-Под. вісник. – 1993. – 8 грудня. – С. 3.
6. Осетрова Г. Леон Раковський: 1856-1908 / Г. Осетрова // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С. 522-525.
7. Приватна колекція фотографій Бабюка Д.С. (м. Кам'янець-Подільський).
8. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии / Э.Ф. Сикора. – Харьков : Миськдрук, 2010. – 700 с.
9. Справа на домоволодіння по Троїцькій, 2 // Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», спр.395/5793, 116 арк.
10. Труды Подольского церковно историко-археологического Общества / под. ред. Е. Сецинского, Н. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 415-416.
11. Флігелі житлового будинку по вулиці Зарванській №17-а, ХVІІ-ХІХ ст. Історична довідка // Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», спр.2421, 18 арк.
12. Фотографія-колаж // Фонди К-ПДІМЗ, КФ д/п – 526.
13. Фотографія гімназистки // Фонди К-ПДІМЗ, КФ д/п – 208.
14. Яцюк В. Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури 1890-1940 / В. Яцюк. – К. : Криниця, 2004. – С. 326.
15. Biblioteka Narodowa. Sygn: Pocz. 15000 [Електронний ресурс] / Biblioteka Narodowa. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/janina-gorska,NzUxODUz0/#info:metadata>.
16. Górska J. Poezye. Serya 2 / J. Górska. – Warszawa : Teodor Paprocki i S-ka, 1903. – С. 3.
17. Henryk Seweryn Zawadzki. Wyjazd do Kamiénca Podolskiego 1914 [Електронний ресурс] / Henryk Seweryn Zawadzki. – Режим доступу: <http://www.konskie.org.pl/2014/03/wyjazd-do-kamienca-podolskiego-1914.html> – Назва з екрану.

The article is devoted to the analysis of the life path of Leon Rakovsky and his creative work at the end of XIXth – at the beginning of XXth centuries. The limits of professional interests of Leon Rakovsky, the arrangement of a photographic pavilion, the publication of postcards with the views of the city are highlighted in the article. His participation in the public life of the city of Kamyanets-Podilsky is disclosed.

Key words: photo, postcard, photo-studio, Kamyanets-Podilsky, Leon Rakovsky.

Отримано: 22.12.2017

В. О. Волошенко

Національний транспортний університет

ШЛЯХИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА ЗЛАМІ XIX-XX ст.: МИНУЛЕ ПОДІЛЛЯ У ЮВІЛЕЙНИХ ВИДАННЯХ ДЛЯ НАРОДУ

На прикладі ювілейних видань для народу (1893) П. Вікула та О. Тарнавського, зроблена спроба розгляду проблеми двоїстої інтерпретації популярної української історії – у межах національного та загальноімперського нарративу. Зміст та обставини появи праць подільських просвітителів проаналізовані в контексті усталених у «народній літературі» способів репрезентації українського минулого та особливостей соціокультурної ситуації на Поділлі.

Ключові слова: популяризація української історії, регіональна історія, ювілейні видання для народу, українське селянство

На межі XIX-XX ст. урядові приписи значно стримували українські проекти пропагування національної версії історичного минулого на сторінках дидактичної (популярної та навчальної) історичної літератури, дозволеної для поширення серед українського селянства Наддніпрянщини. Іншою легальною можливістю популяризації відомостей української історії було їх виписування до загальноімперського нарративу та оприлюднення у російськомовних «народних» виданнях, у т.ч. тих, які випускали до державних ювілейних урочистостей. Нюанси вибору тематики та способів її висвітлення залежали від обставин створення таких праць, соціального статусу, фахової підготовки їх авторів тощо. У 1893 р., у процесі проведення інспірованих російською владою святкувань 100-річчя приєднання Поділля до Росії, призначені «для народу» праці випустили церковні функціонери Павло Вікул (186?-1920?) і Олександр Тарнавський (1830-1910) [6; 14].

Український вчений Л.В. Баженов у своїх дослідженнях актуалізував факт існування брошур П.Ф. Вікула й О.І. Тарнавського, визначив місце урочистостей 1893 р. у формуванні поділлєзнавства [1; 2]. У його роботах, а також у працях вітчизняної історикіні М.Г. Палієнко та корифея подільських краєзнавчих студій Ю.Й. Сіциньського вказані відомості про авторів вказаних ювілейних видань [1, с.189. 237; 2, с.371; 10; 16, с.336]. Метою цієї розвідки є аналіз змісту та обставин появи ювілейних праць «для народу» (1893) в контексті розгляду усталених у «народній літературі» способів репрезентації українського минулого та особливостей соціокультурної ситуації на Поділлі.

Витворений завдяки комерційним та просвітницьким ініціативам особливий тип «народної літератури» («сукупність творів, за змістом і формою доступних для розуміння широких мас народу, або таких, що складаються з просвітницькими цілями» [4, с.396]) знаходився під посиленням урядовим наглядом: вперше демаркаційна лінія між книгами для «загального» і «простонародного» читання була проведена у 1848 р., а закінчена система контролю склалася у 1860-х рр. [3, с.125-127]. Видання і поширення народної літератури було опосаде адміністративно-поліційними перевірками і подвійною цензурою: до 1905 р. фонди книгозбірень було дозволено поповнювати лише підцензурними виданнями, додатково ухваленими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Під наглядом губернатора, шкільних рад та місцевих поліціантів знаходилась сфера книгорозповсюдження. У Наддніпрянщині до низки засто-

рог додавалась дія указів 1864 та 1876 років із заборони видання популярних брошур українською мовою.

Історична «народна» література з її афірмативним потенціалом закладання фундаменту колективної ідентифікації, формування образу Батьківщини та уявлень про спільність потрапляла до зони особливої уваги властей, які намагались не лише запобігти випуску видань з альтернативними версіями історії, але й сприяти поширенню превентивної літератури охоронного характеру з уславленням царів та виправдовуванням прирощення територій. Прикладом літератури, рекомендованої для поширення серед українського селянства, може слугувати реклама у «Подольських єпархиальних ведомостях» (далі – ПЕВ) брошур з біографіями російських монархів та «увічненням» подвигів російських військовиків під час компанії 1812 р. та російсько-турецьких війн [19].

Збиральний образ українського минулого у народних виданнях, допущених до читачів, проглядається на сторінках бібліографічного покажчика «Что читать народу» (1884), укладеного харківськими просвітницями на чолі з Х.Д. Алчевською. Упорядниці відзначили вплив писань М.І. Костомарова на появу національної зацікавленості українською історичною спадщиною серед авторів народної літератури і прорекламували новачів у виборі тем та способів історіописання. Однак зафіксований ними зріз стану популяризації вітчизняної історії виявив вибірковість висвітлення її сторінок та вписування їх до офіційного російського нарративу «збирання земель». Слов'янські і князівські часи автори історичних праць для народу розглядали як початковий етап «історії російської землі» (оглядачка історичного розділу О.М. Калмикова з сумом відзначала уподібнення зображення «єдинодержавства князів київських» до «самодержавства князів московських»). В оповідях про перебування українських земель під владою Литви і Польщі виділяли становище православної церкви (запоруки «незалежного національного існування»). У межах центрального сюжету – «визволення Малоросії з польської неволі» – інтерес викликала козацька історія. «Зраду» Івана Мазепи представляли епізодом в описах днів Петра I, а уривки минулого Південної України – Катерини II. Історія Правобережжя пунктирно проглядалася крізь розповіді про «передачу» краю Петром Дорошенком Туреччині, а також у згадках про гайдамаччину; читачам представляли «похмуру епоху життя тієї частини України, яка за договором 1686 р. відійшла остаточно до Польщі»: «страждання за народність і віру», спроби «поглинання релігійних і національних сил України полонізмом і латинством» заради розірвання «внутрішнього зв'язку з Росією» [24, с.19-106]. До 1912 р. до змісту програм читань у церковно-приходських школах увійшли сюжети «возз'єднання» уніатів з православними та «падіння Польщі і повернення Росії західноросійських областей у царювання імператриці Катерини Великої» [21].

Невід'ємною складовою офіційної політики історичної пам'яті було проведення меморіальних та комеморативних заходів. Вихід цілого ряду популярних брошур про Б. Хмельницького (у руслі прославлення «возз'єднання Малоросії з Росією») спровокувало встановлення пам'ятника гетьману у Києві. Навіть учень В.Б. Антоновича І.М. Каманін у своїй праці мав підкреслювати «призначення» гетьмана у рятуванні православ'я, збереженні Русі від полонізації, створенні «єдиної неподільної Росії» та витворенні «загальноросійської цивілізації» [12]. У 1911 р. на честь 50-річчя селянської реформи школам рекомендували придбати книгу А. Турцевича «Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши», присвячену проблемі «возз'єднання Західної України з Великою Росією». У 100-ту річницю перемоги у війні 1812 р. церковні структури та освітні заклади стали

базою проведення масових святкових комеморацій, а молитви та книжки – засобом «просвіти» селян: шкільні та публічні народні читання супроводжувались роздаванням заздалегідь підготованих ювілейних видань [7].

Ритуалізовані дії на честь 100-річчя приєднання Поділля до Росії у 1893 р. входили до комплексу заходів з «відновлення пам'яті» місцевих мешканців та закріплення у них певного образу минулого. Поділлєзнавець В. Греченко писав, що будь-які ювілеї, святкування та релігійні процесії є «речово-рельєфними нагадуваннями народу про його минуле», що «згладилось у пам'яті» [20, с.25]. Організація комеморацій була масштабною – з парадом, музикою, «народними гуляннями», ілюмінацією та прикрашанням будинків прапорами, килимами та царськими вензелями. По всій губернії під час молебнів, літургій, всенощних, хресних ходів і панахид «при великій кількості народу» прославляли російських імператорів, церковних, цивільних та військових діячів, які прислужились справі інкорпорації Правобережжя.

Особливий акцент у підготовці урочистостей, чим опікувався особисто голова Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, єпископ Подільський і Брацлавський Димитрій, був зроблений на ювілейно-просвітній роботі. Задля «усвідомленого вшанування пам'яті цієї події» у Кам'янці нарешті дозволили провести публічні читання «для народу і учнів» [20, с.17-38], а також допустили випуск праць П. Вікула та О. Тарнавського.

П. Вікул свою книжечку «Прошедшее Подолии» видав власним коштом у кількості 10 000 екземплярів для «дешевого розпродажу» та безкоштовного роздавання «простому народу». Ймовірно вона мала попит, адже була перевидана [6; 20, с.26]. На жаль, не вдалося знайти відомості про тираж та поширення «Короткої історії Подолии» О. Тарнавського. Добре, якщо книга потрапила до шкільних книгозбірень – найбільш поширеного виду сільських бібліотек, які не могли похвалитись кількістю книг у фондах (у 1899 р. 63 училища та 476 школи грамоти губернії зовсім не мали книг для позашкільного читання [22]).

Вузлові моменти змісту обох праць вкладались у сформовані кліше опису української історії у народних виданнях. Історію краю їх автори розпочали зі згадки про слов'янських пращурів та потрапляння краю під князівську владу, тяготи часів татарського володарювання, початки литовського та польського порядкування на Поділлі. П. Вікул оминає ключову подію імперської версії української історії – «возз'єднання» 1654 р. Навпроти О. Тарнавський торкається і цього сюжету, і ще одного, присутнього у «народній» літературі, – про роль Мельхиседека Значко-Яворського у спробах «повернення» уніатів у лоно православної церкви. Зрештою обидві оповіді схрещуються в характеристичні події гайдамаччини, розподілів Польщі та «мудрої» політики Катерини II, яка «протягнула руку допомоги» мешканцям Поділля. Потенційним читачам намагались довести, що в політичному сенсі Поділля (і все Правобережжя) з давніх часів було складовою російсько-політичного простору; нав'язати уявлення про невщухаючу боротьбу з «ополячуванням та окатоличенням» та ворожими польськими впливами.

Упереміж з ідеологічними пасажами, просвітники оприлюднили чимало поділлєзнавчого фактажу, добре відомого серед місцевих краєзнавців, але доти широко не популяризованого: вказали давно назву краю – Пониззя, окреслили різні траєкторії розвитку Західного та Східного Поділля (Брацлавщини). У ракурсі «окатоличення», але згадували про заснування на початку XV ст. у Кам'янці католицької кафедри, появу у краї домініканців, францисканців, бернардинів, кармелітів, тринітаріїв тощо, а також про освітню і видавничу діяльність єзуїтів і василіан. П. Вікул та О. Тарнавський частково популяризували накопичену краєзнавцями інформацію про спорудження на Поділлі стародавніх православних

монастирів та церков, ознайомлюючи потенційних читачів з місцевою культурно-історичною спадщиною, що стосувалось і викладених ними відомостей щодо історії православної церкви у краї з кінця XVIII – протягом XIX ст.: налагодження церковного управління, діяльності єпископів, просвітницької діяльності.

«Прошедшее Подолии» П. Вікула виглядає тенденційнішим за роботу О. Тарнавського: заідеологізованість та схематичність оповіді затьмарюють наявність у ній оригінальних фактів з історії Поділля. Натомість О. Тарнавський оздобив свою оповідь надзвичайною, як для тодішнього «народного» видання, кількістю краєзнавчого фактажу: визначив територіальні межі Поділля у давнину (включно з частинами сучасних йому Волинської, Херсонської і Київської губерній та Галичини), окреслив сучасну йому територію губернії із зазначенням всіх повітів; уточнив, які з сучасних йому повітів склали історичне західне і східне Поділля; навів історичні назви різних частин регіону та окреслив його етнокультурну палітру; описав найбільші міста та обставини їх заснування. Популяризуючи давню культурну історію краю, написав про Збруцького ідола, назвав наявні костьоли, католицькі та уніатські монастирі та церкви. Братчиків, українських ктиторів та церковних ієрархів краєзнавець згадав у офіційному ключі як «захисників православ'я», однак їхню культурно-просвітницьку діяльність ілюстрував місцевим матеріалом. Крізь оптику подільської історії розглянув події козацької революції: битви та облоги місцевих фортець, повстанський селянський рух, походи козацьких загонів Івана Ганжі, Максима Кривоноса, Остапа Павлука, Данила Нечая; невдоволення подолян умовами українсько-польських угод; утворення на Поділлі козацького полкового устрою; початок переселенського руху на Слобожанщину. Згадку про «зраду» І. Мазепи поєднав із розповіддю про нові хвилі міграцій подолян, відновлення козацького устрою у краї.

Аналізовані ювілейні видання не можна віднести до типових «народних». Автори не спеціалізувались на створенні цього роду праць і не дотримувались існуючих вимог до їх складання, зокрема, не пояснювали спеціальні терміни та слова іноземного походження. За формою підручник О. Тарнавського виділяється на фоні і «народної» науково-популярної, і «народно-навчальної» літератури – виклад імітував розмови священника з прихожанами у режимі «запитання – відповідь». Унікальним він був і за обсягом представленої краєзнавчої інформації.

У передмові до своєї праці О. Тарнавський сконцентрував всю суть драматичного парадоксу обох книжок – бажання розповісти історію рідного краю і потребу робити це у межах накинутих офіційних координат. Присвячуючи свою працю учителям і учням народних училищ і церковно-приходських шкіл губернії, він писав, що почувався б щасливим, якщо «ви, дорогі діти, ознайомившись з історією своєї батьківщини – Поділля, самим дорогим своїм багатством будете вважати св. православну віру і російську мову, і будете з гордістю казати: «Я – росіянин, православний; син єдиної і неподільної Росії» [14, с.3-4]. Під шаралупою вірнопідданських присвят подільські просвітники отримали змогу популяризувати відомості з української історії, закриті для селянства у контрольованій «народній літературі». З іншого приводу сучасний український науковець Ігор Гирич доречно відзначив, що наявність українського історичного матеріалу навіть в «обрусительному печиві», створювала можливість для несподіваних висновків [8, с.118-119].

Невідомо, чи усвідомлював О.І. Тарнавський, скільки «неканонічного» матеріалу він недоступне для «низових» читачів, чи були у нього труднощі з отриманням цензурного дозволу, а він був отриманий 17 липня 1893 р. Але фактично він переніс вже вироблений легальний спосіб написання краєзнав-

чих праць з історії Поділля у царину популяризаторства. Формування такого стилю писань та накопичення обширу знань з регіональної історії завдячувало особливій ролі православної церкви у житті краю.

Релігійний маркер був одним з основних чинників легітимації російської державної влади на Правобережжі, позбавленої лояльності землевласників (як правило, польського походження). Православну церкву вважали чи не головним провідником імперської політики, а церковно-наукові інституції – інструментальним органом у справі прискорення «вписування» територій Правобережної України у «загальноросійський» простір [5]. Однак, набираючи суспільної ваги, церковні структури Поділля незалежнювались, сполучаючи статуси «оплоту самодержавства» та хранителя місцевих традицій, що уяскравили події спротиву церковної влади краю заміні церковноприходських шкіл міністерськими, які мали стати «розсадником для розвитку російської грамотності і народності» [15, с.4]. Український дослідник В.С. Перерва відзначає «своєрідну народність» і меншу русифікаційну спрямованість «безнаглядних» церковнопарафіяльних шкіл Поділля [17].

Поза офіційними приписами виходили регіонально-історичні дослідження, якими опікувалися дітячі церкви. Л.В. Баженов доводить, що вже у першій половині XIX ст. красназвччі гуртки на Правобережжі утворюються під впливом ідей Т.Г. Шевченка та М.О. Максимовича. У 1862 р. красназвччі Поділля об'єдналися навколо ПЕВ, а у 1865 р. розпочав діяльність Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, серед почесних членів якого були В.Б. Антонович і М.І. Петров [1, с.39, 53, 64, 68]. Подільські дослідники співпрацювали і з тогочасним осередком українознавства – часописом «Киевская старина» (далі – КС).

П. Вікул і О. Тарнавський мали безпосереднє відношення до дослідницько-просвітньої роботи церковних структур. Павло Вікул з 1892 р. був протоієреєм Кам'янець-Подільського православного кафедрального собору, з 1893 р. – завідувачем єпархіальної бібліотеки. Писав статті про історію братств та подільського духовництва [1, с.70, 189]. Випускник Смоленської духовної семінарії Олександр Тарнавський присвятив себе педагогічній діяльності. У 1886-1891 рр. обіймав посаду інспектора народних училищ Подільської губернії, був членом єпархіальної училищної ради. Красназвччі публікації друкував у КС, а також єпархіальних виданнях Волині та Поділля. «Краткая история Подолии» була не єдиним його «народним» текстом – пізніше до редакційного ним в Оренбурзі педагогічного журналу вміщував матеріали «для читання учнів і народу» [10]. У передмові до свого підручника просвітник зазначив, що при його написанні користувався «творами вчених людей». Наприкінці брошури зважився рекомендувати лише видану за особистим наказом Олександра III книгу М.І. Петрова «Подолия – историческое описание» (1891). Такий скупий список літератури не може вводити в оману, адже О. Тарнавський не тільки співпрацював з КС, але й був кореспондентом Південно-Західного відділу географічного товариства, належав до кола і подільських, і волинських красназвчців. Він не міг не бути обізнаним з красназвччими працями, виданими на Поділлі у 1860-1890-х рр. – історичними, статистичними, географічними, етнографічними та археологічними описами, збірками документів авторства Й.Й. Ролле, В.К. Гульдмана, М.І. Яворовського, Є.С. Сіцінського та ін. [1, с.39-70]. До того ж О. Тарнавський користувався авторитетом у церковних колах губернії і зберігав його навіть після від'їзду з губернії [10].

На позір, доступ до результатів регіонально-історичних досліджень на Поділлі до кінця XIX ст. був локалізованим у межах самої церковної спільноти і зацікавлених представників «освіченої більшості». До останнього часу залишав-

ся недооціненим вплив дослідницько-просвітницької роботи церковних структур Правобережжя на зміни суспільної свідомості регіону. Як свідчить дослідження російських істориків К.К. Федевича та К.І. Федевича, на початку ХХ ст. у розбудові українського національного дискурсу брали участь не лише українські поступовці, народники та соціалісти, але й істотна частина монархістів, чорносотенців Волині, Поділля та Холмщини, безпосередньо пов'язаних з діяльністю православної церкви. Вони бачили себе частиною українського народу, вживали українську національну термінологію. Лояльність щодо російського царя, Російської імперії та навіть проєкту імперської російської нації не суперечила малоросійсько-українському патріотизмові монархістів, які становили правий табір національно-руху українців [23]. І, що важливо у межах нашого дослідження, вони мали легальні можливості поширення власних ідей через масові агітаційні матеріали «для народу», які стали ще одним каналом удоступнення знань з української історії для селянства. Ідея потреби популяризації української історії витала у повітрі. Так, у 1912 р. священник Петро Качоровський на сторінках «Вольнских епархиальных ведомостей» замість курсів з російської історії, географії та природознавства пропонував викладати «свою рідну історію» – історію Волині, обґрунтовуючи свої патріотичні пропозиції майже у той самий спосіб, що і О. Тарнавський: «Цей предмет мав би місіонерське значення, адже вказав би, як твердо стояли наші предки за віру, мав би і національно-патріотичне значення, вказуючи, що могло б відбутись, якби Волинь перестала належати Росії. Звісно, підручник історії Волині має бути складений у зв'язку з історією Малоросії і короткою історією Росії і мусить мати виключно виховне значення» [13].

Такий підхід змушує серйозніше роздивитись потенціал всього блоку просвітницьких та агітаційних матеріалів церковних структур Правобережжя у справі популяризації української минулого, адже у той самий час українські соціалісти і помірковані ліберальні поступовці були суттєво обмежені у своїй легальній пропагандистській діяльності, за приклад чого слугує історія підготовки популярної праці з історії Поділля активістом ТУП Ничипором Григорійвим (1883-1953). У 1907-1915 рр., працюючи викладачем у Кам'янці-Подільському, він намагається вкласти до курсу «Родиноведения» якнайбільше відомостей з історії власного народу; як співкерівник подільської «Просвіти», організовує українські книгозбірні та нелегальні курси з вивчення вітчизняного минулого [18]. Такий вектор діяльності завадив майбутньому міністру освіти уряду УНР видати укладену ним у 1915 р. «Коротеньку історію Поділля». Розширений варіант праці під назвою «Поділля. Географічно-історичний нарис» був надрукований лише у 1918 р. Цікаво, що структурна побудова історичної частини брошури була подібною до форми, використаної О. Тарнавським – текст був розділений на дрібні блоки із стислими відповідями, щоправда, заголовки кожного були не питальними, а твердними. Та головною відмінністю була чітка національна постава Н. Григорієва [9].

Формат «ювілейних видань» зіграв злий жарт з працями П. Вікула та О. Тарнавського – цей популяризаторський досвід не був відрефлексований поза межами Поділля. Через заідеологізованість брошури не потрапили до орбіти зацікавлень українських просвітників національного спрямування, а через «неформат» для дидактичної літератури загальноімперського зразка залишились непоміченими у російській ліберальній педагогічній думці – посилення на український досвід створення навчальних видань з краєзнавства зводились до згадок про підручники з історії Одеси (1915-1916) Доротеї Атлас [11].

Таким чином, аналіз змісту та обставин появи ювілейних брошур П.Ф. Вікула та О.І. Тарнавського засвідчує, що на зламі ХІХ-ХХ ст. випуск популярних праць

для селянства не замикався на такому специфічному і вкрай регламентованому виді друкованих видань як «народна література». Автори, поєднуючи подвійну лояльність імперських агентів і хранителів місцевої культурно-історичної традиції, під покровом офіційної акції з глорифікації російського експансіонізму отримали змогу популяризувати сторінки регіональної української історії. Стиль написання обох «коротких історій», з двоїстою інтерпретацією історії Поділля у межах національного і офіційного дискурсу, був закорінений у вироблених на Правобережжі способах репрезентації минулого краю у працях місцевих краєзнавців, тісно пов'язаних із структурами православної церкви, яка одночасно була і «плотом самодержавства», і центром національного культурного руху українців.

Список використаних джерел:

1. Баженов. Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.
2. Баженов Л.В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців: XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Блюм А.Б. Система правительственной регламентации круга народного чтения во второй половине XIX в. / А.Б. Блюм // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – Л., 1983. – Вып. 5. – С. 125-133.
4. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 672 с.
5. Венгерська В.О. Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України в конструванні західних околиць Російської імперії / В.О. Венгерська. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6519/1/%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-E%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96.pdf>.
6. Викул П. Прощедшее Подолии. По поводу столетия воссоединения с Россией. 1793-1893 / П. Викул. – 2-е изд. – Каменец-Подольск : Тип. Д. Крайза, 1893. – 64 с.
7. Волошенко В.О. Мова насильства: друковане слово в імперському воєнно-патріотичному вихованні українського селянства Наддніпрянщини на зламі XIX-XX ст. / В.О. Волошенко // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наукових праць. Історія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2016. – №1 (43). – С. 21-30.
8. Гирич І.Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І.Б. Гирич. – Тернопіль, 2012. – 488 с.
9. Григорев-Наш [Григоріів Н.Я.]. Поділля. Географічно-історичний нарис / Видання Подільської губернської народної управи / Н.Я. Григоріів. – Кам'янець-Подільск : Друкарня Подільського губ. правління, 1918. – 80 с.
10. Е.С. [Сіцінський Ю.Й.]. Александр Иванович Тарнавский / Ю.Й. Сіцінський // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. Сецинского, Н. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 417-418.
11. Звягинцев Е.А. Опыт учебных книг по местной истории для начальных школ / Е.А. Звягинцев. – М. : Наука, 1917. – Вып. 2.
12. Каманин И. Богдан Хмельницкий, гетьман (Краткий очерк деятельности) / И. Каманин. – К. : Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1888. – 18 с.
13. Качоровский П. Об утилитарно-практическом направлении церковной школы / П. Качоровский // Вольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1912. – №20. – 10 мая. – С. 423-424.
14. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах / сост. А. Тарнавский. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского Губернского Правления, 1893. – 50 с.

15. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1889 год. – К.
16. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.
17. Перерва В.С. Церковно-шкільна «революція» у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці / В.С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 18. – С. 29-39.
18. Пироженко Л. Н.Я. Григорієв – автор навчальних книг з історії України / Л. Пироженко // Історія в школі. – 2000. – №2. – С. 3; Сухобокова О.О. Культурно-просвітницька та педагогічна діяльність Н.Я. Григорієва / О.О. Сухобокова // Український історичний збірник. – 2006. – №9. – С. 157-172.
19. ПЕВ. – 1890. – 18 августа. – №33. – С. 624-630.
20. Празднование столетия воссоединения Подолы с Россией. 1793-1893. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губернского правления, 1893. – 89 с.
21. Программа (примерная) чтений из русской и церковной истории // Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1912. – №1. – 1 января. – С. 4-16.
22. Соломонова Т.Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 109-113.
23. Федевич К.К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархисти і український національний рух (1905-917 роки) / К.К. Федевич, К.І. Федевич ; пер. з рос. К. Демчук. – К. : Критика, 2017 [Інститут Критики, Український науковий інститут Гарвардського університету]. – 308 с.
24. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения / сост. Х.Д. Алчевской, Е.Д. Гордеевой, А.П. Грищенко [и др.]. – СПб. : Тип. Т-ва «Общественная Польза», 1884.

Based on anniversary editions for people (1893) of P. Vikula and O. Tarnavsky there was made an attempt to study the problem of binarity in interpretation of popular Ukrainian history, i.e. within the limits of national and imperial narrative. The content and circumstances of emerging of the works of Podilsky amateur educators are analyzed in the context of deeply-rooted in «popular literature» ways of representation of Ukrainian past and peculiarities of cultural & social situation in Podillya.

Key words: popularization of Ukrainian history, regional history, anniversary editions for people, Ukrainian peasantry

Отримано: 26.12.2017

УДК 329.11:329.21(477.43)«1906/1917»

Р. В. Йолтуховський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КОНСЕРВАТИВНО-МОНАРХІЧНИЙ РУХ У ЛЕТИЧІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1906-1917 рр.

У статті висвітлюється діяльність консервативно-монархічних союзів у Летичівському повіті у 1906-1917 рр. Охарактеризована їхня агітаційно-пропагандистська і організаційна робота, з'ясовано чисельність у зазначений період.

Ключові слова: консервативно-монархічний рух, Летичівський повіт, «Союз русского народа».

Питання виникнення і діяльності осередків політичних організацій на території Летичівського повіту на початку ХХ ст. залишається ще недостатньо вивченим. До таких малодосліджених тем належить також виникнення та функціонування консервативно-монархічних союзів у регіональному розрізі, зокрема на Летичівщині в 1906-1917 рр.

Метою статті є висвітлення проблеми виникнення структур чорносотенних союзів на території Летичівського повіту, їхньої агітаційно-пропагандистської і організаційної роботи, з'ясування кількості та чисельності чорносотенних осередків у 1906-1917 рр.

Історіографія, що стосується зазначеної теми, досить обмежена. Питання висвітлення діяльності консервативно-монархічних партій на території Летичівського повіту і їхній кількості та чисельності у 1906-1917 рр. присвятили свої розвідки сучасні дослідники О.М. Федьков [1] і С.А. Ткач [2].

Джерельною базою для написання статті слугували матеріали архівних установ України: Центрального державного історичного архіву України у м. Києві: фонд 301 (Жандармські заклади Подільської губернії); Державного архіву Хмельницької області: фонд 228 (Канцелярія Подільського губернатора). Для показу агітаційно-пропагандистської та практичної роботи осередків консервативно-монархічних організацій ми використали також публікації у газеті «Подолія».

Під час першої російської революції реакцією на революційні події у країні став консервативно-монархічний рух, який проявився в активізації існуючих та формуванні нових чорносотенних організацій. Так, у звіті за 1906 р. подільський губернатор О.О. Ейлер зазначав, що після розпуску першої Думи (9.VII.1906 р. – Р.І.) по всій губернії почали виникати національно-патріотичні організації у вигляді відділів «Союза русского народа» (далі – СРН) і «Союза русских рабочих» (далі – СРР). Факт виникнення останніх, на думку губернатора, остаточно паралізував будь-яку можливість прояву відкритих революційних рухів [3, арк.225-226].

На території Летичівського повіту консервативно-монархічний рух репрезентували відділи СРН. За повідомленням Летичівського повітового справника, перший осередок союзу виник наприкінці 1906 р., а саме 31 грудня у с. Масівці [4, арк.3-4]. Надалі тенденція до зростання чисельності відділів СРН зберігалась. Про це, зокрема, свідчать повідомлення, які друкувалися на шпальтах газети «Подолія». Так, за її повідомленнями у 1907 р. і на початку 1908 р., відкрилися нові відділи СРН у містечку Михалполі [5, с.3] та селах Дашківцях [6, с.3], Вербці [7, с.3] та Станіславівці [8, с.4] Летичівського повіту.

Про організаційні успіхи чорносотенців свідчать рапорти Летичівського повітового справника, від 24 жовтня 1907 р. та 22 квітня 1908 р. У першому він

повідомляв, що станом на жовтень 1907 р. в повіті існувало 7 відділів СРН, в яких нараховувалось 1024 члени СРН [9, арк.302] (дивись – Таблиця 1).

Таблиця 1

№ п/п	Відділи	Кількість членів
1.	містечко Вовковинці	47
2.	с. Голосків	48
3.	с. Масівці	242
4.	с. Копистин	225
5.	містечко Зіньків	252
6.	с. Пирогівці	90
7.	с. Гармаки	120

У другому рапорті справник подав перелік 23 населених пунктів, в яких були відкриті відділи СРН. Вони функціонували в м. Летичеві, містечках Деражня, Вовковинці, Зіньків, селах Залетичівка, Галузинці, Масівці; Копитинці, Голосків, Суслівці, Вербка-Казенна, Копистин, Чапля, Гармаки, Пирогівка, Сутківці, Вербка-Мурована, Баранівка, Адамівка, Охрімівці, Гатна-Деражня, Малі-Шпичинці, Яськівці [10, арк.119].

Важливими чинниками успішного організаційного становлення та чисельного зростання прихильників СРН було сприяння державних адміністрацій, місцевих органів самоврядування, а також правоохоронних структур. Активну підтримку надавало також духівництво Російської православної церкви. Про останнє, зокрема, йшлося у повідомленні дописувача газети «Подолія» священника І. Пержинського. Повідомляючи про відкриття 16 вересня 1907 р. у містечку Зіньків підвідділу СРН, він зазначав, що в цей день відбувся хресний хід від Михайлівського і Вознесенського причту з портретами царської родини та іконами. Процесія пройшла через усе містечко та зупинилась на так званій «царській горі». Сюди ж прибув хресний хід від Троїцької церкви. За участі великої кількості парафіян і трьох хорів півчих хода зупинилась перед тріумфальною аркою, прикрашеною прапорами та портретами імператорської родини, під якими було подано гасло СРН. Оратори пояснили цілі та мету створення підвідділу союзу, а священники відслужили молебень. Після цього процесія повернулася до містечка а більшість присутніх – до будівлі народного училища для запису в члени підвідділу та обрання посадових осіб [11, с.4]. За подібним сценарієм відбулось відкриття відділів СРН в селах Гармаки [12, с.3] та Галузинці [13, с.2]. Учасник процесії і дописувач Я. Радецький зазначав, що в с. Галузинцях у новоутвореній підвідділ СРН, «ввійшли парафіяни села: дворяни, міщани та селян близько 300 душ... Головою підвідділу одногослосно обрали місцевого селянина Юхима Кашука» [14, с.2].

Під час ведення пропаганди чорносотенні агітатори велику увагу приділяли атрибутам та символіці: хоругвам, прапорам, значкам, стрічкам тощо. Про використання такої атрибутики та її вплив на населення свідчить допис священника М. Маніловського в газету «Подолія». У ньому зазначалося, що троє селян с. Гармаки, які були членами місцевого осередку СРН, придбали в Почаївській лаврі прапор-стяг для свого новоутвореного відділення. На зворотному шляху, а саме 18 серпня (1907 р. – Р.Й.), вони звернулися до священника сусіднього с. Шийнці з проханням урочистого перенесення прапора-стягу до церкви с. Гармаки. На другий день під час богослужіння прапор-стяг перебував у церкві перед царськими вратами. По закінченню служби священником було сказано в промові про цілі та мету СРН, а також зачитано відозву Св. Троїцького Братства з питання про майбутні вибори до Державної думи. Після служби Божої прапор несли навколо церкви під спів «Спаси Господи». О другій годині дня під спів молебню «Божий

Матері» і св. Георгію Побідоносцю хресна хода рушила з храму. Учасники ходи несли портрет царя й державні прапори, а голова відділу СРН запасний унтер-офіцер А. Мельник, що прибув з с. Гармаки ніс прапор-стяг союзу. На підході до с. Гармаки процесію зустрів сільський хресний хід на чолі із місцевим священиком. При зустрічі прапора-стягу учасники хресного ходу опустили на коліна, співаючи священні пісні. На шляху подальшого проходження процесії її зустрічали місцеві селяни з хлібом-сіллю. По завершенню заходу портрет царя занесли до церковнопарафіяльної школи, а прапор-стяг внесли до церкви. На церковному подвір'ї священник виголосив промову, яка закінчилась співом та побажанням багатоліття імператору, Подільським єпископам – Парфенію та Нікону [15, с.3]. Детально описуючи ритуал відкриття осередків СРН, ми хотіли наголосити на важливій ролі, яку надавали чорносотенці монархічним атрибутам, які відігравали агітаційно-пропагандистську роль і сприяли залученню нових прибічників.

З метою покращення добробуту членів консервативно-монархічних організацій керівники цих структур розширювали напрямки своєї діяльності, охоплюючи, крім політичної, ще й економічну сферу. За повідомленням газети «Подолія», у Летичівському повіті членами СРН було відкрито споживчі товариства та кооперативні крамниці в таких населених пунктах: Гармаки [16, с.3], Охримівці [17, с.3], Суслівці [18, с.4], Яськівці [19, с.4]. Ця робота мала важливе значення для зростання добробуту селянства та сприяла піднесенню авторитету серед них союзників.

Контрпропагандистську роботу вели проти СРН їхні політичні опоненти. Це зумовлювалося тим, що чорносотенці створювали проблеми в діяльності соціалістичних і ліберальних партій. За повідомленням поліції, у м. Летичеві у першій половині 1908 р. розповсюджувалась листівка Волинського районного Комітету Українського союзу «Спілка» РСДРП «О Союзе Русского Народа». У ній піддавались критиці програмні положення та практична діяльність СРН, заперечувались їхні постулати, що «російський народ бідний, тому що його експлуатують поляки, євреї, грузини та інші іногородці. І цим самим повторює все те, що говорить уряд і поміщики» [20, арк.29]. При цьому в листівці зазначалося, що СРН «це банда поміщиків, шпигунів та провокаторів, які давно втратили честь і гідність і за гроші готові продати рідного батька» [21, арк.29].

З боку революційних партій були спроби вести боротьбу проти членів СРН та їхніх прихильників за допомогою терору. Так, священник містечка Вовковинець Летичівського повіту П. Дулинський у листі до свого духовного начальства писав, що він веде боротьбу на два фронти: з одного боку проти соціалізму і з другого – проти католицизму. «Соціал-революціонери за те, що заводжу «Союз русского народа» у своїй парафії, – читаємо у листі, – порадували мене надсиланням листа з Одеси, погрожуючи мене убити» [22, с.131].

Діяльність чорносотенних союзів створювала труднощі в роботі соціалістичних партій. Так, наприклад, у листі члена Летичівської організації Української соціал-демократичної спілки РСДРП повідомлялось, що «Союз «істинно-русских людей» встиг так глибоко пустити своє коріння, що плоди його вже з'явилися». Автор листа зазначав, що «там же, де робота загрожує небезпекою, ніхто з нас не працює. Пропаганда йде дуже слабо, майже всі наші діячі – євреї, і населення російське до них ставиться з підозрою; всяка спроба пропагувати серед росіян нам не вдається» [23, с.440].

У роки нового революційного піднесення відбувався спад консервативно-монархічного руху. Він зумовлювався низкою причин. По-перше, розчаруванням населення в їхній ідеології та діяльності. По-друге, увесь чорносотенний рух у Російській імперії переживав внутрішню кризу. Про подібні тенденції, зокрема,

свідчать дані Летичівського повітового справника за 1913 р. (Таблиця 2), з яких ми бачимо, що в повіті продовжували діяти лише сім осередків СРН [24, арк.302].

Таблиця 2

№ п/п	Назва відділів	Місцезнаходження відділів	Дата повідомлення про відкриття
1.	Масівецький	с. Масівці	31 грудня 1906 р.
2.	Капустинський	с. Капустин	23 квітня 1907 р.
3.	Суслівецький	с. Суслівці	13 листопада 1907 р.
4.	Копитинецький	с. Копитинці	13 листопада 1907 р.
5.	Вербецький	с. Казенна-Вербка	15 грудня 1907 р.
6.	Яськівський	с. Яськівці	12 січня 1909 р.
7.	Зінківський	містечко Зінків	16 вересня 1907 р.

Вступ Російської імперії в Першу світову війну викликав певне патріотичне піднесення в країні, яке породило в очільників чорносотенних організацій сподівання на подолання розбіжностей у консервативно-монархічному русі. Однак, аналізуючи наявні архівні матеріали, ми можемо констатувати, що подальша діяльність СРН на території Летичівського повіту занепадає. Зокрема, про це свідчать рапорти Летичівського повітового справника за грудень 1915 р. [25, арк.48] та червень 1916 р., [26, арк.73] в яких він, інформуючи Подільського губернатора про суспільно-політичну ситуацію в повіті, зазначає, що «серед союзників російського народу ніяких виступів не спостерігається, також не спостерігалось розповсюдження листків Почаївської лаври» [27, арк.48,73].

Отже, консервативно-монархічний рух, який виник на початку ХХ ст., був невід'ємною частиною соціальних і суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Російській імперії. Чорносотенні організації виникли у Летичівському повіті в період спаду революційного руху в 1906-1907 рр. Їхнє кількісне та чисельне зростання було досягнуто завдяки підтримці органів державної влади та Російської православної церкви. Надалі, в ході нового революційного піднесення, консервативно-монархічні організації втратили свій вплив. Під час Першої світової війни чорносотенний рух у Летичівському повіті остаточно занепадає.

Список використаних джерел:

1. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.;
2. Федьков О.М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на поч. ХХ ст. / О.М. Федьков, О.М. Казмірчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т.6. (8). – С. 435-450.
3. Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. : дис. ...канд. іст. наук / С. Ткач. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 321 с.
4. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.7241, 236 арк.
5. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.8277, 438 арк.
6. Местная хроника // Подолия. – 1907. – 16 мая (№103). – С. 3.
7. Местная хроника // Подолия. – 1907. – 29 мая. (№119). – С. 3.
8. Местная хроника // Подолия. – 1907. – 21 июня. (№137). – С. 3.
9. Местная хроника // Подолия. – 1908. – 16 января. (№7). – С.4.
10. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.7686, 389 арк.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.301, оп.2, спр.222, 554 арк.

11. Пержинский И. Корреспонденции / И. Пержинский // Подолия. – 1907. – 19 сентября. – №207. – С. 4.
12. Пержинский О. Корреспонденции / О. Пержинский // Подолия. – 1907. – 4 февраля. – №28. – С. 3.
13. Радецкий Я. Открытие подотдела «Союза русского народа» в с. Галузинцах, Летичевского уезда / Я. Радецкий // Подолия. – 1907. – 14 декабря. – №276. – С. 2.
14. Радецкий Я. Открытие подотдела «Союза русского народа» в с. Галузинцах, Летичевского уезда / Я. Радецкий // Подолия. – 1907. – 14 декабря. – №276. – С. 2.
15. Маниловский М. Перенесение стяга-знамени подотдела Союза русского народа из церкви с. Шигинец в церковь с. Гармаки / М. Маниловский // Подолия. – 1907. – 12 сентября. – №202. – С. 3.
16. Местная хроника // Подолия. – 1907. – №33. – 10 февраля. – С. 3.
17. Местная хроника // Подолия. – 1908. – №4. – 9 января. – С. 3.
18. Местная хроника // Подолия. – 1908. – №67. – 6 июня. – С. 4.
19. Местная хроника // Подолия. – 1909. – №2. – 4 января. – С. 4.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.301, оп.2, спр.226, 47 арк.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.301, оп.2, спр.226, 47 арк.
22. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.
23. Федьков О.М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно – політичного життя та ментальності на поч. ХХ ст. / О.М. Федьков, О.М. Казмірчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 435-450.
24. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.8277, 438 арк.
25. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.2, спр. 215, 224 арк.
26. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.2, спр.215, 224 арк.
27. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.2, спр.215, 224 арк.

The article covers the activities of conservative-monarchical unions in Letychiv district in 1906-1917. It characterizes their propaganda and organizing work, and determines their number in the specified period.

Key words: conservative-monarchical movement, Letychiv district, «Union of the Russian people».

Отримано: 13.12.2017

Л. В. Климчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЛІТОПИСИ ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ РЕСУРСІВ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В статті висвітлено формування документальних краєзнавчих ресурсів, що слугують джерельною базою краєзнавчих досліджень. Розглянуто внесок літописів у формування та розвиток документальних ресурсів краєзнавчих досліджень Поділля. Узагальнено розвідки науковців Поділля.

Ключові слова: літописи, краєзнавство, краєзнавчі документальні ресурси, документальна база краєзнавчих досліджень, Поділля.

Розглядаючи проблему виникнення і становлення документальних ресурсів краєзнавства, слід мати на увазі, що це складний процес який тривав протягом століть. З найдавніших часів краєзнавчі інформаційні ресурси поповнювалися різними за типами, видами, темами та жанрами документами, що відображали духовно-культурну і соціальну діяльність людини, яка завжди займалася дослідженням довкілля, акумулювала і зберігала у пам'яті історію свого народу, його традиції. Ці процеси пізнання, пошуку, накопичення інформації є складовою частиною процесу краєзнавчої діяльності, що має свої результати – документальні ресурси краєзнавчих досліджень.

Поодинокі документовані факти соціального життя Поділля за наявності історичних документів та їхнього наукового опрацювання, трансформувалися в документальні ресурси краєзнавства. Вдосконалення їх організації та використання сприяє подальшому розвитку краєзнавчих розвідок і закладає необхідне підґрунтя для формування національної свідомості, виховання духовності та культури українців.

Мета статті – висвітлити внесок літописів у формування та розвиток документальних ресурсів краєзнавчих досліджень.

Погляд на розвиток термінологічного поняття «краєзнавство», її методологію, основні хронологічні віхи, тенденції розвитку української регіоналістики та процес становлення і формування краєзнавчих документальних ресурсів доволі переконливо доводить Г.С. Дем'янчук, заслужений журналіст України, присвятивши подвижникам краєзнавчого руху свою працю «Українське краєзнавство: сторінки історії» яку довершили його сини [9].

Наукове видання висвітлює розвиток краєзнавства та частково її документальних ресурсів на Україні, від його витоків з усних літописів народної пам'яті до організаційних форм, краєзнавчих видань, гуртків, проблем краєзнавчого руху ХХ століття. Дем'янчук Г.С., одним із перших, дав оцінку усній народній творчості та літописам зазначивши, що саме вони лежать в основі становлення документальних ресурсів краєзнавства [9, с.34].

Знання набуті людьми у спілкуванні з природою в практичній діяльності фіксуються та існують у пам'яті, передусім, в усній формі. Цей напрям розглядається у праці академіка Степана Рудницького «Чому ми хочемо самостійної України?» [21].

Елементи народних знань писемно фіксувалися у давній українській літературі і виразно проявлялись вже в творах періоду Київської Русі. Недаремно

Максим Рильський полюбляв повторювати вислів видатного українського вченого Миколи Шарлеманя про те, що «Слово о полку Ігоревім» є не лише безсмертним поетичним твором, а й давньою пам'яткою краєзнавства і природознавства. Тогочасні автори добре знали Київ, Чернігів, Галич, Володимир їх околиці, розташування княжих та боярських дворів, монастирів, церков, шляхів, назви річок, сіл, тварин та птахів.

Народне краєзнавство відобразилося і в писемних документальних дже-релах – земських та громадських книгах XV-XVIII ст., у яких є відомості про перші витoki промисловості, межі угідь, сіл. В архівних установах зберігають-ся документи такі як: купчі та дарчі грамоти, заповіти за допомогою яких мож-на відтворити кордони того чи іншого повіту, села, родоводу, назви та кількість населення у селах, дворах, назви вулиць, доріг та інше.

Завдяки таким літописам, архівним матеріалам, а також публікаціям дослід-ників кам'янецьких старожитностей XIX-XXI ст. О. Прусевича, Є. Сіцінського, Ю. Ролле, М. Петрова, С. Шкурко, А. Терлецького, Г. Ківільші, Г. Осетрової, О. Пламеницької та ін. дослідник-краєзнавець Олег Будзей створив оповідь «Вулицями Кам'яця-Подільського» [3].

Дослідник Олександр Цинкаловський, який у 30-х роках XX ст. займав-ся збиранням краєзнавчого матеріалу у своєму фундаментальному словнику (у 2-х томах), свідчить про те як багато відомостей можна дізнатися з народного усного краєзнавства і як воно переходить у краєзнавство писемне [26].

Значна кількість легенд, оповідань та пісенного епосу, що передавалися із по-коління в покоління перетворюються, завдяки дослідникам, у документальні дже-рела, на основі яких здійснимий подальший розвиток краєзнавчих досліджень [7].

Як джерело знань про край та його мешканців, усну оповідну прозу висо-ко поцінювали одні з найактивніших і найвідданіших діячів Наукового това-риства ім. Шевченка (НТШ) – І. Франко та В. Гнатюк. У своєму «Квєстїонарі для збирання місцевих переказів» вони називали ці перекази «визначною час-тиною народознавства» і вважали, що «в них лежить поезія кожного села, кож-ної околиці і кожного кутка на селі чи в місті» [11].

Фундаментом документальних ресурсів краєзнавчих досліджень в Україні є національне літописання покликане до життя духовно-психологічними, соці-альними та політичними чинниками.

Україна має давні власні літописні традиції, які закладені ще на світанку виникнення писемності. Створювалися вони в Києві, Переяславі, Володимирі-Волинському, Галичі, Львові, Чернігові та інших містах. До нашого часу ді-йшли сотні списків давньоукраїнських та козацьких літописів, проте найдавні-ші з них збереглися лише у пізніших списках, тобто вони є зведеннями попе-редніх літописів. При їх складанні літописці використовували твори своїх попе-редників, зарубіжні хроніки, Біблію, життя святих, сказання, усні перекази (ле-генди), власні спостереження. Цінність літописів як джерела зростає й унаслі-док того, що з найдавніших часів до них у повному обсязі або в уривках умі-щувалися документи, які не дійшли до нас в оригіналах [10].

У XVI-XVIII ст. краєзнавчі елементи яскраво виступають у козацьких літо-писах Григорія Грабянки, Самійла Велички. «Великих» – чисельних регіональ-них, або «малих» – крайових, що називалися за територіями: Хмельницькій, Київській та ін. [8; 22].

Різновидами регіональних літописів вважаються хроніки монастир-ські – Сатанівського, Вінницького та ін. Дослідник середньовіччя, письмен-ник В. Шевчук зазначав, що: «Малі літописи фіксували не тільки загальнона-

ціональні, загальноукраїнські події, а й багато фактів з місцевого життя», отже, мали краєзнавчий зміст [27].

Перші літописи, зокрема «Повість минулих літ», дають дуже мало відомості про Поділля, племена уличів та тиверців, що заселяли його. Приміром, в етнографічному огляді Лаврентіївського літопису згадуються племена, що на той час заселяли Поділля.

Подільські краєзнавці не залишили поза увагою важливий період літописання у своїх розвідках. Літописні документи, що за змістом пов'язанні з Поділлям, досліджували Баженов Л.В., Прокопчук В.С., Рибак І.В. [2; 19; 20].

Прокопчук В.С. аналізує ряд літописів у яких згадується Поділля, а особливо увагу приділяє працям професора В.Б. Антоновича «Очерк история Великого княжества литовского до половины XV ст.» (вып. I.) та Н.В. Молчановського «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.» [1; 16; 17; 23].

Літописи містять різні відомості про стародавнє Поділля. Іпатівський літопис надає деякі підстави для поширеного тлумачення самої назви краю [23, с.95].

Відображена в літописах та інших джерелах золотоординська доба на Поділлі. Цей період історії й краєзнавства Поділля ще мало досліджений через недостатню писемно-документальну базу, але є достатньо можливостей для вивчення археологічних та топонімічних матеріалів.

Нові згадки про Поділля з'являються вже у Литовських літописах. Усі списки «Літопису Великих князів Литовських» вивчалися та були опубліковані Даниловичем у 1827 році. Литовський літопис проливає світло на становище краю за татарів.

В літописах Григорія Граб'янки, Й. Ерлича, Самуїла Величка, Самовидавця історія Поділля відображена за козацьких часів. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки, зокрема, описує період починаючи з вторгнення татарів на Поділля 1575 р. до народного повстання проти польського гніту під началом Палія, Самуся, Абазина, Іскри [13-14].

Період, що охоплює 1648-1700 рр. описує літопис канцеляриста Війська Запорізького С. В. Величко. Названий літопис носить історичний, художній та публіцистичний характер. Це збірка автентичних документів спостережень зі стилізацією під антології творів різних авторів в якій Поділля відведено чимало місця [4-6].

Літопис «О войнах Богдана Хмельницького и междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти» Самовидавця розкриває причини визвольної війни та її хід. А також, у документі відображені події перебування турків у роки окупації Поділля (1672-1699 рр.) [12; 15].

Маловідомим джерелом для дослідження Поділля є літопис українського шляхтича Йохима Ерлича (1598-1673), спадщину якого вивчали В.С. Степанков та В.С. Прокопчук. Літопис надає цікаві відомості про події 20-70-х рр. XVII ст., у тому числі про період після визвольної війни, про наступ польських військ на Поділля (березень-квітень 1654 рр., листопад 1654 – січень 1655 рр.), про перебування у літку війська Б. Хмельницького під Кам'янцем (1655 р.). У документі описано загибель вінницького полковника Ів. Богуна у лютому 1654 р. під Глуховим та турецьку окупацію краю (1672-1699 рр.) [24].

Важливою складовою частиною документальних краєзнавчих ресурсів Поділля є літописи церковних парафій, а саме літописи парафій Подільської губернії, які досліджував І. В. Рибак [20].

Історія їх написання пов'язана з іменем відомого вченого-краєзнавця Євфимія Сіцінського. Готуючи свою фундаментальну працю «Приходы и

церкви Подольской губернии», він використав громадські форми краєзнавства та у 1895 році звернувся до місцевих священиків з проханням надіслати відомості про свої парафії [18]. Вони мали містити данні про перші письмові згадки населених пунктів, історичні відомості, які б спиралися на документи або усні перекази старожилів, визначні пам'ятники культури та історії.

Загалом матеріал, що містить видання, хронологічно належить до XIX століття, проте тут є чимало відомостей, які можна віднести до більш давніх часів. Чільне місце займає інформація про православні храми: історія їх забудови, внутрішній інтер'єр, старовинні ікони, архітектурні особливості, кількість прихожан, тощо [18]. Надіслані матеріали було використано у вищезгаданому документі, але чимало цікавих відомостей залишилися не позаувагою автором.

Оригінали церковних літописів зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника. Колекція нараховує 520 церковних літописів [25]. Сюди увійшли церковні літописи населених пунктів таких повітів: Кам'янецького, Летичівського, Проскурівського, Новоушицького, Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського та Ямпільського.

Підсумовуючи можна зробити висновок, що літописи, безпосередньо, слугують джерелом вивчення регіонів України. Історія Поділля із давнини до XIX ст. не обійдена документальними джерелами. Але поверхово відображена в ранніх хроніках, що дають досить скудний матеріал для дослідження та аналізу.

Список використаних джерел:

1. Антонович В.Б. Очерк история Великого княжества литовского до половины XV ст. / В.Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. I. – 143 с.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. – Львів : Світ, 2005. – 272 с.: іл. – (Серія: Історичні місця України).
4. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России / С. Величко // Изд. Временной комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1848-1864. – Т. I-IV. (Т. I. – 1848, 449 с.; Т. II. – 1851, 554 с.; Т. III. – 1855, 568 с.; Т. IV. – 1864, 407 с.).
5. Величко С.В. Літопис : у 2 т. / С. В. Величко ; пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. I. – 371 с.
6. Величко С.В. Літопис : у 2 т. / С.В. Величко ; пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
7. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 593 с.
8. Густинський літопис // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 146-147.
9. Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г.С. Дем'янчук, Б.Г. Дем'янчук, А.Г. Дем'янчук. – К. : Просвіта, 2006. – 296 с.
10. Історичне джерелознавство : підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. ; гол. ред. С.В. Головка. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
11. Квестіонарі для збирання місцевих переказів // Хроніка НТШ. – 1907. – Ч. 32. – С. 16-18.
12. Кравець М.М. Брацлавщина на сторінках літопису Самовидавця / М.М. Кравець // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 62-63.
13. Кравець М.М. Поділля на сторінках літопису Григорія Граб'янки / М.М. Кравець // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 19-21.

14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – К. : Знання, 1992. – 192 с.
15. Літопис Самовидавця / підготував Я.І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
16. Молчановський Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н.В. Молчановский. – К., 1885. – С. 18.
17. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1846. – С. 5.
18. Приходы и церкви Подольской епархии / ред. Е. Сецинский. – Каменец-Подольский : Тип. С. П. Киржацкого, 1901. – Вып. 9. – 175 с.
19. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – С. 11-14.
20. Рибак І.В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю / І.В. Рибак // Краєзнавство. – 2005. – №1-4. – С. 130-131.
21. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Львів, 1994. – С. 292.
22. Сафонович Ф. Хроніка літописців стародавніх / Ф. Сафонович. – К., 1975. – 321 с.
23. Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси / под ред. В.Б. Анотоновича. – К., 1888. – 322 с.
24. Степанков В.С. Літопис Йохима Ерлича як джерело вивчення історії Поділля і Південно-Східної Волині у другій половині 50-х – початку 70-х рр. XVII ст. / В.С. Степанков // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 63-65.
25. Церковні літописи // Фонди рідкісних видань Кам'янець-Подільського музею-заповідника.
26. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Канада ; Нью-Йорк, 1984. – Т. 1. – С. 18.
27. Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки, діаріуші / В. Шевчук // Київська старовина. – 1993. – №6. – С. 17.

The article describes the formation of documentary lore resources, which serve as a source base for local lore studies. The contribution of chronicles in the formation and development of documentary resources of local studies in Podolia is considered. The intelligence of scientists from Podillya is generalized.

Key words: chronicles, regional studies, local lore documentary resources, documentary base of local lore studies, Podillya.

Отримано: 14.12.2017

І. І. Ратушняк

Вінницький національний медичний університет імені Миколи Пирогова

ДІЯЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ОЛЬГОПІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуто особливості та головні напрямки політики владних інституцій Української держави в Ольгопільському повіті Подільської губернії у травні-листопаді 1918 р. Розкрито діяльність повітового старости А. Тітаренка, спрямовану на реставрацію дореволюційних соціально-економічних відносин. Придільена увага відновленню правопорядку та взаєминам із австро-угорськими підрозділами. Піднімаються питання культурно-освітнього стану повіту.

Ключові слова: Українська держава, Ольгопільський повіт, А. Тітаренко, Поділля, австро-угорські війська.

Актуальними завданнями історичної науки є дослідження діяльності органів влади в екстремальних умовах. Одним із таких прикладів є революційна доба 1917-1920 рр. і, зокрема, період Української Держави гетьмана П. Скоропадського. У цьому контексті на рівні Подільської губернії на увагу заслуговує серед її повітів другий за площею – Ольгопільський.

Мета статті – проаналізувати особливості і головні напрямки діяльності органів влади гетьманату в Ольгопільському повіті у травні-листопаді 1918 р.

Площа Ольгопільського повіту охоплювала 3521, 9 кв. верст (366865 десятин) [1, с.3], що становило 9,5% території всієї губернії. Чисельність населення повіту становила 378 033 особи (81,45% – українці, 11,64% – євреї, 2,29% – росіяни, 1,53% – поляки) [1, с.6]. У містах і містечках повіту (Ольгопіль, Бершадь, Чечельник, Рашків, Песчанка, Каменка, М'ястківка, Крижопіль, Ободівка, Жабокрич, Загнитків) проживало 14 497 осіб [1, с.6, 22]. У 128 селах проживало 363 536 осіб [1, с.14]. Для повіту було характерним велике поміщицьке землеволодіння. 152 поміщицьким господарствам належало 131 539, 5 десятин землі [1, с.14, 82-83]. З економічної точки повіт був аграрним. Із дореволюційних часів в повіті залишилося 6 цукрових заводів [1, с.76-77].

Внутрішньополітичне становище на Ольгопільщині в останній період діяльності Центральної Ради було надзвичайно складним. Влада УНР (з 8 квітня 1918 р. Ольгопільським повітовим комісаром був М. Страгієнко) [2, с.380], фактично втратила контроль над ситуацією в повіті. У регіоні заправляли австро-угорські війська (19 стрілецький полк [3, с.146], що дислокувався в м. Крижопіль) [4, арк.515-516]. Ольгопільським повітовим комендантом австро-угорських військ був підполковник Поль [5, арк.124]. Економіка була зруйнованою. «З загальної кількості 110 економії в повіту, які відрізнялися високою культурою, збереглися в цілості всього 2 економії, 34 економії цілком пограбовані, ... в інших економіях захоплена вся земля. Біля 3. 000 хліборобів повіту розорені», констатували місцеві землевласники [6, арк.10]. Збитки від знищення маєтків становили не менше 200 млн. крб. [7, с.293]. Весняна посівна кампанія в повіті зазнала невдачі. Погана робота, неякісне насіння, відсутність керівництва позбавляли населення урожаю. Добре засіяні посіви поміщиків знищували селяни [8, с.176]. Допомагаючи поміщикам відновити свої майнові права, польські легіонери навесні 1918 р. чинили жорстокі репресії проти селянства. Зокрема, це відбулося щодо селян Сумівки, Кошаринець, Баланівки,

яким пан Собанський фактично помстився за пограбування його маєтків [4, арк.96]. Прийшовши в Україну, австро-німецькі військові також стали допомагати поміщикам повернути своє майно, вдаючись до силових методів.

Гетьманський переворот викликав різне ставлення громадськості. Службовці УНР не визнали нової влади. У зв'язку з антигетьманською агітацією 6 травня австрійцями була закрита повітова народна управа [9, арк.4] і повітова земельна управа [9, арк.9]. В Ольгополі була зафіксована спроба скликати 7 травня з'їзд селян і робітників [10, арк.87]. За протигетьманську агітацію австро-угорськими військовими були заарештовані повітовий комісар М. Стратієнко, голову Ольгопільської повітової земельної управи В. Шумський [11, арк.13], повітового коменданта І. Мацана, земський діяч І. Зборовський [12, арк.4].

Малоземельне і безземельне селянство теж не підтримало гетьмана. Ольгопільський повітовий комендант 30 квітня 1918 р. повідомив губернського коменданта, що «у селянства нервовий настрій якби поміщики не повернули тепер до своїх маєтків» [13, арк.128]. 27 травня комендант зауважив: «Всі селяни чекають на нового земельного закону, від котрого, я лічу, буде цілком залежать спокій і порядок в повіті» [3, с.139].

У зв'язку з аграрним питанням, незаможні селяни переслідували учасників хліборобського руху. 14 травня 1918 р. було вбито учасника з'їзду хліборобів поміщика с. Вербки-Волоської Ф. Вишневецького [14, арк.10 зв.], а його помістя – розграбоване) [23, арк.515-516]. У с. Голдашевка селяни побили земельних власників Гайновських і Яремчуків за те, що вони їздили в м. Бершадь для обрання представників в Київ на з'їзд хліборобів [15, арк.1].

Водночас, з'їзд повітової спілки хліборобів-власників, що відбувся в Ольгополі 9 червня 1918 р. у кількості приблизно 800 осіб, повністю підтримав гетьманат. З'їзд констатував, що головною причиною розрухи є відсутність влади на місцях, наслідком чого виникла повна безкарність злочинних агітаторів, які заповнили повіт, волосні і сільські комітети. Для стабілізації ситуації хлібороби пропонували обеззброїти населення, організувати поліцію з її колишніх службовців, встановити контроль за діяльністю повітових, волосних і сільських комітетів і витратами ними громадських коштів. Крім того, визнано необхідним арештувати колишніх земських діячів з їх вилученням за межі України [6, арк.27]. Ольгопільський осередок союзу хліборобів-власників виступив за перевірку діяльності повітового земства [16, с.2].

Формування гетьманської адміністрації відбувалося з ускладненнями. Спочатку повітовим старою призначено В. Леонтєва, який 19 травня приступив до виконання обов'язків [17, арк.4]. Але вже незабаром на цю посаду призначили А. Тітаренко, який з 24 травня став виконувати відповідні обов'язки [28, арк.8]. Як зауважив В. Рекрут, «Новий староста, володіючи крутим характером, узурпував владу і сконцентрував усі важелі управління у свої руки» [7, с.294]. На нашу думку, цей факт пояснюється реформою місцевих адміністрацій, коли гетьман розширив контрольню-розпорядчі функції старост. Крім того, А. Тітаренко мав значний адміністративний досвід з царської Росії, що й відбулося на його діях. Часто формування системи влади викликало враження реставрації дореволюційних порядків. Так, наприкінці липня 1918 р. після 2-х місячної перерви запрацювало Ольгопільське повітове земство у дореволюційному складі на чолі з А. Юшневецьким [18, с.2].

Андрій Матвійович Тітаренко (31 жовтня 1854 р. н. – ?) походив з дворян Бельського повіту Гродненської губернії, але був уродженцем Полтавської губернії [19, арк.51]. У 1872 р. він закінчив Бельське повітове училище. Із верес-

ня 1872 р. працював вчителем Вольковського народного училища, із вересня 1875 р. – Клещельського міського приходського училища. З 1 вересня 1884 р. – виконував обов'язки наглядача загальної учнівської квартири Митного відомства при 1-й Віленській гімназії. Седлецьким губернатором 25 червня 1889 р. призначений секретарем Бельського міського Магістрату, 28 листопада – діловодом у поліційних справах Бельського повітового управління. Із грудня 1893 р. – в.о. редактора «Седлецьких губернських відомостей». Імператорським наказом 19 вересня 1895 р. призначений помічником Начальника Влодавського повіту по адміністративно-господарським справам. 19 березня 1896 р. отримав звання І-го колезького регістратора, з 2 листопада 1896 р. – губернського секретаря, 2 травня 1897 р. – колезького секретаря, 2 травня 1898 р. – титулярного радника, 15 лютого 1899 р. – колезького асесора. 19 листопада 1902 р. став надвірним радником. 3 березня 1903 р. призначений Міністром внутрішніх справ юридичним радником Седлецького губернського правління. Варшавським генерал-губернатором 11 травня 1905 р. призначений начальником Кутновського повіту Варшавської губернії. 10 червня 1905 р. «переміщений для користі справи начальником Радинського повіту Седлецької губернії» [19, арк.21 зв.]. 17 лютого 1907 р. призначений начальником Серадзького повіту Калішської губернії, 11 січня 1908 р. – начальником Конінського повіту. 24 березня 1908 р. став колезьким радником, 21 березня 1911 р. – статським радником [19, арк.26 зв.]. З 1 січня 1911 р. був дійсним членом Варшавського комітету російського Товариства Червоного Хреста. 5 листопада 1913 р. отримав подяку Начальника губернії за «розпорядність у будівництві споруд для семи початкових училищ в гміні Старемясто» [19, арк.29 зв. 30]. Калішським губернатором 18 липня 1915 р. був командирований в розпорядження Головного начальника постачання армії Північно-Західного фронту. Наказом по 35 корпусу 2-ої армії призначений головою ревізійної комісії корпусу [19, арк.32]. За пропозицією Калішського губернатора 28 лютого 1917 р. командирований в розпорядження Полтавського губернського комітету по влаштуванню біженців. Він був кавалером орденів Св. Володимира 2-го і 4-го ступенів, Св. Анни 2 і 3 ступеня, Св. Станіслава 2 і 3 ступенів, медаллю за працю під час першого загального перепису населення 1897 р., срібною Червоного Хреста на пам'ять участі в діяльності товариства під час російсько-японської війни (1906 р.), медаллю за відмінне виконання загальної мобілізації 1914 р. та ін.

14 травня 1918 р. А. Тітаренка призначили Ольгопільським повітовим староостою [17, арк.8]. Свою діяльність староста розпочав з налагодження адміністративного апарату. Він писав про свій режим роботи на посаді повітового старости так: «Протягом моєї тривалої служби я завжди працював не за страх, а за совість. І тепер мій робочий день триває з 6 годин ранку до 11-12 годин ночі з півторагодинною перервою на обід. Але, працюючи на користь дорогої батьківщини, я дотримуюсь тієї думки, що в теперішній непевний час, в період державного будівництва, коли сам центральний уряд суворо зважає свої розпорядження, – місцева влада повинна бути особливо обережна в своїх діях. Вона наскільки наполеглива повинна бути в своїх вимогах до населення, настільки вимоги ці повинні бути розумно помірковані, щоб не викликати озлоблення населення, тому що цим легко можуть виховання агітатори і схилити населення виступу проти уряду» [17, арк.34 зв.]. Водночас, комендант Ольгопільського повіту полковник П. Садікова 16 липня С. Кисельову писав, що Тітаренко підтримує «єдину і неділиму» Росію [17, арк.29].

Значна увага приділялася налагодженню діяльності нового правоохоронного органу. Правоохоронна ситуація у цей час була складною. 20 травня 1918 р. Ольгопільський повітовий комендант зазначив: «Поки населення пові-

ту не буде обеззброєне ніякими силами місцева влада не зможе як повинно виконувати своїх обов'язків» [9, арк.1-1 зв.58]. За деякими даними, селяни повіту переховували 1500-2000 гвинтівок, 12-15 кулеметів та іншу зброю [3, с.179]. Тоді ж у м. Загниткові «місцевими селянами поранен побоями Мировий Судія 3-го участку Ольгопільського повіту за те, що він продовжував судити, при цьому селяни заявили, що зараз суду вже немає» [9, арк.1-1 зв. 58]. Фактично не діяв такий правоохоронний орган, як міліція. 21 травня 1918 р. повітовий комендант констатував: «Міліція – це одно тільки жалке прозвіще «влади», в дійсності вона безвладна, і по своєму складу не состоятельна поставити як себе, так і діло на належному висоту» [9, арк.3]. Про рівень окремих міліціонерів свідчать події у м. Пісчанці, де начальник «міліції 3 участку Бабанський п'ятий сам, з п'ятьма міліціонерами, напали на будинок лісного сторожа Пісчанського лісу Бежіловського, почали стрілянину, побили сторожа його дружину, а також дружину лісника Сідлецького, ограбували Бажіловського ...» [9, арк.9 зв.].

18 травня 1918 р. замість міліції утворювався новий правоохоронний орган – Державна варта. Ольгопільську повітову державну варту очолював А. Ярошевський [3, с.186]. Незважаючи на фінансову підтримку у цій справі Ольгопільської міської думи [20 арк.9], варта формувалася повідано. На літо 1918 р. Ольгопільська Державна повітова варта налічувала 47 осіб [21, арк.140].

У значній мірі діяльність Державної варти звелася до переслідування політичних противників гетьманату. Зокрема, з політичних мотивів влітку 1918 р. в повіті були арештовані колишній член Центральної Ради І. Беженар [22, арк.55-56], повітовий комісар у жовтні-грудні 1917 р. М. Рекка [7, с.298], колишній службовець Ольгопільської земельної управи Д. Волковський [7, с.299] та інші. Згідно архівних документів, на 2 липня 1918 р. в Ольгопільському повіті було арештовано 56 осіб [23, арк.3-4 зв.], а вже 30 липня – приблизно 100 осіб [17, арк.34]. Можливо, збільшення кількості затриманих було пов'язано з арештами страйкарів-залізничників. Відомо, що 17 липня службовці станції Крижопіль приєдналися до загального страйку службовців Південно-Західної Залізниці [4, арк.267-168].

Повітовий комендант П. Садіков відзначав 11 червня: «Арешти, розстріл без суда селян та арешти окремих інтелігентних осіб – українців, також обеззброєння населення провадяться з відома повітового старости, котрий ще ні разу не звертався до Комендатури за якою-небудь допомогою, або за порадою, а працює лише в контакті з австрійським командуванням» [3, с.155-156]. Загалом, відносини між старостою і комендантом були напруженими. Очевидно, у зв'язку з цим 19 червня Садікова «запросив до себе австрійський комендант м. Ольгополя і пропонував йому негайно розпустити по домах всіх козаків сотні, а як це не буде виконано то козаки і комендатура будуть заарештовані і відправлені в Германію як військово-полонені» [24, арк.69].

Обеззброюючи населення, австро-угорські підрозділи здійснювали обстріли сіл. Зокрема, гарматний вогонь відкривався по селах Кіндрасівка [25, арк.202 зв.], Стратіївка, М'ясківці, Горячківка, Овсіївка, Устьє, Войтівка та інших [3, с.144, 154, 181-183].

Обеззброєння населених пунктів часто супроводжувалося вилученням продуктів, арештами і розстрілами місцевих мешканців. Так, 5 червня у с. Вербка при обеззброєнні двоє осіб за непокору були розстріляні. У м. Гарячківка 6 червня значну кількість селян заарештували [4, арк.484]. На станції Крижопіль австро-угорські військові реквізували 6 мішків борошна [3, с.141]. У вересні 1918 р. на Бершадському заводі австро-угорські військові здійснили конфіскації цукру-піску.

Відзначимо, що А. Тітаренко заперечував свою участь в організації каральних експедицій. 30 липня 1918 р. він писав міністру внутрішніх справ: «... каральних загонів по повіту я не посилав, контрибуцій на села не накладав і подібні дії в мою програму управління повітом не входили. Австрійські війська самостійно, без моєї не тільки згоди, але й відома, час від часу відвідують села з метою їх обеззброєння, причому застосовують артилерійській обстріл, від якого відбуваються пожежі з людськими жертвами, і накладають контрибуцію, розмір якої доходить до 60 тис. крб.» [26, с.158-159, арк.143].

Особливо складним на Ольгопільщині, як і в інших регіонах, був стан економіки. Неможна стверджувати, що влада ігнорувала економічні питання. Серед економічних заходів влади відзначимо видання 9 липня 1918 р. Ольгопільським повітовим староостою А. Тітаренком наказу про збирання врожаю, а 17 липня – про орання землі під озими посіви [17, арк.34]. Також було розв'язане питання відновлення роботи млинів, закритих у зв'язку з впровадженням хлібної монополії. Всього в повіті закрили 80 млинів, що викликало в селян проблеми з обробкою борошна і круп, обумовило неспроможність переробити горох, кукурудзу, ячмінь, овес. На нараді владних установ, зокрема, Ольгопільської земської управи, ради Союзу хліборобів, Ольгопільської агенції Державного хлібного бюро було вирішено відновити роботу млинів для приватних потреб [7, с.313].

Зауважимо, що деякі економічні питання в Ольгопільському повіті розглядалися центральними органами влади. 22 серпня 1918 р. Мала рада міністрів під головуванням С. Завадського ухвалила рішення про здійснення майоратної заборони з 1 500 десятин в маєтку князя Сайн-Вітгенштейна в Ольгопільському повіті, в якому планувалося утворити санаторій [27, арк.160].

Однак певна стабілізація економіки нівелювалася провальною аграрною політикою. І так складне земельне питання погіршували каральні експедиції австро-угорських підрозділів, які за зверненнями поміщиків також відновлювали їх у майнових правах. Це часто виливалося у чергове пограбування селян, яких силою змушували відшкодувати землевласникам збитки за розграбований або знищений маєток. Законного механізму відшкодування збитків поміщикам – через земельно-ліквідаційні комісії, реалізовано на Ольгопільщині не було. Згідно архівних документів, на вересень 1918 р. земельно-ліквідаційної комісії в Ольгопільському повіті створено не було. Як стверджував Прокурор Вінницького окружного суду Г. Мазаракі, 30 липня 1918 р. Ольгопільський повітовий староста наказав Державній варті «всі дізнання про розгрома маєтків і пограбувань економік не передавати судовій владі, а обов'язково представляти мені», що суперечило положенням ст. 255 Уставу Карного Суду. Далі Мазаракі вказував, що староста затримував «дізнання варті в себе, вважаючи, що залучення селян до карної відповідальності призупинить подальшу згоду з поміщиками, які зазнали втрат від розгрому і що було б жорстоко піддавати селян не тільки маєтки, але карної відповідальності за розгром маєтків». Після звернення до старости Мазаракі отримав відповідь, що «він впевнений, рішень своїх не міняє, що він є відповідальним за лад в повіті і тому, рахуючись з місцевими умовами, він буде особисто припиняти дізнання про розгрома маєтків, так як визнає несправедливим, щоб селяни, які добровільно сплатили поміщикам за збитки, відповідали крім того і в карному порядку» [17, арк.75]. Ольгопільського повітового старосту А. Тітаренка за те, що він не давав «ходу» справам по кримінальному переслідуванню селян, якщо вони сплатили компенсацію поміщику, судово відомство вважало необхідним звільнити. Прокурор Одеської судової палати 10 листопада пропонував Міністру юстиції зняти з посади А. Тітаренка [17, арк.74].

У період гетьманату неоднозначними були культурні процеси на Ольгопільщині. Відомо, що в повіті існували ускладнення в діяльності «Просвіт» були і в інших регіонах. Так, в червні-липні 1918 р. Ольгопільський повітовий староста А. Титаренко не дозволяв вистави українською мовою «Просвіті» [17, арк.30], а 12 липня закрив збори осередку за допомогою австрійських військ [17, арк.30 зв.]. 7 серпня 1918 р. С. Кисельов наказав А. Титаренку не чинити перепон «Просвітам» в постановці п'єс українською мовою і запровадити українську мову в діловодстві [17, арк.37]. 7 серпня А. Титаренко виправдовувався, що він корінний українець з Полтавщини, не забороняв ставити п'єси українською мовою, а «Товариство «Просвіта» взагалі, як видно з отриманих мною від Губернського Начальства шифрованих телеграм і розпоряджень, займається агітацією. Розповсюджуючи серед населення прокламації Селянської Спілки, що закликають до повстання проти Гетьманського уряду і австрійських, а також до побиття і знищення поміщиків і їх майна» [17, арк.38-38 зв.].

Водночас, поступово зростала чисельність навчальних закладів. Так, у 1917-1918 н. р. в Ольгопільському повіті було 219 нижчих і вищих початкових шкіл [28, арк.65-66], а 1918-1919 н. р. – 232 початкові школи. Також в повіті діяло 7 середніх навчальних закладів [1, с.88]. Цікаво, що на початку навчального року в Ольгополі за сприяння повітового старости та міської думи розпочав свою діяльність новий освітній заклад – чоловіча гімназія, на забезпечення якої було заплановано щорічно асигнувати грошову допомогу в розмірі 2 тис. крб. [29, с.203]. Серед шкіл діяли також навчальні заклади національних меншин. У 1917/1918 н. р. в Ольгопільському повіті діяло 19 польських початкових шкіл [30, с.243-258].

Цікаво відзначити, що у 1918-1919 рр. виходив орган Ольгопільської повітової шкільної ради – «Воля» – перший подільський часопис, який висвітлював освітню тематику [29, с.74, 338].

Згідно архівних матеріалів, в Ольгопільському повіті 613 осіб виписували газету «Відродження» [3, с.156].

У сфері культури активно діяли земства. Так, Ольгопільська народна управа виділила 2 тис крб. на Вінницький музей [18, с.3].

Восени 1918 р. ситуацію в повіті дестабілізував відхід дезорганізованих австро-угорських військ. 6 листопада 1918 р. 400-500 осіб з 19 австрійського полку розгромили Ольгопільську в'язницю і звільнили 159 осіб. Під керівництвом офіцер-більшовика солдати рушили на Чечельник [31, с.412-413]. С. Кисельов 9 листопада 1918 р. повідомив Департамент Державної варті: «В Ольгопільському повіті австрійці, які проходили, разом зі звільненими з Балтської та Ольгопільської в'язниць арештантами грабували містечко Чечельник ... » [32, арк.295-296]. Зазначені заворушення незабаром були зупинені, але ослаблений ними режим в умовах повстання Директорії УНР не міг втриматися. 22 листопада 1918 р. Ольгопільським повітовим комісаром був призначений голова повіту за часів Центральної Ради М. Стратієнко. Серед активних учасників повстання був член УПСР П. Куцяк (С. Чалий), Ю. Онуфрієць [33, с.135], комуніст Т. Бойко [34, с.383]. 24 листопада М. Стратієнко прибув у Бершадь, де й розпочалося протигетьманське повстання у повіті. На бік повітового комісара перейшла частина населення, зокрема, єврейська молодь, члени партії «Бунд» [35, арк.33 зв.], єврейський загін самооборони на чолі з М. Добровенським [36, с.133]. При цьому, за нез'ясованих обставин у Бершаді було вбито начальника Державної варті та чотирьох вартових. У зв'язку з цим, 27 листопада начальник Ольгопільської повітової варті Ярошевський з невеликим загonom, озброєним кулеметом і польовою гарматою, рушив до Бершаді. При вході у містеч-

ко загін обстріляли з будинків євреїв і він відступив, розпочавши гарматний обстріл єврейського кварталу. Після цього єврейський загін з 200 осіб спробував оточити вартових, частина яких і майже всі офіцери втекли, покидавши гвинтівки і шинелі. Загін Ярошевського відступив до Ольгополя. Після цього повстання в повіті стало стрімко поширюватися. На 28 листопада Ольгопіль був оточений з трьох сторін. А. Тітаренко, військовий начальник і начальник повітової варту виїхали до Балти. Працівник прокуратури Г. Мазаракій стверджував: «До прикладів нерозпорядливості Повітового Старости п. Тітаренко необхідно віднести і той факт, що, від'їжджаючи з Ольгополя, останній не вивіз з собою Повітового Казначейства, в якому знаходилося на значну суму процентних паперів» [35, арк.34 зв.]. Під командуванням підполковника Кошарновського у місті залишилося приблизно 60 вартових, серед озброєння яких було 2 польові гармати і декілька кулеметів, та офіцерська дружина (17-18 осіб). Через декілька днів, після низки зіткнень з повстанцями, вони відступили до Кам'янки. Румуни відмовилися прийняти їх на свою територію і кожному довелося рятуватися власними силами. Свідок подій, працівник прокуратури Української Держави Г. Мазаракій відзначав, що панувала повна «розгубленість як з боку адміністрації, так і військової влади, що піклувалися виключно про власну безпеку» [35, арк.34-34 зв.]. За відомостями Г. Мазаракія, «м. Ольгопіль було зайнято в перших числах грудня ... не регулярними військами Директорії, а повсталими селянами спільно з бандою відомого місцевого розбійника Максютя». Пізніше прибув і представник УНР повітовий комісар С. Чалий (П. Куцяк) [35, арк.36-36 зв.], який змінив на цій посаді М. Стратієнка [34, с.383].

Отже, спроба Української Держави гетьмана П. Скоропадського відновити правопорядок примусовими методами шляхом відновлення дореволюційних соціально-економічних відносин зі ставкою на силові методи і опорою на австро-угорські підрозділи виявилася невдалою.

Список використаних джерел:

1. Календар. Справочна книжка на 1919 рік / оціночно-статистичний відділ Подільської губ. нар. упр. – Кам'янець-Подільськ : Друк. Когена і Дунаєвського, 1919. – 100 с.
2. Антонишин А.П. Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий-травень 1918 р.) / А.П. Антонишин // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 379-386.
3. Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917-грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 208 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, (далі – ЦДАВОВУ), ф.1793, оп.1, спр.41, 712 арк.
5. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.9, 278 арк.
6. ЦДАВОВУ, ф.1216, оп.1, спр.76, 342 арк.
7. Рекрут В. Іполит Зборовський (1873-1937). На перехресті двох епох / В. Рекрут. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2014. – 768 с.
8. Галатир В.В. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень-грудень 1918р.) : монографія / В.В. Галатир, В.С. Лозовий. – Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. – 380 с.
9. Державний архів Вінницької області, (далі – ДАВіО), ф.Р.1196, оп.1, спр.34, 464 арк.
10. ДАВіО, ф.Д.172, оп.4, спр.557, 68 арк.

11. ДАВіО, ф.Д.192, оп.3, спр.297, 14 арк.
12. ДАВіО, ф.Р.1543, оп.1, спр.2, 144 арк.
13. ДАВіО, ф.П.138, оп.6, спр.173, 232 арк.
14. ЦДАВОВУ, ф.1216, оп.1, спр.76, 342 арк.
15. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.29, 119 арк.
16. Хроника // Слово Подоліи. – 1918. – 18 июля.
17. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.104, 76 арк.
18. Слово Подоліи. – 1918. – № 59. – 26 июля.
19. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.91, 39 арк.
20. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.81, 9 арк.
21. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.8, 219 арк.
22. ДАВіО, ф.Р.1196, оп.1, спр.32, 313 арк.
23. ЦДАВОВУ, ф.1793, оп.1, спр.53, 371 арк.
24. ДАВіО, ф.Р.1196, оп.1, спр.33, 236 арк.
25. ДАВіО, ф.1196, оп.1, спр.19, 442 арк.
26. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
27. ЦДАВОВУ України, ф.1064, оп.1, спр.10, 176 арк.
28. ЦДАВОВУ, ф.2201, оп.1, спр.166, 74 арк.
29. Гандзюк В.О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.) : монографія / В.О. Гандзюк. – Вінниця : ФОП Данилюк В. Г., 2009. – 368 с.
30. Потапенко М.В. Польська Національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / М.В. Потапенко // Література та культура Полісся : збірник наукових праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56. – С. 243-259
31. Гражданская война на Украине 1918-1920. Сб. док. и мат. в трех т., четырех кн. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – 874 с.
32. ЦДАВОВУ, ф.1216, оп.1, спр.76, 342 арк.
33. Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) / К.В. Завальнюк. – Літин, 2005. – 351 с.
34. Завальнюк К. Петро Куцяк (Сава Чалий): метаморфози української душі / К. Завальнюк, В. Рекрут // Матеріали І Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 378-388.
35. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України), ф.419, оп.1, спр.7355, 58 арк.
36. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с.

The article presents the features and main directions of the policy in the authorities of the Ukrainian state in the Olgopil district of Podolsk province in May-November 1918. Was described the activities of the district's elder A. Titaranka, which was aimed at the restoration of pre-revolutionary socio-economic relations. The attention was paid to the restoration of law and relations with the Austro-Hungarian units. The question of the cultural and educational status of the district was described.

Key words: Ukrainian state, Olgopil district, A. Titaranko, Podillya, Austro-Hungarian army.

Отримано: 7.12.2017

М. А. Слободянюк

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МІКРОКЛІМАТ РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ КИЄВА (1941-1943 рр.)

У статті здійснено спробу відтворити психологічний мікроклімат та особисті взаємини у середовищі радянських підпільників Києва у 1941-1943 рр. Підкреслено, що це дослідження дасть змогу краще розуміти ментальні особливості і мотивація, соціальні практики, повсякденність, моделі поведінки і стратегії виживання у підпільних організаціях і групах не тільки Києва, а й інших місцевостей України.

Наголошено, що у питанні вивчення історії Другої світової війни в цілому та історії антинацистського руху Опору зокрема все більш актуальними і перспективними з наукової точки зору стають дослідження різноманітних аспектів, пов'язаних з історичною антропологією та історичною психологією. Розробка цього напрямку започаткована істориками СРСР, однак заїдеологізованість радянської науки обмежувала коло досліджуваних питань та впливала на об'єктивність їх висвітлення. Сучасні українські науковці суттєво розширили межі історико-антропологічних та історико-психологічних пошуків. Разом з тим, значне коло питань все ще залишається недостатньо опрацьованим.

На основі широкого кола документів встановлено, що помилки у кадровій політиці, німецькі репресії, масові провали підпільних організацій, загальна атмосфера розгубленості і страху на тлі поразок Червоної армії призвели до проявів пасивності і прямої непокори, малодушності, зради, а також до напруженої, стресової психологічної атмосфери серед підпільників. Керівники підпільних організацій постійно стикалися з порушенням правил конспірації, несумлінним виконанням завдань, суперництвом і самовольством з боку підлеглих, особистими конфліктами членів організацій, плітками, змовами, пияцтвом, розпущеною, злодійством і привласненням матеріальних цінностей. Часто саме особиста неприязнь і негативні моральні якості членів підпілля призводили до провалів.

Разом з тим, одна і та ж людина в особистих відносинах могла показувати себе не з кращого боку, але в боротьбі з окупантами часто виявляла позитивні якості характеру. Незважаючи на численні приклади негативної поведінки підпільників, стали відомими чимало випадків їх стійкої і героїчної поведінки, любові до своєї Батьківщини.

Ключові слова: Київ, підпілля, особисті взаємини, окупація, психологія.

Увага сучасних істориків, які вивчають події періоду Другої світової війни, спрямована, перш за все, на нетрадиційні для радянської історіографії питання. Зокрема, важливим напрямом досліджень стає психологія як мирних жителів, так і учасників руху Опору. У таких дослідженнях на перший план виходить особистість, її самосприйняття, моделі і мотиви поведінки людей. Метою даної роботи є дослідження маловідомих і маловивчених аспектів історії радянського підпілля міста Києва у 1941-1943 рр. В роботі особлива увага приділяється особистим взаєминам у підпільному середовищі, психологічному мікроклімату всередині різних груп і підпілля в цілому, впливу особистісних якостей підпільників на ефективність антифашистської боротьби.

Одним з основоположників психоісторії є американець Л. Демос, знаменита книга якого «Основи психоісторії» [29] вийшла у 1982 р. Він твердив, що психоісторія – це наука про історичну мотивацію. Автор розробив основний метод історичної психології – історико-психологічну реконструкцію.

Якісний аналіз психологічних чинників радянського руху Опору вийшов з-під пера американців Дж. Армстронга, А. Далліна, Р. Маврогордато і В. Молла «Психологічна партизанська війна і ставлення населення» [1, с.148-241]. Автори присвятили увагу питанням створення партизанами і підпільниками ефекту присутності більшовицької влади на окупованих територіях; психологічного тиску на осіб, яких хотіли залучити до боротьби або виключити зі співпраці з ворогом через патріотичні заклики або залякування; провокативні операції проти окупантів і колабораціоністів з метою викликати неспівмірні репресії проти мирного населення і спонукати останнє до активної підтримки антифашистів тощо.

Хоча в Радянському Союзі спеціальні дослідження з психоісторії не велися, тим не менше, при розробці питань агітації, пропаганди, політичної роботи комуністів, досліджувався і психологічний вплив цих чинників на розмах боротьби проти нацизму. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» наголошувалося: «Суттєвий вплив на способи партизанської боротьби і особливо на її результативність здійснював і такий чисто суб'єктивний фактор, як особисті якості партизанських керівників» [12, с.259].

Особливо плідними були досягнення радянських науковців у сфері вивчення психологічного впливу агітаційно-пропагандистської роботи з населенням [28; 5; 4]. Так, у монографії А. Юденкова розглядалася політична робота Компартії серед населення окупованих територій, розкривалися форми і методи цієї роботи, її труднощі на початковому етапі. Автор вважав, що провал політичних заходів нацистів стався саме завдяки комуністичному вихованню і пропаганді серед радянських людей. Велика роль у книзі відведена політичній роботі з населенням партизанських і підпільних формувань [27].

Безпосередньо психологія учасників радянської партизанки в Україні зацікавила А. Гогуна. Один з розділів його монографії присвячений дисциплінарним порушенням. Найпоширенішими серед них автор назвав розбій, пиятику і статеву розпусту. В іншому розділі аналізуються внутрішні конфлікти у партизанському середовищі: між партизанами різних відомств, між командуванням загонів і УШПР, між самими командирами загонів, конфлікти всередині загонів. Наявність різного рівня конфліктів у деяких випадках спричинила поразки партизанів від карателів [3, с.390-482].

У 1994 р. з'явилася монографія А. Чайковського, один з розділів якої називався «Психологія «малої війни» [26, с.36-63]. Значним кроком уперед у розробці антропологічної історії міського населення, в тому числі і руху Опору, стали книги А. Скоробогатова, В. Бубнова, В. Постолатія, А. Слоневського та Л. Яценка, М. Слободянюка та О. Лисенка [14; 2; 13; 16; 15], колективна праця «Запорізький рахунок Великій війні» [11]. З цих праць можна дізнатися про різні аспекти повсякденного життя і психології підпільників. Серед останніх українських праць, слід відзначити дисертацію А. Данілової, в якій авторка вперше спробувала охопити весь спектр повсякденних умов життя радянських партизанів, у тому числі, приватну сферу і дозволя людей, гендерні і міжособистісні стосунки в колективі [6].

Спектр питань, які ще чекають на своє ґрунтовне дослідження в галузі психології підпільної боротьби в Україні, включає психологію бою, героїчний порив і паніку; фаталізм, релігійність і забобони; думки і почуття людини в екстремальних умовах війни; девіантну поведінку як механізм адаптації до соціально-економічних умов тощо.

Неймовірно важким завданням керівників підпільних організацій і груп було підтримання конспірації і дисципліни, без яких виживання підпілля практично зводилося до нуля. Їм постійно доводилося стикатися з порушенням

правил конспірації, несумлінним виконанням завдань, пасивністю і прямою непокорою, суперництвом і самовольством з боку підлеглих, особистими конфліктами членів організацій, плітками, змовами, пияцтвом, розпустою, злодійством і привласненням матеріальних цінностей. Незрідка саме особиста неприязнь і моральна неспроможність членів підпілля приводила до провалів.

У 1941 р. помилки при підборі кадрів в підпіллі, несподівано люті репресії німців, загальна атмосфера розгубленості і страху на тлі поразок Червоної армії призвели до проявів пасивності, малодушності і навіть зради. Зв'язкова підпільного міськкому Києва Віра Аристархова заявила: «якщо будете з мене вимагати роботу, я працювати не буду і заявлю в гестапо». Секретар міськкому К. Івкін вирішив з нею поговорити, але ця розмова стала фатальною для організації. В. Аристархова стала зрадником [21, арк.87].

Деякі кияни відмовлялися допомагати підпіллю через страх за своїх близьких. Саме так відбулося, коли дружина Миколи Артюшенко спустила в унітаз кілька кілограмів толу, призначеного для вибуху водокачки [25, арк.61]. Інші ж, навпаки, надмірно залучали своїх родичів до нелегальної діяльності. Так, в деякі підпільні групи організації Г. Голеця нові члени залучалися з числа рідних (чоловіки, дружини, сестри, брати). Занадто велика кількість родичів призводило до прийняття помилкових рішень, продиктованих не обов'язком перед Батьківщиною, а родинними зв'язками. Наприклад, до групи Пономаренка-Грищенка належала сім'я Мочульських. Члени групи знали, що Жора Мочульський – ненадійна людина, має зв'язки з жінками легкої поведінки і що це може призвести до провалу групи. На жаль, соратники обмежилися розмовами з Мочульським, шкодуючи його дружину і дітей. Зрештою, Мочульський був заарештований і видав учасників своєї групи [9, арк.8].

За свідченням підпільника Г. Голеця, дещо несподівано для нього закінчилася заготівля продовольства для підпільників Києва: «На селі ми працювали близько місяця, заробили 45 пудів хліба. Ми працювали удвох з Кривуліним. Клоков байдикував. Коли нам віддали зароблений хліб, то ми взяли візок і весь цей хліб направили до Києва з Клоковим, зобов'язавши його завести хліб до Бородзея у Святошино, де хліб повинен був зберігатися. Клоков хліб привласнив. Як ми дізналися пізніше, він у Києві пристав у прийми, одружився і зовсім відійшов від роботи. Спочатку ми думали, що він загинув, стали його розшукувати, але люди, які возили наш хліб, сказали, що Клоков не загинув, а, навпаки, непогано влаштувався» [22, арк.73].

Постійним супутником деяких підпільних організацій Києва, включаючи міськком, стали пияцтво, статева розпуста і недбалість. Якщо в підпільне середовище проникало моральне розкладання, то воно призводило до внутрішніх конфліктів, послаблення дисципліни, расконспірації, провалів і загибелі багатьох людей. За даними НКДБ УРСР, «члени бюро підпільного міськкому КП(б) У Петрушко... Рябошапка, Смагін та ін. Конкретних вказівок не давали, людьми не керували, розклалися в побуті і займалися пияцтвом. На ґрунті пияцтва, побутового розкладання, розбазарювання не за призначенням коштів і продуктів харчування між членами організації відбувалися сварки» [17, арк.128].

Олександра Герасимова в своїх свідченнях малює загальну картину взаємовідносин між чоловіками і жінками у київському підпіллі навесні-влітку 1943 року: «особливо за останній час наші хлопці стали здорово пити... Ваня приходив і казав – народ розпустився. Взагалі в організації з'явилося дуже багато жінок ... які погано поводяться. Гроші дістають для організації, а їх пропивають. Зокрема Сося Лавриненко зійшлася з Печерським і в одній з п'янок приревнува-

ла його до однієї зв'язкової. Був цілий скандал з цього приводу і Соня вирішила отруїти Печерського. П'ятницький казав, що вони не знають, що робити з Соною Лавриненко, очевидно, її доведеться пустити «в расход». В організації почався провал за провалом. Дівчата силно пиячили, почалися скандали. Кілька разів справа доходила до того, що мало не вся організація повинна була провалитися... Потім я дізналася, що Геннадій нібито застрелив Соною» [22, арк.52].

Кілька зрад в київському підпіллі відбулися саме на ґрунті особистої неприязні і конфліктів. Серед них слід назвати Д. Благова з підпільної організації Г. Голеця, який став пити і хуліганити, проговорився стороннім людям, що є підпільником, виявляв непокору керівнику групи. Неодноразові вмовляння, спроби відправити Благова до партизанського загону виявилися безуспішними. Під час останньої розмови з Благовим йому пригрозили розстрілом, що, мабуть, і підштовхнуло його до зради [22, арк.89-93].

Перебування на нелегальному становищі, факти зрадництва, поразки і репресії сприяли поширенню серед підпільників атмосфери взаємної недовіри і підозрілості. Наприклад, після чергових арештів, керівник однієї з підпільних організацій Ленінського району Г. Голець був несправедливо зазідожений в зраді. Командир партизанського загону І. Хитриченко, з яким активно співпрацював Голець, видав таємний наказ про розстріл останнього. Лише випадковість, правильна поведінка і витримка Голеця допомогли йому уникнути безглуздої смерті [22, арк.100-108].

Коли були затримані і посаджені в табір для військовополонених І. Кудря та Г. Дудкін, зв'язкова Кудрі Марія Груздова просила диверсантів НКВС, які залишилися на волі, допомогти товаришам. Але ті, за її свідченнями, відмовилися: «...наші товариші, з якими я була пов'язана, проявили себе дуже погано по відношенню до того, щоб допомогти виручити Івана Даниловича... Соболев сильно злякався і зовсім відмовився від допомоги Кудрі» [18, арк.23].

Коли була розконспірована сама М. Груздова і для неї гостро постала проблема житла, грошей і надійних документів, то Д. Соболев так само безжально поставився і до неї. Ось, що вона повідомила після переходу через лінію фронту: «Близько двох років я працювала, не рахуючись ні зі здоров'ям, ні з сім'єю, працювала чесно і не було жодного випадку, щоб я намагалася себе зберегти на шкоду загальній справі... І ось, коли трапилася ця історія з Кондратюком [арешт І. Кудрі – Авт.], то Соболев почав посилено мене гнати з Києва. Що він мені говорив? Знаєш, ти для нас небезпечна, ти нам зараз не потрібна. Я йому на це відповідала: «Чекайте, Мітя, адже те, що Ви говорите – це значить просто піти і віддатися їм [гестапівцям – Авт.] до рук»... Соболеву добре був відомий той контроль, який організували німці на дорогах. Як можна було йти без жодного документа? Зі своїм паспортом я йти не могла, оскільки у мене вдома сиділа засідка... а без паспорта йти теж не можна. Мені не хотілося нерозумно класти свою голову... Я сказала Соболеву – Мітя, Ви мені повинні допомогти і перш за все матеріально. Я залишилася без усього... Він мені каже – через три дні ти повинна піти зі Сталінки, інакше я вживу заходів. Куди я могла піти? Для того, щоб я могла піти мені потрібно допомогти, потрібно підготувати мій відхід... Соболев почав на мене кричати – ти нам не потрібна, йди куди хочеш, не моє це діло... Ця розмова відбувалася у присутності Печенева. Печенев зауважив Соболеву – не можна так підходити, виходить, що ми використовували людину, а потім викинули її. Вона ні в чому не винна, нікого не провалила, нікого не зрадила. Все-таки їй потрібно допомогти. Соболев налетів на Печенева – не твоє діло втручатися і знову мені сказав – йди, щоб через три дні твого духу тут не було... Я вийшла на вулицю і мені буквально нікуди було йти... а на вулиці можна бути тільки до 8 години вечора... Я за со-

бою ніякої провини не відчувала, була абсолютно чистою і мені було прикро, що зі мною так поступають» [18, арк.55-57]. Незважаючи на численні приклади негативної поведінки підпільників, не можна сказати, що київське підпілля суцільно складалося з п'яниць, розпусників, боягузів та інтриганів. Сам факт членства в нелегальній організації загрожував кожному з підпільників матеріальними і моральними стражданнями, тортурами і смертю. А отже, кожен із них у якийсь мірі був сміливим і любив свою Батьківщину. Одна і та ж людина в особистих відносинах могла показувати себе не з кращого боку, але в боротьбі з окупантами часто виявляла позитивні якості характеру.

В архівних документах відклалося чимало випадків стійкої і героїчної поведінки підпільників у складних ситуаціях. На самому початку окупації Києва на бульварі Шевченка за саботаж повісили трьох молодих людей, які працювали на території кабельного заводу. Перед смертю вони сказали: «сьогодні нас вішають, а завтра вас, ми гинемо за батьківщину». Один з цих хлопців при повішенні зірвався. Його хотіли ще раз повісити, але він так сильно вдарив в живіт ката, що той на місці застрелив його [23, арк.91].

Виявляли мужність не тільки підпільники, а й ті, хто їм допомагав. Так, коли гестапівці заарештували підпільника Г. Дудкіна, він скористався моментом і сильним ударом в обличчя збив з ніг одного гестапівця. Поки тривало заміщення, Дудкін забіг у двір, де була якась їдальня. Він зайшов до їдальні і сказав: «Товариші, я не бандит, я комуніст. Врятуйте мене». Якась жінка випустила його через чорний хід і він зміг утекти [18, арк.31]. Командир збройних загонів міськкому В. Чернишов під час арешту кинувся на гестапівців з сокирою, поранив двох з них, намагався втекти і був схоплений тільки після поранення в ногу [10, арк.100]. А ось у Івана Васильєва, який 15 червня 1942 р. потрапив у засідку на явочній квартирі Якименко, не було ні вогнепальної, ні холодної зброї. Тоді він розбив графіном голову гестапівця і втік [20, арк.18].

17 травня 1943 р. керівник підпільної організації в депо Київ-Московський А. Тимошук при виході з конспіративної квартири помітив, що до будинку під'їхав автомобіль з озброєними гестапівцями. Тимошук кинувся бігти, але вони відкрили по ньому стрілянину і поранили підпільника. Стікаючи кров'ю, Тимошук пережував в роті документи і, бачачи своє безвихідне становище, підірвав у себе на грудях гранату [8, арк.91].

Не бажаючи переносити катування, просив товаришів передати йому отруту і секретар підпільного Київського міськкому К. Івкін. Він був поранений, вчинивши опір при арешті, і знаходився в лікарні під охороною гестапо. Товариші дістали для Івкіна отруту, однак передати її не встигли [24, арк.146].

За розповідями заарештованої зв'язкової Галини Салан гідно поводитися у німецькій в'язниці й інші керівники підпілля. Чернишов часто співав революційних пісень, а А. Пироговський запропонував їй свої черевики зі словами: «Мені все одно помирати, а тобі напевно в концтаборі бути доведеться» [19, арк.49]. Член підпільного міськкому В. Кудряшов був заарештований 2 червня 1942 р. характеризувався як енергійна, смілива, вольова людина, віддана Батьківщині. Перед своєю смертю він 17 червня 1942 р. потайки передав своїм батькам листа, текст якого характеризує Кудряшова як щирого і стійкого антифашиста: «Здрастуйте дорогі батьки. На мене чекає смерть. Її я не боюся прийняти, але шкода, що смерть повинна мене вразити через зраду «російської людини». Той, кому довіряли сотні молодих... виявився зрадником... Зрадою він думав призупинити справу, за яку ми боролися... Дивак, не стане нас, стануть інші російські патріоти. Їх багато, і свята справа звільнення від ненависного фашизму буде скоро святкувати перемогу...

Передайте брату, сестрі, синові Саші і дружині останнє «прости». Саші передайте, щоб ріс чесним для народу, міцним, сміливим. Щоб ворогів ненавидів також, як і його батько... Привіт усім тим, хто з нами працював, допомагав і жив думкою про звільнення у священній боротьбі російського народу від ненависного фашизму. Прощайте, цілую Вас міцно Ваш син, батько, брат і чоловік» [7, арк.4-5].

Підводячи підсумки, можна відзначити, що важливим фактором ефективності антифашистської боротьби підпілля м. Києва були особистісні якості його учасників: моральна і психологічна стійкість, професійна підготовленість, почуття патріотизму.

Список використаних джерел:

1. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941-1944 / Дж. Армстронг; [пер. с англ. О.А. Федяева]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 493 с.
2. Бубнов В. Суми у 1941-1943 роках: офіціоз та дійсність / В. Бубнов. – Суми, 2010. – 76 с.
3. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944 / А. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
4. Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 165 с.
5. Григорович Д.Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины / Д.Ф. Григорович. – К. : Знание, 1980. – 48 с.
6. Данілова А.О. Повсякденне життя радянських партизанів на території України роки Великої Вітчизняної війни : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.О. Данілова. – Донецьк, 2014. – 320 с.
7. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.П-4, оп.2, спр.84.
8. ДАКО, ф.П-4, оп.2, спр.193.
9. ДАКО, ф.П-792, оп.1, спр.191.
10. Державний архів Служби безпеки України, ф.5, спр.58897.
11. Запорізький рахунок Великої війни. 1939-1945 / [Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2013. – 416 с.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945 : в 6-ти т. – М. : Воениздат, 1960-1965. – Т. 6: Итоги Великой Отечественной войны. – 652 с.
13. Постолатій В. Окупація / В. Постолатій. – Кіровоград : Авангард, 2009. – 83 с.
14. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2004. – 368 с.
15. Слободянюк Н. Советское подполье Киева (1941-1943 гг.): человеческое измерение / Н. Слободянюк, А. Лысенко. – Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 164 с.
16. Слоневский А. Дух ушедшей эпохи: Каменское-Днепродзержинск. 1917-1953. Воспоминания, очерки, документы / А. Слоневский, Л. Яценко. – Днепродзержинск: Андрий, 2007. – 372 с.
17. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.22, спр.11.
18. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.14.
19. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.135.
20. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.282.
21. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.349.
22. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.351.

23. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.353.
24. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.363.
25. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.369.
26. Чайковський А.С. Невідома війна / А.С. Чайковський. – К. : Україна, 1994. – С. 36-63.
27. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941-1944) / А.Ф. Юденков. – М. : Мысль, 1971. – 357 с.
28. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації / М.Д. Ющенко. – К. : КДУ, 1962. – 175 с.
29. DeMause L. Foundations of psychohistory / L. DeMause. – New York : Creative Roots, 1982. – 336 p.

The article attempts to recreate the psychological microclimate and personal relations among the Soviet underground in Kiev in 1941-1943. It is emphasized that this research will allow better understanding of mental features and motivation, social practices, daily life, behavior patterns and survival strategies in underground organizations and groups not only in Kiev, but also in other cities of Ukraine.

It is noted that in the study of the history of the Second World War in general and the history of the anti-Nazi resistance movement in particular, research on various aspects related to historical anthropology and historical psychology is becoming increasingly relevant and promising from a scientific point of view. The development of this direction was based on the historians of the USSR, but the ideology of Soviet science limited the range of issues studied and influenced the objectivity of their coverage. Modern Ukrainian scientists have significantly expanded the boundaries of historical and anthropological and historical and psychological research. At the same time, a significant range of issues still remains underdeveloped.

Based on a wide range of documents, it was found that mistakes in the personnel policy, German repression, mass failures of underground organizations, a general atmosphere of confusion and fear against the backdrop of the defeats of the Red Army led to passivity and direct disobedience, cowardice, betrayal, as well as to stressful psychological Atmosphere among the underground. Heads of underground organizations constantly faced with violation of rules of conspiracy, unscrupulous performance of tasks, rivalry and self-will on the part of subordinates, personal conflicts of members of organizations, gossips, conspiracies, drunkenness, depravity, theft and appropriation of material values. Often it was the personal dislike and negative moral qualities of members of the underground that led to failure.

At the same time, one and the same person in personal relationships could not show himself on the best side, but in the struggle against the occupiers often showed positive qualities of character. Despite numerous examples of the negative behavior of the underground, many cases of their persistent and heroic behavior, love for their homeland became known.

Key words: Kiev, underground, personal relationships, occupation, psychology.

Отримано: 28.12.2017

С. А. Ткач

*Хмельницька спеціалізована середня загальноосвітня школа I-III ступенів №6
з поглибленим вивченням німецької мови з 1-го класу*

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ В УМОВАХ ВІДКРИТОГО ПРОТИСТОЯННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ ТА ВЛАДИ (жовтень-грудень 1905 р.)

У статті на основі архівних джерел, документів, матеріалів, наукового до-робку вчених досліджено питання партійно-політичного життя у Подільській губернії у період з жовтня по грудень 1905 р.

Висвітлено значення Маніфесту 17 жовтня і його вплив на активізацію суспільно-політичного руху. Проаналізовано діяльність російських політичних партій та союзів (Російська соціал-демократична робітничка партія, Партія соціалістів-революціонерів, Конституційно-демократична партія, «Союз рус-ского народа»), українських (Революційна українська партія-Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська демократична партія) та єврей-ських (Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії (Бунд), Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон (Трудящі Сіону)) в умовах відкритого протистояння революційних сил та уряду.

Складено «рейтинг» організацій політичних партій за ступенем їх активності. Охарактеризовано різноманітні методи боротьби політичних партій (бой-коти, страйки, мітинги, демонстрації тощо).

Ключові слова: Маніфест 17 жовтня, партійно-політичне життя, політична партія, Поділля, Подільська губернія, РСДРП, Спілка, ПСР, РУП-УСДРП, УДП, СРН, Бунд, Поалей Ціон.

Сучасна вітчизняна історіографія відзначається переосмисленням істо-рії становлення та діяльності політичних партій в Україні кінця XIX – почат-ку XX ст. Зусиллями вчених створені узагальнюючі монографічні досліджен-ня з історії окремих політичних партій, які діяли на території України. Серед досліджень останнього часу, присвячених вивченню історії українських полі-тичних партій, варто виділити праці О. Висоцького [45], О. Голобуцького [47], В. Головченка [48], А. Голуба [49], Г. Касьянова [54], А. Павка [63]. Серед на-уковців, які вивчають історію російських політичних партій, заслуговують на увагу монографії М. Леонова [55], К. Морозова [57], С. Тютюкіна [67], І. Урилова [68], В. Шелохаєва [73]. Цінними узагальнюючими працями є енци-клопедичні видання з історії політичних партій Росії. У них поряд з історією російських політичних партій подаються відомості про діяльність національ-них партій, що діяли на території Російської імперії [61].

Висвітленню діяльності політичних партій та просвітницьких організа-цій на території Правобережної України і, зокрема, Подільської губернії при-свячені дослідження науковців А. Глушковецького [46], В. Лозового [56], О. Симчишина [65], О. Федькова [70].

Однак, у цих та інших наукових виданнях регіональні аспекти діяль-ності місцевих осередків політичних партій і союзів висвітлені недостатньо. Незважаючи на наявну значну літературу з історії політичних партій у Російській імперії і, зокрема, в Наддніпрянській Україні, на сьогодні маємо лише дослі-дження радянської доби, в яких висвітлюється досліджувана тематика. Це пра-

ці – А. Зекцера [52], І. Зеленюка [53], П. Новикова [60], нариси історії обласних партійних організацій [58, 59], які потребують верифікації.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі архівних джерел, документів, матеріалів, наукового доробку вчених, охарактеризувати діяльність осередків політичних партій у Подільській губернії після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Революційні процеси 1905-1907 рр. у Російській імперії створили можливості для модернізації існуючого суспільно-політичного устрою. Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголосив громадянські свободи, в тому числі зборів та союзів. Поряд з активізацією громадсько-політичного життя, почали виникати або виходити з підпілля різноманітні політичні партії, союзи та суспільно-політичні об'єднання.

Після проголошення Маніфесту територією Російської імперії пройшли демонстрації та мітинги на підтримку свобод задекларованих у ньому. Не залишилися осторонь цих подій і жителі Подільської губернії. Аналогічні акції у період з 18 по 20 жовтня відбулися у Вінниці [14, арк.11 зв.], Балті [52, с.89], Кам'янці-Подільському [14, арк.3], Могилеві-Подільському [64, с.75], Немирові [3, арк.17; 15, арк.7] та Проскуріві [52, с.94-95]. Вони супроводжувалися масовою ходою, в якій брали участь від 500 (м. Могилів-Подільський) [64, с.52] до 5000 (м. Вінниця) [14, арк.11 зв.] жителів. Учасниками мітингу була переважно учнівська та студентська молодь єврейського походження.

Брали участь у цих акціях і представники різноманітних організацій політичних партій. Так, 18 жовтня у Кам'янці-Подільському серед активних учасників святкової демонстрації були місцеві соціал-демократи брати І. та С. Ільницькі, Ш. Кам'янецький, М. Мартинюк та соціалістсько-революціонери М. Козицький, М. Новаковський, М. Пересветов та інші. Із натовпу лунали вигуки «геть царя», «геть самодержавство», «хай живе республіка» [36, арк.34].

Розвиток подальших подій відбувався в основному за схожим сценарієм. Після демонстрацій та мітингів усією територією Російської імперії прокотилася хвиля погромів. У них активну участь, з одного боку, взяли консервативно-монархічні верстви суспільства, а з іншого – переважно єврейське населення. Погроми мали спільні риси, а саме: хронологічні рамки (18-29 жовтня); лозунги та гасла (захист самодержавства); об'єкти та способи нападів (спрямованість проти євреїв) [50, с.3]. На нашу думку, насилля було викликано не самим Маніфестом 17 жовтня, а революційними мітингами та демонстраціями на його підтримку. Консервативно налаштована частина суспільства сприйняла зазначені виступи як провокації.

За два жовтневих тижні погромна хвиля накрила більше 350 населених пунктів Російської імперії. Загибло близько 1600 осіб. Жертвами стали переважно інтелігенти та студенти – ті, до кого підходило визначення «демократ» [66, с.85]. Не оминули насильницькі акції й Подільську губернію. Із шести вищезазначених міст краю, у яких відбулися мітинги та демонстрації, у трьох із них (Вінниця, Балта, Кам'янець-Подільський) відбулися погроми. Якщо у Кам'янці-Подільському, завдяки оперативним діям влади, вони завдали лише матеріальних збитків, то у Вінниці та Балті загибло 14 осіб, переважно євреїв [14, арк.11 зв.-12; 52, с.58-59].

22 жовтня 1905 р. прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду надіслав інструктивний лист із грифом «цілком таємно» на ім'я товариша прокурора по Балтській дільниці. У ньому йшлося про розсудливість і зваженість дій щодо прийняття рішень у розслідуванні злочинів, спричинених погромами [31, арк.156].

Наприкінці жовтня відбулися масові арешти активних учасників цих подій. Щоправда, тих, хто брав участь лише у мітингах та демонстраціях протягом декількох місяців звільнили з ув'язнення [36, арк.34-34 зв.]. Довше три-

вали судові процеси над учасниками насильницьких акцій. Так, у Кам'янці-Подільському 5-6 липня 1906 р. відбувся суд над 24 особами, причетними до жовтневих погромів у місті. Обвинувачених захищали кращі адвокати краю. Один із них, Томашевський, у своїй промові назвав євреїв «кагалом, що сидить на чужій шії, дармодами», а погромників «дорогими Росії людьми». Та, не зважаючи на такі дії з боку захисту, шістьох підсудних було засуджено на різні терміни ув'язнення [44, с.4]. Загалом трагічні жовтневі події відіграли важливу роль у піднесенні революційного руху на Поділлі. Саме в цей період активізувалася діяльність радикальних організацій політичних партій.

Наприкінці 1905 р. на території Подільської губернії продовжувала діяльність Російська соціал-демократична робітничка партія. Так, у листопаді у Кам'янці-Подільському поліція викрила діяльність професійної спілки шкіряників, у якій провідну роль відігравали соціал-демократи. Внаслідок проведених репресивних заходів був заарештований М. Мартинюк, а Ш. Кам'янецький і С. Когутов виїхали з міста. Робота спілки відновилася на початку 1906 р. Щоправда провідне місце у ній займали уже есери [52, с.46-48].

2 жовтня у Кам'янці-Подільському місцеві соціал-демократи розповсюджували антиурядові брошури та прокламації «В бой за свободу», «К рабочим города Каменца», «Он прощает», «Они слышат», «Что такое Государственная дума». У них містився заклик шляхом збройної боротьби добитися скликання Установчих зборів [32, арк.184]. Протягом листопада у с. Довжок Кам'янецького повіту невідомі розповсюджували відозву «К рабочим и крестьянам экономии» видання Кам'янець-Подільської групи РСДРП. У ній до власниці села княгині А. Хілкової висувалася вимога покращення економічного становища селян. У разі її невиконання автори листівки обіцяли організувати страйк [32, арк.235].

Восени 1905 р. кам'янецькі соціал-демократи розпочали активну пропаганду своїх ідей серед солдат 74 піхотного Ставропольського полку 12-го армійського корпусу. Так, 3 жовтня в казармах 9 та 11 рот були розкидані прокламації місцевої групи РСДРП «Что такое Государственная дума», «Ко всем лишенным прав», «Мир с Японией», «В бой за свободу», «К рабочим города Каменца», «К солдатам 74 пехотного Ставропольского полка» [4, арк.16-16 зв.].

27 листопада під час обшуку квартири міщанина м. Кам'янця-Подільського В. Чернявського поліція викрила таємне зібрання у складі господаря квартири, студента Новоросійського університету С. Гльницького та чотирьох рядових Ставропольського полку (Краличкин, Перкун, Кирилов, Пекарський). У присутніх вилучили 18 екземплярів прокламації «К солдатам» виданої місцевими соціал-демократами [13, арк.15].

Наприкінці 1905 р. у Ставропольському полку утворилася Кам'янець-Подільська група при Одеській військовій організації РСДРП, активна діяльність якої припала на 1906-1907 рр. Очолив групу С. Новосадський. Її членами були рядові Х. Бойденко, Ш. Гальперін, М. Заболотний, В. Іванов, А. Кузнєцов, І. Мінаєв, Ф. Суходрус, П. Яковенко та ін. [8, арк.66; 9, арк.162].

Кам'янецькі соціал-демократи проводили агітацію і в Ушицькому повіті. Так, у грудні 1905 р. робітники суконних фабрик м-ка Дунаєвець С. Василькевич, І. Гілецький, П. Семенов, О. Ябушев та житель с. Підлісного Мукарова Я. Карвацький розклеювали на воротах місцевих фабрик прокламації антиурядового змісту. Під час обшуку у них знайшли 88 екземплярів прокламацій цієї групи [22, арк.70; 62, с.8].

Активно проводили роботу й Вінницька організація РСДРП. 11 жовтня 1905 р. поліція затримала членів місцевого осередку міщан М. Гріншпуна і

Ш. Лисянського. Вони розповсюджували серед селян навколишніх сіл прокламації видавництва ЦК партії «Русский ткач Петр Алексеевич Алексеев», «Социализм в Японии», «Простые речи о внутренних врагах», «Наши требования», «Первый шаг» та інші [5, арк.1-1 зв.; 19, арк.33-33 зв.; 23, арк.3-3 зв.].

За інформацією помічника начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті наприкінці року утворилася Жмеринська організація РСДРП, активна діяльність якої припала на 1906 р. Її члени протягом грудня розповсюджували в місті прокламацію ЦК партії «Товарищи солдаты» [22, арк.35; 7, арк.169].

Наприкінці 1905 р., у містечках Богопіль Балтського повіту, Ольвіопіль Катеринославської губернії та с. Голта Херсонської губернії існувала єдина група РСДРП з окремо діючими автономними осередками [21, арк.5]. Така оригінальна структура організації стала можливою завдяки близькому розташуванню вказаних населених пунктів між собою. Зокрема, у Балті протягом вересня-жовтня невідомі розповсюджували прокламацію Голтянської групи РСДРП «Наши требования». У ній висувалися такі вимоги: повалення царського самодержавства та заміна його демократичною республікою; впровадження загального, повного й прямого виборчого права; недоторканість особистості та житла тощо [32, арк.165].

Протягом жовтня-грудня діяльність РСДРП простежувалася у Гайсинському повіті (села Леухи, Могильна, Рахнівка, Тернівка) [19, арк.18; 24, арк.2; 37, арк.1, 6], Літинському (міста Літин, Хмільник) [22, арк.17], Ушицькому (м. Нова Ушиця, села Іванівці, Миньківці, Рудка) [32, арк.240-241, 247-248]. Тут місцеві агітатори розповсюджували соціал-демократичну літературу «Бойкотируйте Государственную Думу», «Крестьяне, к вам наше слово», «К крестьянам», «Манифест» та інші.

У жовтні грудні 1905 р. на Поділлі розгорнула активну діяльність Українська соціал-демократична Спілка яка була невід'ємною складовою РСДРП. Наприкінці року у селах Голяки, Мала Жмеринка, Станіславчик, Сутиски, Уладівка Вінницького повіту розповсюджувалися видання цієї партії газета «Правда» й додатки до неї «Листок правди» та листівка «Мужицький приговор» [22, арк.231; 71, с.38-39]. В останній йшлося про важке становище селянства а також про необхідність збройного повстання проти уряду з метою повалення існуючого ладу та скликання Установчих зборів.

Діяльність партії простежувалась також і в Балтському повіті. Так, в одному із перлострованих листів йшлося про існування тут організації Спілки, хоча позиції її були досить слабкими [32, арк.251]. У жовтні спілчанські прокламації поширювали також у Гайсинському повіті [29, арк.48-48 зв].

Наприкінці 1905 р. активні позиції на Поділлі мала Партія соціалістів-революціонерів. У цей період у м. Вінниці діяли досить потужні революційні організації ПСР, РСДРП та Бунду. Починаючи з жовтня-листопада вони об'єднали зусилля у спільній боротьбі проти царського режиму. Саме з числа їх представників утворилася Вінницька позапартійна бойова дружина, активна діяльність якої припала на 1906 р. У цій організації провідне місце посідали есери. Це було закономірно, оскільки саме вони приділяли особливу увагу терористичним засобам боротьби. Організатором бойової дружини став есер Б. Лінецький. Її активними учасниками були брати Василь, Степан та Михайло Пустовойти – члени Вінницької організації ПСР [2, арк.591].

На початку 1905 р. у Вінниці та навколишніх селах знаходилися частини 47-го піхотного Українського полку, 12-ої та 19-ої артилерійської бригад. Серед військових проводилась масова агітаційно-пропагандистська робота, переважно Вінницькою організацією ПСР [6, арк.59]. Її наслідком стало те, що наприкінці цього року у 19-ій артилерійській бригаді утворилася Корпусна військо-

ва організація ПСР. Її організатором був учень Вінницького реального училища О. Савін, керівником (головою) – штаб-капітан С. Одолєєв. До складу організації входили А. Бойко, Ф. Гаркуша, Р. Кульмагицький, В. Морозов, Ф. Мотилінський, С. Рудницький та ін. (загалом 23 особи) [10, арк.19-20, 32; 30, арк.299-300].

Продовжувала роботу Хмільницька група ПСР, активна діяльність якої припала на період з жовтня по грудень 1905 р. Після прийняття Маніфесту 17 жовтня поліція припинила кримінальне переслідування родини Донських. Наприкінці жовтня Д. Донський (старший) виступив на зборах у місцевій управі де заявив, що земля повинна передатися тим, хто на ній працює і у тій кількості скільки зможе обробити [26, арк.21 зв.-22; 27, арк.20].

Протягом листопада-грудня Донські розпочала активну агітацію серед жителів Літинського повіту за приєднання до Всеросійського селянського союзу (ВСС). Так, 27 листопада у м-ку Новокостянтиніві вони заявили, що земля повинна належати усьому народові шляхом передачі її в користування общинам, товариствам і трудовим артілям. Після цього Донські зачитали есерівську прокламацію «Чего хотят люди идущие с красным знамям» [33, арк.1-3].

Хмільницькі есери підтримували тісні зв'язки з Літинською групою, яку очолили інженер Б. Ошмянський та студент Соханевич. Вони разом з Донськими 10 листопада 1905 р. виступали на передвиборних зборах у Хмільнику. Оратори переконували міщан у тому, що не Державна дума потрібна Російській імперії, а Установчі збори. Вони закликали до проведення загальних, прямих, тасмих та рівних виборів [26, арк.29-29 зв.]. Есерівський гурток також у цей період діяв у заштатному м. Сальниці Літинського повіту. До його складу входив місцевий аптекар О. Воль, міщани Ф. Куц, Є. і Л. Поліщуки, Я. Собчук, С. Столярчук та інші. Члени осередку обговорювали питання внутрішньої політики та знайомилися з програмою ВСС [26, арк.22-23; 52, с.82].

Після оголошення Маніфесту 17 жовтня сальницькі есери активізували свою діяльність. Так, 10 листопада Я. Собчук та С. Столярчук змусили місцевого старосту підписати заяву на звільнення. Цю акцію приїхав підтримати Д. Донський (старший). Він виступив на зборах місцевого есерівського осередку, а пізніше проголосив промову біля міської управи. Учасники цих заходів вирішили перевірити міське діловодство, переобрати городових, збирачів податків та суддів. Наслідком цих дій став арешт подружжя Донських та Б. Ошмянського, яких пізніше було вислано до Сибіру [1, арк.5 зв.; 26, арк.33; 43, с.3].

У с. Чернятинцях Літинського повіту активно проводила агітаційно-пропагандистську діяльність есерка О. Виноградова – донька місцевого священика. У грудні цього року вона роз'яснювала селянам зміст і значення Маніфесту 17 жовтня та закликала останніх приєднуватися до ВСС [69, с.204].

У другій половині 1905 р. продовжувала діяльність Могилів-Подільська група ПСР. Її членами були Ф. Бульман, Л. Епельбаум, Л. Колкер, Е. Шехтман та інші. Вони займалися в основному розповсюдженням прокламацій видаєних Київським та Одеським комітетами партії. Наприкінці року місцеві есери поширювали прокламацію власного видавництва «Маніфест народу от народных представителей» [39, арк.4-5].

Гурток ПСР функціонував у м-ку Томашполі Ямпільського повіту. Його члени у листопаді організували страйк на місцевому цукровому заводі. Серед працівників підприємства розповсюджували відозву «К рабочим Томашпольского сахарного завода», в якій висувалися вимоги щодо збільшення заробітної плати та запровадження трьох робочих змін тривалістю кожної по 8 годин. Протягом листопада-грудня у містечку розповсюджувалася нелегальна література видруку ПСР «Земля и Воля», «Матросы Черного моря», «Как Думу надумал подарить русский царь своему народу» [32, арк.255, 329-329 зв.].

У другій половині 1905 р. випадки есерівської агітації зустрічалися також у Гайсинському (м-ко Михальпіль, села Завадівка, Коритне) [32, арк.69, 76, 466], Ольгопільському (м. Ольгопіль, с. Пісчанка) [28, арк.178; 32, арк.242] та Ямпільському (села Ігнатків, Михайлівка) [32, арк.191, 254-256] повітах. Невідомі розповсюджували тут прокламації «Эх, пора братья взятъся вам за умъ», «Марсельеза». «Партия социалистов-революционеров», «Хватило б на всех земли, если б ее мерить правильно» та інші видавництва ПСР.

У цей період на території Подільської губернії ліберальний напрямок суспільно-політичного руху був представлений діяльністю Конституційно-демократичної партії. Восени 1905 р. тут почали утворюватися регіональні організації кадетів. Так, наприкінці жовтня на початку листопада розпочала роботу Могилівська група партії [72, с.152-153; 35, арк.4]. Вона підпорядковувалась Київському обласному комітету кадетів, який поширював свою діяльність окрім Київської губернії ще й на Волинську та Подільську [63, с.185].

Із самого початку свого існування члени групи розпочали активну агітаційно-пропагандистську діяльність. Так, у листопаді-грудні серед місцевих міщан вони розповсюджували брошуру власного видавництва «Конституционно-демократическая партия. Съезд 12-18 октября 1905 г.» [35, арк.4-5]. У ній характеризувалися програмні засади та основні напрямки роботи партії.

Могилівська група кадетів мала свій статут. У ньому зазначалося, що організація є невід'ємною складовою всеросійської партії кадетів та приймає її програму загалом і у деталях. Головна мета групи – сприяння виникненню інших осередків партії на території Подільської губернії. Для кращого зв'язку із селом передбачалося створення гуртків у містечках та волосних селах краю. Вони мали бути автономними та підзвітними Могилівській групі, яка у свою чергу звітувала перед ЦК [35, арк.4-6 зв.]. Членом осередку могла стати особа чоловічої або жіночої статі, якій виповнилося 21 рік. Головні напрямки роботи приймалися на загальних зборах (простих чи надзвичайних). Для полегшення ведення справ формувався комітет у складі 12 членів і 4 кандидатів у члени. Він керував роботою групи, проводив агітаційну та видавничу діяльність, організовував бібліотеку, формував бюджет, тощо. Для виконання його рішень та підготовки різноманітних матеріалів утворювалось постійне бюро в складі трьох осіб, які обиралися із членів групи [35, арк.6 зв.-8].

Наприкінці 1905 р. могилівські кадети сформували комітет у складі К. Буцинського, Е. Вайнштейна, І. Волошиновського, Б. Врочинського та інших (загалом 10 осіб). Станом на грудень група нараховувала 140 членів [35, арк.15-21].

Відомим діячем ліберального руху на Поділлі був нотаріус м. Нової Ушиці О. Зновіцький. Він очолив місцевий осередок кадетської партії, який утворився тут наприкінці 1905 р. У цей період до складу груп входили О. Зновіцький, ветеринар Павловський, місцеві міщани Гренчевський, Зінкевич, Лотоцький, Маратуда, священик Славинський та селянин с. Сивороги Р. Седлецький. Новоушицький осередок організував декілька страйків міщан, які вимагали зниження орендної плати за міську землю [38, арк.18, 46-46 зв.].

20 грудня у Балтському повіті поліція заарештувала студента Тесленка, якого звинуватили в агітації серед місцевих селян на користь Конституційно-демократичної партії [42, с.3].

Наприкінці 1905 р. розпочали свою діяльність організації консервативно-монархічних партій. Так, 15 листопада у м. Балті утворився перший відділ «Союзу русского народу». Керівником осередку став місцевий предводитель дворян С. Воеводський. До складу відділу входили Л. Радзівський, Г. Мельников, Д. Липовецький та інші. Вони розповсюджували наприкінці року серед місцевих жителів брошури СРН «Амнистию, полную амнистию, долой смертную казнь», «Горит Россия», «Крестьяне», «Речь раввина к своим

единоплеменникам» та інші. Їхній зміст був проникнутий антиреволюційним та антисврейським змістом. Станом на кінець року це був єдиний чорносотенний відділ партії в Подільській губернії [18, арк.7; 40, арк.3].

У Подільській губернії прослідковувалась діяльність українських політичних партій, серед яких провідне місце займала Революційна українська партія. До активних діячів Вінницького осередку цієї партії належав син місцевого священика С. Вікул. 3 жовтня поліція вилучила у нього 628 екземплярів різних найменувань нелегальної літератури, виданої РУП і Спілкою [19, арк.32; 12, арк.6-6 зв.].

Діяльність Української демократичної партії у краї протягом жовтня-грудня 1905 р. майже не прослідковувалась. Нами зафіксовано лише один випадок розповсюдження прокламації цієї партії «Війна з Японією» у с. Шурари Ямпільського повіту [32, арк.194]. Зазначене засвідчує слабкість впливу українських лібералів у губернії.

У грудні 1905 р., шляхом перейменування РУП виникла Українська соціал-демократична робітничка партія [48, с.57]. Відомим діячем РУП-УСДРП у Подільській губернії був П. Блонський. Він вів активну пропагандистську діяльність на селі, особливо в м-ку Смотричі Кам'янецького повіту, де працював дільничним лікарем. Популярність П. Блонський отримав завдяки виступу 24 листопада 1905 р. у м. Кам'янці-Подільському (Пушкінський будинок) на передвиборному зібранні. Він зачитав прокламацію Всеросійського селянського союзу (ВСС) «Чего хотят люди которые ходят с красным знамям», а також складену ним програму вимог: Зміст останньої зводився до таких положень: встановлення прямого виборчого права в Державну думу; селянський страйк без насилля – основний засіб боротьби для досягнення своїх цілей; конфіскація землі з викупом або без нього; створення єдиного прогресивного податку з прибутку та спадщини; поступове запровадження народної міліції на заміну регулярної армії; проведення реформи законодавства і судочинства (виборність судів, рівність усіх перед законом, запровадження умовного засудження) тощо [16, арк.5-6; 25, арк.26-27].

Протягом жовтня-грудня 1905 р. на території Подільської губернії продовжували свою діяльність сврейські політичні партії Загальний сврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії (Бунд) та Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон (Трудящі Сіону)

У м. Кам'янці-Подільському функціонував бундівський осередок, активна діяльність якого розпочалася після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Його члени брали активну участь у маніфестаціях та мітингах. Наприкінці року жандарми заарештували багатьох місцевих бундівців, зокрема одного з їх керівників Рабиновича [22, арк.92, 190-190 зв.; 52, с.40-42].

Наприкінці року під керівництвом Проскурівської організації Бунд утворилося тасмне товариство прикажчиків, яке очолюв міщанин м-ка Красидова Старокостянтинівського повіту Волинської губернії М.-М. Козовий. Його членами були сестри Р. і К. Беккер, А. Желязко, А. Єфимов, брати Г., Я. і Є. Шполянські та інші. За чутками, товариство мало капітал в 4 тис. крб. Як і в більшості випадків, страйкуючі висунули такі економічні і соціальні вимоги: скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, подвійна оплата святкових днів тощо. Страйк набув загрозливих масштабів і власники швидко пішли на компроміс [20, арк.58]. 18 грудня у місті при спробі проведення агітації жандарми затримали місцевих бундівців М.-М. Миндліса та Л. Цимермана. Останні розповсюджували прокламацію цієї організації «Кто помогает правительству делать погромы» [17, арк.2; 34, арк.2].

На початку жовтня серед шевців-євреїв м-ка Городка виник страйк. Його очолили місцеві бундівські активісти. Під тиском губернської влади, яка не бажала далі загострювати ситуацію, між шевцями та власниками майстерень було

укладено угоду. Страйкарі добилися підвищення заробітної плати та зменшення тривалості робочого дня. Після цього робітники повернулися до роботи [51, с. 90].

Протягом другої половини 1905 р. у м-ку Меджибожі Летичівського повіту діяла організація Бунду. Її члени були місцеві міщани Р. Шейнкестель, І. Хмельницький, Кацман проводили у місті зібрання та мітинги, на які приїжджали агітатори з інших міст. Наприкінці року Р. Шейнкестель організував страйк місцевих кравців [41, арк.17-19]. Проте інформації про його результати нами не виявлено.

На території Подільської імперії наприкінці 1905 р. діяла організація сіоністських політичних партій. У період з 4 по 15 жовтня у Кам'янці-Подільському на місцевій тютюновій фабриці відбувся страйк. Очолили його члени міської організації Поалей Ціон. Страйкуючі висунули власникам фабрики вимоги щодо підвищення заробітної плати до 20 руб. на місяць та припинення локаутів. Лише після виконання цих вимог робітники погоджувалися приступити до роботи. Через великі економічні збитки та сильний тиск страйкарів власники фабрики задовольнили майже всі вимоги робітників [51, с.90].

Із перлюстрованого листа вінницького міщанина І. Бен-Хаїма адресованого студенту Я. Трахтенбергу у Варшаву стало відомо про діяльність у Вінниці організації Поалей Ціон. Вона утворилася у жовтні 1905 р. Члени осередку організували для єврейських робітників читальню. Щоправда автор листа скаржився на те, що позиції сіоністської групи у порівнянні з місцевими організаціями Бунду та РСДРП були слабкими [11, арк.198-199, 205].

Отже, наприкінці 1905 р. на Поділлі прослідковувалась діяльність російських (РСДРП, ПСР, Конституційно-демократична партія, СРН), українських (РУП, УДП, УСДРП) та єврейських (Бунд, Поалей Ціон) політичних партій. Їхні осередки діяли не лише у великих містах, але й у містечках та селах. Вони використовували бойкоти, страйки, мітинги, демонстрації та інші методи боротьби. Найбільшим авторитетом серед місцевого населення користувалися революційні політичні партії (РСДРП, ПСР). Водночас, ліберальні та консервативно-монархічні політичні партії перебували на етапі становлення. До негативних тенденцій слід віднести незначний вплив українських політичних партій на суспільно-політичне життя краю. Загалом діяльність організацій політичних партій на території Подільської губернії прослідковувалась у більшості її повітах.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.276, оп.1, спр.178, 19 арк.
2. Там само, ф.301, оп.1, спр.564, 879 арк.
3. Там само, спр.734, 73 арк.
4. Там само, спр.739, 20 арк.
5. Там само, спр.740, 14 арк.
6. Там само, спр.1127, 94 арк.
7. Там само, спр.1132, 273 арк.
8. Там само, спр.1134, 66 арк.
9. Там само, спр.1136, 225 арк.
10. Там само, спр.1346, 177 арк.
11. Там само, оп.2, спр.16, 795 арк.
12. Там само, ф.419, оп.1, спр.3913, 13 арк.
13. Там само, спр.3918, 79 арк.
14. Там само, спр.3923, 84 арк.
15. Там само, спр.3925, 9 арк.

16. Там само, спр.4098, 35 арк.
17. Там само, спр.4130, 19 арк.
18. Там само, спр.5222, 15 арк.
19. Там само, ф.442, оп.855, спр.5, 36 арк.
20. Там само, спр.133 ч.1, 258 арк.
21. Там само, спр.501, 115 арк.
22. Державний архів Хмельницької області, ф.281, оп.1, спр.7860, 531 арк.
23. Там само, спр.7878, 7 арк.
24. Там само, спр.7879, 16 арк.
25. Там само, спр.7899, 130 арк.
26. Там само, спр.7902, 128 арк.
27. Там само, спр.7907, 156 арк.
28. Там само, спр.8000, 134 арк.
29. Там само, спр.8012, 113 арк.
30. Там само, спр.8769, 333 арк.
31. Там само, ф.777, оп.1, спр.24, 159 арк.
32. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф.228, оп.1, спр.7244, 482 арк.
33. Там само, спр.7365, 24 арк.
34. Там само, спр.7395, 9 арк.
35. Там само, спр.7415, 21 арк.
36. Там само, спр.7454, 72 арк.
37. Там само, спр.7470, 22 арк.
38. Там само, спр.7535, 68 арк.
39. Там само, спр.7613, 80 арк.
40. Там само, спр.8277, 68 арк.
41. Там само, оп.2, спр.155, 28 арк.
42. По Україні // Громадська думка. – 1906. – №1. – 3 січня. – С. 3.
43. З українського життя // Громадська думка. – 1906. – №36. – 17 лютого. – С. 4.
44. Дописи // Громадська думка. – 1906. – №160. – 13 липня. – С. 4.
45. Висоцький О. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) : монографія / О. Висоцький. – Дніпропетровськ : ДДФЕІ, 2001. – 160 с.
46. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : монографія / А. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О., 2010. – 400 с.
47. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.
48. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 189 с.
49. Голуб А. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття) / А. Голуб. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 92 с.
50. Дудар О. Тероризм як метод діяльності чорносотенних організацій (1905-1917 рр.) / О. Дудар // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2004. – №18. – С. 30-34.
51. Жезицький В. Діяльність єврейських політичних партій на Поділлі на початку ХХ ст. / В. Жезицький, В. Несторенко // Матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / ред. кол. Л. Баженов (голова), О. Єсюнін (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С. 89-92.

52. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина II. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904-1906 рр. / А. Зекцер. – Вінниця, 1925. – 125 с.
53. Зеленюк І. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 рр. / І. Зеленюк // Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Наукові записки. – Хмельницький : Хмельницьке обласне видавництво, 1956. – Т. III. – С. 3-50.
54. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
55. Леонов М. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. Леонов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 512 с.
56. Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. / В. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі. – Кам'янець-Подільський : Видання Подільського братства «Кам'янець на Поділлі», 1996. – С. 5-20.
57. Морозов К. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. / К. Морозов. – М. : РОССПЭН, 19997. – 623 с.
58. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / відп. ред. В. Таратута та ін. – Одеса : Маяк, 1980. – 343 с.
59. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / відп. ред. В. Купратий та ін. – Львів : Каменяр, 1982. – 271 с.
60. Новиков П. Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905-1907 гг.) / П. Новиков. – Новосибирск, 1967. – 25 с.
61. Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия / [ред. кол. В. Журавлев, А. Репников и др.] – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 604 с.; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия / [ред. кол. В. Шелохаев (отв. ред.), В. Буддаков, И. Ерофеев и др.] – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 872 с.
62. Оліневич С. Події революції 1905-1907 рр. на Дунаєвщині / С. Оліневич // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей, жовтень 1987 р. 70-річчю Великого Жовтня присвячується / Кам'янець-Подільський державний педагогічний ін-т ім. В.П. Занонського ; [редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, М.Г. Кукурудзяк, А.Ф. Суrowsкий, О.О. Чехівський]. – Кам'янець-Подільський : [Дунаєвська рай. друк.], 1987. – С. 7-9.
63. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 250 с.
64. Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі. Збірник документів / [ред. кол.: І.О. Пошук і ін.]. – Вінниця : В-во Державний архів Вінницької області, 1956. – 191 с.
65. Симчишин О. Зародження бундівських осередків на території Правобережної України та їх діяльність на першому етапі революції 1905-1907 рр. / О. Симчишин // Гуманітарний журнал. – 2005. – №1-2. – С. 72-77.
66. Степанов С.А. Черносотенные союзы и организации / С.А. Степанов // Политические партии России: история и современность. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 89-95.
67. Тютюкин С. Рождение российской многопартийности / С. Тютюкин // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М. : Наука, 2005. – С. 112-130.
68. Урилов И. История российской социал-демократии (меньшевизма) / И. Урилов. – М. : Собрание, 2005. – Ч. 3. – 416 с.
69. Федьков О.М. Організації Партії соціалістів-революціонерів на Поділлі напередодні і в період першої російської революції / О.М. Федьков // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол. В.С. Степанков і ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 202-210.

70. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 рр. (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – 248 с.
71. Федьков О.М. Українська соціал-демократична Спілка на Поділлі у 1905-1907 рр. / О.М. Федьков // Іст. Укр. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К. : Інститут іст. НАН Укр., 2005. – Вип. 32. – С. 36-45.
72. Шелохаев В.В. Кадеты / В.В. Шелохаев // Политические партии России: история и современность. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 152-168.
73. Шелохаев В. Либеральная модель переустройства России / В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1996. – 280 с.

In the article, on the basis of archival sources, documents, materials, scientific developments, the issue of party political life in the Podillia province was investigated during the period from October to December 1905.

The significance of the Manifesto of October 17 and its influence on the activation of the socio-political movement is highlighted. We analyzed the activity of Russian political parties and unions (the Russian Social-Democratic Labor Party, the Party of Socialist-Revolutionaries, the Constitutional-Democratic Party, the Russian Union of People), the Ukrainian (Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainian Social-Democratic Workers' Party, Ukrainian Democratic Party) and the Jewish (The Common Jewish Workers' Union in Lithuania, Poland and Russia (Bund), the Jewish Social-Democratic Workers' Party Poalei Tzion (Workers of Zion)) in an open confrontation of the revolutionary forces and government.

The «rating» of organizations of political parties according to the degree of their activity is made. Various methods of struggle of political parties (boycotts, strikes, rallies, demonstrations etc.) are described.

Key words: Manifesto of October 17, party political life, political party, Podillia, Podillia province, RSDLP, Union, PSR, RUP-USDLP, UDP, URP, Bund, Poalei Zion.

Отримано: 13.12.2017

А. Г. Філінюк, В. В. Моздір

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КНИГОВИДАВНИЦТВО ТА БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті розкривається становище бібліотечної справи та книговидавництва на Поділлі після включення регіону до складу Російської імперії, у хронологічних рамках кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст., як складових частин культури. Доведено, що бібліотечних установ було занадто мало, а їх основний книжковий фонд становив іноземну літературу. Царська цензура намагалась контролювати видавничу справу, тому більшість друкарень закривалася.

Ключові слова: бібліотека, книгодрукування, Поділля.

На сучасному етапі зростає об'єктивна необхідність осмислення нашої історичного минулого, однією із важливих сфер якого є духовно-культурна спадщина нашого народу як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, яка протягом кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. знала істотних трансформацій. Це повною мірою стосується бібліотечної і книговидавничої галузей.

Актуальність дослідження мотивується тим, що поки що ця проблема не стала предметом всебічного аналізу та висвітлення, хоча чимало аспектів знайшли певне відображення в розвідках дослідників і краєзнавців ХІХ — початку ХХІ ст.

В розрізі теми на увагу заслуговує монументальна праця під авторством царського дослідника Д. Твертінова у військово-статистичному огляді Подільської губернії. Певною мірою висвітлюється проблема і в працях Є. Сіцінського, П. Чубинського, М. Грушевського та ін. Значний внесок у висвітлення історії проблеми зробили сучасні дослідники, зокрема, Л. Баженов, С. Баженова, Ю. Блажевич, Д. Бовуа, А. Боднар, О. Григоренко, С. Єсюнін, О. Завальнюк, А. Зародожнюк, В. Захар'єв, В. Ляхоцький, Г. Медведчук, П. Слободянюк, Т. Соколонова, А. Трембіцький, А. Філінюк та ін.

Загалом на Поділлі бібліотечних закладів у досліджуваному періоді було небагато. Зокрема, бібліотеки функціонували при: Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Немирівських гімназіях, училищі в Чорному Острові. Чи не найбільша книгозбірня існувала при православної семінарії, яка спочатку діяла на сході краю, а з початку ХІХ ст. — в Кам'янці-Подільському, та інших навчальних закладах. Фонди бібліотек були надзвичайно бідними і переважно іноземними мовами [10, с.157]. Наприклад, у гімназіях, зокрема Кам'янецькій, вони формувалися книгами закритих польських освітніх установ [14, с.477]. Спочатку в бібліотеках не було жодної російської книги, що пояснюється тим, що до 40-х рр. російська література була бідною [9, с.272]. У 1833 р. в Кам'янці-Подільському була відкрита російська публічна бібліотека, яка до того називалась Подільською губернською публічною бібліотекою. Її фонд складався переважно з релігійної літератури на польській і латинській мовах [7, с.188]. Багатими на книги були приватні бібліотеки. Однією з найбільших була бібліотека єпископа Подільсько-Брацлавської єпархії Іоанікія, в якій були книги, видані багатьма європейськими мовами. Згодом одну з найбільших у

Подільському краї приватну бібліотеку зібрав протоієрей М. Орловський, котра нараховувала 2349 рідкісних книг і рукописів й була найкращою з приватних книгозбірень на Поділлі за якісним складом книг, історико-краєзнавчим змістом та унікальністю рукописних фоліантів [28, с.217].

У цей час формується різночинська інтелігенція, а розширення мережі навчальних закладів спричинило розвиток книгодрукування [26, с.42] і запровадження цензури [12, с.94-95]. Адже до цього рівень культури українського життя настільки знизився, що книги слугували переважно лише для потреб релігійних обрядів [18, с.384, 386]. Поділля тривалий час не бачило і друкарства. Було лише декілька друкарень. Книги, особливо богослужбові, завозились з Галичини, Польщі, Молдавії тощо. У 1790 р. В. Дзедушицький заснував власну друкарню в Яришеві, яка за наказом С. Потоцького у 1795 р. була переведена до Тульчина [11, с.110]. Деякі автори вказують, що в Подільській губернії було дві друкарі. Насправді ж, їх було набагато більше. Найбільша з них була при губерніальному правлінні [10, с.157; 13, с.95]. Її заснування відносять до 1807 р. [7, с.189]. Вона продукувала переважно офіційні документи [27, с.240], в ній також друкувались губерніальні відомості, оголошення, афіші [10, с.157]. З 1838 р. в друкарні почали тиражувати «Подольские губернские ведомости» [27, с.21].

Друкарні в маєтках шляхти випускали незначну кількість видань, які відображали переважно видавничі інтереси власника друкарні. Натомість книговидавництво, що існувало у Могилів-Подільському, розвивалось як комерційне. Там друкувалася література, що користувалася попитом серед населення [27, с.240]. Її з дозволу імператриці Катерини II перевіз із Дубосар молдавський православний священик М. Стрельбицький у 1795 р. Тут священослужитель продовжував випускати книги різними мовами. Серед них у 1797 р. були видрукувані Часослов та інші богослужбові книги [12, с.94-95]. В 1808 р. батько і син Д. і Х.Ц. Штейн перемістили з Солобківців у Могилів-Подільський своє видавництво книг на івриті, яке функціонувало до 1819 р. й випустило в світ 24 книги [24, с.397]. В містечку Миньківці (пізніше – Новоушицького повіту) в 1792 р., почала діяти друкарня, в якій було надруковано польською мовою «Іліаду» Гомера, «Гамлет» Шекспіра та інші художні твори [27, с.21]. Її заснував поміщик І. Мархоцький [23, с.207]. Зокрема, в друкарні «Гамлет» пробачив світ польською мовою в перекладі відомого діяча польського театру Яна Камінського (1777-1855). Тут друкували художні книги місцевих авторів і просвітницькі твори самого засновника. В ній вперше побачили світ переклади всесвітньовідомих творів з французької і німецької мов на польську [18, с.59]. Водночас, з дозволу графа свою друкарню організували євреї [17, с.132]. Тоді була заснована і папірня, яка виготовляла папір для друкарських потреб. Підприємство процвітало до 1824 р. і виробляло доброякісний папір для друку [23, с.207]. В 1829 р. друкарня перейшла у власність її директора Ю. Вагнера. У 1832 р. він відкрив друкарню в Дунаївцях, яка функціонувала нетривалий час [7, с.190]. На її базі, крім бланків, квитанцій та інших канцелярських паперів для різних установ, друкувались російською та польською мовами букварі, молитовники, інша релігійна й художня література. Після переїзду Ю. Вагнера до Кам'янка його верстатами заводили євреї, заробляв собі на життя [15, с.16, 95].

Осередком народної просвіти у Подільському краю була Вінниця. В 1835 р. тут існувала слов'янська друкарня при жіночому монастирі [8, с.45]. На Поділлі були і невеликі друкарні старовірів, які мешкали майже в 30 населених пунктах. Перша з них була заснована в містечку Янові Вінницького повіту на почат-

ку XIX ст. і діяла з 1809 по 1822 р. Тут друкувалися релігійні книги російською мовою, а також різноманітна церковна продукція, необхідна при проведенні різних обрядових таїнств. В 1819 р. російською владою було вирішено закрити всі друкарні старовірів і залишити тільки одну у Москві. Тому власник друкарні Количев переїхав до с. Почапинецький Майдан на Літинщині, де продовжував друкувати псалтирі, часослови, молитовники, Свангелія, повчання різних апостолів тощо. Однак вже в 1822 р. цю друкарню було ліквідовано [12, с.95].

Звісно, що постійними господарськими супутниками друкарень були папірні, що з'явилися на межі XVIII-XIX ст. З кінця XVIII от. до 1855 р. таке виробництво існувало в с. Папірні Кам'янецького повіту. Воно з'явилося на місці паперової фабрики, відкритої тут біля 1820 р. До 1823 р належить перша згадка про папірню в с. Проскурівці Ушицького повіту, що належала землевласникові Маковецькому. На ній працювало тоді 9 робітників, які виготовляли писальний, друкарський папір і бібулу. В другій половині XIX ст. папірню обладнали папероробною машиною [23, с.206, 207]. Вже в 1797 р. існувала папірня в с. Мартинівці Літинського повіту, власником якої був А. Орловський. На її потужностях вироблялося досить багато продукції: папір писальний, друкарський, картузний, бібулу, мала великі прибутки. Час ліквідації папірні невідомий. Тоді ж існувала папірня поміщика С. Биховського в с. Снітівка Летичівського повіту, продукцію якої продавали в навколишніх місцевостях. На папірні працював один майстер і один робітник, згодом – два робітники, які виготовляли папір для письма середньої якості, картузний і бібулу. Фабрика у 1800 р. була в Межиріві – поміщика Андрія Орловського, на ній виготовляли в рік паперу першого сорту – 900, другого – 1200 й останнього – 1350 стосів, окрім того випускала два сорти паперу для друку – близько 2085 стосів [23, с.206].

Із приєднанням краю до Російської імперії Катерина II організувала на його теренах особливу цензуру в складі однієї духовної і двох світських осіб, які контролювали книгодрукування і ввезення іноземної літератури. 14 березня 1799 р. імператор Павло I розширив повноваження цензури, під пильним оком якої опинилися всі рукописи та книжки духовного змісту. За часів Олександра I, водночас із проведенням реформи освіти, зазнала подальшої трансформації цензурна справа. В липні 1804 р. на основі іменного указу було прийнято спільну постанову Сенату і Св. Синоду «Про духовну цензуру», якою вперше було затверджено цензурний статут із чіткою регламентацією функцій цивільної і духовної цензури. Цивільна цензура контролювала видавництво підручників і методичних посібників із загальноосвітніх предметів, які вивчалися в навчальних закладах, а також стежила за іноземною і художньою літературою. Чинність духовної цензури поширювалася на всі книги релігійного змісту, особливо пов'язані з Святим Письмом, Законом Божим та історією церкви і віри на Русі [7, с.95, 96]. Жорстока цензура торкнулась усіх українських літературно-релігійні видань [25, с.125]. Згідно виданого в 1826 р. цензурного статуту, цензура зосереджувалася в спеціальних цензурних установах, підпорядкованих таємній поліції. Микола I був впевнений, що народна освіта і друковане слово приховують у собі небезпеку для устоїв самодержавства [28, с.234]. 1844 р. через тотальний контроль і цензуру, велика частина друкарень при єпархіальних управліннях, монастирях та інших конфесійних закладах почала закриватись [1, арк.1-124]. Тому література народною мовою залишалась не виданою й була приречена на поширення в усній формі, або – в рукописних копіях, нерідко гинула і втрачалась [18, с.401].

У цей період доля української книги, була зв'язана з двома моментами. Перший із них полягав у вимоги нового часу, що спричинили відродження

українського письменства з кінця XVIII ст. Другий зводився до політики російського уряду, спрямованої на підрив його коріння. У попередні часи, коли проводилась завзята боротьба з Польщею і колонізацією, боротьба на культурному фронті набула релігійного забарвлення. Тим часом цивілізований світ взяв курс на подолання переваги релігії, на вільнодумство, емансипацію від церкви, на культурне просвітництво [16, с.3, 4].

Польські книги кількісно значно переважали [26, с.193]. Книжкові крамниці лише почали з'являтися. Зокрема, одна працювала у Кам'янці-Подільському, інша – у Вінниці. Ціни на книги були високими, тому читаюча публіка намагалася виписувати їх з Варшави чи Санкт-Петербургу [10, с.157]. До того ж, асортимент пропонованої літератури мало викликав інтерес у покупців. Тривалий час при відсутності спеціалізованих крамниць, подоланні купували книги на відпустах, ярмарках або в мандрівних крамарів. Треба відзначити, що у Кам'янці-Подільському місцеві крамарі торгували книгами як додатковим товаром. Особливим попитом користувався богослужбовий друк, бо саме його купляли для дарування в храми, для навчання та виховання дітей, святкового і буденного читання [26, с.190, 192].

Першу стаціонарну книгарню на Поділлі спробував відкрити у 70-х рр. XVIII ст. варшавський книгар-видавець М. Гроль, який створив власну книготорговельну мережу: філії його книгарень діяли у Львові, в усіх воєводських містах, зокрема у Кам'янці-Подільському. Спробу відкрити книгарню у Кам'янці-Подільському в 1807 р., здійснив колишній керівник львівської філії магазину М. Гроля. Але це підприємство діяло нетривалий час. Тому впродовж першої половини XIX ст. на Поділлі поширенням книг продовжували займатися мандрівні книгарі, основу асортименту яких, складала польськомовна та іноземна, здебільшого франкомовна література. І вони були значно дешевшими – 2-5 злотих. Найдорожчими були словники, медичні та господарчі порадики (до 70-90 злотих). Стала стаціонарна книжкова торгівля на Поділлі розпочалася лише з 50-х років XIX ст., коли з'явився музичний магазин Модеста Биховського, де можна було придбати книги, і в якому працював А. Коціпінський [26, с.191, 193, 196].

На теренах краю протягом 1813–1826 рр. діяло Російське біблійне товариство [19, с.98]. В 1814 р. в Кам'янці-Подільському було засновано Відділ біблійного товариства, який займався поширенням Біблії, пропаганди її авторитету. Книги продавались по доступній ціні або розповсюджувались безкоштовно. Священне писання російською мовою вкрай було потрібне у губернії, у великій кількості. Книги надсилались на Поділлі з інших міст імперії [2, арк.7, 13, 25], адже Євангеліє в краї не друкувались, примірники святого письма систематично надсилались до губернії. В 1820 р. з книгосховища Санкт-Петербурзького Російського біблійного товариства, комітету Московського у комітет Кам'янець-Подільського відділу було надіслано 60 примірників Біблії [3, арк.17]. Того ж 1820 р. комітет Російського Біблійного Товариства відправив на Поділлі ще 165 примірників книги на суму 1228 рублів [4, арк.1]. У 1821 р. Мінський Комітет надіслав для Подільського 10 примірників Біблії польською мовою [5, арк.1]. Комітет Подільського відділення з особливою старанністю постачав бажаних Словом Божим. Біблію надсилали не лише жителям Подільської губернії, а й Бессарабії і Молдавії [2, арк.50]. Слід зазначити, що майже не було мови і говірки, на яких би не були чуто мовлення слова Божого, Біблію вивчали на різних зібраннях. Втім, Біблія українською мовою не друкувалась, перший її переклад був зроблений значно пізніше Іваном Огієнком. Тому українською звучали лише окремі витяги з Святого Письма на таких зборах [6, арк.9]. Всього членами ор-

ганізації без допомоги духовенства було поширено серед католицького і православного населення краю близько 30 тис. примірників релігійних книжок, опублікованих різними мовами [19, с.98].

Таким чином, у розвитку бібліотечної та книговидавничої справи на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. відбулись істотні зміни. Але бібліотечних установ було надто мало, а їх основний книжковий фонд становив переважно польську, російську та іноземну літературу. Царська цензура намагалась контролювати видавничу справу, в зв'язку з цим більшість друкарень була закрита.

Список використаних джерел:

1. Держархів Хмельницької області, ф.685, оп.2, спр.191, 124 арк.
2. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.1, 56 арк.
3. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.2, 48 арк.
4. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.3, 3 арк.
5. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.4, 31 арк.
6. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.5, 183 арк.
7. Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е. Сецинского (В память исполнившегося в 1893 году столетия воссоединения Подолии с Россией). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 279 с.
8. Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии // Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці / упоряд. А.М. Трембійський, С.М. Єсюнін. – Хмельницький ; Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2007. – Ч. 1. – С. 40-48.
9. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским / изд. под набл. П.А. Гильтебрандта. – СПб., 1872. – Т. 7. – Вып. 1: Евреи. Поляки. Племена малорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык). – С. 215-291.
10. Тверитинов Д.В. Подольская губерния [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Тверитинов] / Д.В. Тверитинов. – СПб. : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. – 96 с., [16] л. табл.
11. Баженов Л.В. Польська громада Могилівщини та її видатні представники у XIX – на початку XX ст. / Л.В. Баженов // Третя Могилів-Подільська науково-краснознавча конференція. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 105-115.
12. Блажевич Ю.І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.) : дис. ... канд іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Ю.І. Блажевич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 253 с.
13. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа ; автор. пер. с фр. М. Крисань. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.: ил.
14. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З.Є. Болтарович. – К. : Наук. думка, 1976. – 139 с.
15. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. – СПб. : Общественная польза, 1906. 512 с.
16. Сфремов С. В тісних рямах [Електронний ресурс]: укр. кн. в 1798-1916 рр. / С. Сфремов // Укр. наук. ін-т книгознавства. – Електрон. текст. дані (1 файл: 18,1 Мб). – К., 1926 (: Держ. Трест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друк.).
17. Захар'єв В.А. Вклад подольян Валеріана Дзедушицького та Ігнація Мархоцького у реформи відносин на селі кінця XVIII – першої половини XIX ст. / В.А. Захар'єв // П'ята

- Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція: Матеріали конф., 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський. – Вінниця : ПП Балук І.Б., 2015. – С. 129-138.
18. Захар'єв В.А. Театралізовані дійства та розвиток музичного мистецтва у «Миньковоцькій державі» / В.А. Захар'єв // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2014. – Т. 21. – С. 56-69.
  19. Зваричук Е.О. Благодійна діяльність римо-католицької церкви на Поділлі у ХІХ ст. / Е.О. Зваричук // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжн. наук. «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької (15 вересня 2001 р., Кам'янець-Подільський) : наук. збірник. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інф.-вид. відділ, 2001. – С. 98-101.
  20. Злыднев В.И. Типология культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху формирования наций и проблемы периодизации / В.И. Злыднев // Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII-XIX вв. Типология и взаимодействия / отв. ред. И.И. Свирида. – М. : Наука, 1990. – С. 35-45.
  21. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Хмельницька область. – К. : УРЕ УРСР, 1971. – 707 с.
  22. История Украины: Краткий курс. – К. : Изд-во АН Укр. ССР, 1948. – 836 с.
  23. Медведчук Г.К. До історії папірень на Поділлі / Г.К. Медведчук // Науковий вісник «Межибіж» : Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Межибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2012. – Ч. 1. – С. 205-208.
  24. Российская Еврейская Энциклопедия. Москва: Российская Академия Естественных Наук, Научный фонд «Еврейская энциклопедия», «Эпос». – 2004. – Т. 5. – С. 397.
  25. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни та відродження / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
  26. Соломонова Т.Р. Книжкова торгівля на Поділлі першої половини ХІХ ст. / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11. Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 190-197.
  27. Соломонова Т. Р. Могилів-Подільський як книговидавничий центр Поділля (наприкінці ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст.) / Т.Р. Соломонова // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – С. 236-240.
  28. Трембіцький А.М. Протоієрей Михайло Якимович Орловський – дослідник історії Меджибожа / А.М. Трембіцький, А.А. Трембіцький // Наук. вісник «Межибіж»: Матеріали Другої наук.-краєзн. конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О. Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Межибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – Ч. 2. – С. 212-221.

The article reveals the situation of the library, book publishing and literary affairs in Podillya, after incorporating the region into the Russian Empire, in the chronological framework of the end of the XVIII – the first half of the nineteenth century as components of culture. It is stated that library institutions were too small, and their main book fund was foreign literature. Tsarist censorship attempted to control the publishing business, therefore, most of the printing houses are closed.

Key words: library, book printing, Podillya.

Отримано: 12.12.2017

Ю. А. Хоптяр

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

З ІСТОРІЇ КАФЕДРИ АРХІВОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА ПРАВОВИЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН (1952-2017 рр.)

Досліджується процес утворення, становлення та розвитку сучасної кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін, встановлюється викладацький склад кафедри, науково-дослідні, навчально-методичні здобутки.

Ключові слова: дослідження, вчені, кафедра, історичний факультет, викладацький склад, реорганізація, наукові праці, наукові конференції.

Структурні підрозділи історичного факультету разом відіграють визначальну роль в організації навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи та інших напрямків діяльності, тому дослідження їх походження, становлення, реорганізації зокрема, має чимале значення у вивченні історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка взагалі.

Сучасна кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін упродовж багатьох років за рядом показників, у тому числі науково-дослідної роботи, займала одне із лідируючих місць. В історії університету вона має своє походження, що пов'язане з утворенням, назвами, складом, показниками та іншим.

Витоки кафедри поринають у 1952 р. коли, внаслідок поділу існуючої **кафедри історії**, утворилось два підрозділи: кафедра загальної історії та **кафедра історії народів Росії**. Першим завідувачем кафедри історії народів Росії став ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського, кандидат історичних наук, доцент І.С. Зеленюк.

В середині 1950-х рр. інститут, як і вся УРСР, пережив чергову хвилю репресій. Це виявилось в закритті історичних факультетів у Житомирському, Ніжинському і Чернівецькому педінститутах. Не обминув цієї лихого долі й історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту [4, с.150]. Через «скорочення штатів» у 1956 р. за розпорядженням Міністерства освіти УРСР історичний факультет педінституту припинив свою роботу, при цьому історикам четвертокурсникам дали можливість закінчити інститут, а студентів-істориків молодших курсів перевели до Станіславівського педінституту [1, с.5]. В зв'язку з цим кафедру історії народів Росії знову об'єднали з кафедрою загальної історії у **кафедру історії** [2, с.18].

Лише у 1964 р. в складі історико-філологічного факультету рішенням того ж Міністерства освіти УРСР відновили історичний відділ, а з ним і кафедру історії [2, с.18]. Викладання історичних дисциплін тоді забезпечували молоді кандидати історичних наук: М.Ф. Александра, І.С. Винокур, Л.А. Коваленко А.О. Копилов, Ф.А. Петляк, О.Д. Степенко. Завідувачем був призначений кандидат історичних наук Л.А. Коваленко, який у 1965 р. здобув учений ступінь доктора історичних наук [2, с.19-20; 4, с.170].

В середині 1960-х рр. викладацький колектив К-ПДІ поніс важку втрагу. У грудні 1966 р. трагічно загинув перший завідувач кафедри історії народів Росії, ректор К-ПДІ І.С. Зеленюк (1909-1966) [2, с.20].

На початку травня 1968 р., Рада Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського ухвалила рішення про поділ історико-

філологічного факультету на два самостійних. У зв'язку з відновленням роботи історичного факультету уже наступного 1969 р. кафедра історії зазнала чергової реорганізації і на її базі утворилося одразу дві: **кафедра історії СРСР і УРСР** (завідувач – Іон Срулевич Винокур) і загальної історії (завідувач – Леонід Антонович Коваленко). Завідувачем кафедри І.С. Винокур працював до 2005 р. (36 років). На кафедрі історії СРСР і УРСР на той час працювали викладачі: доценти І.С. Винокур, П.Ф. Щербина, М.Ф. Довгань [2, с.20], О.Д. Степенко [4, с.440], Ю.М. Тарасов [4, с.474], асистенти В.А. Радіоненко [2, с.20], Б.М. Кушнір [4, с.266], старший лаборант А.Ф. Гуцал [4, с.120].

Викладачі кафедри активно займалися не тільки навчально-виховною, але й науково-дослідною роботою тому уже в 1970-х рр. побачили світ солідні монографічні праці: І.С. Винокур «Історія та культура черняхівських племен» (1972), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977), П.Ф. Щербина «Судебная реформа на Правобережній Україні» (1974) [2, с.22].

Крім того у 1971 р. за ініціативою Інституту історії АН УРСР та головної редакції Української радянської енциклопедії АН УРСР з видавництва вийшло масштабне історико-краєзнавче видання «Історія міст і сіл УРСР» у 26-ти томах. Серед багаточисельного авторського колективу знаходилися і викладачі кафедри історії СРСР і УРСР. Свої публікації до «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область» подали: І.С. Винокур [11, с.297-323; 576-583], О.Д. Степенко [11, с.200-209], В.А. Радіоненко [11, с.226-231], Б.М. Кушнір [11, с.324-332; 583-591].

У другій половині 1970-х – початку 1980-х рр. поступово зростала чисельність викладацького складу кафедри історії СРСР і УРСР. У 1977 р. після закінчення навчання у К-ПДПП, був залишений працювати на посаді старшого лаборанта кафедри М.Б. Петров [5, с.348]. Завершивши навчання в аспірантурі у 1978 р. до колективу кафедри повернувся уже на посаду асистента А.Ф. Гуцал [4, с.120]. В жовтні 1979 р. ректор К-ПДІ А.О. Копилов запросив на роботу на посаду асистента кафедри О.М. Завальнюка [5, с.153]. Крім того, до викладацької роботи приступили історики О.Т. Щур (1981 р.) [5, с.620], В.І. Якубовський (1984) [5, с.631] та І.І. Щегельський. З кафедри суспільних дисциплін у 1984 р. перейшов І.В. Рибак [5, с.404].

Одним із пріоритетних напрямків роботи кафедри у 1960-80-ті рр. були перманентні археологічні розкопки, які очолював професор І.С. Винокур за участі А.Ф. Гуцала, М.Б. Петрова, В.Ф. Мегея, І.І. Щегельського та інших. Практично це були постійнодіючі експедиції що досліджували проблему літописних давньоруських міст Поділля і Південно-Східної Волині (Бакота, Губин, Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Полонне та інших). Починаючи з 1963 р., І.С. Винокур присвятив 17 літніх польових сезонів комплексному вивченню адміністративного центру Пониззя XII-XIII ст. – літописній Бакоті і завершив свою працю виданням, тепер уже відомою, книги «Бакота» (співавтор П.А. Горішний), яка здобула визнання і популярність серед широкого загалу громадськості та науковців [4, с.73]. Чимало польових сезонів було пов'язано з дослідженням поселення східних слов'ян V-VIII ст. н.е. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Одним із важливих результатів цих досліджень стало відкриття першої в Європі ювелірної майстерні слов'ян середини I тис. н.е. За матеріалами цих досліджень пізніше була опублікована спеціальна монографія «Слов'янські ювеліри Подністров'я» [3, с.10]. На початку 1980-х рр. І.С. Винокуру, разом з М.Б. Петровим пощастило дослідити і зафіксувати залишки двоповерхового міського будинку XII-XIII ст. у Старому місті Кам'яця-Подільського. Цим було підтверджено функціонування міського давньоруського поселення XII-XIII ст. у місті над р. Смотрич [3, с.11].

Кафедра СРСР і УРСР розширювала професійні горизонти підготовки фахівців. У 1979 р. запроваджувалася нова спеціальність «Держава і право», що передбачало підготовку студентів, майбутніх учителів «Правознавства» в середній школі, тому збільшився щорічний прийом студентів до 90 осіб [2, с.23]. У зв'язку з цим навчальний процес збагатився рядом нових правових дисциплін, а кафедра поповнилася фахівцями-правовиками, які утворили на кафедрі секцію права. Так, на кафедрі з 1982 р. почав працювати військовий юрист Філімонов І.С. Він був призначений відповідальним за секцію правовиків до якої входили: В.М. Зінчук, М.А. Зенюк, В.А. Кулінський, І.І. Мозолевський, В.А. Талько, В.О. Коротун, пізніше О.С. Озімовський, С.Б. Почапінський, Ю.А. Хоптяр (1987 р.) [2, с.24].

У 1970-1980-х рр. тривало зростання кваліфікації науково-педагогічних кадрів. У 1978 р. завідувач кафедри І.С. Винокур захистив докторську дисертацію на тему: «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тис. н.е.)». Захист успішно відбувся у Інституті археології АН УРСР [3, с.10]. У тому ж році дисертацію на здобуття вченого ступеню доктора юридичних наук захистив П.Ф. Щербина [4, с.542], а у 1981 р. докторську дисертацію на тему: «Селянська колонізація Південного Уралу періоду феодалізму» вдалося захистити Ю.М. Тарасову [4, с.475]. Кандидатські дисертації захистили М.Ф. Довгань «Діяльність КПУ по виконанню рішень ХХІІ з'їзду КПРС в галузі народної освіти (1961-1965 рр.)» (1971 р.) [4, с.131], О.М. Завальнюк «Селянський аграрний рух на Правобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)» (1980 р.) [5, с.152], І.В. Рибак «Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги Української УРСР (1921-1932 рр.)» (1982) [5, с.404], О.Т.Шур «Боротьба комсомольців і молоді Поділля проти німецько-фашистських загарбників в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» (1983 р.) [5, с.621], В.І. Якубовський «Давньоруські пам'ятки XII-XIII ст. верхів'їв річок Південного Бугу і Случа» (1984) [5, с.631].

У 1981 р. за успіхи, досягнуті в галузях навчально-виховної, науково-дослідної і громадської роботи завідувачу кафедри І.С. Винокура було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник вищої школи УРСР» [3, с.10].

Наукові здобутки кафедри поповнили нові монографічні праці професора І.С. Винокура «Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя» (1985) [2, с.25], О.М. Завальнюк (у співавторстві) «Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1987) [5, с.153], І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський «Довідник з археології України...» (1984) [2, с.25] та інші.

Поруч із здобутками кафедра несла і важкі втрати. У 1981 р. пішов з життя М.Ф. Довгань (1924-1981).

Початок 1990-х рр. позначився для кафедри історії СРСР і УРСР новими змінами. Викладачі, студентський загал не залишилися байдужими до процесів, що сколихнули всю країну, призвели до розпаду СРСР та утворення незалежної Української держави. Не дивно, що саме історики вітали зміни в суспільно-політичному житті, пов'язуючи з ними надії на майбутнє. Адже тоді відкривалися широкі можливості дослідження раніше закритих та непопулярних тем, розпочалася робота по ліквідації так званих «білих плям» історії, тепер можна було відкрито говорити й писати про багаторічну боротьбу українців за свою незалежність, про яскраві сторінки українського державотворення, про тих хто віддав життя за незалежність України, проте під тиском тоталітарної комуністичної ідеології були забуті, а їх імена спалюжені та навішані на них ярлики зрадників.

В зв'язку з цим у 13 жовтня 1990 р. за наказом ректора А.О. Копилова на підставі рішення вченої ради, кафедра історії СРСР та УРСР зазнала ре-

організації внаслідок чого утворилася кафедра історії України, а кафедра історії СРСР, після розпаду СРСР 1991 р., дістала нову назву – **кафедра історії Східної Європи та археології**. Такі зміни позначилися на якісному показнику кафедри, адже на утворену кафедру історії України перейшли доценти О.М. Завальнюк, М.Б. Петров, О.Д. Степенко, В.І. Якубовський старші викладачі Б.М. Кушнір та І.І. Щегельський. На звільнені місця у 1990-х рр. на кафедрі прибули: кандидати історичних наук В.С. Прокопчук, В.О. Савчук, асистент А.Б. Турняк (за сумісництвом) [2, с.32], ст. лаборант В.А. Гуцал (1993).

В умовах розбудови незалежної України, йдучи шляхом реформ та оновлення, кафедра історії Східної Європи та археології як головне завдання поставила збереження наукових та освітніх традицій попередніх поколінь. Кандидатську дисертацію на тему: «Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)» у грудні 1990 р. у Київському університеті імені Т.Г. Шевченка захистив Ю.А. Хоптяр [5, с.556]. У 1993 р. кандидатську дисертацію «Політичні партії і селянство в Правобережній Україні (1905-1907 рр.)» там само успішно захистив О.М. Федьков [2, с.28]. У листопаді 1995 р. вчене звання доцента за плідну науково-педагогічну діяльність отримав Ю.А. Хоптяр [5, с.556].

У 1990-ті рр. вийшли у світ нові монографічні праці кафедральних вчених: І.С. Винокура (у співавторстві) «Буша» (1991), «Бакота» (1995), О.М. Федькова (у співавторстві) «Національний рух України на початку ХХ ст.» (1995), І.В. Рибак «Зіньків в історії Поділля» (1995).

Силами викладачів кафедри видавалося ряд посібників для вчителів, студентів, учнів, серед них: І.С. Винокур, І.В. Рибак (у співавторстві) «Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю» (1990), І.С. Винокур (у співавторстві) «Історія України. У трьох частинах» (час. 1, 2 – 1995, част. 3 – 1996), «Історія Поділля і Південно-Східної Волині» (1993), «Давня і середньовічна історія України» (1997) [2, с.30].

У 1992 р. на кафедрі відкрито аспірантуру зі спеціальності «Археологія», а першим аспірантом став В.П. Мегей. У тому ж році до аспірантури за спеціальністю «Історія» вступив, випускник К-ПДІ 1987 р., В.В. Малий, який працював з 1987 р. головою студентського профкому інституту. Під час навчання в аспірантурі велику допомогу у написанні дисертації надавав науковий керівник, професор М.Г. Кукуруджик. В січні 1997 р., на вченій раді Чернівецького державного університету імені Ю. Федьковича, відбувся захист дисертації на тему: «Етносоціальні процеси на Поділлі (1861-1914 рр.)». Успішний захист дисертації відкрив перспективи роботи у вищій школі, тому в 1997 р. В.В. Малиго, за наказом ректора професора А.О. Копилова, було призначено на посаду старшого викладача кафедри історії Східної Європи та археології К-ПДІ. В.В. Малий викладав курс «Історію Росії ХІХ – поч. ХХ ст.», правознавчі дисципліни. У 2002 р. отримав звання доцента [8, с.9-10].

З 1998 р. викладачі кафедри забезпечували навчально-виховний процес магістратури, що тоді відкрилася на історичному факультеті. Першими магістрантами стали: І.В. Іосіпова, В.В. Костюченко, Е.В. Крочак, І.В. Олійник, Т.Г. Цішковська та інші [2, с.30].

За ініціативою деканату історичного факультету викладачі, у тому числі кафедри, здійснили благодійні внески університетській бібліотеці (близько 2 тис. примірників). Зокрема, книги надійшли від А.О. Копилова, О.М. Завальнюка, Б.М. Кушніра, О.М. Федькова, С.А. Копилова, А.С. Хоптяра та інших. Тоді Ю.А. Хоптяр презентував бібліотеці 38 томів видання «Української повстанської армії» (Видання Торонто-Львів), а також «Літопис Української повстанської армії» в 4-х томах (Видання Торонто-Київ).

Поступово відбувалася природна ротація професорсько-викладацького складу. Пішли з життя професори кафедри Ю.М. Тарасов (1912-1995), П.Ф. Щербина (1910-2001).

Початок ХХІ ст. позначився новими здобутками професорсько-викладацького складу кафедри Східної Європи та археології. Під такою назвою кафедра функціонувала до 2003 р., проте була перейменована знову у **кафедру народів Росії і спеціальних історичних дисциплін**.

Нове тисячоліття поставило перед викладачами нові завдання в науковій та педагогічній сферах, які сьогодні успішно вирішуються. Дбаючи про матеріальну базу факультету, зусиллями ректора університету професора О.М. Завальнюка, декана історичного факультету професора С.А. Копилова та професора кафедри Ю.А. Хоптяра було створено у 2003 р. кабінет правознавства, що помітно вплинуло на якісне викладання правових дисциплін кафедри [2, с.41]. У 2008 р. на історичному факультеті запроваджено спецкурс «Історія українського конституціоналізму», який підготував професор Ю.А. Хоптяр [6, с.13].

В умовах сьогодення, коли ставляться жорсткі вимоги, щодо якісного складу викладачів кафедри, проходило інтенсивне зростання кваліфікації науково-педагогічних працівників. Оновлення назви кафедри співпало з оновленням її викладацького складу – у 2003 р. на кафедрі розпочав роботу А.А. Лубчинський. Одразу два викладачі поповнили склад кафедри у 2004 р. – В.І. Адамовський та О.Л. Баженов, а з 2007 р. – А.Л. Глушковецький. З 2002 р. працює на кафедрі старший лаборант В.Ф. Неборак, а з 2007 р. посаду завідувача науково-дослідною лабораторією археології обійняв старший лаборант В.А. Гуцал.

Молоді викладачі задовго до початку роботи на кафедрі займалися науково-дослідною роботою, що незабаром логічно завершилася захистом дисертацій. Так, у 2004 р. кандидатську дисертацію успішно захистив В.І. Адамовський «Депортація населення України в I пол. ХХ ст.: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину», у 2005 р. – О.Л. Баженов «Давньоруське пониззя серед. ХІІ – середини ХІІІ ст.: соціально-економічний, військово-політичний, культурно-духовний аспекти», у 2006 р. – А.А. Лубчинський «Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ ст.», у 2008 р. – А.Л. Глушковецький «Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії)».

Одним із пріоритетних напрямків діяльності викладачів кафедри залишалася археологія. Протягом початку 2000-х рр. І.С. Винокур разом із своїми учнями В.П. Мегесем, О.І. Журком проводив розкопки на місці городища літописного болохівського міста Губина, що в Старокостянтинівському районі Хмельницької області, і виявив надзвичайно цінні й цікаві знахідки щодо історичної топографії, конструкції фортифікаційних споруд, житлових будинків ХІІ-ХІІІ ст. Результати археологічного дослідження одного з важливіших центрів Болохівської землі знайшли глибокий аналіз у колективній монографії (І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський) «Літописний Губин ХІІ-ХІІІ ст. Болохівська земля» (2004).

Викладачі кафедри, її оновлений склад, підтримуючи давні традиції досягли помітних результатів у науковій діяльності, що дало можливість кілька років виборювати університетську першість. Вийшли в світ нові монографічні дослідження і навчальні посібники: І.С. Винокур «Черняхівська культура: витоки і доля», І.В. Рибак «Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.)», Ю.А. Хоптяр «Основи конституційного права» (2000), А.Ф. Гуцал «Давні міри, число та календар. Матеріали курсу лекцій для студентів історичного факультету «Допоміжні історичні дисципліни» (2001), Ю.А. Хоптяр «Основи права (Курс лекцій)» (2002) [6, с.13], Ю.А. Хоптяр (у співавторстві) «Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району» (2004) [7, с.21].

За вагомий доробок в розвитку історичної науки доктор історичних наук, у 2001 р. професор І.С. Винокур був обраний академіком АНВШ України, а І.В. Рибак та В.С. Прокопчук – член-кореспондентами УАН [2, с.34].

Однак життя вносило свої корективи і після 36-літнього перебування на посаді завідувача кафедри у 2005 р. І.С. Винокур перейшов на постійну роботу до м. Києва у Славистичний університет, де очолив кафедру країнознавства. І у цей дуже короткий в часі київський період життя і науково-педагогічної діяльності, І.С. Винокур не знижував темпів роботи. Небажаючи поривати зв'язки з кафедрою історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін К-ПНУ, І.С. Винокур поєднував викладав курс археології на історичному факультеті. Востаннє Іон Срулевич прийїжджав до Кам'янець-Подільського 2006 р., у березні вичитав теоретичний курс з археології, а влітку, його практично, очолив чергову 43 археологічну експедицію для продовження розкопок городища с. Губин. Восени 2006 р. І.С. Винокур, через важку хворобу, відійшов у вічність...

Ректор К-ПДУ академік АНВШ України О.М. Завальнюк новим завідувачем призначив кандидата історичних наук, професора І.В. Рибак, який працював на цій посаді 12 років, до квітня 2017 р.

Новопризначений завідувач кафедрою враховуючи традиції одразу включився у роботу. Пріоритетним напрямком діяльності залишалася науководослідна робота, а також праця над проведення процедури ліцензування магістратури за спеціальністю 8.02030203 «Архівознавство», а також спеціалізацію «Правознавство». У зв'язку з цим на базі кафедри було проведено ряд конференцій самого представницького рівня. Так, міжнародні науково-практичні конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків і сучасність» пройшли 14-15 травня 2005 р. та 5-6 жовтня 2006 р.). 20-21 вересня 2012 р. з успіхом пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція: «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України», яку кафедра організувала разом з керівництвом Держархіву Хмельницької області на чолі з його директором, випускником історичного факультету, кандидатом історичних наук В.Г. Байдичем [12].

Друга половина 2000-х рр. продовжувала відзначатися підготовкою та виданням все нових і нових монографій, підручників та посібників викладачами кафедри. На той час побачили світ роботи авторів: І.В. Рибак «Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях» (2005) [6, с.549], Ю.А. Хоптяра «Етнологія» (2005) [6, с.550], В.С. Прокопчука «Дунаєвеччина в іменах» (2006) [6, с.552], А.Ф. Гуцала «Давні календарні міри, монети та письмо» (2006), В.В. Малого «Історія народів Росії (1861-1917 рр.)» (2006), І.В. Рибак «Історія народів Росії нової доби (початок XIX-XX ст.)», І.В. Рибак «Новітня історія Росії радянської доби (1917-1941 рр.)» (2006), Ю.А. Хоптяра «Історія Росії XVIII ст.» (2006), В.І. Адамовського «Ешелони у вічність. Депортація населення України у I пол. XX ст.» (2007), В.С. Прокопчука (у співавторстві) «Дунаєвеччина в іменах: Біобібліографічний довідник» (2007), Ю.А. Хоптяра «Родовід Хоптярів» (2007), І.В. Рибак «Новітня історія радянської доби 1917-1991 рр.», І.В. Рибак «Хмельниччина. Наш край в історії України» (2007), В.В. Малого «Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр.» (2008), В.С. Прокопчука «Інституалізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х рр. XX-XXI ст.: етапи, форми, напрямки діяльності» (2008), В.С. Прокопчука «Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти», В.С. Прокопчука «Я спасіння шукав для народу (Мелентій Смотрицький в долі України)», В.С. Прокопчука

(у співавторстві) «Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: Історичний нарис» (2008), В.О. Савчука «Досвід міжнародної діяльності Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: здобутки і перспективи» (2008), І.В. Рибак «Індивідуальне фермерське господарство Поділля у добу НЕПу» (2008), В.В. Малога «Історія народів Росії XIX ст. (до 1861 р.)» (2008), Ю.А. Хоптяра «Етнологія. (2-е вид.)», Ю.А. Хоптяра «Історична термінологія» (2008) [6, с.543-582], О.Л. Баженова «Історія та культура Давньоруського пониззя» (2009), Ю.А. Хоптяра «Історична термінологія (2-е вид.)» (2009), А.Л. Глушковецького «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії» (2010), Ю.А. Хоптяра «Етнологія. (3-є вид.)» (2010), Ю.А. Хоптяра «Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)» (2010), А.А. Лубчинського «Два шляхи, два вибори» (2010), Ю.А. Хоптяра, В.І. Адамовського «Основи правознавства» (2011), О.Л. Баженова «Історія первісного суспільства» (2016) та інші.

Тривав кваліфікаційний ріст викладачів кафедри. У 2006 р. вчена рада Кам'янець-Подільського Державного університету за успішну навчально-виховну та науково-дослідну працю обрала на посаду професора кафедри Ю.А. Хоптяра [7, с.8], а в 2009 р. – В.В. Малога [8, с.10].

Викладачі кафедри не залишались осторонь відносно участі у загальнодержавних колективних історичних проектах, як, наприклад, створення енциклопедичних видань, довідників, збірників документів та інше. Так, серед багаточисельного авторського колективу істориків України та зарубіжжя 11-томної Енциклопедії історії України знаходяться професори І.В. Рибак [9, с.63-64] та Ю.А. Хоптяр [10, с.858-860]. Публікація І.В. Рибак в Енциклопедії історії України стосувалася історії м. Кам'янець-Подільського, а Ю.А. Хоптяра – по статті Столипіна П.А. та його аграрної реформи.

З часом до кінця першого десятиліття 2000-х рр. літні викладачі кафедри пішли на заслужений відпочинок а саме: В.А. Радіоненко, І.С. Філімонов, П.І. Мозолевський. Перейшли на інше місце роботи: В.О. Коротун, О.С. Озімовський, С.Б. Почапінський, В.А. Талько. На жаль перше десятиліття не обійшлося без втрат. Відійшли у вічність В.В. Малий (1960-2010), О.Т. Щур (1929-2012).

Друге десятиліття 2000-х рр. відзначалося подіями пов'язаними з модернізацією навчально-виховного процесу в світлі прийняття нового законодавства про освіту. Кафедри історичного факультету перейшли на нові програми навчання. Зникли одні навчальні дисципліни, збільшувалися години на викладання інших предметів і інше.

Чергова реорганізація кафедри припала на 2014 р., тоді, в зв'язку з агресією Росії та розв'язання гібридної війни в Криму і на Донбасі, змінилася назва кафедри, яка здобула сучасне звучання – **кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін**.

І знову втрати не обійшли колектив кафедри. 23 квітня 2017 р. після важкої і тривалої хвороби помер завідувач кафедри І.В. Рибак. Тому у травні 2017 р. за наказом ректора К-ПНУ імені Івана Огієнка професора С.А. Копилова посаду завідувача зайняв кандидат історичних наук, професор О.М. Федьков.

Нині на кафедрі працює 10 працівників із них 8 науково-педагогічних працівників: 7 штатних і 1 на умовах сумісництва. Із них 8 кандидатів наук, 2 професора, 5 доцентів, 1 старший викладач, 1 старший лаборант, 1 завідувач науково-дослідної лабораторії археології.

Склад кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін:

1. Федьков Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри.
2. Хоптяр Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, професор кафедри.
3. Гуцал Анатолій Федорович – доцент.
4. Адамовський Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент.
5. Баженов Олександр Львович – кандидат історичних наук, доцент.
6. Глушковецький Анатолій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент.
7. Лубчинський Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент.
8. Клімчук Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, старший викладач (за сумісництвом).
9. Гуцал Віталій Анатолійович – завідувач науково-дослідної лабораторії археології.
10. Неборак Валентина Федорівна – старший лаборант.

Кафедра забезпечує викладання 25 нормативних навчальних курсів, 4 спецкурси і спецсемінари. Викладачі кафедри проводять значну роботу щодо забезпечення навчального процесу авторськими підручниками та посібниками (В.І. Адамовський, О.Л. Баженов, А.Л. Глушковецький, А.Ф. Гуцал, А.А. Лубчинський, О.М. Федьков, Ю.А. Хоптяр). Більшість навчальних посібників рекомендовано Міністерством освіти і науки України для впровадження у навчальний процес.

Науково-педагогічний колектив та аспіранти кафедри активно займаються науково-дослідною роботою, оприлюднюють результати дослідницьких пошуків у фахових журналах та збірниках наукових праць, беруть участь у конференціях, конгресах, семінарах. Усі викладачі із високими ступенями мають свої монографії. Лише за останніх п'ять років науковий доробок членів кафедри склав понад 523 друковані аркуші. На кафедрі постійно рецензуються дисертації та автореферати дисертантів. Викладачі здійснюють наукове керівництво дисертаціями, магістерськими, дипломними, бакалаврськими, курсовими роботами.

Працівники кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін систематично підвищують свою професійну майстерність. Упродовж останнього часу наковці пройшли планове підвищення кваліфікації, зокрема доцент А.Л. Глушковецький стажувався у Житомирському державному університеті імені Івана Франка, професор Ю.А. Хоптяр – Прикарпатському державному університеті імені Василя Стефаника та інші.

Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін неодноразово виборювала першість серед більш ніж 40 кафедр нашого університету, але попри вагомі здобутки, колектив кафедри не зупиняється на досягнутому. Так, не в останню чергу, завдяки напруженій роботі викладачів кафедри, нещодавно нашому університету вдалося успішно завершити процедуру ліцензування магістратури за спеціальністю 8.02030203 «Архівознавство», а також спеціалізацію «Правознавство».

Таким чином, сучасна кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, крокуючи в ногу з історією університету, історичного факультету пройшла славний історичний шлях, а її попередніми періодами та названими були:

1. Кафедра історії народів Росії – 1952-1956 рр. (завідувач І.С. Зеленюк).
2. Кафедра історії – 1956-1968 рр. (з 1962 р. завідувач Л.А. Коваленко).
3. Кафедра історії СРСР і УРСР – 1969-1991 рр. (завідувач І.С. Винокур).
4. Кафедра історії Східної Європи та археології – 1991-2003 рр. (завідувач І.С. Винокур).

5. Кафедра історії народів Росії – 2003-2014 рр. (завідувачі: І.С. Винокур, І.В. Рибак).
6. Кафедра архівознавство, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін – 2014-2017 рр. (завідувачі: І.В. Рибак, О.М. Федьков).

В історії кафедри чимало яскравих здобутків, проте попереду нелегка праця, спрямована на підготовку висококваліфікованих кадрів: істориків, археологів, архівістів, правовиків.

Список використаних джерел:

1. Рибак І.В. Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін: здобутки та перспективи / І.В. Рибак // Кліо. – 2012. Спецвипуск.
2. Копилов С.А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету / С.А. Копилов, В.В. Газін. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 76 с.
3. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, наукова бібліотека, кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін ; [укл.: О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, О.Б. Комарніцький]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 228 с.
4. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 1. – 796 с.
5. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 2. – 928 с.
6. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 928 с.
7. Юрій Анатолійович Хоптяр (до 55-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності) : біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка ; [редкол.: С.А. Копилов, Л.В. Клімчук (відп. ред.) та ін. ; укладачі: В.Г. Байдич, О.Г. Погорілець]. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Звольейко Д.Г., 2016. – 52 с. (Серія «Постаті в освіті і науці»; вип. 22)
8. Василь Малий – людина, педагог, вчений / уклад. О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 60 с.
9. Енциклопедія історії України : в 10 т. / авт. В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. Ка-Ком. – 518 с.
10. Енциклопедія історії України : в 10 т. / авт. В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. Прил. – 929 с.
11. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область : у 26 т. – К. : УРЕ, 1971. – 706 с.
12. Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 р. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – 388 с.

The process of the department foundation, formation and the development of the modern department of Archaeology, Special historical and Jurisprudence subjects are investigated, the lecturers staff of the department, scientific, educational and methodical achievements are characterized.

Key words: investigation, scientists, department, historical faculty, stuff of the department, reorganization, scientific works, scientific conferences.

Отримано: 20.12.2017

А. І. Чуткий

Національний авіаційний університет

РОЛЬ М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО В ПІДВИЩЕННІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

Досліджується питання зміни правового статусу Київського комерційного інституту від моменту його заснування у 1906 р. (як Вищих комерційних курсів) до 1912 р., коли він був зрівняний у правах з державними вищими навчальними закладами. З'ясується, що від моменту заснування цього навчального закладу він розглядався його засновником М.В. Довнар-Запольським як вищий. Однак процес юридичного набуття таких прав розтягнувся. В травні 1908 р. його вдалось реорганізувати на комерційний інститут, але без прав які мали державні виші. Відповідно, почалась тривала боротьба за отримання цих прав, оскільки вони суттєво збільшували шанси випускників Київського комерційного інституту на працевлаштування. Лише в травні 1912 р. він був зрівняний у правах з державними вищими, але процес вступу у силу цього положення розтягся до грудня 1912 р. Доведено, що в усіх цих змінах правового становища Київського комерційного інституту вирішальна роль належала його засновнику та першому директору М.В. Довнар-Запольському.

Ключові слова: М.В. Довнар-Запольський, Київський комерційний інститут, вищий навчальний заклад, історія України початку ХХ ст., правовий статус ВНЗ.

Правовий статус навчального закладу один з важливих чинників, що позиціонує його на освітянській ниві, оскільки визначає рівень викладання у ньому та його порівняльну оцінку щодо інших навчальних закладів (рейтинг). Пов'язаний він і з питанням фінансування та розпорядження власними коштами та рядом інших питань, що загалом визначають всі складові функціонування будь-якого навчального закладу. Отже, без вивчення цієї складової реконструкція загального контексту історії будь-якого ВНЗ є неповною і водночас неповним буде уявлення про державну політику в сфері вищої освіти.

Тема є малодослідженою, як і історія Київського комерційного інституту загалом. Це було наслідком його неодноразових реорганізацій, що дали підстави радянській владі претендувати на роль засновниці цього вишу. Останнє ж, своєю чергою, дозволяло претендувати і на роль ініціатора заснування вищої економічної освіти в Україні (бо цей виш став першим економічним вишем в Україні) і водночас витравити пам'ять про багатьох його співробітників і випускників, що були репресовані як «інакодумці».

Як результат такого підходу в радянський період історія цього вишу починалась з радянських часів і лише в період «хрущовської відлиги» була продовжена на дореволюційний період, але виводилась з 1912 р. [1], що давало підстави замовчувати про приватний статус Київського комерційного інституту.

Лише з розпадом СРСР та звільненням історіографії від партійного диктату поступово відновлювалась об'єктивна історія цього навчального закладу. Щоправда, у модерній історіографії питанню еволюції правового статусу Київського комерційного інституту не приділялось належної уваги і воно згадувалось побіжно у рамках більш загальних тем [2-7]. Зазначу, що з'ясування об'єктивної ситуації з правовим статусом цього вишу та його еволюцією було не лише відновленням історичної справедливості, але й відповідало сприйняттю цієї справи сучасниками [8; 9].

Метою дослідження є з'ясування обставин зміни правового статусу Київського комерційного інституту (починаючи цей процес від Київських вищих комерційних курсів, що стали його базою); а також встановлення кому належала вирішальна роль у «просуванні» цього питання. Окрім цього, воно побудоване в рамках дослідження науково-педагогічної та громадської діяльності визначного білоруського вченого-історика, етнографа та фольклориста М.В. Довнар-Запольського, 150 років від дня народження якого виповнилося у 2017 р. І ця особистість заслуговує на її дослідження у зв'язку зі значним внеском, який він зробив у розвиток історичної науки в Україні.

Засновані у 1906 р. М.В. Довнар-Запольським Київські вищі комерційні курси мали приватний статус. Однак попри бажання Довнар-Запольського одразу ж заснувати навчальний заклад вищого типу, офіційно Київські вищі комерційні курси (далі – КВКК) не мали статусу вишу, а були (використовуючи сучасну термінологію) проміжною ланкою між середньою та вищою освітою – коледжем. Так було з юридичного боку справи.

Проте фактично КВКК від самого початку роботи розглядалися їх засновником як повноцінний ВНЗ. Так, як слідує зі Статуту Курсів, вони були «вищим навчальним закладом соціально-економічних та комерційних наук» [10, арк.71]. Приналежність новопосталого навчального закладу до розряду вищого засвідчувалась і тим, що його випускники (згідно Статуту) отримували диплом «про здобуття ними вищої комерційної освіти» [11, арк.3 зв.]. Належність КВКК до вищих навчальних закладів обґрунтовувалась і ще цілою низкою фактичних речей: 1) ідентичністю їх програм програмам класичних вишів; 2) тим, що викладати на них могли лише особи, які викладають у ВНЗ або відомі своїми науковими працями [11, арк.3 зв.] і на практиці понад 80% їх викладацького складу були представлені професорами і доцентами Університету св. Володимира (з його ректором включно) та Київського політехнічного інституту; 3) однаковістю вимог до вступників та студентів. Проте внаслідок відсутності юридичного визнання такого статусу КВКК їх випускники не могли розраховувати на ті права, котрих набували випускники державних вишів. А це загрожувало зриву вступних кампаній та переходу значної частини тих, хто вже навчався на КВКК, до інших вишів.

Тому від моменту заснування КВКК М.В. Довнар-Запольський розпочав тривалу і важку боротьбу за надання їм статусу вишу і зрівняння їх у правах із державними вишами.

Ще у пояснювальній записці (поданій до Міністерства торгівлі та промисловості) Довнар-Запольський, як засновник КВКК, наголошував на тому, що КВКК будуть виконувати функції властиві для повноцінного вишу [12, с.4]. Намір перетворити заснований ним навчальний заклад на ВНЗ засвідчувалось і інформацією у пресі з нагоди заснування КВКК. Так, в замітці у газеті «Киевские отголоски жизни» з нагоди відкриття КВКК зазначалось, що вони «надаватимуть більш широкі та різнобічні знання в економічних науках, аніж університети», і що «ці курси є першим вищим навчальним закладом (підкреслено мною. – А.Ч.) у Києві, по статуту якого не існує різниці між статтями при прийнятті у число слухачів» [13].

Проте як людина досвідчена і обережна Довнар-Запольський усвідомлював, що домогтись від влади таких речей в умовах спаду революції і посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці (коли кожен виш сприймався як розсадник крамоли і революції) було малоімовірно. В зв'язку із цим доцільно було спочатку отримати дозвіл на заснування навчального закладу рівня проміжного між середньою та власне вищою школою, який потім, у разі успіху справи, можна було б перетворити на повноцінний ВНЗ.

Зрештою, навесні 1907 р. М.В. Довнар-Запольський розробив проект Статуту КВКК в якому вони іменувались «Вищі комерційні курси», а в дужках «Комерційний інститут», тобто повноцінний виш. Це було прописано і прямо у визначенні, що КВКК – це «вищий навчальний заклад спеціально-економічних та комерційних наук» [14, арк.29].

Після цього Довнар-Запольський звернувся до Міністерства торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались КВКК, з пропозицією про їх реорганізацію на Комерційний інститут (тобто навчальний заклад вищого типу) і подав проект його Статуту [12, с.7]. Своє подання Довнар-Запольський мотивував тим, що: 1) без вищої комерційної школи не завершеною залишається вся система комерційної освіти в імперії і що одного комерційного інституту (Московского), що виник 1907 р. внаслідок реорганізації місцевих Вищих комерційних курсів) не достатньо, оскільки один спеціалізований вищий навчальний заклад не здатен забезпечити величезну імперію достатньою кількістю фахівців з вищою економічною освітою; 2) що викладання на КВКК забезпечується головно силами професорів і доцентів існуючих ВНЗ, а отже рівень викладання на Курсах підвищується до вузівського рівня.

Паралельно із цим в засіданні Ради КВКК 16 березня 1907 р. піднімається питання про якомога швидше отримання Курсами прав державного ВНЗ [15, арк.47 зв.]. А в засіданні 3 квітня 1907 р. було прийнято постанову про вжиття усіх заходів для прискорення вирішення питання про затвердження Статуту інституту у Міністерстві торгівлі та промисловості [15, арк. 49].

Водночас Довнар-Запольський звернувся до місцевих бізнесових кіл з проханням про сприяння і допомогу у справі розвитку заснованого ним навчального закладу, оскільки без належної матеріальної бази (насамперед без власного приміщення) не могло бути й мови про реорганізацію КВКК на повноцінний виш, оскільки б влада не пішла на виділення коштів на будівництво такого приміщення. Тож 23 травня 1907 р. Довнар-Запольський виступив зі спеціальною промовою на зібранні київського купецтва у якій, зокрема, на прикладі Німеччини наголошував на необхідності розвитку вищої комерційної освіти, яка сприятиме більш успішному економічному розвитку держави і забезпечить міцні позиції вітчизняному капіталу як на внутрішньому ринку, так і дозволить вести успішну боротьбу за зовнішній ринок. При цьому він вперше чітко наголосив, що «комерційну освіту можна вважати переважно економічною» [16, арк.121]. Це чи не перше у вітчизняній науці визнання комерційної освіти в більш широкому тлумаченні як освіти економічної, тобто це перше визначення сучасного розуміння економічної освіти.

Також М.В. Довнар-Запольський (у цьому виступі перед київським купецтвом) прямо наголосив, що лише вища економічна освіта здатна надати ті знання, які зазвичай набуваються шляхом багаторічної практики і не може бути отримана в інших навчальних закладах [16, арк.122]. Всі ці цілі планувалось досягти в програмі Київського комерційного інституту (далі – ККІ).

З метою зацікавлення як бізнесових кіл, так і урядовців та викладацьких кадрів самих КВКК у їх подальшому розвитку та реорганізації на Комерційний інститут, Довнар-Запольський вже у травні 1907 р. передав питання управління Курсами Раді професорів та Піклувальній раді, які складались як з представників професорсько-викладацьких кадрів КВКК, так і з урядовців та приватних осіб (останні представляли київських підприємців) і доводив, що реорганізація КВКК на ККІ не потребуватиме значних капіталовкладень.

Так само у травні 1907 р. проект Статуту ККІ було вперше подано до Учебного комітету Міністерства торгівлі та промисловості. У зв'язку із затягуванням вирішення цього питання у міністерстві 23 вересня 1907 р. було

проведено екстрене засідання Ради професорів Курсів, головною метою якого було прийняття постанови про направлення до Петербургу М.В. Довнар-Запольського та П.Р. Сльозкіна з метою затвердження Міністерством торгівлі та промисловості виробленого Радою Курсів Статуту ККІ [15, арк.38].

Щоправда, у 1907 р. домогтись від влади згоди на реорганізацію КВКК на Комерційний інститут не вдалось, що й не дивно, бо КВКК на той час існували менше року і при цьому в імперії почався період реакції. А в умовах ліквідації решток революційних здобутків і тиску на все, що могло породити нові революційні виступи, вести мову про утворення нового ВНЗ було явно недоречно, оскільки, як вже наголошувалось, будь-який виш сприймався владою як розсадник революційних ідей.

Тож проект реорганізації КВКК в Комерційний інститут (точніше – Статут інституту), що був вперше поданий на розгляд Міністерства торгівлі та промисловості у травні 1907 р., був затверджений лише 12 травня 1908 р. Однак починаючи з травня 1907 р. КВКК фактично функціонували на основі проекту Статуту Комерційного інституту [12, с.7-8]. Тому матеріали КВКК (плани лекцій, статистичні і т.п. звіти), що публікувались починаючи з 1907 р., видавались під грифом «Київський комерційний інститут» [17]. Навіть у звіті за перший рік роботи Курсів було визначено ключовим завданням реорганізація їх на Комерційний інститут. Це передбачало відповідну зміну навчальних планів та ін., що мало відповідати «високому статусу» цього навчального закладу [18, арк.3 зв.]. Аналогічно і в газетних статтях про КВКК вони фігурують під подвійною назвою – як Курси і як Інститут [9].

Зрештою, 12 травня 1908 р. Міністерство торгівлі та промисловості надало дозвіл на реорганізацію Київських вищих комерційних курсів в Комерційний інститут (але без надання прав для його випускників, ідентичних до прав випускників державних ВНЗ і без прав юридичної особи). Отже, поступка була зроблена, але таким чином, аби занадто не роздрозити інші владні органи, які і без того розглядали Міністерство торгівлі та промисловості як занадто ліберальне і прикриття для різного роду опозиційно налаштованих діячів, як зрештою і було насправді. Тож це відомство схвалило проект реорганізації КВКК на ККІ, але прав державного вишу йому не надало, діючи тим самим за принципом «і вашим, і нашим». Проте і таке вирішення цього питання було все ж таки ще одним здобутком на шляху становлення цього ВНЗ.

В засіданні Ради професорів КВКК 31 травня 1908 р. її членів було ознайомлено з рішенням Міністерства торгівлі та промисловості про надання Курсам статусу Комерційного інституту та заслухано вітальні телеграми, навіть від студентів із цього приводу [15, арк.53]. Останній факт засвідчував тривалість вирішення цього питання і зацікавлення у його позитивному вирішенні з боку різних осіб.

В засіданні Учбового комітету ККІ 20 червня 1908 р. Довнар-Запольський був одностайно обраний директором інституту [19, арк.22 зв.; 15, арк.55], а рішенням Міністерства торгівлі та промисловості від 26 серпня 1908 р. він був допущений і до викладання в інституті [19, арк.22 зв.; 15, арк.55]. Саме цим числом було датоване й зарахування на викладацьку роботу до ККІ і тих викладачів та інших співробітників, що перед цим працювали на КВКК [20; 21, арк.16], чим також засвідчувалась цілковита спадковість між КВКК та ККІ.

Визначальна роль М.В. Довнар-Запольського у реорганізації КВКК на ККІ визнавалась вже сучасниками. Так, П.Р. Сльозкін наголошував, що: «К.К. Інститут, спадкоємиць Вищих Комерційних Курсів, постав до життя в силу вчасно усвідомленої його засновником суспільної потреби у систематизованій вищій комерційній освіті» [22, арк.9].

У Київському комерційному інституті було продовжено курс на зміцнення викладацьких кадрів. Також було збудовано власне приміщення (до якого інститут перейшов з осені 1909 р.) та зміцнювалась його матеріально-технічна база загалом. Налагоджувались міжнародні наукові контакти тощо.

Все це давало Довнар-Запольському підстави продовжувати боротьбу за підвищення юридичного статусу Київського комерційного інституту. Тепер питанням номер один стало його зрівняння у правах із державними вишами. Відповідно, протягом 1910-1912 рр. М.В. Довнар-Запольський вів інтенсивні переговори з Міністерством торгівлі та промисловості та окремими високопосадовими особами з цього питання.

На перший погляд це нічого не означало – ККІ де-факто розглядався як повноцінний виш. Однак, як слідує з подальшого перебігу справи, відсутність офіційно наданих прав, що зрівнювали б ККІ у правах із державними ВНЗ, позбавляла його випускників статусу випускників вищої школи. А це, своєю чергою, ставило їх у невизначене становище і ускладнювало можливості для подальшого працевлаштування. Як наслідок, виникали непорозуміння і конфлікти між абітурієнтами (яких адміністрація ККІ завіряла, що вони вступають до вищої школи і які були у цьому переконані) і особливо студентами старших курсів (які усвідомлювали, що вони не отримають при випуску зі своїм дипломом тих прав, на які розраховували) – з одного боку, та адміністрацією Київського комерційного інституту – з іншого, оскільки остання сприймалась як така, що дала неправдиві обіцянки.

Ситуація особливо загострилась у 1910 р., коли виповнювались перші чотири роки функціонування цього навчального закладу, а отже, відбувся перший випуск і випускники ККІ не отримали тих самих прав, що і випускники державних вишів. Закономірно, що така ситуація могла суттєво погіршити імідж ККІ серед його нових абітурієнтів. І нові абітурієнти, як доповідав Довнар-Запольський перед Радою ККІ, також першим ділом з'ясовували питання «про права», тобто на що вони зможуть розраховувати, здобувши диплом ККІ. І тому найменше затягування із вирішенням питання про зрівняння Київського комерційного інституту у правах із державними вишами, як зазначав у цьому зв'язку Довнар-Запольський на засіданні Ради професорів інституту, викличе не лише відтік тих, хто вчиться на даний момент, але й апатію та бродіння навіть і серед найбільш спокійних елементів.

Відповідно, потрібно було негайно вирішувати справу із зрівняння ККІ у правах з державними ВНЗ. Однак, як слідує з документів, затягування цієї справи значною мірою відбувалось не так через протидію відповідних владних органів, як більшою мірою через нерозуміння основною масою професорсько-викладацького складу ККІ важливості цієї справи та її інертністю, внаслідок чого представники останньої відмовлялись підтримувати цю вимогу перед владними органами. І як результат, Довнар-Запольському фактично доводилось вирішувати справу із надання ККІ всіх прав державного вишу самотужки.

Ще в січні 1910 р. Міністерство торгівлі та промисловості повідомило про відкладення розгляду проекту Положення про ККІ [16, арк.172]. З боку Ради ККІ жодних дій для виправлення ситуації вжито не було. Тож 30 травня 1910 р. М.В. Довнар-Запольський мусив спеціально звернутись до Ради професорів ККІ з листом, в якому звинувачував членів Ради ККІ у небажанні підтримувати ідею надання інституту всіх прав ВНЗ, у «небажанні Ради приймати хоча б яке-небудь, але конкретне рішення» [23, арк.2].

При цьому Довнар-Запольський, який тоді перебував у Петербурзі, де вирішував справу про зрівняння ККІ у правах із державними вишами, зазначив, що сам міністр торгівлі та промисловості через невизначеність із цією справою

в середині інституту «затримав рух питання про права інституту» [23, арк.2]. Далі Довнар-Запольський нагадував, що під час вирішення справи щодо реорганізації КВКК на ККІ «у міністерстві стан справ був таким само загрозливим, але Рада Вищих Комерційних Курсів підтримала директора своєю думкою, справа була вирішена і ми отримали Статут Інституту». Далі Довнар-Запольський у цьому зверненні до Ради ККІ розповідав як розвивались його переговори щодо надання ККІ прав державного ВНЗ. Він з'ясував, що для позитивного вирішення цієї справи в Петербурзі слід було пояснити міністру ситуацію зі студентським контингентом та професорсько-викладацьким складом ККІ. Мався на увазі досить ліберальний підхід керівництва ККІ при комплектуванні як його професорсько-викладацького штату, так і в політиці щодо студентства.

Навівши ці факти Довнар-Запольський наголошував, що йому вдалося спростувати негативне уявлення про ККІ у Міністерстві торгівлі та промисловості і водночас заручитись підтримкою міської думи та торгово-промислових кіл Києва. У цьому контексті він наголошував на необхідності більш тісного зв'язку інституту «з тією сферою діяльності, для котрої він готує учнів, не маючи спілкування з представниками цієї діяльності ми самі занадто ухиляємося у теоретичну постановку викладання і нарешті не готуємо для випускників сприятливого ґрунту для практичного застосування їх знань» [23, арк.2 зв.]. Отже, Довнар-Запольський фактично передбачив сучасний підхід у сфері вищої освіти, що характеризує створений ним ВНЗ нині, а саме – надання можливості для студентів проходити практику по обраній спеціальності аби набути досвіду діяльності у майбутній сфері праці.

Після цього, як слідує з цієї ж заяви Довнар-Запольського, 4 травня 1910 р. було проведено засідання Ради ККІ, на якому остання мала підтримати «питання про права» телеграмою до міністра торгівлі та промисловості або в інший спосіб. Однак у відповідь на цю пропозицію М.В. Довнар-Запольського члени Ради ККІ професори О.О. Ейхельман (юрист) та В.А. Косинський (політехном) порушили питання про цілковиту відмову від клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості щодо отримання інститутом всіх прав державних вишів. Промови членів Ради теж склонились у цей бік і зрештою вплинули на більшість Ради, яку Митрофан Вікторович називає «гальмом» цього процесу. Натомість Рада пропонувала директору неофіційні шляхи для вирішення цього питання [23, арк.3]. Принагідно зазначимо, що у випадку зрівняння у правах із державними ВНЗ інститут мів позбутись ключового каналу поповнення студентів – єврейського елемента, оскільки у державних вищах їх відсоток обмежувався 5%, тоді як у ККІ він перевищував 50%. Зрозуміло, що таке скорочення притоку абітурієнтів вело і до зменшення аудиторних годин, а отже і плати за навчання, що у свою чергу означало і зменшення заробітної плати викладачів. Тому практично усі викладачі інституту побоювались такої зміни статусу ККІ, який означав удар по їх економічним інтересам.

Така залежність М.В. Довнар-Запольського від настроїв тих представників професорсько-викладацького складу ККІ, що належали до його Ради, зумовлювалась тим, що відповідно до розробленого Положення про інститут вона (поряд із Піклувальною радою та зборами відділень) належала до органів управління ККІ [24, арк.4 зв.]. Тож виробивши Положення про ККІ, яке відповідало установчим документам інших, державних ВНЗ, Довнар-Запольський намагався його дотримуватись в усьому, що також характеризує його як людину принципову, оскільки навіть коли справа йшла про важливі питання, як це було у даному випадку, він не порушував встановлені принципи. Між іншим, Довнар-Запольський прямо називає запропонований Радою ККІ шлях неофіційних переговорів «запобіганням» і заявляє що раніш до такого ніколи не вдавався. До того ж, Довнар-Запольський за-

являв, що якщо Рада остаточно схилиться до шляху неофіційного вирішення питання про зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, то для цього має бути офіційне рішення і так само офіційно про це слід повідомити студентів.

На протривагу М.В. Довнар-Запольському професор О.О. Ейхельман у цій ситуації виявив себе явно не з кращої сторони. І цей висновок базується не лише на цьому прикладі. Так за два роки після цього він відмовився від покладеного на нього (як професійного юриста) обов'язку вести від імені ККІ судові тяжби з особами, що займали квартири у придбаному ККІ приміщенні по Бібіковському бульвару і не хотіли їх залишати [25, арк.35]. Таким чином, начиним є небажання особи виконувати роботу не пов'язану з особистою вигодою та винагородою, а отже така особа може бути оцінена як суро меркантильна. Саме тому він і пропонував більш зрозумілий для нього шлях «неофіційних перемовин» у справі зрівняння ККІ у правах із державними вишами.

Таким чином, через історію ККІ можна реконструювати й окремі складові психологічного портрету М.В. Довнар-Запольського та інших осіб, що працювали у ККІ – через їх ставлення до свого офіційного місця праці, навіть якщо їх робота у ККІ і являла друге місце праці.

Повертаючись до обставин боротьби за зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, зазначу, що Довнар-Запольський пояснював, що таке халатне ставлення членів Ради професорів ККІ до питання надання інституту відповідного статусу призведе до того, що «наш прийом зведеться до 2-3 сотень учнів, з котрих половина буде вільно-слухачами» [23, арк.3 зв.]. При цьому увага акцентувалась і на посиленні хвилювань серед студентів інституту [23, арк.3 зв.]. Зазначу, що ситуація у ККІ в 1910-1912 рр. загалом була дуже нестабільна: відбувались хвилювання в студентському середовищі (особливо гострі з осені 1910 р.). Зокрема, з 1910 р. з'являються студентські запити щодо майбутнього інституту, а навесні 1911 р. запит про те «чи отримає інститут колись права вищого навчального закладу» подали 250 студентів [26, арк.106-107 зв.]. Якись конфлікти на цьому ґрунті мали місце і у професорсько-викладацькому складі. Так з листування між Єгізаровим та Довнар-Запольським слідує, що до середини січня 1911 р. професори ККІ Катков, Воблий та Самофалов подали заяву про припинення викладання в інституті та вихід зі складу викладачів ККІ [27, арк.45]. В зв'язку із цим Єгізаров заявляв, що зможе поновити працю у ККІ лише після того як вищезазначені особи заберуть свою заяву і також відновлять роботу у ККІ, оскільки «за наявності тих умов, котрі спонукали їх подати такого роду заяву, для мене так само неможлива служба у Київському комерційному інституті» [27, арк.45].

Тож у ККІ тривали роботи, покликані засвідчити перед владою серйозний рівень постановки як науки, так і навчального процесу в інституті. Для цього тривало зміцнення професорсько-викладацького штату новими особами. З березня по травень 1912 р. в інституті діяла спеціальна комісія (Довнар-Запольський, Воблий, Сторов, Срченко, Русов, Сльозкін, Яснопольський) з перегляду програм викладання, що оптимізувала їх (ліквідувавши паралелізм в поданні матеріалу з різних дисциплін, надавши цілісності та більшої конкретики навчальним програмам тощо), зробивши більш актуальними та відповідними останнім досягненням у відповідних науках [22, арк.17-18]. Було впорядковано екзаменаційні сесії та складання випускних іспитів: з 10 по 20 січня та з 10 по 31 травня, а в особливих випадках у грудні, а по окремим предметам також з 25 серпня по 1 вересня [22, арк.72]. Також визначався перелік дисциплін, по яким мали відбуватись іспити (з наданням програм по кожному предмету). 18 травня 1912 р. ці пропозиції були направлені Раді професорів та Учбовому комітету ККІ.

Окрім цього керівництво інституту заручалося підтримкою бізнесових кіл Києва. Аби зацікавити підприємців долею ККІ програма викладання у ньому з 1912 р. будувалася на принципі «максимального наближення до життя» [22, арк.85], що відповідно робило з випускників інституту готових фахівців для різних сфер економічної діяльності. У цьому зв'язку показовим був новий склад Піклувальної ради ККІ – структури, члени якої мали сприяти у становленні інституту. На момент надання інституту нового статуту вона мала наступний вигляд: голова ради – дійсний статський радник С.С. Могільовцев, заступник голови – керівник управління Південно-західної залізниці В.П. Шміт; члени: граф Д.Н. Гейден, граф А.О. Бобринський, дійсний статський радник Д.М. Шипов, управляючий київською конторою Московського купецького банку С.М. Бояршинов, управляючий київським відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку А.Ю. Добрий, директор Російського товариства пароплавства і торгівлі О.К. Тімрот, комерції радник К.М. Фішман, комерції радник Л.І. Бродський, барон Р.Ф. Штейнгель, київський міський голова І.М. Дьяков, директор Київського політехнічного інституту І.Д. Жуков, тасмний радник В.І. Ковалевський, С.І. Соколовський, І.С. Шеніовський, а також ряд професорів ККІ (В.Г. Бажасв, М.В. Довнар-Запольський, С.А. Сгіазаров, П.Ф. Срченко, П.Р. Сльозкін) [28, арк.11-11 зв.].

Протягом 1910-1911 та 1911-1912 навчальних років на засіданнях Учебного комітету ККІ неодноразово порушувалося питання «про надання інституту прав» [29, арк.161, 175]. Зрештою, 12 травня 1912 р. це питання було вирішене позитивно: ККІ прирівняли до державних ВНЗ з відповідним зрівнянням у правах його випускників з випускниками інших вишів, що автоматично збільшило і притік абітурієнтів до ККІ (хоча внаслідок посилення обмежень на прийом до ККІ євреїв ця тенденція була дещо урівноважена зменшенням вступу абітурієнтів, що належали до цієї етнічної меншини, представники якої до цього давали до 50% його студентського складу).

3 червня 1912 р. Положення про Київський комерційний інститут, що зрівнювало його з державними вишами, було «височайше» затверджено: з цього часу ККІ в офіційній документації позначався як «вищий навчальний заклад з правами державних вищих навчальних закладів». А 27 червня 1912 р. Міністерство торгівлі та промисловості затвердило новий Статут ККІ [19, арк.122]. Цим було остаточно узаконено зрівняння ККІ у правах з державними вишами Російської імперії, а отже і надало його випускникам відповідні права. Однак остаточний варіант нового статуту ККІ, яким він зрівнювався із державними ВНЗ у правах, приховував у собі й негативні сторони – він ставив інститут під більш жорсткий контроль з боку державних установ.

По-перше, зі складу Учебного комітету довелося вивести ряд осіб, що перебували у влади на становищі «неблагонадійних» (Русов, Корчак-Чепурковський), оскільки їм було відмовлено у наданні професорських посад в інституті [30, арк.7].

По-друге, запроваджувалися обмеження щодо переліку осіб, котрі могли вступати до нього (зокрема й вводячи повсюдно діючу процентну норму на прийом євреїв, посилену перевірку абітурієнтів на предмет лояльності до влади і т.п.).

Як результат, керівництво ККІ почало відтягувати його запровадження в життя аби не нашкодити своїм студентам та не зменшити притік абітурієнтів. А це було шкідливо з огляду на самокупність ККІ як приватного вишу, бо головним джерелом надходжень була саме плата за навчання.

Отже і в цій ситуації Довнар-Запольський намагався діяти в інтересах свого дітища. І при цьому – з загрозою для себе. Так у відповідь на зволікання із впровадженням нового статуту в життя до нього 22 листопада 1912 р. звернулись

представники правої студентської організації – Союзу академістів ККІ з вимогою запровадження нового статуту. А у разі подальшого зволікання у цій справі вони погрожували перевестись до (як вони висловлювались) «повноправного Московського комерційного інституту з весіннього семестру 1913 р.» [31, арк.25].

Проте, попри певну реакційність нового статуту, М.В. Довнар-Запольський розумів, що він дає випускникам інституту значно більші можливості, аніж просто диплом приватного навчального закладу. А тому він сам 26 листопада 1912 р. звернувся до студентства ККІ з проханням утриматись від будь-яких хвилювань у зв'язку із запровадженням нового статуту, оскільки міністерство попередило, що у разі виникнення останніх запровадження статуту буде відстрочено на один рік [31, арк.30].

При цьому, як слідує зі спогадів Н.Д. Полонської-Василенко, замість 5% норми для прийому євреїв, що діяла у ВНЗ Києва, Довнар-Запольський домогся для ККІ 7% норми, а внаслідок дозволу «робити іспит 4 рази на рік: таким чином фактично 28% євреїв на рік діставали права» [32, с.122]. Ці зусилля не були оцінені самими студентами і як згадувала таж-таки Полонська-Василенко з того часу «він втратив популярність серед єврейської маси» [32, с.122]. Подібне ставлення зумовлювалось не лише звільненням з ККІ тих, хто не ввійшов у процентну норму, але й їх виселенням з Києва. Щоправда, в останньому пункті керівництву інституту вдалось домогтись згоди міністра внутрішніх справ на право мешкання у Києві практично для всіх студентів-євреїв, що не ввійшли до числа дійсних слухачів [33 с.3]. Отже, це питання мало більш політичний підтекст, аніж було наслідком погіршення становища цієї частини студентства ККІ.

Зазначу, що як слідує з повідомлень тогочасної преси, у цьому питанні М.В. Довнар-Запольський отримав підтримку частини викладачів інституту (О.О. Ейхельман, В.А. Косинський, О.О. Русов), а також верхівки єврейських підприємців Києва, зокрема Л.І. Бродського, котрий очолив і депутацію з цього питання до міністра торгівлі та промисловості [34, с.3]. А підтримка таких очільників київського єврейства, безперечно свідчила на користь широго прагнення М.В. Довнар-Запольського максимально забезпечити також і інтереси євреїв у стінах ККІ.

Преференції, що їх надавав новий статут, полягали у наданні дійсним слухачам та випускникам ККІ тих самих прав, які мали студенти та випускники державних вишів: різні пільги (зокрема і відстрочка від військового призову до 27-річного віку [8]) та право на зайняття відповідних посад у разі завершення навчання та отримання диплому.

Повертаючись до питання впровадження нового статуту зазначу, що він не був запроваджений одразу ж після видання відповідних документів, оскільки Міністерство торгівлі та промисловості висунуло низку вимог до інституту: 1) Товариство піклування про вищу комерційну освіту у Києві мало передати придбані споруди на баланс ККІ (це було здійснено рішенням зборів цього товариства 25 листопада 1912 р. [35, арк.8]); 2) привести у відповідність до законодавства процентну квоту євреїв серед студентів інституту (робилось частково); 3) запровадити курс богослов'я (виконано) [36, арк.45]. Виконання усіх цих вимог (тією або іншою мірою) та уникнення заворушень в інституті дало підстави міністру торгівлі та промисловості 7 грудня 1912 р. визнати «можливим ввести у дію положення і штат Київського комерційного інституту та затвердити на підставі зазначеного вище закону» [37, арк.53].

Тож з січня 1913 р. ККІ почав функціонувати як цілком зрівняний у правах із державними ВНЗ. Всі його викладачі (за винятком Ейхельмана, Косинського та Русова), а також декани, були перезатвердженні Міністерством торгівлі та промисловості на своїх посадах.

Водночас парадоксально склалась ситуація із директором ККІ, котрим був М.В. Довнар-Запольський: професори інституту знов обрали його на цю посаду. Проте до кінця 1916 р. це затвердження з боку Міністерства торгівлі та промисловості так і не відбулось, що змусило Піклувальну раду ККІ 23 січня 1916 р. звертатись з черговим поданням до міністерства щодо затвердження Митрофана Вікторовича на посаді директора ККІ [38, арк.10]. Зазначу, що в березні 1917 р. це була одна з формальних підстав оголосити вибори директора ККІ та здійснити усунення з цієї посади Довнар-Запольського. Останнє значною мірою пояснювалось докорінною зміною політичної ситуації у країні і стало проявом посилення ролі популістських елементів в житті вищої школи та її політизації.

Отже, роблячи загальні підсумки проведеного дослідження, можна впевнено стверджувати, що вирішальна роль у «просуванні» ідеї надання Київським вищим комерційним курсам статусу повноцінного вишу – комерційного інституту (що відбулось 12 травня 1908 р.), а потім зрівняння Київського комерційного інституту в правах із державними ВНЗ (в червні 1912 р. юридично, що набуло чинності з 7 грудня 1912 р.) належала Митрофану Довнар-Запольському. Це визнавали сучасники та підтверджують архівні документи.

Отримання статусу вишу не було зроблено у момент заснування КВКК з огляду на складність отримати від влади дозвіл на їх відкриття у такому форматі одразу, також враховуючи тодішні політичні обставини. Це підтверджує і постулат про те, що влада Російської імперії загалом негативно ставилась до вищої школи, розглядаючи останню як розсадник революції.

Заснування навчального закладу приватного статусу і без прав ВНЗ залишало більшу свободу для дій та водночас дозволяло створити реальне підґрунтя для його перетворення на повноцінний виш.

Абсолютна більшість співробітників Київського комерційного інституту не проявляли принципової позиції у справі підвищення його статусу, що дозволяє вести мову про використання ними цього вишу головню як місця додаткового підробітку. Саме тому вони і не переймались його проблемами. Водночас це ще більше підносить роль Довнар-Запольського у справі заснування і становлення цього вишу.

Щире вболівання Довнар-Запольського за долю Київського комерційного інституту засвідчується і тим, що попри те, що він був його директором, але натомість його заробіток в інституті поступався зарплаті в університеті, та навіть заробітній платі директорів комерційних училищ: останні отримували 1800 руб. на рік, тоді як Довнар-Запольський – 1200 руб. (і лише згодом цей оклад було підвищено до 3000 руб.) [39, арк.3; 40, арк.7].

Треба наголосити і на тому, що рівноправність вишів можлива лише за їх рівного юридичного статусу, що й підтвердила історія Київського комерційного інституту. Отже, всі виші потребують однакового ставлення з боку влади і рівності в умовах для свого функціонування та в правах для своїх випускників.

Список використаних джерел:

1. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка 1912-1972 рр. (до 60-річчя з дня створення інституту) – К., 1972. – 23 с.
2. Экономическая история России. – М. : РОССПЭН, 2008. – Т. 1. – С. 1042-1045.
3. Матяш И. К вопросу о концепции научной биографии М.В. Довнар-Запольского / И.Б. Матяш // Чацвертыя міжнародныя доунараускія читанні. – Гомель, 2004. – С. 5-17.
4. Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С.И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162-170.

6. Регіональна історія

---

5. Чуткий А.І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А.І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – №3. – С. 128-135.
6. Чуткий А.І. Міграфан Доунар-Запольські – заснавальник першай на Україне зкнамічнай ВНУ / А.І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2013. – №4 (165). – С. 14-26.
7. Чуткий А.І. Від минулого до сьогодення: історичний шлях у 110 років / А.І. Чуткий // Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. – К. : Логос Україна, 2016. – С. 16–35.
8. К введению устава в коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 9 января (№ 9). – С. 3.
9. На высших коммерческих курсах (Коммерческий институт) // Киевская мысль. – 1907. – 2 ноября (№ 280). – С. 3.
10. Держархів м. Києва, ф.153, оп.7, спр.936.
11. Там само, ф.229, оп.1, спр.8, 19 арк.
12. Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – 62 с.
13. Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 11 августа (№ 191). – С. 3.
14. Держархів м. Києва, ф.229, оп.1, спр.3, 76 арк.
15. Там само, ф.153, оп.8, спр.2, 57 арк.
16. Там само, спр.129, 172 арк.
17. Див., наприклад: Обозрение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. – К., 1907. – 12 с.
18. Держархів м. Києва, ф.229, оп.1, спр.19, 79 арк.
19. Там само, ф.153, оп.1, спр.52, 236 арк.
20. Там само, ф.Р-871, оп.2.
21. Там само, ф.153, оп.1, спр.13, 68 арк.
22. Там само, оп.8, спр.496, 168 арк.
23. Там само, оп.10, спр.2, 6 арк.
24. Там само, оп.8, спр.1327, 76 арк.
25. Там само, ф.227, оп.1, спр.1, 81 арк.
26. Там само, ф.153, оп.8, спр.154, 146 арк.
27. Там само, ф.Р-871, оп.2, спр.126, 2 арк.
28. Там само, ф.153, оп.8, спр.467, 19 арк.
29. Там само, спр.131, 330 арк.
30. Там само, спр.676, 32 арк.
31. Там само, спр.319, 47 арк.
32. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – Вип. 1-4. – С. 119-128.
33. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 18 янв. (№14). – С. 3.
34. К делам коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 13 янв. (№13). – С. 3.
35. Держархів м. Києва, ф.153, оп.8, спр.660, 15 арк.
36. Там само, спр.155, 108 арк.
37. Там само, спр.464, 119 арк.
38. Там само, спр.1129, 38 арк.
39. Там само, ф.173, оп.1, спр.979, 8 арк.
40. Там само, ф.153, оп.8, спр.315, 129 арк.

The matter of changing the legal status of the Kyiv Commercial Institute from the date of its foundation in 1906 (as Graduate Commercial Courses) until 1912 when it received the same rights as other state higher education establishments. It has been found out that since the moment of its foundation the Institute was considered by M. Dovnar-Zapol'skiy as a state higher education establishment. However, the legal process of acquiring these rights extended for a long time. In May 1908, it was possible to reorganize it into

the Commercial Institute, but without rights which state universities had. Accordingly, the lingering struggle for acquiring of these rights had begun since they significantly increased chances of being employed for students of the Kyiv Commercial Institute. Only in May 1912 the Institute received the same rights as state universities, but this regulation was not in force until December 1912. It has been proved that M. Dovnar-Zapol'skiy, founder and first director of the Kyiv Commercial Institute, played the decisive role in all the changes pertaining to the legal status of the Kyiv Commercial Institute

Key words: M. Dovnar-Zapol'skiy, Kyiv Commercial Institute, higher education establishments, history of Ukraine of the early 20th c., legal status of the higher education establishment.

Отримано: 6.12.2017

УДК 72(472.43):379.85

В. С. Церклевич

Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК ПРОВІНЦІЙНИЙ ПРИКЛАД ВІДОБРАЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНИХ СТИЛІВ РІЗНИХ ЕПОХ

У дослідженні здійснений анотований огляд пам'яток сакральної архітектури сучасної Хмельниччини у розрізі різних історичних епох: княжої доби і Середньовіччя (українського бароко), ренесансу і класицизму, еkleктики і модерну. Здійснено спробу аналізу архітектурних особливостей та історичних аспектів заснування та функціонування храмів, представлені історичні факти, що дають підставу позиціонувати означені пам'ятки у якості об'єктів туристичного інтересу.

Ключові слова: сакральна архітектура, сакральний туризм, архітектурний стиль, костел, монастир, санктуарій, собор.

Хмельниччина – унікальна земля, наша історія є складовою героїчної, культурної, духовної минувшини українського народу.

Архітектурні пам'ятки Хмельниччини відтворюють національну і сакральну культуру княжої доби і Середньовіччя (українського бароко), ренесансу і класицизму, еkleктики і модерну, демонструють здобутки, що є результатом співжиття православного, католицького, іудейського світів.

Релігійний (сакральний) туризм є найдавнішим в історії людства. Звичай відвідувати святі місця започаткований у ранній період існування християнства. У старозавітні часи головним об'єктом прочанства був Єрусалим, особливо після реформ царя Йосії (VII ст. до Р.Х.). У новозавітній період прощі Ісуса Христа до Єрусалимського храму стали важливим елементом Його наочної проповіді. Прочанська традиція свято підтримувалась апостолами і після Вознесіння Ісуса Христа. Книга Діянь святих апостолів засвідчує, що апостол Павло вважав своїм обов'язком відбутися прощі до Єрусалиму (*Дії 20:16; 24:11*). У пізніші часи найбільш поширеним був звичай відвідувати «Землю Обітвану». Миряни, котрі відвідували «Землю Обітвану», приносили «паломи» – пальмові гілки, що з давніх часів було символом «оазису», місцем відпочинку та наявності життєдайної води. Християнське паломництво українців є одним з найдавніших видів подорожей, відомих з літописних джерел ще IV ст. н.е. [1; 2]. Так, основні аспекти давньоруського паломництва відображені у творі Данила Паломника «Житє и

хожденьє Данила Руськия земли игумена» [1]. Данило Паломник не був першим паломником з Руси-України у Святій землі. У «Печерському Патерику» знаходимо інформацію про українських паломників ще у XI ст. Однак саме він першим описав своє паломництво, яке здійснив в 1106-1108 рр. На українській землі, як засвідчують давні літописи і хроніки, побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу. Їх приваблювала краса української природи, шляхетність душі українського народу, духовна величність Києво-Печерської і Почаївської лавр, Київської Софії, культурних і сакральних пам'яток інших регіонів України [3]. Паломницька традиція є тим об'єктивним підґрунтям, на якому зараз розвивається і поступово набирає поширення релігійний туризм в Україні [1].

Відродження в роки Незалежності духовно-релігійного життя України призвело до підвищення інтересу стосовно внутрішнього сакрального та релігійного туризму. Сакральний та релігійний туризм поєднує у собі духовну, естетичну, пізнавальну, інформаційну та відпочинкову складові, виконує соціальну функцію, що надає йому особливого значення.

Щодо економічної складової сакрального (релігійного) туризму, доречно навести наступні дані. Сьогодні в Україні діє 8,5 тисяч туристичних компаній. Так, лише у сусідній Польщі щороку на прощу вирушає близько 7 мільйонів поляків (17% усього населення), в тому числі 1 мільйон за кордон. У Західній Європі у щорічних прощах бере участь близько 35 мільйонів осіб. Якщо ж аналізувати світові тенденції, то сьогодні оглядати релігійні пам'ятки щорічно вирушають 300-350 млн. осіб у всьому світі, здійснюючи при цьому більше 3 млрд. подорожей.

Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще в XIX ст. Праці істориків означеного періоду стосувались передусім хронології заснування монастирів, кляшторів, храмів, біографій історичних осіб, пов'язаних із фундацією культових споруд (Ю.А. Ролле, Ю. Сіцінський, М. Тодорович, В. Гульдман, М. Яворовський, В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, В. Вечерський). Сакральне зодчество виступає предметом сучасних досліджень С. Єсюніна, Є. Пламеницької, О. Пламеницької тощо; постатям видатних подільських архітекторів XIX ст. присвячені праці А. Задорожнюка. Проблема польської історико-архітектурної спадщини на Поділлі порушувалась у працях численних дослідників, у першу чергу – польських. Найвагомішою є «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej» – фундаментальна праця Романа Афтанази [1]. Дослідженням особливостей розвитку сакрального туризму, територіальною організацією релігійних установ займалися К. Дударчук, В. Джалган, С. Житенев, В. Жупанський, І. Костапук, Л. Ключко, О. Любіцева, С. Павлов, С. Романчук та ін. Увага широкої громадськості до історичних місць на початку XXI століття засвідчується також значною кількістю сайтів, присвячених історії та сьогоденню пам'яток, найвідоміші із них – «Україна інкогніта», «Замки та палаци України», «Тут був я» [9-11] тощо.

Метою дослідження є формування цілісного уявлення про сакральну архітектуру католицьких храмів Хмельниччини, виокремлення об'єктів, що можуть становити інтерес для потенційних туристів, здійснення лаконічного опису історії фундації, архітектоніки храмів, наведення фактів, що засвідчують їх виключність у історико-культурному просторі.

За даними інформаційного ресурсу «Енциклопедія пам'яток», на Хмельниччині налічується 275 сакральних споруд, побудованих до початку XX століття. Особливої уваги заслуговують храми, що зберегли свій первісний вигляд до сьогодні. Найбільш давньою культовою спорудою Хмельниччини є Бакотський (Михайлівський) скельний монастир (XII ст.). Взірці скельних монастирів представлені також у Слобідці Сатанівській, залишки скельного печерного монастиря є у с. Субіч Кам'янець-Подільського р-ну.

Зокрема, щодо Сатанівського Свято-Троїцького монастиря, то фундаторами його вважають лаврських ченців, які втекли зі знищеного Батием Києва. Побуває також версія, згідно з якою Сатанівський монастир заснований ченцями з Афону, які оселилися тут за півстоліття до Володимирого хрещення України-Русі.

На Хмельниччині представлені храми унікального типу – оборонні церкви. Такою є відома Покровська церква-фортеця у с. Сутківці. Оцінити оборонний потенціал Сутковецької церкви допомагають наступні дані: храм являє собою хрестову двоярусну споруду, до якої з чотирьох боків прилягають могутні півкруглі башти. Нижні яруси трьох башт мають по 5 амбразур, а верхні опоясані великою кількістю бійниць. Пораховано, що церква мала 95 бойових точок при товщині стін близько 1,7 метра.

Прикладом оборонної церкви є також Покровська церква-фортеця у с. Шарівка. «Памятники градостроительства и архитектуры» повідомляють, що найстарішою частиною церкви була дзвіниця, яка слугувала оборонною вежею. Товщина її стін також складає 1,7 метра. Церква Св. Покрови у Адамівці також побудована за зразком подільських оборонних храмів XVI ст. Це кам'яна одноверха споруда, яка є рідкісним прикладом триконхового храму XVIII століття.

На території області представлені також замкові (фортечні) храми. Взірцем такого є замковий храм у Меджибожі. Побудований у XVI ст. в готичному стилі і з пізнішими бароковими добудовами, цей готалицький храм під час турецького панування був перетворений в мечеть, а сигнатурка – в мінарет, півмісяць на якому зберігся аж до початку 2000-х років.

Значний інтерес представляє дерев'яне храмове будівництво нашої області. Окрім найбільш відомих дерев'яних храмів м. Кам'яця-Подільського (Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах) та с.Зіньків, Михайлівська церква XVIII ст. (подільська школа дерев'яної народної архітектури; зауважимо, що дослідник Г. Логвин у своїй праці «Украина и Молдавия» відзначає, що: «Архитектурно-художественные достоинства Михайловской церкви ставят ее на одно из первых мест в подольской школе деревянной народной архитектуры Украины»).

Окрім того, маємо цілу низку церков, побудованих у традиціях подільської та північноподільської архітектурної школи. Так, старовинна дерев'яна церква у Старому Кривині, збудована в стилі українського бароко. Це – цікава архітектурна споруда, яка своєю формою схожа на корабель.

У «Пам'ятниках містобудування та архітектури Української РСР» старокривинську церкву схарактеризовано наступним чином: «Дерев'яна, тризубна, триглава з галереєю по всьому периметру. Квадратний у плані неф ширший бокових зрубів, апсида майже квадратна, бабинець сильно витягнутий». Така форма церкви у часи побудови (XVIII століття) звалася «корабль». І дійсно, вона нагадує корабель, який ніби пливе по зеленому морю трави.

Михайлівська церква і дзвіниця (1799 р.) у с. Велика Радогощ (Ізяславський р-н) відносяться до пам'яток народної архітектурної школи північного Поділля. Будову храму логічно доповнює дерев'яний різьблений іконостас. У традиціях подільської школи побудована дерев'яна Дмитрівська церква у с. Залуччя Чемеровецького р-ну.

Храмами синодального типу є дерев'яні церкви сіл Личівка, Ріпна, Соломна, Шмирки, Юхимівці (Волочиський р-н), Блищанівка (Дунавецький р-н), Білогородка (Ізяславський р-н). У традиціях волинської школи побудована Михайлівська церква 18 ст. (с. Западинці Летичівського р-ну).

На Хмельниччині представлені кам'яні храми, побудовані у традиціях волинської школи. Такою є церква Параскеви П'ятниці у Самчиках – волинського зального типу.

В сакральній архітектурі Хмельниччини представлені полкові церкви. У 1889 р. поблизу хутора Дубовий було завершено спорудження військового містечка (казарми, стайні, службові та ін. приміщення), де розташувався 35-й драгунський Белгородський полк. Це була одна з найкращих в російській армії кавалерійських частин. Сформований у 1775 р., брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. та російсько-турецькій 1877-1878 років. Саме для задоволення релігійних потреб російських військових споруджено полкову церкву Св. Андрія Первозванного. З аналогічною метою в районі переїзду на Дубове (колишній Поштовий переїзд) у 1897-1898 рр. споруджено Свято-Георгієвську полкову церкву 46-піхотного Дніпровського полку та освячено на честь апостолів Петра і Павла. За переказами в цій церкві вінчався великий письменник О. І. Купрін, який у 1890-1894 рр. проходив службу саме у цьому полку. Полкова Андріївська церква у Старокосянтинові разом із казармами та допоміжними господарськими військовими будівлями утворює єдиний комплекс. У оздобі фасадів будівлі переважають елементи, притаманні російському народному зодчеству. Будівля церкви є однією з небагатьох споруд Старокосянтинова у «руському» стилі кінця XIX століття.

Чимало храмів Хмельниччини є чудовими взірцями архітектури окремих епох: псевдоготики і ренесансу, бароко, класицизму.

Архітектурною пам'яткою доби псевдоготики і ренесансу є Костел Івана Хрестителя у Ізяславі, закладений у 1599 році з ініціативи Януша Заславського і його дружини Олександри Сангушко.

У 1398 р., на кошти вірменина Синана Котлубея, можливо, на місці більш ранньої культової споруди, у Кам'янці-Подільському було побудовано Миколаївську вірменську церкву. Це одна із небагатьох сакральних споруд, збережених до нашого часу, яка була заснована у XIV ст.

До епохи ренесансу відноситься також будівництво костелу Св. Анни, зведеного у Полонному італійськими архітекторами (на запрошення Івана-Януша Острозького) у 1583-1607 р.

У 1617 р. у Кам'янці-Подільському францисканці розпочинають будівництво костелу Успіня Діви Марії. Костел початково побудований в готичному стилі, однонавовий з тригранною вівтарною частиною на східному фасаді та двома каплицями на бокових фасадах. В 1753-1781 рр. до апсиди прибудована дзвіниця у стилі бароко.

У стилі українського бароко побудована Церква Різдва Пресвятої Богородиці у Славуті (1819 р.). До нашого часу збереглися руїни барокового костелу Св. Юзефа Обручника, побудованого біскупом Павлом Волицьким у 1608 році у с.Чорнокозинці Кам'янець-Подільського р-ну. Зауважимо, що туристам пам'ятка буде цікавою ще й з тієї причини, що Чорнокозинці (замок) у XVII ст. були літньою резиденцією кам'янецьких біскупів (єпископів).

З епохою бароко пов'язана мурована Церква Св. Трійці (XVII ст.), рештки центрального корпусу з високою триярусною дзвіницею і масивна вежа монастирської брами (все XVIII ст.), що входить у комплекс монастиря у Сатанівській Слобідці. У часи розквіту монастир був знаним духовним та просвітницьким центром. Вихідцем зі Свято-Троїцького монастиря був просвітник Арсентій Сатанівський – під час церковної реформи за дорученням патріарха Никона, він керував виправленням богослужбених книг, по яких досі ведеться служба у всіх православних храмах України, Білорусії та Росії. Із відомих гостей обителі варто згадати московського царя Петра І. Повертаючись додому після провального Прутського походу 1711 р. він також зупинився в Сатанові. Наприкінці XVIII століття з'їзд представників Чину св. Василя Великого, яко-

му на той час належала обитель, обрав Сатанівський монастир місцем для довічного ув'язнення ченців, засуджених церковним судом до поховання живцем. Першим і останнім з похованих живцем був Филимон Вітошинський. Засудженого спочатку відспівали як небіжчика, а потім замурували. Їжу йому подавали через спеціальне віконце. У 1703 р. на Поділлі спалахнуло повстання під проводом козачого полковника Федора Шпака. Коронне військо його жорстоко придушило. Базою королівських карателів став монастир у Сатанові. Підземелля обители перетворилися на катівні. За переказами, багато полонених повстанців були там замурувані живцем. Наприкінці 80-х ХХ ст., при розчищенні підвалів, дійсно було знайдено значну кількість людських кістяків.

Свято-Троцький монастир відомий ще й як резиденція єдиного в Україні цеху професійних жебраків. Цех був офіційно зареєстрованою структурою, зі своїм цехмістером, ієрархією, символікою, печаткою та іншими регаліями. Цеховий жебрак мусив уміти грати на різноманітних музичних інструментах, знати безліч пісень та дум тощо. Жебраками опікувався ігумен монастиря та орден Василіан. Значну частину зібраного жебраки віддавали на церкву. Натомість отримували охоронну грамоту від ігумена монастиря.

Хоча більшість барокових прикрас церквою монастиря втрачено, проте над входом до храму ХVIII ст. збережено керамічний майоліковий барельєф, що зображає Божу Мати Ченстоховську. Всі старовинні храмові розписи було знищено за часів СРСР. Сьогодні особливий мистецький інтерес викликає створена у 1992 році фреска, присвячена Страшному Суду. Художник використав традиції українського іконопису ХVII-ХVIII ст., коли серед персонажів Страшного Суду зображали реальних людей або уособлення реальних соціальних та політичних груп. Зокрема, на передньому плані серед праведників бачимо козака-запорожця. У пекельній частині Суду, крім звичайних грішників на кшталт сріблολюбців, перелюбників, п'яниць, убивць та самогубців, стіни Свято-Троцького храму прикрашають портрети Леніна, Сталіна, Троцького, Гітлера, Берії, Хрущова (з черевиком у руці). Зображення Змія, який символізує Ворога Людського вкриті зловісними червоними комуністичними пентаграмами.

До доби пізнього бароко належить також костел **Пресвятої Діви Марії у Тарнаруді (Волочеський р-н)**. Чудотворна ікона Христа Спасителя знаходилася у костелі до 1920 року, поки не була перевезена до Тернополя, а згодом – до польського містечка Зельонка Паслецька. На сайті села вказано, що завдяки чудотворному образу до 1920 року Тарнаруда була таким паломницьким центром для римо-католиків, як **Почаїв** для православних, а **Зарванія** – для греко-католиків.

Самобутнім витвором пізнього бароко є Вірменський костел Непорочного Зачаття Богоматері. Садиба його відома з вірменських джерел як «маленька стародавня Вірменська фортеця» (с. Жванець, Кам'янець-Подільський р-н). Храм і сьогодні оточений оборонним кам'яним муром з двома брамами, що колись мали стрільниці. У цьому ж стилі побудовано Костел Воздвиження Святого Хреста у Зінківцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (1718 р.).

У 1724 р. завершилось будівництво монастиря домініканців у Летичеві. Домінантою монастиря є костел Успіння Діви Марії **(1606-1638 рр.)**, який отримав назву на честь ікони Пресвятої Діви Марії Богородиці, привезену з Ватикану і даровану домініканцям папою Кліментом VII.

Відомою пам'яткою архітектури доби пізнього бароко є будівлі колишнього монастиря лазаритів з костолом святого Йосипа у Ізяславі. Обитель монахів було зведено протягом 1747-1755 рр. Сьогодні костел святого Йосипа є єдиним діючим римо-католицьким храмом Ізяслава. До епохи бароко відноситься будівництво збережених до нашого часу храму у Китайгороді (костел Святої Діви Марії (1772-1776).

Бароково-ренесансною пам'яткою архітектури є колишній бернардинський монастир у Ізяславі, зведений на початку XVII століття. Протягом 1797-1815 років обитель була головною резиденцією Руської провінції непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії отців-бернардинів.

Є на Хмельниччині храм, в архітектурі якого гармонійно поєднано риси трьох архітектурних стилів: ренесансу, бароко, неоготики. Мова про кафедральний костел Св. Петра і Павла у м. Кам'янці-Подільському. Первісна будівля була побудована у романському стилі (поч. XVI ст.). Згодом добудовувались каплиці, пресбитеріум. У роки турецького панування до західного фасаду храму прибудований мінарет з тесаних білокам'яних блоків, основою якого слугує каплиця XVI ст. Пізніше (після перемоги під Хотиним) на верхівку мінарету встановлено дерев'яну скульптуру Діви Марії, котру в 1756 р. замінено на іншу, зі сплаву міді й срібла. Сьогодні до комплексу споруд Кафедрального костелу Св. Апостолів Петра і Павла входять: Кафедральний костел Св. Ап. Петра і Павла з каплицями – Святих таїнств, Непорочного зачаття Діви Марії, Утішення Діви Марії; дзвіниця, триумфальні ворота, Турецький мінарет, будинок подільського єпископа.

Унікальними релігійними пам'ятками доби класицизму на Хмельниччині є церкви-ротонди – зокрема, церква Іоанна Богослова у с. Маків (1839-1862 рр). Планово-об'ємна структура споруди Іоаннобогословської церкви є характерною для класицизму, однак окремі деталі храму містять прикметні риси неоготики, що є притаманним для храмів Поділля. Є відомості, що під час громадянської війни тут брав черговий шлюб батько Махно.

У будівничій формі «ротонда», архітектурному стилі «класицизм» побудовано Церкву Преображення Господнього у Старому Острополі (1840 р). Пам'ятка є одним з небагатьох зразків ротонд періоду класицизму на теренах України. У 1835 році зведено також найдавніший кам'яний храм м. Хмельницького – Свято-Різдво-Богородичний храм. Храм у формі кола – символу вічної премудрості Божої.

Свою історію Собор Різдва Богородиці веде з далекого XVII ст. Існують відомості, що ще у 1670-х роках саме на цьому місці стояла невеличка дерев'яна церква. Собор мав значну кількість літератури – більше ста найменувань. Найдавнішим виданням був Часослов 1729 р. видання, надрукований у Києві. Серед церковного начиння була дуже цікава річ: дарохранительниця срібла 875-ї проби, визолочена, вагою біля 1 кг. На її нижній частині було зроблено напис: «Вклад Благоверного Государя Наследника Цесаревича и Великого Князя Александра Александровича во Соборний храм города Проскурова в поминование за упокой души Государя Цесаревича і Великого Князя Николая Александровича 12 апреля 1865 года».

До доби класицизму належить також спорудження мурованої церкви Івана Богослова (1812-1818 рр.) у с. Требухівці.

В еkleктичному стилі побудовано Покровську церкву (1861 р.) у Кам'янці-Подільському. Кам'яна, безстовпна, із прямокутною вівтарною частиною й прибудованою із заходу дзвіницею. В інтер'єрі відкритий фрагмент стінопису початку XX в. (близько 1900-1910 р.).

У 1851-1861 рр. у Кам'янці-Подільському будується величний кам'яний храм – церква святого Георгія. Церкву побудовано відповідно до типових проєктів, рекомендованих у другій половині XIX століття для повсюдного використання в межах Російської імперії. Такі проєкти називалися стилізаторськими наслідуваннями давньоруської архітектури. Пам'ятка є характерним зразком так званого «псевдоруського стилю» в російській архітектурі XIX століття. У псевдоруському стилі представлена також дерев'яна церква Св. Параскеви, поч. XX ст., побудована у с.Пудлівці, Кам'янець-Подільського р-ну.

Цікавим типом пам'яток є каплиці-мавзолеї. Одна із таких збереглась на польському кладовищі с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну. Такою архітектурною формою є невеличка, майже іграшкова, капличка Св. Миколая, що стоїть перед дзвіницею біло-блакитного храму Св. Онуфрія (Городок). Ця капличка зведена над могилою Миколи Виноградського, батька Сергія Виноградського. (Сергій Виноградський – один із фундаторів сучасної мікробіологічної науки, після еміграції Сергій Миколайович був одним із керівників Інституту Пастера в Парижі, фундатор напряму «мікробіологія ґрунтів»).

У грецькому архітектурному стилі побудований костел на честь Успіня Пресвятої Богородиці 1797 р. у Чорному Острові. Римо-католицький костел Св. Дороти (м. Славута), побудований у 1825 р., є точною копією паризького костела Св. Євстафія.

Є й інші факти, які можуть слугувати аргументом туристичної привабливості сакральних споруд нашого краю. Місто Городок, який ще має неофіційну назву «Маленька Варшава», є своєрідною столицею релігійного життя українських католиків. Костел Св. Станіслава, Єпископа та Мученика, без усякого перебільшення можна вважати найунікальнішим сучасним храмом України. Це – перший у нашій країні католицький храм, зведений після 1917 року, у радянську добу. Попри спротив влади, місцевий священник Владислав Ванаг зумів побудувати костел у розквіт комуністичної епохи у 1982 р. Сакральна католицька архітектура Городка також представлена костелами Св. Йосифа та Св. Фаустини Ковальської. Біля костелу впадають в очі три великих старовинних пам'ятника – це могили магнатів Скибинецьких – одних із найбагатших родів Поділля.

Сьогодні на Хмельниччині збережено дев'ять давніх синагог. Найбільш відомі з них – Сатанівська, у с. Кузьмин, у Ізяславі та Кам'янці-Подільському. Також об'єктом інтересу як науковців, так і представників єврейських громад є збережені єврейські кладовища (Меджибіж, Кузьмин, Ізяслав, Красилів, Городок).

Найцікавішим з мистецької і туристичної точок зору виглядає єврейське кладовище у Сатанові. Тут збереглося майже 2000 надгробків, з яких 720 належать до XVI-XIX ст. століть. Найстаріший пам'ятник датований 1576 роком. Різблений декор відзначається розмаїтістю та детальним художнім опрацюванням; епітафії також визначаються різноманітністю й великою кількістю цитат із Біблії.

Декоровані надгробки XVI-XIX століть є одним із найяскравіших прикладів народного мистецтва східноєвропейських євреїв. Перші декоровані стели (мацеви) з'являються у великих культурних центрах Східної Європи (Прага, Краків) наприкінці 16 ст. і несуть на собі вплив мистецтва Ренесансу. Надгробки цих часів мають арочну форму, або форму порталу, а основним видом декорування стел є рослинний або архітектурний орнамент. На пам'ятниках початку XVII ст. з'являються образні мотиви: леви, грифони, зображення вінків або корон.

Подальший розвиток мистецтва різблення по каменю представлено численними прикладами з Поділля, Галичини, Волині. Найбільш опрацьованими в художньому відношенні є пам'ятники XVII-XIX ст. з Меджибожа, Сатанова (Поділля), Вишнівця (Волинь). Своєрідний самодостатній стиль мистецтва різблення по каменю з численними локальними варіантами, єдністю композиції та образної мови формується на Поділлі та Волині на початку 18 ст. На середину і другу половину 19 ст. припадає виродження і згасання цього виду декоративно-прикладного мистецтва. Місцем паломництва хасидів усього світу є могила засновник хасидського руху Баал Шем Това у Меджибожі.

Унікальним віросповіданням, що почасти мало поширення на землях Хмельниччини, стало арианство – елітарна релігія обраних. Арианська капличка збережена у Тихомелі Білогірського району. У другій половині XVII століття в Західній Європі почалась антиреформаторська реакція, яка супроводжува-

лася гонінням протестантів з боку традиційного католицизму а, отже, і з боку держави. Переслідувані реформатори знаходили притулок у віддалених закутках Польщі. Одним з таких закутків були й Панівці (Кам'янець-Подільський р-н), в яких з дозволу Яна Потоцького облаштувалися *кальвіністи* – представники однієї з течій протестантизму. У 1590 році кальвіністи збудували між двома південними баштами замку двоповерховий колегіум (вищу школу), нижчу школу і кірху. Збережений до нашого часу двоповерховий будинок по обидва боки надбрамної башти і є колишнім кальвіністським колегіумом.

Результати здійсненого дослідження засвідчують: наявні архітектурні споруди Хмельницької області відображають практично усі європейські архітектурні стилі; створені на перехресті синтетичних культурних впливів по лінії «Захід – Схід», перебуваючи у локації, рівновіддаленій від імперських центрів. Актуальним залишається питання про вивчення стану збереження сакральних споруд та внесення об'єктів до державного реєстру пам'яток архітектури. Наступним етапом дослідження є формування привабливих туристичних маршрутів та проведення масштабних PR-акцій, спрямованих на ознайомлення громадськості із пам'ятками культурно-історичних надбань нашого краю.

Список використаних джерел:

1. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / Roman Aftanazy. – Wyd. Instytut Sztuki PAN, 1986-1994 (11 т.).
2. Гульдман В.К. Памятники старины в Подоліи / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. правления, 1901. – 401 с.
3. Єсюнін С.М. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання / С.М. Єсюнін. – Тернопіль : Видавець В. П. Андрійшин, 2005. – 122 с.
4. Житенев С.Ю. Религиозное паломничество: межкультурное коммуникации и цивилизационный контекст : автореф. дис. ... канд. культурологи / С.Ю. Житенев. – М., 2010. – 27 с.
5. Задорожнюк А.Б. Подільські архітектори ХІХ ст. / А.Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстр. справочник-каталог. – К. : Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с.
7. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2005. – 388 с.
8. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
9. Україна інкогніта [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com>.
10. Замки, фортеці, палаци України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zagorodna.com/uk/korisna-informaciya/zamki-palaci-forteci-ukrajni>.
11. Замки та храми України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/mali.html>.

The review of Catholic sacred architecture of modern Khmelnytskyi in different historical epochs like Middle Ages (Ukrainian Baroque), Renaissance and classicism, the era of electricity and modern era has been investigated. An attempt to analyze architectural features and historical aspects of the foundation and functioning of Catholic churches has been made. Historical facts are presented. They give the basis to position certain places as sites of tourist attractions.

Key words: sacral architecture, sacral tourism, architecture, church, monastery, Sanctuary, cathedral.

Отримано: 22.12.2017

УДК 378.093.5(477.43-21)«1921/1923»

Д. Р. Яблонська

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФАКУЛЬТЕТ ПРОФОСВІТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО (1921-1923 рр.)

У статті досліджується процес заснування і діяльності факультету професійної освіти Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, з'ясовано його структуру, основні завдання та головні проблеми, які вилилися у подальше закриття.

Встановлено, що освітня, наукова та виховна робота цього підрозділу була підпорядкована якісній підготовці фахівців педагогічного профілю, яких гостро потребувала загальноосвітня школа УСРР.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, факультет профосвіти, структура, навчання, викладачі, студенти.

Педагогічні заклади вищої освіти в Україні формують фахівців, які працюватимуть з однією метою – навчати та розвивати підрастаюче покоління – майбутнє країни. Таке ж завдання мав і факультет професійної освіти Кам'янець-Подільського ІНО, який реалізовував його в умовах становлення і розвитку радянської моделі вищої освіти.

На сьогодні є невелика кількість праць, присвячених діяльності факультету профосвіти Кам'янець-Подільського ІНО. Вагомий внесок у вивчення цієї тематики належить О.М. Завальнюку, С.А. Копилову, А.Г. Філінуку, Л.В. Баженову, В.С. Прокопчуку, О.Б. Комарніцькому, В.А. Нестеренку та ін. У їх дослідженнях з'ясовано загальні риси історичного розвитку освітнього осередку на Поділлі.

У 1921 р., на початку своєї діяльності, ІНО складався із двох факультетів: соціально-історичного та фізико-математичного. Посаду ректора в той час займав біолог С.Д. Сидоряк. Однак, не користуючись повагою серед науково-педагогічного колективу, через непрофесіоналізм у керівництві вищим навчальним закладом, на цій посаді його замінив П.Г. Клепатський – дослідник історії України [25, с.209-210].

Першим кроком нового ректора ІНО стали зміни в управлінні вишу, роботі колективного господарства, штаті викладачів та матеріально-технічній базі, студентському побуту, культурно-освітній сфері життя інституту [27, с.202].

Факультет профосвіти з'явився 18 травня 1921 року, за наказом №67 політкомісара С. Чалого на базі двох факультетів Кам'янець-Подільського університету: фізико-математичного та соціально-історичного (або соціально-гуманітарного) [1, арк.21зв.]. У структурі факультету біли відділи. Так, фізико-математичний відділ складався з двох підвідділів: виробничого і природничого [23, с.43]. Факультет розташовувався по вулиці Університетській, 31 (зараз вул. Огієнка, 61) [12, арк.5], використовувалося 57 кімнат, 10 з них – аудиторії. В середньому 25% отриманих від держави коштів відводилось на утримання персоналу; майже стільки ж надавалося факультету соцвдовання, утім кошти надходили із запізненням [2, с.22].

Професорсько-викладацький склад факультету профосвіти часто змінювався, що пояснюється важким матеріальним становищем викладачів та радянським тотальним контролем за ними. Станом на 1923 р. на факультеті працювали такі викладачі [1, арк. 20]:

№	П.І.Б. викладача	Назва дисципліни	Посада
	Аленич О.А.	Астрономія	Астроном-наглядач
	Гаморак Н.Т.	Ботаніка	Штатний викладач
	Регула Я.І.		Завідувач кафедри
	Геринович В.О.	Географія	Штатний викладач
	Мартинюк А.А.		Демонтатор
	Лисенко О.О.	Геологія	Позаштатний викладач
	Назаревич С.І.		Завідувач кафедри
	Дложевський С.С.	Загальне мовознавство	Завідувач кафедри, професор
	Семенів М.М.		Штатний викладач
	Бучинський П.М.	Зоологія	Завідувач кафедри, професор
	Кожухів О.М.		Штатний викладач
	Сидоряк С.Д.		Штатний викладач
	Хитков М.О.		Професор
	Барвінський Б.О.		Професор
	Бутаков В.І.	Історія матеріальної культури	Штатний викладач
	Любарський І.А.		Штатний викладач
	Сіцинський Ю.І.		Штатний викладач
	Сташевський Є.Д.		Завідувач кафедри, професор
	Бжосньовський О.А.		Стипендіат
	Дудолькевич Б.К.	Історія народного господарства	Штатний викладач
	Завадський С.А.		Штатний викладач
	Матвієвський М.Ф.	Історія російської літератури	Позаштатний викладач
	Гавський С.Р.		Штатний викладач
	Клепагський П.Г.	Історія України	Завідувач кафедри, професор
	Клименко П.В.		Професор
	Копержинський К.О.	Історія української літератури	Штатний викладач
	Васильківський М.М.		Штатний викладач
	Неселовський О.З.	Історія філософії і логіки	Завідувач кафедри, професор
	Гегенмейстер В.М.		Штатний викладач
	Поль К.А.	Лектура німецької мови	Керівник
	Годило-Годлевська О.О.		Керівник
	Деревянко М.С.	Математика	Штатний викладач
	Пархоменко П.Ю.		Штатний викладач
	Хведорів М.М.		Завідувач кафедри, професор
	Хведорович А.		Професор
	Безбородько М.І.		Завідувач кафедри, професор
	Орлок О.М.	Мінералогія	Штатний викладач
	Грінченко М.О.		Завідувач кафедри
	Заклинський Р.Р.	Основи марксизму	Штатний викладач
	Русова С.Ф.	Педагогіка	Завідувач кафедри, професор
	Чалий П.В.		Професор
	Драй-Хмара М.О.	Слов'янська мова	Штатний викладач
	Ковалівська О.М.	Українська мова	Штатний викладач
	Бернадський В.К.	Фізика	Завідувач кафедри
	Маліновський А.Є.		Завідувач кафедри, професор
	Ретанів О.М.		Штатний викладач
	Борис А.Г.	Фізіологія	Штатний викладач
	Вікул М.П.		Професор
	Красників С.М.	Хімія	Завідувач кафедри
	Полонський О.М.		Штатний викладач
	Смирнов А.Ф.		Керівник лабораторії

Для того щоб вступити на факультет професійної освіти, потрібно було пройти співбесіду [13, арк.7]. Під час зарахування перевага надавалася дітям робітників та селянам (заяви інших осіб розглядалася після них). Усі абітурієнти заповнювали таку анкету [3, арк.23]:

- місце народження;
- національність та мова якою спілкується;

- стаття;
- підготовка;
- підготовчий стаж;
- соціальний стан;
- відбував військову службу / не відбував військову службу;
- матеріальний стан;
- професійна приналежність;
- партійний настрій;
- партійність [3, арк.23зв.].

Перший навчальний рік розпочався 1 листопада 1921 року, після закінчення польових робіт [20, с.17]. Управління факультету складалося із деканату (декан – П.М. Бучинський), при ньому діяло факультетське бюро, два секретарі, діловод, помічник діловода, два канцеляристи. Господарська частина була загальною для всього інституту [4, арк. 24-24зв.]. При факультеті діяли студкоми та курскоми, діяльність яких спрямовувалася на задоволення різноманітних потреб студентського колективу (курсу, триместру, факультету) [14, арк.13].

Студентів Кам'янець-Подільського вишу, в одній із публікацій газети «Червоний шлях» називали «гнилим». Це було пов'язано із ти, що вони не могли дати відповідь на питання «хто вони?», «для чого вони навчаються?» та ін. У Кам'янець-Подільському ІНО були випадки коли заняття відвідував лише 1 студент, а інколи й взагалі не відвідували [24, с.94].

Основним завданням факультету профосвіти було виховання молоді, підготовка майбутніх вчителів до роботи в школах та аспірантів для викладацької та науково-дослідної роботи. На факультеті абсолютна більшість предметів викладалися українською мовою [11, арк.1зв.]. Шоправда, професор Є.Д. Сташевський та завідувач кафедри історії матеріальної культури В.І. Бутаков викладали російською. Усі навчальні плани для кожного триместру затверджувалися в НКО УСРР [6, арк.28].

На факультеті діяли 8 секцій (математики, фізики, хімії, біології, геології, географії, історико-соціальна та філологічних наук), студентські організації (студкоми), студколектив ІНО та 5 гуртків (географічний, біологічний, педагогічний, літературний та комуністичний для безпартійних студентів), які були спільними для двох факультетів та у яких здійснювалася наукова співпраця між професорами і студентами [7, арк.32].

Для студентів найбільший інтерес викликали такі предмети, як зоологія, ботаніка, філологічні семінари, педагогіка і психологія [16, арк.28]. Навчальний процес проходив у формі лекцій, семінарів, практичних та лабораторних занять [15, арк.4]. Поширеним був комбінований метод навчання, який забезпечувався поєднанням теорії з практикою. Лекції проводилися з усіх предметів, семінари проводилися з філології, історії, мистецтва, педагогіки та географії [18, арк.32]; лабораторні заняття стосувалися фізики, хімії, біології [17, арк.30]; практичні – решта дисциплін [5, арк.25].

Обов'язковим для студентів були спеціальні політкурси, які забезпечували політичне виховання: основи марксизму, історія революційних рухів в Україні, історичний огляд соціально-політичної літератури (лекція) та основи марксизму (практичні заняття) [7, арк.33].

Основним загальноосвітнім предметом вважалася математика, на яку відводилося найбільше годин [9, арк.95-95зв.]. На іншому факультеті основна увага приділялася соціальному вихованню [6, арк.29]. Усі предмети обох факультетів були об'єднані загальним планом та затвердженням НКО УСРР [15, арк.4зв.].

Починаючи з 1921 року влада розпочала політику по регулюванню соціального складу студентства, яка називалася «соціально-економічна перевірка [24, с.97]. Студентам роздавали анкети із запитаннями про соціальну приналежність,

про ставлення до навчання тощо. У травні 1922 року була проведена перереєстрація у Кам'янець-Подільському ІНО. В результаті чого було відраховано майже 500 осіб [24, с.98]. Такі соціальні чистки привели до того, що загалом в ІНО навесні 1922 р. залишилося лише 252 студенти (з 887 осіб) [19, арк.194]. Такі перевірки на факультеті профосвіти відбувалися протягом всього періоду його існування.

Матеріальну базу факультету профосвіти становили різноманітні лабораторії (хімічна, фізики з механічним кабінетом) та навчальні кабінети (мистецький, статистики, астрономічний та астрономічна обсерваторія, зоологічний, зоотомічний, мінералогії і геології, ботанічний) [10, арк.116]. Механічний кабінет відповідав за ремонт всього обладнання вишу [3, с.23]. Окремо слід зупинитися на бібліотеці, яка була загальною (для всього інституту), тобто студентською та індивідуальною (для кожного кабінету та лабораторії) – викладацькою [8, арк.53]. Останньою користувалися тільки викладачі вузу, а загалом на факультеті профосвіти їх було 10. Загальна бібліотека була для двох факультетів та складалася в основному із книг, які були подаровані університету на його відкриття (1918 р.). Однак, в обох бібліотеках була одна і та ж проблема, відсутність повноцінного наукового та навчального матеріалу. Усі здобували освіту завдяки і тим лекціям, тексти яких викладачі розмножували на друкарських машинках, а й інколи дарували книги із власного фонду для бібліотеки університету [23, с.45].

Весною 1921 року Революційний комітет на прохання керівництва інституту виділив колективу 300 десятин землі, 2 млина і сади [20, с.18]. Все це спрямовувалося для поліпшення господарського стану ІНО. Поєднання навчального процесу із фізичною роботою було упродовж всієї діяльності інституту, а на польові роботи виходили не тільки студенти, а й професорсько-викладацький склад ІНО. Згодом В.О. Геринович про це період писав як про час впертої роботи заради куска хліба, коли вдень весь колектив ІНО працював на полі, городі, саду, а ввечері займався в аудиторіях, гуртках, кабінетах, лабораторіях тощо [23, с.45].

Наприкінці 1922 року відбулося реформування Кам'янець-Подільського ІНО. Згідно рішення президії Ургловпрофосу НКО УСРР виш було перетворено в навчальний заклад соціального виховання з двома відділеннями: дошкільним і шкільним (на базі математичних природничих і соціально-економічних наук із впровадженням спеціалізації на II-III курсах). Його завданням стала підготовка вихователів для дитячих садків, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл, яких дуже потребувала країна [10, арк.117].

30 вересня 1922 р. на виборах керівника вишу П.Г. Клепаський набрав замало голосів, тож новим ректором став П.М. Бучинський [27, с.203]. На цій посаді працював усього один рік, а потім через погіршення здоров'я, подав прохання про звільнення з адміністративної посади. 23 жовтня 1923 р. ректором ІНО став 40-річний професор В.О. Геринович [26, с.32].

За його керівництва завершилися структурні та організаційні зміни ІНО. У 1923 році ліквідували факультет професійної освіти, а створили відділи, які займалися підготовкою вихователів дитячих садків, дитячих будинків та педагогів для семирічок [22, с.190]. З вишем об'єднали педагогічні курси імені М.П. Драгоманова та Вінницький ІНО (що призвело до його збільшення та перетворення), єдиний вищий педагогічний заклад на Поділлі [23, с.49].

Отже, факультет профосвіти, який входив до складу Кам'янець-Подільського ІНО, провів певну роботу із підготовки педагогів нового, радянського типу, відданих комуністичному режиму. Упродовж двох навчальних років колектив факультету спромігся виконати навчальний план за участю усієї частини студентської молоді, яка раніше навчалася в державному українському університеті. Матеріальна база факультету була загалом задовільною, як і загальний дохід, що дістався вишу від попередньої керівної особи.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.20-21.
2. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.22-22зв.
3. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.23-23зв.
4. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.24-24зв.
5. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.25.
6. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.28-29.
7. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.5, арк.32-33.
8. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.395, арк.53.
9. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.395, арк.95-96
10. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.395, арк.116-117
11. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.254, арк.1-1зв.
12. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.254, арк.5-5зв.
13. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.254, арк.7-8.
14. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.254, арк.13-13зв.
15. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.4, арк.4-4зв.
16. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.4, арк.28.
17. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.4, арк.30.
18. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.3, спр.4, арк.32.
19. Державний архів Хмельницької області, ф.р.302, оп.1, спр.5, арк.194.
20. Геринович В.О. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В.О. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Т. 2. – С. 1-24.
21. Завальнюк О.М. Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2006 рр.): історичний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 196 с.
22. Завальнюк О.М. В.О. Геринович – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 / О.М. Завальнюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. наук. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 183-193.
23. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов, А.Г. Філінон та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2003. – 408 с.
24. Комарніцький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 192-1930-х рр. : монографія / О.Б. Комарніцький ; [наук.ред. – проф. О.М. Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. – 984 с.
25. Копилов С.А. П. Клепатський: Кам'янецький період діяльності (1919-1921 рр.) / С.А. Копилов // Освіта, наука та культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 1998. – Т. 1. – С. 209-214.
26. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921-1930 рр.) / Е.М. Мельник, А.Г. Філінон // Освіта, наука та культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 1998. – Т. 1. – С. 28-40.
27. Ричка В.М. Загублене життя (П.Г. Клепатський) / В.М. Ричка // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К. : Рідний край, 1991. – С. 202-204.

The article examines the process of foundation and activity of the Faculty of Professional Education of Kamyanets-Podilsky Institute of Public Education, its structure, the main tasks and main problems that resulted in the further closure.

It was established that the educational, scientific and educational work of this unit was subordinated to qualitative training of specialists of pedagogical profile, which urgently needed a secondary school of the Ukrainian SSR.

Key words: Kamyanets-Podolsky Institute of Public Education, faculty of professional education, structure, training, teachers, students.

Отримано: 26.12.2017

НАШІ АВТОРИ

Адамовський Володимир (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Бабюк Дмитро (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баглай Віктор (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Боднарюк Богдан (*м. Чернівці*), доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Боровець Іван (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Бородій Андрій (*м. Тернопіль*), кандидат історичних наук.

Волошенко Вікторія (*м. Київ*) кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Глушковецький Анатолій (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гуцал Анатолій (*м. Кам'янець-Подільський*), доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гуцал Віталій (*м. Кам'янець-Подільський*), завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дубінський Володимир (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, лауреат Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка.

Зінченко Арсен (*м. Київ*), доктор історичних наук, професор, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства.

Йолтуховський Руслан (*м. Кам'янець-Подільський*), учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Калініченко Віталій (*м. Чернівці*), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Климчук Людмила (*м. Кам'янець-Подільський*), старший викладач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Котляр Олександра (*Київ*), студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кругляк Марина (*м. Житомир*), кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Житомирського державного технологічного університету.

Кухарук Уляна (*м. Київ*), студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левченко Ілля (*м. Київ*), студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лубчинський Андрій (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Магась В'ячеслав (*м. Житомир*), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Марчук Олександр (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Моздир Віталій (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Найчук Антон (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософських дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Паур Ірина (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри образотворчого і декоративного-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ратушняк Ігор (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова.

Савчук Анатолій (м. Вінниця), аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сесак Іван (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Скрипник Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, завідувач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу.

Слободянюк Микола, (м. Дніпропетровськ), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Сморжевська Оксана (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ткач Сергій (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, директор Хмельницької спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 6 з поглибленим вивченням німецької мови з 1-го класу.

Федьков Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Хоптяр Юрій (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Церклевич Вікторія (*м. Хмельницький*), кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту.

Чернов Вадим (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Чуткий Андрій (*м. Київ*), доктор історичних наук, професор кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету.

Яблонська Діана (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Яблонський Вадим (*с. Поляхова*) магістр архівознавства, вчитель історії Поляхівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I-III ступенів-колегіум» Теофіпольської районної ради Хмельницької області.

Яблонський Василь (*м. Київ*), кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень.

ЗМІСТ

1. ІВАН ОГІЄНКО І ЙОГО ДОБА

Завальнюк О. М. Іван Огієнко і проблема консолідації українських політичних сил у Кам'янці-Подільському (листопад 1919 – травень 1920 рр.) 5
Копилов С. А. Історіографічні дослідження в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.)..... 13
Марчук О. І. Висвітлення діяльності Івана Огієнка в урядових структурах Української Народної Республіки у працях вітчизняних дослідників 1991-1999 рр. 23

2. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Баглай В. В. Теорія і практика розробки історичних баз даних українськими вченими (за матеріалами «Інформаційного бюлетеня Асоціації «Історія і комп'ютер») 34
Гуцал В. А. Л. А. Коваленко, І. С. Винокур: штрихи творчої співпраці 42
Глушковецький А. Л., Чернов В. В. Фонди Острозької повітової у справах виборів до Державної думи комісії Державного архіву Рівненської області як історичне джерело 52
Паур І. В. Поштова листівка з видами Кам'янця-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.): історіографія питання 59

3. ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Боднарюк Б. М. Ставлення письменників-гуманістів XVI ст. до книги та читання (на прикладі творчості Е. Роттердамського, Т. Мора, Х. Л. Вівеса і Ф. Рабле)..... 68
Боровець І. І. Дипломатія угорсько-словацької «малої війни» (березень-квітень 1939 р.) 79
Калініченко В. А. Чисельність та етносоціальний склад болгарського війська в IX – першій чверті X ст..... 87
Найчук А. В. Парадигмальні основи філософсько-педагогічної думки постіндустріального суспільства 99
Олійник С. В. Російські благодійні товариства як інструмент реалізації галицького напрямку зовнішньої політики імперії Романових (друга половина XIX – початок XX ст.)..... 106

Яблонський В. В. Єгипетські фортеці як оплот військової політики Тутмоса III в Нубії..... 113

4. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Гуцал А. Ф. Поховальний обряд Шутнівського некрополя..... 121

Бородій А. І. Українські селяни та євреї-землероби в умовах товарно-ринкової трансформації економіки другої половини XIX – початку XX ст..... 131

Кругляк М. Е. Роль театрального мистецтва у формуванні світогляду студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст..... 137

Левченко І. К., Котляр О. А., Кухарук У. Р., Смержевська О. О. Поняття «соборності» та «рідної мови» у контексті українського національного відродження (на прикладі світоглядів Олександра Кониського та Іллі Шрага)..... 145

Магась В. О. Громадсько-політична діяльність союзу інженерів та техніків у підросійській Україні в добу першої російської революції..... 154

Савчук А. А. Квітнева програма 1858 року та її вплив на підготовку селянської реформи в Росії..... 167

Сесак І. В. Підготовка вчителів початкових шкіл у Правобережній Україні у XIX – на початку XX століття..... 173

Скрипник А. Ю. Інтеграція російських військових у соціум Правобережної України в першій половині XIX ст..... 185

Федьков О. М. Спроба об'єднання організацій Бунду та РСДРП в українських губерніях у період революції 1905-1907 рр.: передумови, невдалі перемовини, наслідки..... 193

5. ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Адамовський В. І. Переселення, виселення та депортація польського і німецького населення України в другій половині 30-х рр. XX століття..... 200

Зінченко А. Л. Ідеологічні орієнтири гуманітарної політики владних структур Луганської області початку 2000-х..... 205

Лубчинський А. А. Продаж сільськогосподарських земель в Україні: pro et contra..... 217

Яблонський В. М. Міжеміграційний рік: Директорія та уряд УНР у 1920 році...223

6. РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Бабюк Д. С. Леон Раковський у культурному і громадському житті Кам'янця-Подільського наприкінці XIX – на початку XX ст..... 229

Волошенко В. О. Шляхи популяризації української історії на злами XIX-XX ст.: минуле Поділля у ювілейних виданнях для народу..... 238

Йолтуховський Р. В. Консервативно-монархічний рух у Летичівському повіті Подільської губернії в 1906-1917 рр.	246
Климчук Л. В. Літописи як першоджерела формування документальних ресурсів краєзнавчих досліджень	251
Ратушняк І. І. Діяльність адміністрації Української держави в Ольгопільському повіті Подільської губернії.....	256
Слободянюк М. А. Психологічний мікроклімат радянського підпілля Києва (1941-1943 рр.)	264
Ткач С. А. Партійно-політичне життя Поділля в умовах відкритого протистояння революційних сил та влади (жовтень-грудень 1905 р.).....	271
Філінок А. Г., Моздир В. В. Книговидавництво та бібліотечна справа в Подільській губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	282
Хоптяр Ю. А. З історії кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін (1952-2017 рр.)	288
Чуткий А. І. Роль М.В. Довнар-Запольського в підвищенні правового статусу Київського комерційного інституту	297
Церклевич В. С. Сакральна архітектура Хмельниччини як провінційний приклад відображення архітектурних стилів різних епох	308
Яблонська Д. Р. Факультет профосвіти Кам'янець-Подільського ІНО (1921-1923 рр.).....	316
НАШІ АВТОРИ	321

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична

Випуск XIV

Статті подані в авторській редакції. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

Підписано до друку 16.10.2018 р. Гарнітура «Таймс».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 19,2. Обл.-вид. арк. 29,5.
Тираж 100. Зам. № 826.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.